

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА
СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАДИМА ГЕТЬМАНА

Елла Лібанова

БІДНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ:
причини, масштаби, наслідки

Київ-2008

*“Бідність породжує сором.
Той, хто соромиться, втрачає мужність.
Немужній страждає від принижень.
Приниженими всі нехтують.
Знехтуваний впадає у відчай.
Той, хто впав у відчай, втрачає розум.
Той, хто втратив розум, гине.
Так, бідність – джерело всіх бід.”
Давньоіндійська мудрість.*

БІДНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ:
причини, масштаби, наслідки

ЗМІСТ

ВСТУП	7
РОЗДІЛ І. МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА ВИЗНАЧЕННЯ БІДНОСТІ	9
1. Філософське осмислення бідності.....	9
2. Бідність як соціально-економічна категорія.	13
3. Статистичне визначення бідності	15
4. Бідність в концепції людського розвитку	16
5. Економічне зростання і бідність	26
6. Економічне зростання і нерівність	27
7. Вимірювання нерівності.....	32
7.1. Крива Лоренца.....	33
7.2. Коефіцієнт Лоренца.	35
7.3. Коефіцієнт концентрації (коефіцієнт Джині)	35
7.4. Декомпозиція коефіцієнту Джині.	36
7.5. Індекс Аتكінсона.	37
7.6. Індекс Тіля.	37
7.7. Децильний (квінтильний) коефіцієнт диференціації (коефіцієнт фондів).....	38
7.8. Коефіцієнт контрастів доходів.....	39
8. Бідність і ринок праці	40
9. Форми та прояви бідності.....	42
9.1. Об'єктивна та суб'єктивна бідність.....	42
9.2. Абсолютна та відносна бідність.	43
9.3. Бідність за доходами та за можливостями розвитку і доступності базових соціальних благ	48
9.4. Тимчасова та хронічна (застійна) бідність.....	49
10. Багатомірна оцінка бідності	50
11. Індикатори бідності	53
11.1. Загальні індикатори	53
11.2. Специфічні індикатори бідності/злиденності за доходами	54
11.3. Індикатори бідності за можливостями.	55
11.4. Індикатори бідності за самооцінкою.	58
12. Врахування чисельності та складу домогосподарства (родини).....	58
РОЗДІЛ ІІ. НИЗЬКА ТРИВАЛІСТЬ ЖИТТЯ В КОНТЕКСТІ БІДНОСТІ.....	65
13. Використання показників смертності для характеристики бідності населення	65
14. Новітні тенденції тривалості життя населення України	66
15. Структура смертності населення України	73
16. Гендерна диференціація смертності населення України	80

17. Соціально-економічні ознаки нездорового способу життя	84
17.1. Поширеність зайнятості у шкідливих та небезпечних умовах праці.	84
17.1. Паління як основний прояв нездорового способу життя і передчасної смертності.....	85
17.2. Поширення вживання алкоголю в контексті характеристики способу життя і передчасної смертності	87
17.3. Зовнішні чинники смертності	88
18. Вікова диференціація смертності	89
19. Оцінка перспектив тривалості життя населення України	96

РОЗДІЛ III. ОСВІЧЕНОСТЬ ЯК ХАРАКТЕРИСТИКА РІВНЯ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ 98

20. Освіченість і економічне зростання.	98
21. Загальна характеристика рівня освіти українського населення.	99
22. Гендерні особливості	104
23. Етнічні відмінності	108
24. Диференціація освіченості міського та сільського населення	109
25. Освіченість населення і доступ до зайнятості.....	119
26. Освіченість населення і рівні доходів.....	123
27. Використання отриманих знань	125
28. Оцінка загальних перспектив освіченості населення в контексті проблем бідності	127

РОЗДІЛ IV. НЕРІВНІСТЬ ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНИЙ ЧИННИК БІДНОСТІ127

29. Інформаційна база досліджень економічної бідності та нерівності населення.....	128
30. Характеристики доходів населення	129
31. Оцінки нерівності населення	131
32. Диференціація населення України за харчуванням	136
33. Інфляція і нерівність.....	140
34. Регіональний вимір нерівності	143

РОЗДІЛ V. БІДНІСТЬ І БІДНІ В УКРАЇНІ151

35. Економічне підґрунтя бідності	151
36. Оцінки бідності за доходами в Україні	153
37. Оцінки бідності за структурними ознаками та якістю харчування.....	155
38. Взаємозв'язок структури та рівня витрат	157
39. Оцінки бідності за умовами життя	158

40. Вплив готівкових витрат на охорону здоров'я на бідність населення	161
39.1. Готівкові витрати на охорону здоров'я: рівень, розподіл та структура	163
39.2. Катастрофічні витрати на охорону здоров'я та їх вплив на процес зубожіння населення.....	167
41. Багатомірна оцінка бідності населення України	173
42. Профілі та чинники бідності.....	180
41.1. Демографічні чинники бідності в Україні	183
41.2. Бідність за місцевістю проживання. Сільська бідність	188
41.3. Профілі багатомірної бідності	191
43. Суб'єктивна бідність	193
42.1. Пряма самооцінка соціального статусу населенням України	194
42.2. Бідність за самооцінкою ступеню задоволення потреб	197
42.3. Взаємозв'язок суб'єктивної бідності із розміром середньодушових витрат населення України	198
44. Настанови бідних верств населення	202
45. Ризики бідності	204
35.1. Прості ризики	205
35.2. Часткові ризики	208
35.3. Комбіновані ризики.	210
46. Бідність пенсіонерів.....	213
47. Бідність працюючих та безробітних	216
48. Регіональна диференціація бідності.....	218

РОЗДІЛ V. МОДЕЛІ БІДНОСТІ221

49. Моделювання впливу демографічних та соціально-економічних чинників на ризики бідності	221
39.1. Моделі бідності населення України в цілому.....	221
39.2. Моделі бідності населення регіонів України.....	227
50. Побудова „карти бідності” у розрізі адміністративних районів України (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року).....	233
40.1. Методика побудови „карти бідності”	233
39.2. Рівні бідності за вибраними типами домогосподарств розраховані на основі результатів Обстеження умов життя домогосподарств за 2001 рік.....	238
39.3. Загальна оцінка бідності населення за допомогою „карти”	242
39.4. Бідність населення окремих адміністративних районів	244
39.5. Узагальнююча оцінка бідності населення України за даними „карти бідності”	260

РОЗДІЛ VI. ПОЛІТИКА ПОДОЛАННЯ БІДНОСТІ І ПІДТРИМКИ БІДНИХ ВЕРСТВ268

51. Основні сфери втручання держави.....	268
52. Трансформація функціонального розподілу доходу через вплив на відносні ціни факторів виробництва.	269
53. Первинний перерозподіл доходів.	270
54. Вторинний перерозподіл доходів.....	274

55.	Соціальні зобов'язання української держави.....	275
56.	Система допомоги бідним в історичному контексті.....	283
57.	Соціальний захист: сутність, структура, напрями дії	286
58.	Характеристика діючої системи підтримки бідних верств населення.....	288
59.	Внесок соціальної допомоги у доходи населення.....	292
60.	Оцінка ефективності та дієвості адресних видів соціальної допомоги.....	294
61.	Діюча система пільг і допомог, оцінка її ефективності та напрями трансформації	298
52.1.	Класифікація існуючих в Україні пільг.	298
52.2.	Необхідність реформування системи пільг.	299
52.3.	Ідеологія трансформації діючої системи пільг.	300
52.4.	Пільги для осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною.....	301
52.5.	Пільги, що виконують функції соціальної допомоги.	302
52.6.	Пільги, що компенсують заподіяну шкоду.....	303
52.7.	Професійні пільги.	304
62.	Особливості функціонування системи в сільській місцевості	305
ВИСНОВКИ		309
ДОДАТКИ		313

Вступ

На початку третього тисячоліття проблема подолання бідності розглядається світовим співтовариством як ключова у соціально-економічній політиці будь-якої держави, де зазначене явище має істотне поширення. Бідність визначається як неможливість внаслідок нестачі коштів підтримувати спосіб життя, притаманний конкретному суспільству в конкретний період часу. До бідних верств населення належать ті, хто не з власної волі позбавлений найнеобхіднішого: належного житла, їжі, одягу, здоров'я. Бідність - це ще і страх перед майбутнім, обумовлений невпевненістю людини у своїх можливостях захистити себе і своїх близьких. Крайнім проявом бідності є злиденність.

Бідність та бідні в постсоціалістичних країнах істотно відрізняються від інших частин світу. В уяві більшості так званих “нових бідних” трансформаційний період асоціюється з матеріальними нестатками, руйнуванням звичного життя, розпадом традиційних соціальних структур. На відміну від більшості бідного населення в інших країнах світу, бідні в країнах з перехідною економікою, як правило, мають достатньо високу професійно-освітню підготовку, в минулому вони мали гарантії зайнятості, а по досягненню пенсійного віку вони очікували від держави регулярної виплати цілком достатньої пенсії та істотних пільг.

Україна, на жаль, належить до країн з високим рівнем бідності. Значний спад виробництва за умов економічної кризи, яка тривала понад 10 років, інфляція, зниження продуктивності праці, штучне утримування на виробництві зайвої робочої сили, зростання рівня та тривалості безробіття у поєднанні з монопольним становищем окремих галузей та підприємств неминуче призвели до зниження обсягів валового внутрішнього продукту в розрахунку на душу населення, скорочення частки оплати праці в його структурі, зменшення реальних доходів та реальної заробітної плати, зниження платоспроможного попиту населення і обсягів споживання при одночасному погіршенні його якості та структури. До цього додався процес поляризації колишнього егалітарного суспільства, який характеризується, з одного боку, стрімкою концентрацією коштів та майна в руках нечисленних груп населення, з іншого - прогресуючим збільшенням масштабів бідності та знедоленості широких верств.

І хоча бідність з'явилась у країні не сьогодні і не є тільки наслідком трансформаційної кризи та прорахунків у проведенні реформ, нині вона перетворилася на один з найважливіших чинників формування соціальної напруги і соціальної нестабільності в суспільстві, прискореного зниження народжуваності, зростання обсягів еміграції, включаючи нелегальну, погіршення стану здоров'я та зростання смертності, посилення процесів депопуляції.

Знання та практичні навички, кваліфікація широких верств населення виявилась непотрібними. Вони втрачають відчуття приналежності до суспільства – їм видається, що вони нікому не потрібні. Комплекс невдахи поряд із втратою достойної соціальної ролі та статусу часто породжує сором, стан пригніченості. Зловживання алкоголем, родинні конфлікти та випадки самогубства – ось лише деякі прояви підвищеної соціальної та психологічної напруги. Розпадаються родинні зв'язки, залишаються без догляду діти. Через бідність зростає чисельність дітей, яких матері залишають у пологових будинках або віддають до дитячих будинків та притулків. Багато дітей живе на вулицях. Великі масштаби має нелегальна еміграція молодих жінок та дітей як “живого товару”.

Спілкування з бідними свідчить про формування розколу суспільства, зокрема через те, що бідні вважають себе ізольованими від решти громадян, забутими державою, при чому такої думки дотримуються не тільки особи старшого віку, а й молодь. Через відсутність необхідної самоорганізації і закономірний брак коштів представники бідних верств не беруть участь у неформальних механізмах взаємодопомоги. В той же час розкіш, якою оточують себе багаті верстви, значно посилює соціальну напругу. В очах бідних багатство наживається виключно завдяки протизаконній діяльності¹. Бідні імовірно не більше за інші верстви стикаються з фактами корупції, але хабарі сильніше впливають саме на їх бюджети. До того ж вони постійно потерпають від черствості та жорстокого відношення з боку владних структур практично в усіх сферах життя – звернення до органів соціальної допомоги та пенсійного забезпечення, відвідування медичних закладів, спроби відкрити власну справу чи контакт з органами охорони порядку.

¹ Громадська думка часто ототожнює діяльність власників малих підприємств із систематичним порушенням законодавства: 61,3% дорослих громадян вважає, що малий та середній бізнес в Україні розвивається переважно в тіньовій сфері. При цьому 84,3% вважають, що корупція, яка власне і штовхає підприємців у тінь, перетворилася на загальнонаціональну проблему

Слід підкреслити, що бідність – це не тільки сучасні нестатки, а ще і страх перед майбутнім, обумовлений тим, що людина, знаючи про можливу кризу, не впевнена в своїх можливостях захистити себе і своїх близьких.

В Україні формуються передумови так званої хронічної, "спадкоємної" бідності - діти з бідних сімей приречені на таке ж бідкування у дорослому житті; вони не мають можливості належним чином забезпечити необхідне своїм нащадкам, і ті теж будуть бідними. Отже, ***сьогоднішня бідність загрожує перетворитися і на проблему майбутнього.***

Відповіді на такі фундаментальні питання, як "кого вважати бідним?" та "де проводити межу бідності?" не є однозначними і великою мірою залежать від пануючих в суспільстві ідеологічних норм та політичних пріоритетів. Є достатньо прикладів неефективності соціальної політики, обумовленої саме помилками у визначенні масштабів бідності та розумінні механізму її формування, зокрема переліку та дії факторів бідності, класифікації бідних верств населення. Так, в 1960-1970-х роках (а в Україні і 5-6 років тому) панувала впевненість у тому, що економічне зростання автоматично подолає бідність. І дійсно, частка тих, хто має доходи, нижчі за прожитковий мінімум, від часу економічної кризи в Україні істотно зменшилась. Але це тільки один з багатьох проявів бідності. Динаміка інших далеко не така позитивна.

На жаль, і на початку III тисячоліття бідність залишається реальністю: як і раніше існують бідні країни і регіони, як і раніше, на межі виживання існують люди як в бідних, так і в багатих країнах.

Розділ I. Методологія та методика визначення бідності

1. Філософське осмислення бідності

Бідність як явище знайому людству з глибокої давнини, і проблемами бідності переймалися філософи чи не всіх античних цивілізацій: і Єгипту, і Індії, і Китаю, і Греції, і Риму. Не оминули проблеми бідності і християнства. І завжди суспільства визначали не тільки свою позицію щодо бідних, а й ті дії, що мали їх підтримувати.

Так, даючи древньому народу Ізраїль свій Закон, Йогова велить, аби хлібороби під час збору врожаю не жали свої поля до кінця, не обирали дочиста оливкові дерева

та виноградники. Ці Закони віддзеркалювали піклування про прибульців, сиріт, удів та інших знедолених². Бог говорив ізраїльтянам: «Ни вдовы, ни сироты не притесняйте; если же ты притеснишь их, то, когда они возопиют ко Мне, Я услышу вопль их, и воспламенится гнев Мой, и убью вас мечом, и будут жены ваши вдовами и дети ваши сиротами»³. Ісус, звертаючись до багатого керівника, говорить: «Продай все, что у тебя есть, и раздай бедным, и будет у тебя сокровище на небесах; и приходи и следуй за мной»⁴. Взагалі раннє християнство, підносило аскетизм на противагу розбещеності і розкошуванню багатих верств язичницьких суспільств, а злиденність (найбільш гостру форму бідності), передовсім добровільну, трактувало як стан, що є незрівнянно вищим за стан багатства, як особливий християнський подвиг, що здійснюється страждальцем. При чому саме бідний бере на себе турботу про тих, хто перебуває у багатстві, зносячи за них молитву Богові.

Безпосереднім підґрунтям бідності є нерівність: якщо всі мають однакові статки і отримують однакові доходи, тобто забезпечена повна рівність населення, то це означає повну відсутність бідності. Саме на цій ідеї будувались всі утопії, які час від часу заволодівали умами людства, особливо у новій його історії – від Томазо Кампанелли і Томаса Мора до adeptів комунізму. І в контексті цієї ідеї абсолютно неприпустимо, яким саме методолог, за допомогою яких механізмів досягається мета загальної рівності – зменшенням концентрації багатства чи бідності.

Мали минути тисячоліття розвитку людства, реалізуватися (або, точніше, не реалізуватися) десятки утопічних схем, доки не стала зрозумілою недосяжність цієї надзвичайно привабливої в гуманістичному сенсі мети. ***Нерівність обумовлена як об'єктивними відмінностями різних індивідів, так і різними цінностями та пріоритетами політики.*** Безперечно, люди розрізняються за своїми здібностями, за потенціалом, за успішністю, за здатністю використати наявні шанси, а в кінцевому підсумку за можливостями реалізувати свій трудовий потенціал. Але не можна нехтувати і тим, що бідність є наслідком диспропорцій соціального відтворення – співвідношення соціально неоднорідних видів праці,

² Левит 19:9, 10; Второзаконие 24:19-21

³ Исход 22:22—24є

⁴ Евангелие от Луки 14:1; 12-14; 18:18; 19:1-10

співвідношення зайнятого і незайнятого населення, що обумовлює диференціацію населення за рівнем добробуту, за доступом до основних соціальних благ тощо.

В широкому розумінні бідність – це стан невідповідності між досягнутим масовим (середнім) рівнем задоволення потреб і можливостями окремих груп та шарів населення. Але водночас бідність пов'язана і з нерозвиненістю самих потреб, прагненням задовольнити матеріальні потреби на шкоду духовним та соціальним, руйнацією (розривом) соціальних зв'язків. Це призводить не лише до низького матеріального забезпечення певних сукупностей населення, а й до специфічної системи їх цінностей та пріоритетів, до формування особливого соціального світу і особливої культури – так званої субкультури бідності, способу життя, що дисонує із загальноприйнятим у суспільстві. Отже, бідність – це не тільки (радше не стільки) матеріальні нестатки.

І релігія, і суспільна свідомість часто виокремлюють саме духовну бідність як прояв і наслідок зосередженості виключно на первинних потребах. Цивілізаційний прогрес не може ототожнюватись тільки з накопиченням матеріальних благ і підвищенням рівня їх споживання. За іншої позиції антична Греція, наприклад, попри розквіт культури, мистецтва, науки є тотально бідним суспільством порівняно із будь-якою сучасною європейською спільнотою. Духовне багатство може компенсувати матеріальні нестатки, і навпаки його відсутність – звести нанівець усі переваги фінансового благополуччя.

Перефразуючи відомий вислів про те, що заможною є не той, хто має багато грошей, а той, чиї бажання відповідають статкам, здавалося б, можна визначити бідну особу як таку, чиї статки не забезпечують реалізації її потреб. Проте, саме **зростання потреб є реальним важелем прогресу**, принаймні в розумінні ідеології так званої „західної цивілізації”. І хоча йдеться не тільки про матеріальні потреби, саме прагнення їх задовольнити мотивує до активної пропозиції робочої сили на ринку праці, до інтенсифікації своєї діяльності. Кожний менеджер знає, що запорукою ефективного управління персоналом є „морквина”, що вішається перед працівником, і роль цієї морквини може грати майбутнє підвищення доходів, соціального статусу, моральне заохочення у вигляді різноманітних відзнак, отримання певних додаткових благ у вигляді мобільного телефону, авто, окремого кабінету тощо. Зрозуміло, що для набуття цих благ необхідні певні інвестиції у свій

людський та соціальний капітал (покращання здоров'я, підвищення кваліфікації, набуття авторитету в колективі) і певні зусилля щодо реалізації як наявних можливостей, так і нових, що з'являться завдяки цим інвестиціям. Зважаючи на це, ***бідною можна вважати особу, яка не хоче активізувати своїх зусиль попри те, що її статки не забезпечують реалізації потреб.***

Бідність як різниця у матеріальному становищі членів суспільства завжди і усюди була супутницею історичного розвитку. Люди мають різні розумові та фізичні здібності, молоді мають більше можливостей для підвищення свого добробуту, ніж особи похилого віку, пенсіонери зазвичай мають більше майна та накопичень, ніж ті, хто тільки розпочинає трудову діяльність, сім'ї з дітьми мають більше витрат, ніж бездітні, здорові люди мають більше можливостей для заробітку, ніж хронічно хворі та інваліди, у повних родинах добробут в середньому вищий, ніж у неповних, у вихідців із заможних сімей і стартові умови, і подальший рух по соціальних сходах значно кращі, в економічно розвинутих регіонах імовірність високих заробітків більша, ніж в депресивних. Цей ряд можна продовжити.

Важливо, що бідність не тільки розділяє людей – вона є вагомим мотивом прагнення кращої долі, а отже у багатьох випадках і дуже дієвим важелем активізації поведінки, зокрема на ринку праці. Однак часто саме бідність провокує апатію, переконаність у неможливості самотужки покращити своє становище і відповідне очкування чийось допомоги, чийогось лідерства тощо. І якщо такий лідер з'являється і належним чином тисне на больові точки, то бідні верстви значне простіше спонукати на протиправні або революційні дії. Типовим прикладом є міжнародний тероризм. Професійні терористи далеко не завжди з ідейних міркувань ризикують власним життям – значно частіше вони, належним чином впливаючи на психологію бідних верств, формують серед них добровільні жертви. В цьому сенсі бідність необхідно розглядати як основну загрозу соціальній стабільності.

Оскільки бідність є наслідком нерівності, яка існує в усіх суспільствах і в усіх країнах, незалежно від економічної ситуації, то і бідність притаманна будь-якому суспільству. Однак суспільства розрізняються за принципами і методами свого регулювання, а отже, і за ступенем своєї соціальної справедливості. Так, соціально справедливі суспільства забезпечують максимально рівні доходи від

рівних зусиль (зокрема, рівну оплату рівної за якістю і кількістю праці), а соціально несправедливі припускають істотні відмінності щодо ефективності рівних зусиль. Відповідно в соціально справедливих і соціально несправедливих суспільствах спостерігаються і принципово різні ступені нерівності, що в свою чергу зумовлює відмінності в характері і проявах бідності. Якщо в суспільствах із соціально справедливими системами розподілу доходів різниця між бідними і заможними верствами населення є відносно невеликою, то в соціально несправедливих суспільствах вона перетворюється на прірву. „Одна справа, коли заможний харчується делікатесами, а бідний – скромною їжею, інша – коли багач розкошує, а бідняк риється на смітниках. Одна справа – бідність у безплідній пустелі, інша – в країні, що володіє багатючими природними ресурсами. Одна справа – бідність людини лінивої і обділеної інтелектом, інша – бідність працюючої, з науковим ступенем. Як зазначив римський філософ Сенека майже два тисячоліття тому: „Найтяжчий вид бідності – нужда серед багатства”⁵.

Бідні люди дуже часто стикаються з соціальними обмеженнями, з неможливістю брати участь у суспільному житті. Це зв'язує бідність із соціальною ізоляцією. Однак далеко не завжди бідні верстви населення є ізольованими від суспільного життя, як і соціальна ізоляція не обов'язково супроводжується бідністю.

2. Бідність як соціально-економічна категорія.

Відповідно до рішення Ради ООН із соціально-економічного розвитку від 19 грудня 1984 року, „до бідних відносяться особи, родини, групи населення, чиї ресурси є настільки обмеженими, що не дають змоги вести мінімально прийнятний рівень життя в країнах проживання”⁶

Бідність сучасною наукою трактується як багатогранне явище, масштаби якого не можна зменшити, зводячи його визначення тільки до однієї сторони людського буття – матеріального стану. Безперечно, нестача коштів зумовлює погане харчування, хвороби, за звичай низький рівень освіти тощо. Але водночас і за

⁵ А.И.Левин, Н.Ю.Миловинова. влияние бедности на социальное развитие России//Социальная политика и социология, 2004, №3, с.74

⁶ Рампракаш Д. Статистическое исследование бедности – доклад на совещании по статистике доходов домашних хозяйств. Женева, 14-17 марта 1994 года

наявності цілком достатніх доходів не завжди є доступ до якісних медичних та освітніх послуг, до чистої питної води та безпечних продуктів харчування.

Бідність – і саме це вирізняє її з широкого кола проблем сучасного суспільства – нерозривно пов'язана з різними аспектами життя, зокрема з низькою очікуваною тривалістю життя, передусім з імовірністю померти до 40 років, низьким рівнем освіти і відповідно з низькими можливостями ефективної реалізації своєї трудової активності, з істотними психологічними зрушеннями. Дуже часто представники бідних верств населення, не вірячи в можливість вирватися з тисків зuboжіння, навіть не прагнуть це зробити, особливо в умовах певних законодавчих перешкод. Поширеною є і ситуація, коли бідні верстви населення або не достатньо обізнані стосовно своїх прав, або не в змозі домогтися їх дотримання.

Виходячи з того, що основним проявами бідності є недостатність споживання, низький рівень освіти і погане здоров'я, ООН фіксує увагу на чотирьох основних характеристиках бідності⁷:

- ◆ коротке життя;
- ◆ низька професійно-освітня підготовка;
- ◆ позбавлення нормальних умов життя – чистої питної води, медичних послуг, якісного харчування;
- ◆ вилучення з суспільного життя, соціальна ізоляція.

В різних країнах ці прояви комбінуються по різному, різними є і їх рівні. Проте, надто важко оцінити, якимось чином ранжувати їх за значенням, хоча певні індикатори є для кожного.

Цілком зрозуміло, що сам зміст бідності, критерії її визначення змінюються з розвитком цивілізації – з одного боку, і надзвичайно сильно залежать від політичних настанов та орієнтацій суспільства – з іншого.

Визначення критеріїв бідності є невід'ємною складовою всіх національних стратегій і програм зниження бідності. Відповідно вирішального значення набуває прийняття трактування категорії “бідність” та вибір її індикаторів.

⁷ Human Development Report 1997. - New York, UNDP, 1997, p.5

Відносно практичних потреб соціальної політики як форми захисту від бідності (підтримки бідних) доцільно розрізняти бідність „слабких” і бідність „сильних”. Бідність „слабких”(вразливих) – це бідність непрацездатних або частково працездатних осіб, осіб з особливими потребами, хронічно хворих та осіб, змушених нести надмірне навантаження (годувальники багатодітних сімей, сімей з інвалідами тощо. Ця бідність має безумовне соціальне забарвлення, вона обумовлена безпосередньо демографічними особливостями окремих категорій населення. Певні прояви бідності „слабких” спостерігаються в будь-яких суспільствах, але підтримка вразливих верств належить до основних функцій держави і має здійснюватись на засадах соціальної допомоги, а не соціального страхування.

На відміну від бідності „слабких” бідність „сильних” виникає переважно в кризових умовах, коли повноцінні працездатні особи не з власної вини не в змозі забезпечити своєю працею (із середньою інтенсивністю і тривалістю) прийнятні в суспільстві стандарти способу життя. У цьому контексті бідність „сильних” має переважно економічну природу.

Бідність як соціально-економічне явище безпосередньо пов'язана як з рівнем економічного розвитку, так і з нерівністю у доступі до матеріальних та нематеріальних благ. Це означає, що по-перше, бідність існує завжди, змінюються лише її форми та прояви, а по-друге, бідність є відносною в часі і просторі – кожна країна в конкретний історичний проміжок часу використовує своє трактування бідності. Так, в країнах з низьким рівнем соціально-економічного розвитку бідність віддзеркалюється у таких явищах як голод, відсутність доступу до чистої питної води, неписьменність, висока смертність від інфекційних та паразитарних захворювань, які сучасними засобами медицини успішно лікуються. В країнах з високим рівнем добробуту бідність може ототожнюватись із відсутністю коштів на товари тривалого користування, з неможливістю отримання кредиту чи відсутністю доступу до професійної освіти.

3. Статистичне визначення бідності

Яким би не був рівень життя населення країни, завжди є частина, яка живе значно гірше. Такі люди вважаються бідними за національними стандартами. Зрозуміло,

що бідні, наприклад, в Швейцарії або США, можуть вважатися цілком забезпеченими особами за стандартами України, а наші бідні живуть пристойно в порівнянні із більшістю населення Ефіопії. Взагалі визначення межі бідності – це не стільки, економічне, скільки політичне питання. Безумовно, не можна ігнорувати бюджетні можливості надавати матеріальну підтримку не маєтним членам суспільства. Але головну, вирішальну роль відіграють діючі в суспільстві настанови. Наприклад, ліберальна модель, яка передбачає максимальну орієнтацію населення на власні сили і дуже обмежену допомогу працездатному населенню, відповідним чином досить низько встановлює і межу бідності. А соціально орієнтована модель, навпаки, поширює опікування на значно ширші верстви і визначає поріг досить високим. В цьому контексті питання встановлення офіційної межі бідності в Україні набуває особливого значення і яскравої політичної забарвленості.

Бідність визначається і оцінюється по різному різними міжнародними організаціями та національними статистичними органами, при чому в більшості випадків методики мають принципові відмінності. В результаті, маніпулювання існуючими поняттями і термінами дає змогу штучно завищувати або занижувати рівень бідності на потребу політичним цілям. У даній роботі наводяться оцінки бідності за різними критеріями, і результати – особливо щодо динаміки – є принципово різними. Використання, наприклад, в якості критерію бідності прожиткового мінімуму або вартості добового споживання на рівні 4,3 дол. США за паритетом купівельної спроможності, дає можливість отримати надзвичайно позитивні зрушення, а в другому випадку і низький рівень бідності населення України. Орієнтація ж на відносний критерій призводить до висновку про абсолютну відсутність будь-якого прогресу у цій сфері.

4. Бідність в концепції людського розвитку

В міру зростання рівня життя і задоволення так званих первинних потреб (в їжі, в одязі, в житлі) на перший план виходять цінності іншого порядку (прагнення політичної та економічної свободи, творчості, дозвілля, поваги, залучення до культури та науки, творча і суспільна активність, збереження природи і життя у

злагоді з нею тощо). Таким чином, людські потреби поступово виходять за межі суто матеріальних цінностей.

Ця концепція не є революційно новою – її витoki можна знайти ще в ранніх періодах історії багатьох культур. Так, на думку Аристотеля (384-322 рр. до н.е.), "багатство не є тим добром, якого ми шукаємо, воно тільки лише корисне для пошуків чогось іншого"⁸. Фактично Аристотель визнавав, що економічне зростання є засобом, а не метою. Такий підхід був досить поширений у працях великих греків. І пізніше подібні думки висловлювали засновники кількісної економіки – В.Петі (1623-1687 рр.)⁹, А.Кетле (1796-1874)¹⁰, А.Лавуазьє (1743-1749), та класики політичної економії – А.Сміт (1723-1790 рр.)¹¹, Т.Р.Мальтус (1766-1834 рр.)¹², Д.С.Мілль (1806-1873 рр.)¹³. А.Сміт та його послідовники, намагаючись оцінити роль людини в суспільному прогресі, вважали її не тільки джерелом, а й частиною суспільного багатства.

Людські потреби визнавали метою суспільного виробництва представники і інших шкіл. Так, маржиналісти, зокрема, У.Ллойд, сформулювавши принципи раціональної поведінки людини в ринковій економіці, ідею корисності та постулати теорії граничної корисності¹⁴, впритул підвели світ до теорії споживчої поведінки. Один із засновників неокласичного напрямку А.Маршалл, синтезувавши численні ідеї щодо ролі людини в економіці, безпосередньо зв'язав накопичення багатства з розвитком людини. Йому належить вислів: "Вироблення багатства – це лише засіб підтримки життя людини, задоволення її потреб та розвитку її сил – фізичних, розумових і моральних. Сама ж людина – головний засіб виробництва цього багатства, і вона ж є кінцевою метою багатства"¹⁵. Дж.М.Кейнс у 1930-х років визнавав найважливішими умовами економічного зростання розвиток та реалізацію здібностей людини і реалізацію можливостей її особистого вибору.

Важливою віхою на шляху до формування нових поглядів на сенс прогресу стало введення в середині ХХ сторіччя Т.Шульцем до наукового обігу **поняття**

⁸ Аристотель Политика /Сочинения в 4 т. М., 1984. Т.4, с.381

⁹ Петі В. Экономические и статистические работы. Пер. с Франц. М., 1940. С.126.

¹⁰ Кетле А. Человек и развитие его способностей, или опыт социальной физики, М., 1898. С. 67.

¹¹ Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов, М., 1962. С.86.

¹² Мальтус Р. Опыт о законе народонаселения. Санкт-Петербург, 1868. Т.1, с.106

¹³ Милль Дж. С. Основы политической экономии. М., 1980. Т.1, с. 332

¹⁴ У.Ллойд. Лекции о природе ценности. М., 1834

¹⁵ Маршалл А. Принципы политической экономии. Пер. с англ. М., 1983. Том I. с.246.

людського капіталу, під яким розумілась сукупність знань та кваліфікацій, що виконувала подвійну функцію – засобу виробництва і предмету тривалого користування. Знання та компетентність у **концепції людського капіталу** були визнані принципово важливим джерелом економічного зростання і відповідно було визначено економічну роль освіти, науки, охорони здоров'я, які до того трактувалися виключно як галузі, що споживають, але не виробляють.

Накопичення людського капіталу здійснюється шляхом інвестицій, передусім у набуття знань та кваліфікації, шляхом шкільної та післяшкільної освіти, охорони здоров'я, міграцій, поширення інформації щодо функціонування економіки, ринку праці тощо, які забезпечують розвиток інтелектуальних та фізичних здібностей людини і можливості їх реалізації, підвищення ефективності праці. В цілому теорія людського капіталу сприяла загальній тенденції зміни відношення до освіти, культури та інших галузей соціальної сфери, зокрема з точки зору їх ресурсного забезпечення. Доказ рентабельності витрат на освіту, наприклад, сформував новий погляд на освіту: політики почали трактувати її як вагомий чинник економічного зростання, а менеджери та підприємці – як фактор підвищення продуктивності праці. Визнано, що наявність вищої освіти у широких верств населення, передусім молоді, як ознаки високої кваліфікації робочої сили, є необхідною передумовою розвитку, тобто всі країни мають формувати політику стимулювання набуття високої професійно-освітньої підготовки, навіть якщо це потребує вагомих бюджетних витрат. Набула поширення концепція так званої безперервної освіти, яка трактує підвищення професійно-освітнього рівня як економічно доцільну діяльність людини протягом всього життя. Зросло і ресурсне забезпечення освіти, переважно за рахунок залучення різноманітних джерел її фінансування.

Наступним кроком стала **концепція базових потреб** – фундаментальна ідея програмної доповіді Міжнародної організації праці “Зайнятість, зростання і базові потреби” (1976 рік). Ця концепція передбачає формування соціально-економічної політики в розрахунку, по-перше, на обов'язкове забезпечення певних мінімальних потреб у харчуванні, одязі, житлі та побутовій техніці, по-друге, на поліпшення суспільних послуг (по забезпеченню якісною питною водою, підтримці належного санітарного стану місць проживання, розвитку суспільного транспорту, охорони здоров'я, освіти). Більшість міжнародних організацій пов'язують задоволення цих потреб з дотриманням прав людини і вважають надзвичайно важливим засобом

досягнення поставленої мети активізацію поведінки самої людини, залучення її “в розвиток через участь” на рівні як прийняття рішень, так і їх практичного втілення.

Принциповий вплив на формування сучасного погляду на розвиток як на процес, в центрі якого знаходиться людина, максимальна реалізація його прав та потреб, розвиток та реалізація здібностей, здійснили теоретичні розробки А.Сена, зокрема його концепція розширення вибору¹⁶. А.Сен запропонував оцінювати добробут за можливостями людей вести той спосіб життя, який більшість вважає достойним, а не за рівнем ВВП на душу населення чи іншими макропоказниками. Дохід, згідно з поглядами А.Сена, має трактуватися не як кінцева мета, а як засіб розширення вибору (більшу свободу вибору і більше варіантів для вибору мети і способу життя) кожної людини щодо охорони здоров'я, освіти, економічної та суспільної діяльності. А.Сен розглядає розвиток як процес розширення можливостей, а не підвищення економічного добробуту¹⁷.

Результатом всіх цих наукових розробок стало створення наприкінці 1980-х років концепції людського розвитку, яка має принаймні дві принципових відмінності від концепції економічного зростання¹⁸.

По-перше, розрізняється визначення мети розвитку. Якщо економічні теорії формулюють мету як збільшення обсягів ВВП та національного багатства, то теорія людського розвитку визначає метою забезпечення можливостей жити довго і не хворіти, мати доступ до накопичених людством знань тощо. Можливості і вибір тісно пов'язані як між собою, так і з свободою – як щодо захисту від негативних умов життя (голоду, війни, забруднення навколишнього середовища etc), так і щодо доступу до позитивних умов (вільного вибору свого життєвого шляху, місця проживання, освіти, професії, місця роботи etc). А.Сен підкреслює, що в кінцевому рахунку розвиток – це питання свободи¹⁹. Таким чином, розширення пропозиції товарів та послуг може сприяти розширенню можливостей людини щодо задоволення її потреб, а отже і свободи, але це не є самоціллю.

¹⁶ Sen A. Development as Capability Expansion//Journal of Development Planning, 1989, No 19

¹⁷ Sen A. Development as Capability Expansion//Human Development and the International Development Strategy for the 1990s. London, 1990.

¹⁸ К.Гриффин. Введение в проблему человеческого развития//Человеческое развитие: новое измерение социально-экономического прогресса. М., 2000. С. 24.

¹⁹ Sen A. Development and Freedom. Oxford, 1999

По-друге, розрізняються уявлення про основні інструменти розвитку. На відміну від економічних теорій концепція людського розвитку не визнає ним інвестиції в машини та обладнання. Аргументом на користь концепції людського розвитку є досвід країн, що здійснювали масштабні інвестиції в освіту та професійну підготовку і досягли стійких високих темпів зростання економіки, хоча згідно з економічними теоріями мали б зіткнутися із зниженням загальної ефективності по мірі нагромадження капіталу.

Відповідні моделі росту, які серед вирішальних чинників визначають людський капітал, пояснюють це явище компенсаційним впливом більш високого рівня освіти на зменшення граничного доходу на капітал, демонструють, як освіта дозволяє ефективно використовувати "позитивні зовнішні фактори" у рамках усього процесу виробництва. Освічені люди використовують капітал більш ефективно, вони більш схильні до впровадження інновацій, пошуку нових, більш досконалих форм виробництва; їх приклад стимулює інших працівників до більш продуктивної праці. Таким чином, підвищення рівня освіти веде до підвищення ефективності усіх факторів виробництва. Отже, нерівність у добробуті багатих і бідних країн значною мірою пояснюється можливостями здійснення інвестицій в людський капітал, що могло б сприяти підвищенню продуктивності і дозволило б використовувати нову технологію.

Концепція людського розвитку стала основою першої Доповіді про світовий людський розвиток 1990 року (ці доповіді нині є щорічними). Вона трактує людський розвиток як мету та критерій суспільного прогресу, як засіб збільшення доходу, що набуває цінності лише з реальним впливом на добробут людей. ***Людський розвиток визначається як процес зростання людських можливостей – людина має прожити довге життя, не хворіти, бути освіченою, користуватися політичними та економічними свободами, правами людини, суспільною повагою до особистості.*** Людський розвиток являє собою "як процес розширення вибору, так і досягнутий рівень добробуту"²⁰.

Основною метою розвитку визнається стає зростання якості життя всього населення. За минулі 30 років темпи економічного зростання були слабо корельовані з поліпшенням таких найважливіших показників розвитку, як політична

²⁰ UNDP. Human Development Report 1990. New York, 1990. P.10

та соціальна стабільність, освіта, тривалість життя, дитяча смертність, тендерна рівність тощо.

Пріоритети людського розвитку протидіють невтримній гонці за виробництвом ВВП і споживанню, сприяють становленню поміркованого відношення до природи, збереження та відновлення навколишнього середовища. Людський розвиток, який має за мету забезпечення достойного життя для всіх людей, сприяє подоланню бідності, а отже, подоланню нерівності, становленню і розвитку демократії, збереженню соціальної та політичної стабільності в суспільстві.

Головний принцип, на базі якого вирішується протиріччя між максимізацією багатства і людським розвитком, формулюється таким чином: “Національне багатство може розширювати можливості вибору для людей. Цього, однак, може і не відбутися. Визначальним тут є не саме по собі багатство, а те, як його використовують різні країни. І доки суспільство не зрозуміє, що основне його багатство – це люди, надмірна стурбованість виробництвом матеріальних благ буде заслоняти кінцеві цілі збагачення життя людей”²¹. Поточний рівень доходів не гарантує майбутнього процвітання, але якщо отриманий доход достатньо інвестується в людський розвиток, економічні показники в майбутньому істотно перевищуватимуть поточний рівень.

Значну увагу концепція людського розвитку приділяє взаємозв'язкам різних поколінь, зокрема прийнятності сучасного способу життя та доцільності його передачі майбутнім поколінням. Оскільки справедливість стосовно різних поколінь має супроводжуватись і справедливістю в межах одного покоління, істотні структурні зрушення виробництва та споживання в світі можуть стати необхідною передумовою будь-якої життєздатної стратегії поступального розвитку²².

Визначальною тезою концепції людського розвитку є положення про те, що “люди не потребують безкінечно високого доходу для забезпечення достойного рівня життя”²³. Більш високий дохід в цілому сприяє розширенню людського вибору, але цей вплив знижується із збільшенням доходу згідно з принципом зменшення корисності доходу.

²¹ ПРООН. Доклад о развитии человека за 1994 год. Нью-Йорк, 1994. Р.15

²² ПРООН. Доклад о развитии человека за 1994 год. Нью-Йорк, 1994. С. 19.

²³ UNDP. Human Development Report 1995. New York, 1995. Р.18

Концепція людського розвитку пропонує основні напрями дій щодо оптимізації зв'язку між економічним зростанням і людським розвитком у практичній політиці:

- збільшення інвестицій в освіту, охорону здоров'я, професійну підготовку, що сприятиме реалізації здібностей людини та її участі у виробництві та розподілі благ;
- більш справедливий розподіл доходів і національного багатства, що забезпечуватиме матеріальну базу розвитку широких верств населення і протидіятиме концентрації ресурсів у нечисленних груп;
- збалансованість соціальних витрат та укріплення економічної бази соціальної сфери, диверсифікація джерел її фінансування;
- розширення можливостей людей здійснювати свій вибір в політичній, соціальній та економічній сферах, передусім тих груп населення, які з різних причин мали обмежені можливості (жінки, мігранти, етнічні меншини).

Існує ще один дуже важливий напрямок – консолідація суспільства. Оскільки вона є наріжним каменем створення соціального капіталу. Соціальний капітал, на відміну від фізичного капіталу, який має кількісний вимір, та людського капіталу, що включає здібності та вміння людей, полягає у відношеннях між людьми.

Суспільство вважається консолідованим, якщо внутрішні зв'язки між окремими його елементами (соціальні групи, класи, окремі особи) значно сильніше ніж ті, що поєднують їх із зовнішніми для цього суспільства структурами.

Людський розвиток може трактуватися і відносно зростання здібностей людини, її здатності досягати поставленої мети. Формування здібностей залежить від використання наявних економічних, соціальних та політичних можливостей, які надає соціальне і природне навколишнє середовище, від доступності необхідних ресурсів тощо. Очевидно, що матеріальні ресурси є саме засобом, хоча і дуже важливим, людського розвитку, тоді як результат використання цих ресурсів, його віддзеркалення у сформованих людських здібностях, є кінцевою метою.

Трактуванням людського розвитку як процесу зростання людських здібностей обумовлює важливість ідеї “бідності за можливостями”²⁴25, яка поширює

24

25 ПРООН. Доклад о развитии человека за 1996 год. Нью-Йорк, 1996. С.

трактування бідності з традиційно використовуваного низького рівня середньодушових доходів на відсутність чи обмеженість можливостей задоволення комплексу людських потреб, передусім ключових – в довгому і здоровому житті, в набутті освіти, в доступі до ресурсів, необхідних для достойного життя.

Дослідження проблем розвитку різних країн світу протягом останніх 50 років призводять до таких висновків²⁶:

- макроекономічна стабільність є однією з невід'ємних умов забезпечення економічного зростання, необхідного для розвитку;
- економічне зростання саме по собі не призводить до бажаних результатів у людському розвитку – необхідні чіткі орієнтації на забезпечення потреб населення;
- жоден з окремих напрямів політики не забезпечує процес людського розвитку і навіть не розпочинає його прискорення – необхідний комплексний підхід;
- надзвичайно важлива роль належить інституційній системі, яка забезпечує залучення широких верств населення і до прийняття рішень, і до їх реалізації, а також швидко реагує на зміни ситуації.

Концепція людського розвитку постійно розвивається. Зокрема, це втілюється в щорічних Доповідях про людський розвиток. В результаті, базовий підхід набув значного поглиблення, і тепер концепція людського розвитку включає такі аспекти²⁷:

Реалізація базових можливостей. Надання людині певних прав є необхідною, але не достатньою умовою їх реалізації. Існуючий у населення вибір обмежується відповідно до характеру можливостей його здійснення. Наприклад, право купувати якісні продукти залежить від наявності коштів.

Надання відповідних прав також має значення для можливості людей брати участь у прийнятті рішень, що стосуються їхнього життя. Розвиток людського потенціалу може здійснюватися, наприклад, за рахунок первинного медико-санітарного обслуговування, але при цьому люди можуть бути позбавлені права голосу при

²⁶ Всемирный банк. На пороге 21 века. Доклад о мировом развитии 1999/2000 года. М., 2000. С.1

²⁷ ПРООН. Доклад о развитии человека за 1999 год. Нью-Йорк, 1999.С. 36

визначенні шляхів такого розвитку. Люди не мають бути пасивними одержувачами – їх роль полягає в активній участі у процесі власного розвитку.

Співробітництво. Люди живуть у складному сплетенні соціальних структур – від родини до держави, і відчуття приналежності до конкретного соціального угруповання – важливе джерело не тільки добробуту, воно породжує почуття наповненості життя змістом.

Розвиток людини пов'язаний із способами організації громадського життя, проте почуття соціальної злагоди, заснованої на культурі, загальних цінностях і переконаннях, формує розвиток кожної конкретної людини. Співробітництво в інтересах взаємного збагачення веде до розширення індивідуального вибору. Тому людський розвиток стосується не тільки окремих особистостей, а і їх співробітництва в суспільстві.

Справедливість. Справедливість розглядається з позицій забезпечення рівних стартових умов щодо набуття освіти, довгого здорового життя, тобто з позицій забезпечення рівних умов щодо формування і реалізації людського потенціалу.

Забезпечення справедливості іноді потребує нерівномірного розподілу ресурсів. Зокрема, бідні потребують більшого обсягу державної допомоги, ніж матеріально забезпечені верстви населення, хворі або інваліди потребують більшого обсягу ресурсів для забезпечення рівних стартових умов (однакового потенціалу) в порівнянні з іншими людьми.

Усталеність. Сталий людський розвиток дозволяє задовольняти потреби нинішнього покоління без збитку для можливості майбутніх поколінь задовольняти їхні потреби. Це пов'язує його з поняттям справедливості відносно різних поколінь людей. Разом з тим, від покоління до покоління має передаватися не стільки певний обсяг багатства, скільки потенціал для забезпечення належного рівня людського розвитку, без бідності та соціальної ізоляції, без позбавлення можливостей вибору.

Безпека. Мільйони людей у країнах, що розвиваються, живуть під загрозою різного роду небезпек. І навіть у розвинених країнах людям постійно загрожують злочинність, насильство і безробіття. Безробіття є однією з основних причин

невпевненості у майбутньому і відсутності можливості для людини реалізувати своє право на доход та інші блага.

Безперечно, головною потребою людства є наявність коштів до існування, але разом з тим, люди бажають бути вільними від нестатків іншого роду: хвороб, репресій, соціальних вибухів, екологічних катастроф тощо. Людський розвиток вимагає забезпечення для кожної людини хоча б мінімального рівня безпеки в усіх сферах життя.

Таким чином, **у фокусі людського розвитку знаходиться людина, її потреби та розвиток. Концепцією визначається задоволення не тільки фізичних, а і духовних потреб людини. Розвиток означає** постійне розширення можливостей для задоволення потреб людини. Але ще більш важливою категорією цієї концепції є поняття "вибір", тобто, **існування широких можливостей реалізації власних здібностей кожною людиною при вільному виборі її напрямків з максимальним заохоченням з боку держави** – це основна ідея людського розвитку; вона значно більше охоплює всі грані співіснування та співпраці людини і держави, ніж інші концепції соціально-економічного розвитку.

Високий рівень людського розвитку означає максимальне подолання бідності і створення соціальної структури європейського типу – з численним потужним середнім класом і відносно невеликими шарами заможних і бідних верств, ефективну політику запобігання бідності та підтримки бідних.

Базисним принципом концепції людського розвитку є не постійне надання нужденним верствам і країнам гуманітарної допомоги, а стимулювання розвитку цих людей, підвищення їх ролі в суспільстві, розширення можливостей вибору способу життя, можливостей прийняття рішень стосовно своєї долі, але одночасно й посилення відповідальності за прийняте рішення і його виконання. Будь-яка серйозна трансформація суспільства, в сфері економіки чи політики, неможлива без активної підтримки населенням.

5. Економічне зростання і бідність

70-х роки минулого сторіччя характеризуються істотними зрушеннями в суспільному розумінні сенсу економічного зростання. Ідея невинного зростання як головної мети суспільного прогресу стає все менш привабливою як для фахівців, так і для політиків та широкої громадськості. В розвинених країнах пріоритетом визнається покращання якості життя, передовсім через охорону навколишнього середовища, забезпечення максимального рівня справедливості при розподілі доходів. Безперечно зростання ВВП є економічним підґрунтям розвитку. Проте цивілізаційний прогрес визначається не тільки економікою – надзвичайно важливим є і те, за рахунок чого відбувається економічне зростання, і хто користується його наслідками. Якщо окремим невеликим групам, то майже неминучим є зростання нерівності і бідності. Якщо більшості населення, то вигоди отримають практично всі верстви і плоди економічного зростання будуть розподілені справедливо. Отже, швидке економічне зростання саме по собі не може викоринити нерівність і подолати бідність.

Водночас слід підкреслити вкрай негативний вплив масштабної бідності на можливості економічного зростання.

Наслідком низького рівня життя бідних верств часто стають хворобливість і низький рівень освіти, що безперечно знижує їх економічну активність, що негативно впливає на сукупний трудовий потенціал країни, а отже спричиняє уповільнення темпів економічного зростання в цілому. Тому політика подолання бідності сприяє не тільки поліпшенню становища бідних верств населення, а й підвищенню економіки в цілому²⁸.

Не можна нехтувати й тим, що підвищення доходів бідних верств населення спричиняє підвищення попиту на товари національного виробництва, тоді як представники заможних верств частіше орієнтуються на імпорт або взагалі купують значну частину одягу, взуття тощо за кордоном. Отже, саме зростання попиту з боку бідних верств найбільше стимулює розвиток національної економіки, що в свою чергу викликає зростання попиту на робочу силу.

²⁸ Partha Dasgupta, Debraj Ray. Inequality as a determinant of malnutrition and unemployment policy//Economic Journal 97, 1987, March

І нарешті, більш справедливий розподіл доходів внаслідок зниження бідності є вагомим стимулом (і матеріальним, і психологічним) розширення участі всіх верств населення в економічному розвитку, тоді як посилення нерівності і масштабна бідність загрожують стати деструктивною силою по відношенню до економічного прогресу, провокувати соціальну напругу і викликати протидію перетворенням з боку тих, хто втратив надію на покращання власної долі. До речі, найчастіше така активна деструктивна поведінка характерна для освічених осіб.

Значущість впливу економічного зростання на рівень бідності доведена численними емпіричними дослідженнями²⁹. Високий рівень економічного розвитку забезпечує необхідні ресурси для подолання бідності, що за звичай спричиняє бажані наслідки – статистичні розрахунки підтверджують зворотній зв'язок між економічним розвитком та рівнем бідності.

6. Економічне зростання і нерівність

Дослідження обумовленості нерівності економічним розвитком пов'язані з ім'ям Саймона Кузнеца, який вперше дослідив в історичному ракурсі модель зростання економічно розвинутих країн, і сформулював гіпотезу щодо погіршення характеристики розподілу доходів на перших стадіях зростання і покращання – на пізніших³⁰. Графічно ця залежність, що може бути репрезентована специфічною кривою, яка нагадує перевернуту літеру U, відображає зміни розподілу доходу (за будь-яким показником, наприклад, за коефіцієнтом Джині) в міру зростання ВВП в розрахунку на одну особу (рис.1)

Численні пояснення посилення нерівності на початкових етапах економічного зростання і зниження на пізніших спираються на результати вивчення природи структурних зрушень. Відповідно до моделі Льюїса на ранніх стадіях зростання відбувається переважно внаслідок прискореного розвитку модерного сектору (це можуть бути окремі галузі промисловості, постіндустріальні виробництва тощо) із обмеженою зайнятістю і високими показниками продуктивності та оплати праці.

²⁹ Див., наприклад, Ravallion M, Chen S.//What can new survey data tell us about recent changes in distribution and poverty?//World Bank Economic Review. – 1997, №11; Ahuja V., Bidani B., Ferreira F.H.G, Walton M. Everyone's miracle?//Washington, D.C.: The World Bank, 1997

³⁰ Simon Kuznets, Economic growth and income inequality//American Economic Review 45 (1955, Marth); Simon Kuznets, Quantitative aspects of the economic growth of nations// Economic Development and Cultural Change 45 (1963, Marth).

Розрив доходів між модерним та традиційним секторами за звичай є доволі високим. Нерівність у модерному секторі, який швидко розширюється, значно перевищує таку в традиційному, що знаходиться у стадії стагнації. З досягненням високого рівня ВВП уряд отримує ресурси для надання допомоги бідним верствам населення і можливості для первинного перерозподілу доходів без небезпеки уповільнення темпів економічного зростання.

Після досягнення такого етапу розвитку високі темпи зростання ВВП вже не супроводжуються посиленням нерівності. Приміром Південна Корея та Ірландія демонструють дуже позитивну економічну динаміку при доволі рівномірному (принаймні без погіршення) розподілі доходів.

Що стосується впливу нерівності на економічний розвиток, то можна виокремити 3 групи аргументів, висвітлених у наукових публікаціях – електоральні чинники, недосконалість ринків капіталу і соціальні конфлікти.

Електоральні дослідження А.Алесини і Д.Родріка³¹, Дж.Бертолі³², Т.Персона і Дж.Табеліні³³, Р.Бенабу³⁴ призводять до висновку про негативний вплив нерівності

³¹ Alesina A., Rodrik D. Distribution politics and economic growth// The Quarterly Journal of Economics, 1994, №109

на економічне зростання. Уявлення про механізм цього зв'язку спираються на теорему про медіанного виборця, який за високої нерівності належить до низькодоходної групи населення і голосує за політику перерозподілу. Перерозподіл здійснюється за рахунок податків, які дестимулюють розвиток. А.В.Барнежи і Е.Дуфло³⁵ дійшли висновку, який перекликається із гіпотезою С.Кузнеца, що залежність темпів економічного зростання від змін нерівності апроксимується кривою, що має вигляд перекинutoї літери U. Однак на відміну від кривої С.Кузнеца, термін прояву цього зв'язку є короткостроковим, та й механізм – цілком інший. За звичай розподіл добробуту змінюється дуже повільно, а істотні зміни упродовж короткого періоду є наслідком тиску з боку однієї з груп населення і реалізації її цілей щодо збільшення надходжень. Безпосереднім наслідком таких зрушень є уповільнення темпів розвитку, хоча в довгостроковій перспективі це може спричинити і їхнє прискорення. Вважається, що підчас швидкої зміни нерівності (в обидва боки) темпи економічного зростання неминуче уповільнюються³⁶.

У більшості досліджень, виконаних у 60-80 роках минулого сторіччя підкреслюється теза про те, що нерівність у розподілі доходів є необхідною передумовою високих темпів зростання³⁷. Таке твердження є психологічним виправданням концентрації багатства у відносно невеликій привілейованій групі в країнах Латинської Америки, Африки, ряду країн колишнього СРСР, оскільки воно зводиться до того, що нерівність необхідна для забезпечення високих темпів економічного зростання, а в довгостроковій перспективі досягнутий високий рівень економічного розвитку сприятиме підвищенню рівня життя усіх верств населення, а отже і подоланню (чи принаймні істотному зниженню) бідності в країні.

Економічним виправданням нерівності слугує впевненість в тому, що високі доходи обмеженого кола осіб є необхідною умовою формування накопичень, які через різноманітні механізми, наприклад, описані в моделі Харрода-Домара,

³² 32 Bertola G. factor shares and savings in endogenous growth// American Economic Review, 1993, №83 (5)

³³ Persson T., tabellini G. Is inequality harmful for economic growth?: Theory and evidence// American Economic Review, 1994, №84 (3)

³⁴ 34 Benabou R. Inequality and growth. – MIT Press, 1996; Benabou R. Unequal society. – NBER WP, 1996

³⁵ 35 Banerjee A.V., Dufo E. Inequality and growth: What can the data say? – Mimeo, 2000

³⁶ Е.А.Коломак. Взаимосвязь между уровнем экономического развития и бедностью населения в регионах России//Регион: экономика и социология. – 2004, №4, с. 31

³⁷ Тодаро М.П. Экономическое развитие. – М., 1997. – с.151

перетворюються на інвестиції. Власне, вгнутість кривої, що апроксимує залежність між поточним і майбутнім добробутом, є проявом так званої недосконалості ринків капіталу. Бідні верстви мають обмежені можливості отримання як освіти, так і кредитів та займів з метою організації бізнесу, їх поточних доходів ледь вистачає на забезпечення першочергових потреб. В результаті потенціал цієї категорії населення використовується не повністю, і бідні верстви інвестують значно менше, ніж заможні. Якщо заможні інвестують у виробництво значну частину своїх доходів, а бідні верстви населення витрачають всі кошти на поточне споживання, то за наявності прямої залежності між темпами зростання ВВП і накопичуваною частиною національного доходу економіка з вищим ступенем нерівності розвиватиметься швидше³⁸. А, отже, і національний дохід, і ВВП в розрахунку на особу з часом стануть достатньо високими для початку їх перерозподілу через податки, субсидії, допомоги. Але до досягнення такого рівня будь-які спроби перерозподілу доходів спричинять лише уповільнення темпів економічного зростання і відсунуть час, коли кожна група населення отримуватиме вищі доходи.

Проте, на відміну від історичного досвіду розвинутих країн заможні мешканці посткомуністичних країн не надто схильні до накопичень та інвестування значної частини своїх прибутків у національну економіку. Натомість власники значних капіталів, політики, зірки шоу-бізнесу та спорту вкладають кошти в предмети розкошу, автомобілі та яхти (виготовлені в інших країнах), коштовності, нерухомість (передовсім за кордоном), подорожі; при цьому кошти дуже часто зберігаються також в іноземних банках не перетворюючись на джерело інвестицій економіки своєї країни. Подібні способи витрати доходів не тільки не збільшують виробничі ресурси країни, а навпаки винищують їх³⁹. Отже, заможні не обов'язково накопичують (в сенсі виробничих накопичень) і інвестують більше за інші верстви, а отже стратегія зростання, що спирається на нерівність у розподілі доходів, реально може призводити лише до консервації майнових прав і соціального статусу економічної та політичної еліти на шкоду основній масі населення. Відповідно зазначену стратегію можна кваліфікувати як таку, що суперечить цілям і людського розвитку, зокрема подоланню бідності, і загального економічного.

³⁸ Годаро М.П. Экономическое развитие. – М., 1997. – с.151

³⁹ Див., наприклад, Donald R. Lessard and John Williamson/ Capital Flight: The problem and Policy Responses. – Washington, D.C.: Institute for International Economics, 1987

Нарешті, високий рівень нерівності та бідності спричиняють соціальну напругу і соціальні конфлікти, погіршення криміногенної ситуації в суспільстві. Їх наслідком є (навіть без формування політичної нестабільності) збільшення економічних ризиків і зниження інвестиційної привабливості країни (або окремого регіону), що в кінцевому підсумку неминуче уповільнює темпи економічного зростання. Залагодження соціальних конфліктів і досягнення рівноваги в суспільстві неминуче потребуватиме додаткових ресурсів, що неминуче знижуватиме загальну ефективність економічної системи.

Проте, нерівність є чинником не тільки криміналізації суспільства, аналогічний зв'язок спостерігається і між нерівністю та корупцією. Нерівний розподіл доходів і багатства може підштовхнути певні групи з високими доходами до втручання у політику і державне управління⁴⁰. Зокрема, значна концентрація ресурсів і доходів дає змогу спрямовувати певну їх частину на хабарі високопосадовцям і використовувати їхні можливості у власних економічних інтересах. Таке зрощування багатства з владою вочевидь не сприяє ані гармонійному розвитку суспільства, ані високим темпам економічного зростання, оскільки дає переваги окремим складовим економіки за рахунок інших. Переваги можуть надаватися або через безпосереднє бюджетне фінансування⁴¹, або через різноманітні податкові привілеї. У той або інший спосіб така несправедливість зумовлює економічні (а потім і соціальні) конфлікти. Численні дослідження свідчать про те, що їх гострота прямо пропорційна ступеню нерівності⁴².

Наявність будь-яких економічних переваг, а тих, що викликані нерівністю і погонями, суперечить принципам вільної конкуренції, істотно ускладнює доступ на ринок новим гравцям, змушує і їх вдаватися до протизаконних дій. Водночас така практика є надзвичайно потужним стимулом для правлячої еліти намагатися будь-що зберегти свої позиції. Таким чином, економічна нерівність є перешкодою демократичних перетворень.

⁴⁰ World of Work Report 2008: Income Inequalities in the Age of Financial Globalization. – International Labour Office. 2008. P.24-25

⁴¹ Вплив багатих верств на розподіл бюджетних коштів є окремим і практично неминучим проявом нерівності в країнах з низьким розвитком демократії і відсутністю належних структур громадянського суспільства

⁴² Див., наприклад, Persson, T.; Tabellini, G. Is inequality harmful for growth? Theory and evidence//American Economic Review, 1994, №3, vol. 84, pp. 600-621; Alesina, A; Rodrik, D. Distribution politics and economic growth//Quarterly Journal of Economics. 1994, №2, vol. 109, pp. 465-490

Слід підкреслити також і те, що нерівність за доходами часто спричиняє макроекономічну нестабільність. Механізм цього зв'язку такий:

- значна нерівність населення є чинником бідності і відповідно масштабного вторинного перерозподілу доходів через соціальні трансферти;
- масштабні соціальні трансферти обумовлюють високі бюджетні витрати, а отже і бюджетний дефіцит⁴³;

1) необхідність покриття бюджетного дефіциту провокує інфляцію.

Інфляція значно сильніше впливає на доходи бідніших верств населення⁴⁴, а отже нерівність провокує посилення нерівності, виносячи її на новий виток спіралі. Коло замкнулось.

7. Вимірювання нерівності.

Ще К.Джині у 1913 році підкреслював емпіричне підтвердження того, що розподіл індивідуальних чи родинних доходів досить подібний в країнах, що відрізняються за середніми показниками споживання, за політичним режимом, за економічною системою, за расовим складом тощо. І саме це стало підставою для висновку В.Парето про те, що розподіл доходів залежить від розподілу індивідуальних здібностей отримувачів доходів, а розподіл останніх за здібностями подібний у всіх країнах. Відкриття і статистичне вимірювання у 1897 році В.Парето закономірностей в розподілі доходів населення стало надзвичайно важливою віхою в усій теорії споживання і стратифікації населення.

Ринки ресурсів регулюють виробництво товарів та послуг і визначають напрямки їх реалізації. Відповідно до продуктивності ресурсів їх власники (підприємці, наймані працівники, власники природних ресурсів) отримують винагороду чи прибутки або зазнають збитків. Однак природні здібності, набута кваліфікація, стартовий капітал, вміння приймати рішення тощо обумовлюють нерівність у розподілі доходів: частина (зазвичай, дуже невелика) людей має високі і надвисокі прибутки, основна частина – середні для даного регіону і конкретного проміжку часу, а частина – низькі.

⁴³ Принаймні більший, ніж це було б без необхідності фінансування значних додаткових соціальних трансфертів

⁴⁴ Див. детальніше розділ 23

Активно впливає на розподіл доходів і суспільство: шляхом оподаткування (часто за прогресивною шкалою) та перерозподілу коштів у формі соціальних трансфертів: допомог, пільг, привілеїв.

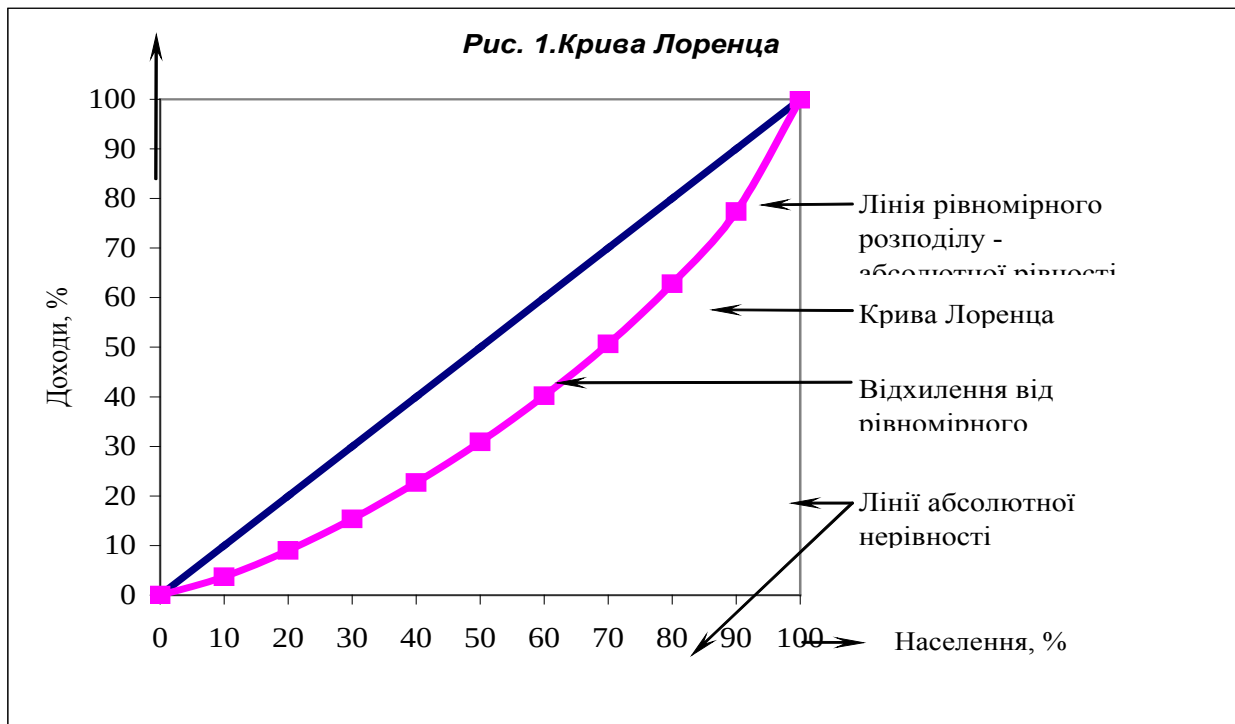
Зіставлення доходів окремих осіб (домогосподарств) та визначення частки окремих груп у загальних доходах населення незалежно від походження цих доходів – від трудової діяльності, дивідендів, прибутку, ренти, спадщини, подарунків тощо.

Для визначення ступеня нерівності населення за доходами використовується весь спектр показників варіації (коефіцієнт варіації, середнє квадратичне відхилення тощо). Разом з тим існують і спеціальні коефіцієнти, що дозволяють оцінити нерівність за доходами і виміряти вплив факторів на цей феномен. Це передусім коефіцієнт Лоренца, коефіцієнт Джині, коефіцієнт Аتكінсона, коефіцієнт Тіля.

7.1. Крива Лоренца.

Італійський економіст і соціолог В.Парето довів, що між рівнем доходів та кількістю їх отримувачів існує зворотній зв'язок (закон Парето), а американський статистик та економіст О.Лоренц подав його у графічному вигляді (рис.1).

Крива Лоренца, яка використовується для ілюстрації економічної нерівності населення, будується в квадраті, по горизонтальній вісі якого відкладається відповідний відсоток населення, а по вертикальній – частка всіх доходів, отриманих населенням. Відповідно крива Лоренца являє собою кумулятивний розподіл чисельності населення та відповідних цій чисельності доходів, тобто відображає співвідношення відсотків усіх доходів та відсотків усіх їх отримувачів. У разі рівномірного розподілу доходу попарні частки населення і доходів повинні співпадати і знаходитися на діагоналі квадрату, що й означає повну відсутність концентрації доходу, тобто абсолютну рівність в їх розподілі. Відрізки прямих, що з'єднують крапки, відповідають накопиченим частотам та наростаючим відсоткам доходу і створюють ламану лінію концентрації (криву Лоренца). Що більше ця лінія відрізняється від діагоналі (що більше вона вгнута), то більша нерівномірність розподілу доходів, відповідно вища його концентрація.

Крива Лоренца віддзеркалює реальне кількісне співвідношення між часткою отримувачів доходу в загальній чисельності населення і часткою загального доходу, який вони отримують упродовж певного проміжку часу (за звичай упродовж року). При цьому перша точка кривої віддзеркалює частку доходів 10% найбідніших верств населення (вони отримують 3,7% загального доходу), а друга точка – що на долю 20% найбідніших припадає 9,0% загального доходу і т.д. При цьому 10% найбільш заможних верств отримують 22,6% доходу.

У суспільстві з абсолютною рівністю 10% найбідніших мають отримувати 10% доходів, 20% найбідніших – відповідно 20% доходів і т.д. у такому випадку крива набирає форму діагоналі. Проте, в реальності цілковитої рівності в розподілі доходів серед населення не можна очікувати, і крива завжди відрізняється від діагоналі. Наприклад, в Україні в 1999 році на 10% найбіднішого населення припадало лише 4,8% сукупних витрат населення країни, а на 10% найбільш заможних – 18,7%. У разі абсолютної нерівності все населення за виключенням однієї особи (одного домогосподарства) не має доходів, а ця одна особа (або домогосподарство) отримує весь дохід. Тоді крива трансформується у дві прямі.

Площа відхилення від рівномірного розподілу (абсолютної нерівності), тобто сегменту, створеного кривою Лоренца і діагоналлю квадрату в половині площі цього квадрату, свідчить про відносну нерівність у розподілі доходу.

Але можлива і інша форма кривої Лоренца, коли лінія нерівномірного розподілу розташована вище лінії рівномірного розподілу. Цей випадок описує розподіл “фондів” і показника між групами населення, ранжованими за значеннями іншого показника.⁴⁵ Наприклад, якщо досліджується залежність споживання дешевих харчових продуктів від рівня доходів населення: частки найбіднішого населення (нижчих децилей) будуть більше часток заможних верств населення (вищих децилей).

7.2. Коефіцієнт Лоренца.

Коефіцієнт Лоренца як відносна характеристика нерівності у розподілі доходів визначається за формулою:

$$L = \frac{|Y_1 - X_1| + |Y_2 - X_2| + |Y_3 - X_3| + \dots + |Y_n - X_n|}{2} = \frac{\sum (|Y_i - X_i|)}{2}$$

де Y_i - частка доходів, зосереджена у i -й соціальній групі населення;

X_i - частка населення, що належить до i -ї соціальної групи у загальній чисельності населення;

n - кількість соціальних груп.

Коефіцієнт Лоренца варіює від $L=0$ за цілковитої рівності в розподілі доходів до $L=1$ за цілковитої нерівності, коли всі доходи концентруються в одному домогосподарстві.

7.3. Коефіцієнт концентрації (коефіцієнт Джині)

Головним і найбільш зручним, а отже і найбільш поширеним показником диференціації населення за рівнем доходів (витрат, споживання) є індекс концентрації доходів (витрат, споживання), або коефіцієнт Джині, який віддзеркалює характер розподілу загальної суми доходів населення між окремими його групами.⁴⁶ В основі коефіцієнту Джині, який спирається на використання кривої Лоренца, лежить ідея про те, що крайніми позиціями в розподілі доходів чи

⁴⁵ Суринов А.Е. Доходы населения. Опыт количественных измерений. – М.: Финансы и статистика, 2000. С. 245

⁴⁶ Тодаро М.П. Экономическое развитие. – М., 1997. – с.135-136

благ між групами осіб є егалітарний (за якого всі учасники в розподілі отримують абсолютно рівні частки) і антиегалітарний (тільки один учасник розподілу отримує всі доходи або блага). Перший випадок описує повну рівність, другий – абсолютну нерівність в розподілі. Розрахунок коефіцієнта Джині виконується за даними про розподіл домогосподарств (населення) за рівнем середнього доходу.

Виходячи із сутності кривої Лоренца, коефіцієнт Джині є частину площі фігури, що обмежена лініями нерівномірного розподілу і площею квадрату, який її заключає.

Коефіцієнт Джині (Gini-coefficient) розраховується за формулою:

$$G = \frac{2}{\mu * n^2} \times \sum_{i=1}^n \left(r_i - \frac{n+1}{2} \right) c_i, \text{ де}$$

μ – загальний середній дохід по сукупності;

n – кількість спостережень;

r_i – ранг домогосподарства за доходом;

c_i – середньодушовий дохід домогосподарства.

Коефіцієнт варіює в інтервалі від 0 до 1; $G=0$ за цілковитої рівності і $G=1$ за цілковитої економічної нерівності населення.

7.4. Декомпозиція коефіцієнту Джині.

Декомпозиція коефіцієнта Джині дозволяє кількісно визначити внески окремих складових до формування загальної економічної нерівності населення. Внесок кожного джерела доходу у загальну нерівність, що вимірюється за коефіцієнтом Джині, є добутком коефіцієнтів “псевдо-Джині” (простий коефіцієнт концентрації для окремого компоненту) для кожного виду доходу та частки цього виду доходу (ваги) у загальному доході.

Більш формально G^* – коефіцієнт концентрації для кожного конкретного компоненту доходу (витрат, споживання) k – описується рівнянням:

$$G^* = \frac{2}{\mu n^2} \sum_{i=1}^n \left(r_i - \frac{n+1}{2} \right) y_{k,i}$$

Дещо модифікований спосіб розрахунку, який також спирається на еластичність коефіцієнту Джині, виконується за формулою:⁴⁷

$$\lambda = \frac{1}{G} (N(C_K - G)), \text{ де}$$

G - коефіцієнт Джині;

N - частка k-го компоненту доходу у загальному його обсягу;

C_k - коефіцієнт Джині для k-го компоненту доходу

7.5. Індекс Аتكінсона.

Крім коефіцієнту Джині в практиці статистичного вимірювання нерівності за доходами застосовується індекс Аتكінсона, що розраховується за формулою:

$$J_A = 1 - \left(\sum_{i=1}^n f_i \left(\frac{Y_i}{\bar{Y}} \right)^{1-e} : N^{\frac{1}{1-e}} \right), \text{ де}$$

f_i - чисельність осіб (домогосподарств), які отримують дохід y_i;

$\bar{Y}$ - середній рівень доходу ($\bar{Y} = \frac{\sum_{i=1}^n f_i Y_i}{N}$)

N - загальна кількість отримувачів будь-якого доходу

e - параметр, що оцінює очікуваний рівень розшарування.

Коефіцієнт Аتكінсона варіює в межах від 0 до 1 і інтерпретується так само, як і коефіцієнт Джині.

7.6. Індекс Тіля.

Індекс Тіля являє собою міру ентропії і розраховується за формулою:

⁴⁷ Ниворожкіна Л. Способи декомпозиції коефіцієнта Джині по компонентам общего доходу // Вопросы статистики. – 1998, №5. С. 61-67.

$$J_T = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \frac{y_i}{\bar{Y}} \ln \frac{y_i}{\bar{Y}}, \text{ де}$$

y_i - частка доходу конкретного І-го отримувача;

n - чисельність отримувачів доходу;

$\bar{Y}$ - чередний рівень доходу.

Індекс Тіля середнього логарифмічного відхилення також використовується для оцінки нерівності. Цей показник розраховується за формулою:

$$T_i = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \ln \frac{y_i}{\bar{Y}}$$

Вважається, що показники Тіля мають певні переваги порівняно з іншими показниками нерівності, оскільки можуть бути розкладені на складові, що відносяться до різних груп населення, тобто є ні чим іншим як зваженою сумою індексів для різних груп.

7.7. Децильний (квінтільний) коефіцієнт диференціації (коефіцієнт фондів).

Децильний (квінтільний) коефіцієнт диференціації (коефіцієнт фондів) – один із найбільш поширених індикаторів нерівності завдяки простоті і розрахунків, і інтерпретації. Ідея коефіцієнту полягає в співставленні доходів (або іншого показника добробуту) в найбільш заможних і найбідніших групах з однаковою чисельністю населення. Так, якщо йдеться про децильні групи, зіставляються 10 та 1 децилі, тобто 10% найбільш заможних і 10% найбідніших домогосподарств або осіб. Якщо інформація доступна по квінтилях, то зіставляються відповідно перша та п'ята двадцятивідсоткові групи населення.

Але враховуючи необхідність елімінування так званих аномальних спостережень (наприклад, до найбільш заможної групи потрапляє сім'я мільйонерів, доходи якої істотно змінюють середній рівень по групі), співставляються не середні по групах значення, а так звані порогові. Наприклад, у випадку використання даних по децилях розраховується співвідношення доходів сім'ї (домогосподарства, особи), яка в ранжованому ряді займає місце 90% (менші доходи отримує 89,99% сімей, а

більше – 9,99) та 10% (менші доходи отримує 9,99% сімей, а більші – 89,99%). Зокрема, децильні коефіцієнти диференціації доходів розраховуються як співвідношення 2-х меж: між дев'ятим та десятим децилем і першим та другим, тобто є співвідношенням між мінімальним доходом у населення (домогосподарств) вищого децилю і максимальним доходом у нижчого. Аналогічно розраховуються і квінтільні коефіцієнти диференціації.

Отже, коефіцієнт диференціації або коефіцієнти фондів (β), який є співвідношенням середніх значень признаку в межах верхнього та нижнього децилів, розраховується за формулою:

$$\beta = \frac{Y_{10}}{Y_1}, \text{ де}$$

Y_{10} – доходи домогосподарства, яке за рядом розподілу лежить на нижній межі десятого децилю – дев'яностий процентіль;

Y_1 – доходи домогосподарства, яке за рядом розподілу лежить на верхній межі першого децилю – десятий процентіль.

При використанні даних по квінтилях орієнтуються відповідно на 80 та 20%. Квінтільний коефіцієнт завжди є меншим за децильний, оскільки передбачає виключення з розрахунків удвічі більшої частки населення з найбільш відмінними від середнього рівня доходами (витратами).

За цілковитої рівності децильний (квінтільний) коефіцієнт диференціації дорівнює 1. З другого боку цей коефіцієнт не обмежений, тобто він може бути настільки великим, наскільки велика економічна нерівність. В реальності децильний коефіцієнт не перевищує 10-12, а квінтільний – 6-7.

7.8. Коефіцієнт контрастів доходів

Різницю в доходах найбільш заможних та найбідніших верств суспільства вимірюють за допомогою коефіцієнту контрастів доходів, який залежить від рівня середньодушових доходів і від ступеню концентрації населення у групах з високими та низькими доходами. Критерієм віднесення домогосподарства до

“крайньої групи” у даному випадку є не рівень доходу, який ставить домогосподарство до певного децилю (квінтилю), а співвідношення між доходом та прожитковим мінімумом.⁴⁸ Відповідно групи домогосподарств, які формують заможні і бідні субсукупності, можуть бути нерівними за кількістю домогосподарств.

Коефіцієнт контрастів доходів між групою населення з високими доходами (наприклад, більше 5-6 прожиткових мінімумів) і групою населення з низькими доходами (менше прожиткового мінімуму) є добутком 2-х коефіцієнтів. Перший – це співвідношення між рівнями середньодушових доходів виокремлених груп населення. Другий коефіцієнт – це співвідношення між чисельностями 2-х зазначених груп.

8. Бідність і ринок праці

Соціальний статус і економічне становище особи (родини, домогосподарства) значною мірою залежить від стану на ринку праці, тобто від доступності основного економічного ресурсу – трудової діяльності, що приносить дохід. Тому диспропорції національного ринку праці вносять надзвичайно великий внесок у формування бідності як такої.

В кінцевому підсумку вплив становища на ринку праці на ризики бідності реалізується через ступінь конкурентоспроможності конкретного індивіда. Остання визначається фізичними та розумовими здібностями, станом здоров'я, рівнем професійно-освітньої підготовки, сімейним станом (для жінок, зокрема, вкрай важливим чинником є кількість дітей та їх вік) тощо. Неабияке значення має місце проживання – в середньому ринок праці великого міста забезпечує більше можливостей не тільки набутти належну кваліфікацію, але і знайти робоче місце особі і з високою кваліфікацією, і без неї.

Що вищою є конкурентоспроможність особи, то більше вона має шансів знайти робоче місце не тільки з високою заробітною платою, а і з розвиненою системою соціальних гарантій. Натомість неконкурентоспроможні особи часто вимушені погоджуватися на роботу з дуже обмеженими соціальними гарантіями або без них

⁴⁸ Панкратьева Н. Методы оценок доходов различных групп населения в динамическом и региональном

взагалі, на неповну зайнятість, на зайнятість у шкідливих та небезпечних умовах, на роботу у неформальному секторі тощо. В сільській місцевості альтернативою гідній праці є зайнятість в особистому підсобному господарстві, яка потребує тяжких зусиль і не дає прийняттого доходу. Необхідно визнати, що випереджаючий розвиток так званих нестандартних форм зайнятості,⁴⁹ який ринковими фундаменталістами вважається ознакою гнучкості ринку праці і фактором прискорення зростання ВВП у цілому, супроводжується посиленням нерівності на ринку праці, передусім через уразливість працюючих у таких умовах.

За результатами комплексного дослідження нерівності в контексті розвитку глобального ринку праці, виконаного фахівцями Міжнародної організації праці,⁵⁰ заробітна плата працюючих за контрактами з фіксованим строком роботи в середньому становить від 70 (Румунія) до 90% (Латвія) зарплати постійних працівників, працюючі в неформальному секторі отримують в середньому від 40 (Панама) до 75% (Чилі) зарплати зайнятих у формальному секторі. Навіть за відсутності необхідних даних по Україні, можна говорити про те, що нестандартна зайнятість є надзвичайно потужним чинником бідності.

В контексті впливу новітніх тенденцій розвитку ринку праці на нерівність та бідність варто звернути увагу на формування – і це характерно для більшості країн світу – величезного розриву між рівнем оплати так званих топ-менеджерів і середніх працівників. Саме випереджаюче зростання оплати праці топ-менеджерів вважається чи не найважливішою рушійною силою загальної нерівності в оплаті праці. На відміну від пересічного працівника топ-менеджер за звичай крім фіксованої суми, яка слугує базою для нарахування компенсаційного пакету, отримує бонуси, грошові і негрошові, користується службовим автомобілем, літаком, охороною житла тощо.

Наслідком такої диференціації попри відносно невелику кількість топ-менеджерів є зростання відмінностей в оплаті праці високо- і низькооплачуваних працівників. Зокрема, в Україні середня зарплата 10% найбільш високооплачуваних робітників

разрезах//Вопросы статистики. 1995, №5. С.8.

⁴⁹ Нестандартні форми зайнятості об'єднують зайнятість за контрактами з фіксованим строком роботи, неповну зайнятість, самостійну зайнятість, зайнятість у неформальному секторі, зайнятість без належного оформлення контракту тощо.

⁵⁰ World of Work Report 2008. Income Inequalities in the Age of Financial Globalization. ILO. 2008

перевищує заробітки 10% найменш оплачуваних у 12,5 разу⁵¹. І це – тільки дані по тих, хто брав участь в Обстеженні і за результатами їх свідчень.

9. Форми та прояви бідності.

В рамках концепції людського розвитку було запропоновані нові підходи до інтерпретації і новий метод вимірювання "багатомірної" бідності. Відповідно сьогодні бідність трактується як багатоаспектне явище, при чому розрізняються такі її форми:

- об'єктивна та суб'єктивна;
- абсолютна та відносна;
- за доходами та за можливостями;
- тимчасова та хронічна (застійна).

9.1. Об'єктивна та суб'єктивна бідність.

Об'єктивна бідність визначається за прийнятими в країні критеріями доходу та доступу до тих чи інших матеріальних і духовних благ: можливості дати дітям освіти, набути професійну підготовку, якісно лікуватися, мати житло, що відповідає прийнятим стандартам тощо.

На відміну від такого трактування **суб'єктивну бідність** розуміють як таку, що визначається за самооцінкою; тобто людина тоді є бідною, коли вона сама так себе ідентифікує. Суб'єктивна концепція передбачає встановлення межі бідності за результатами аналізу уявлень населення про обсяг ресурсів (доходів), необхідний для задоволення мінімальних потреб.⁵² Про вибіркового обстеженні населення або визначає, який рівень доходів забезпечує прожитковий мінімум і запобігає бідності, або класифікує своє матеріальне становище. Цей спосіб був запропонований у 1970-х роках фахівцями Лейденського університету в Нідерландах.

⁵¹ Розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств у 2007 році

⁵² Л.Н.Овчарова. Особенности бедности в России//Народонаселение, 2005, №4, с. 33-34.

Суб'єктивна бідність має надзвичайно важливе значення при аналізі суспільної свідомості, суспільної поведінки тощо, оскільки такий прояв бідності безпосередньо пов'язаний з маргіналізацією суспільства, з утриманськими настроями значних його верств. Саме суб'єктивна бідність, формуючи неконструктивну, пасивну поведінку, сприяє зниженню економічної активності, ініціативи, прагнення додаткових заробітків, само зайнятості або підприємництва. А це, в свою чергу, провокує готовність населення до сприйняття деструктивних ідей, до протиправних дій. Втрачаючи віру у власні сили, людина очікує чиеїсь допомоги, чийось вказівок і кінець-кінцем підкоряється будь-якій політичній силі, яка належним чином натискає на больові точки.

9.2. Абсолютна та відносна бідність.

Проблема поділу бідності на ***“абсолютну та відносну”*** є одним з найсуперечливіших моментів всієї теорії. Виходячи з визначення бідності як такого рівня добробуту, який не забезпечує стандартних матеріальних і духовних потреб населення, слід визнати принципово відносний характер цієї категорії. Відповідно до рівня суспільного добробуту, до існуючих в суспільстві життєвих стандартів змінюється і уявлення про стандартні потреби, тобто про бідність. Якщо ж додати практику надання державної допомоги групам населення, які перебувають в бідності, практику, пов'язану із значними бюджетними витратами, то стає очевидним політичне підґрунтя цієї категорії. Рівень бідності визначається, перш за все, відповідно до політичних настанов та економічного потенціалу кожної країни. Не може бути єдиного по всьому світу стандарту бідності: ті, хто безперечно є бідними, скажімо, в США чи Швейцарії, вважатимуться цілком заможними людьми в країнах третього світу. І хоча ця теза ставить в нерівне положення населення різних країн, хоча вона фіксує жорстоку реальність, вона на жаль віддзеркалює її. Але мова йде виключно про поширеність бідності. Що ж до її глибини, то тут можливе застосування саме універсальної шкали, оскільки глибина бідності визначається тим мінімумом благ, які людина (чи родина) може споживати за своїми доходами.

Відмінність у цих визначеннях по суті полягає в тому, що за першим бідними вважаються всі ті, хто живе нижче за **певний середній стандарт**, а за другим – тільки ті, хто живе нижче визначеного суспільством **мінімального рівня**.

Перше визначення бідності, яке потім отримало назву **абсолютної бідності**, було сформульовано наприкінці XIX століття в Англії і домінувало до середини XX століття. Визначення абсолютної бідності спирається на зіставлення доходів, необхідних для задоволення певного набору мінімальних потреб людини, з доходами, які він має. Абсолютна бідність виражається, зокрема, у нездатності сім'ї задовольнити основні потреби в їжі, одязі, житлі. Отже абсолютна бідність трактується **як неможливість підтримувати мінімальний рівень споживання, що визначається на основі фізіологічних, соціальних та культурно обумовлених нормативів**. Використання в соціальній політиці категорії абсолютної бідності спирається на встановлення урядом країни набору найнеобхідніших товарів (іноді тільки харчових, іноді і харчових, і нехарчових, включаючи послуги), вартість якого становить порогове значення, межу бідності. Абсолютно бідною вважається людина, доходи якої знаходяться нижче цієї межі.

Але поняття мінімуму залежить від рівня розвитку суспільства. Відповідно до рівня суспільного добробуту, до існуючих в суспільстві життєвих стандартів змінюється і уявлення про стандартні потреби, а відтак і про мінімум та бідність. Сформовані ООН пороги абсолютної бідності істотно розрізняються по регіонах світу. Так, порогом бідності для країн Африки є добове споживання на суму, еквівалентну 1,07 долару США на добу (за паритетом купівельної спроможності),⁵³ для країн регіону Карибського басейну – 2,15 долари, для країн Центральної та Східної Європи та СНД – 4,30 долари, а для країн розвиненої ринкової економіки – 14,70 долари (межа бідності в США). Отже, навіть абсолютна бідність має відносний відтінок.

⁵³Для співставлення доходів та рівня життя населення в різних країнах передусім необхідно перевести суми їх доходів у єдину валютну систему. Поширеним в Україні (та до недавнього часу і в міжнародних публікаціях) є перерахунок показників у долари США за обмінними курсами валют. Однак така практика ігнорує різницю в рівнях цін між окремими країнами, яка має виняткове значення при співставленні рівнів життя. З метою врахування цінових відмінностей використовуються спеціальні коефіцієнти перерахунку паритету купівельної спроможності (ПКС). Ці два підходи дають принципово різні результати. Так, за офіційним обмінним курсом у 2001 році 1 гривня дорівнювала 5,35 долари США, а за ПКС – 1,01 долари. Це означає, що в 2001 році на 1 гривню в Україні можна було придбати стільки товарів і послуг, скільки на 1,01 долари у США. І хоча метод ПКС має певні недоліки як теоретичного, так і практичного характеру, він є на сьогодні найліпшим способом переведення показників доходу населення різних країн у єдину валютну систему.

До тих же висновків призводить і узагальнення досвіду європейських країн. У більшості з них абсолютний мінімум, репрезентований прожитковим мінімумом, визначається, виходячи з фізіологічних потреб, пов'язаних з підтриманням здоров'я (визначеної кількості калорій або продуктів харчування, наприклад, хліба). Окрім фізіологічних останнім часом все частіше розглядаються культурні та психологічні складові. За визначенням, прийнятим Радою міністрів ЄС в 1984 році, бідними вважаються особи (родини), які не мають достатніх ресурсів для підтримання мінімально прийнятного в країні їх проживання способу життя. Наведене формулювання бере до уваги національно-культурні особливості, що можуть варіювати між країнами та в межах однієї країни – відповідно до приналежності до конкретної соціальної групи або конкретного проміжку часу.

Отже, абсолютна межа бідності насправді не є „абсолютною”. Кваліфікація конкретної особи (родини) як бідної значною мірою визначається добробутом оточуючого населення і домінуючими в суспільстві культурними нормами. Більш точним терміном тому є „неявна відносна межа” або „нормативна межа”.

Загальноприйнятий метод обчислення порогу (межі) абсолютної бідності спирається на оцінку мінімальних фізіологічних потреб людини в харчуванні (2100 – 2400 ккал на день в розрахунку на умовного дорослого або на працюючу особу). Виходячи з цього, та з урахуванням необхідності забезпечення достатньої різноманітності раціону та надходження до організму необхідної кількості споживчих речовин і мікроелементів, визначається вартість мінімального набору продуктів харчування. До отриманої таким чином суми необхідно додати вартість мінімального необхідного набору непродовольчих товарів, що істотно впливає на кінцевий результат.

У 1960-х роках, коли такий підхід був уперше апробований у США, вартість продуктів харчування становила приблизно третину загальних споживчих витрат пересічної американської родини. Відповідно прожитковий мінімум дорівнював потроєній вартості мінімального харчового кошику. Цей коефіцієнт, безперечно, не є універсальним і може змінюватись у широких межах в залежності від конкретних умов. Він має віддзеркалювати реальне співвідношення витрат на продовольчі і непродовольчі товари в тих домогосподарствах, чиї доходи дещо перевищують

межу бідності. Пропозиції, реалізовані в ряді країн, щодо визначення співвідношення продовольчих і непродовольчих витрат 30% найбідніших домогосподарств (або ще якимось чином визначених бідних верств) призводить до не виправданого заниження межі бідності. Бідні не можуть, наприклад, користуватися платними медичними послугами і тому їх витрати на ці цілі мінімальні (див. розділ 13 даної роботи). З іншого боку, за відсутності межі бідності вкрай важко визначити групу населення з доходами, що її трохи перевищують. Тому в даному випадку доцільним видається ітераційний підхід або орієнтація на структуру споживання 5-6 децилів.

В Україні, як і в ряді інших країн колишнього СРСР, прожитковий мінімум розраховується, виходячи із обчислення вартості окремо продуктового кошику і мінімального набору непродовольчих товарів (одягу, взуття, палива, ліків, підручників тощо). Такий підхід застосовується значно менше, головним чином, через труднощі визначення дійсно життєво необхідних непродовольчих товарів.

При визначенні прожиткового мінімуму важливу роль відіграють бюджетні можливості – занижуючи його, держава тим самим зменшує обсяг своїх фінансових зобов'язань щодо підтримки населення.

Визначення відносної бідності спирається на тезу про те, що люди є бідними тоді, коли їхні доходи значно нижчі за стандарт того суспільства, в якому вони мешкають, навіть якщо вони є достатніми для підтримання рівня життя. Ключовим є те, що відносно бідні не можуть собі дозволити мати те, що має основна частина населення, і тому відчувають певну виключення з поширеного в суспільстві способу та стилю життя. Відповідно вони автоматично потрапляють до групи принижених, а їх рівень життя – до неприйнятно низьких стандартів.

У більшості європейських країн **національна межа бідності є відотною**, або „явно відотною”. Згідно з концепцією відносної бідності остання визначається **як неможливість внаслідок нестачі коштів підтримувати спосіб життя, притаманний конкретному суспільству в конкретний період часу.**⁵⁴ Таким чином, до бідних верств населення відносяться ті, хто не з власної волі позбавлений благ, які більша частина населення вважає необхідними: належного

житла, їжі, одягу, здоров'я (внаслідок неможливості вести здоровий спосіб життя, своєчасно лікуватися, відпочивати, займатися спортом тощо), брати участь в суспільному житті так, як це прийнято в оточуючому соціальному середовищі. Таким чином, **на відміну від абсолютної бідності відносна бідність трактується як невідповідність певним середнім показникам.** На практиці при побудові відносної межі бідності використовується певна пропорція середнього (медіанного) особистого доходу (який має в своєму розпорядженні окрема особа). В США відносна межа бідності визначається на рівні 40% медіанного доходу, в більшості країн Європи – 50%, в країнах Скандинавії, де розвинена система соціальної підтримки, відносна межа бідності визначається на рівні 60% медіанного доходу. Євростат для міжнародних порівнянь використовує доходи (витрати, споживання) на рівні 60% медіанного доходу (витрат, споживання) умовного дорослого.

На відміну від концепції абсолютної бідності, яка може бути викоренена шляхом ефективної державної соціальної політики, **в рамках концепції відносної бідності фактично приймається принципова неможливість її подолання, оскільки масштаби відносної бідності залежать не стільки від рівня життя, скільки від ступеню майнового розшарування населення.** Завжди, за будь-якого рівня добробуту, в будь-якій країні існують групи населення, які з різних причин вимушено мають доходи, істотно нижчі від середніх або типових. Відповідно завжди існує відносна бідність, і навіть егалітарні системи розподілу доходів, як свідчить історичний аналіз, тільки скорочують, але не нівелюють зовсім нерівномірність розподілу.

Підводячи підсумки, слід зазначити, що абсолютна бідність визначається відповідно до прийнятої в країні межі, а відносна – за майновим розшаруванням населення (наприклад, бідними вважається певна частина – від 10% до 30% – населення з найнижчими доходами).

⁵⁴ Петер Таунсенд. Наукова праця з Фінляндії. - Київ, ТАСІС, 1996.

9.3. Бідність за доходами та за можливостями розвитку і доступності базових соціальних благ

Історично першою була сформована концепція бідності по доходах, яка звертала увагу виключно на обмеженість споживання (доходів, витрат) окремих верств суспільства. І сьогодні вона є домінуючою в обґрунтуванні політичних рішень щодо пом'якшення бідності в суспільстві та державної допомоги бідним верствам населення.

Разом з тим обмеженість концепції бідності за доходами – і абсолютної, і відносної – видається цілком очевидною. По-перше, величина доходів значною мірою залежить від повноти їх обліку та принципів визначення. Саме тому в більшості країн з поширеністю тіньових економічних відносин орієнтуються на показник витрат. По-друге статки (вимірюються вони показником доходів чи витрат) не віддзеркалюють повністю рівень життя, зокрема споживання товарів та послуг з суспільних фондів, наявність (і вартість) соціальних контактів, фактори культурного та природнокліматичного характеру тощо.

Вимір доходів – це не вимір ступеню задоволення потреб. Цілий ряд чинників, наприклад, відсутність можливостей задоволення потреб або їх несформованість (зокрема, внаслідок відсутності пропозиції) можуть перешкоджати задоволенню таких базових потреб як освіта або адекватна медична допомога навіть у доволі забезпечених людей. Найголовнішою вадою підходу, що спирається тільки на доходи, є те, що величина доходів, які є в розпорядженні особи, нічого не говорить про її спосіб життя.

Для розширення трактування бідності враховуються різні ознаки обмеженості доступу до базових соціальних благ (депривації). Засновник цієї концепції П.Таунсенд підкреслював, що окремі особи та групи населення можуть бути названі бідними, коли у них не вистачає ресурсів для повноцінного харчування, житла, послуг та для життєдіяльності, звичної або принаймні поширеної та прийнятної для суспільства, до якого вони належать.⁵⁵ Однак – принаймні, це характерно для України – через значну регіональну диференціацію розвитку сфери послуг є доволі значна кількість сільських населених пунктів, мешканцям

яких практично недоступна кваліфікована медична допомога, а так звані мало комплектні школи не забезпечують належну якість середньої освіти. Оцінка бідності за обмеженням доступу (бідності за можливостями) спирається на прямий аналіз ступеню задоволення потреб в конкретному суспільстві. Сам перелік позбавлень визначається або експертним шляхом, або за допомогою опитувань думок населення.

Так, за найбільш масштабним опитуванням думки населення, що проводиться Держкомстатом України з 2001 року в рамках Обстеження умов життя домогосподарств, передбачається диференціація за такими градаціями доходів:

- Доходи були достатніми і робили заощадження;
- Доходи були достатніми, але заощаджень не робили;
- Постійно відмовляли собі в самому необхідному, крім харчування;
- Не вдавалося забезпечити навіть достатнього харчування.

Ясно, що градації №3-4 відповідають бідності, в тому числі №4 – її найгострішій формі (злиденності), градація №2 – середнім доходам, а градація №1 – заможності.

9.4. Тимчасова та хронічна (застійна) бідність.

Відповідно до своєї тривалості бідність може бути **тимчасовою** (короткочасною чи сезонною) або **застійною** (довготривалою). Застійна бідність, як правило, призводить до більш тяжких наслідків і часто-густо є результатом одночасної дії цілого комплексу факторів. Вона також асоціюється з принциповою неможливістю для родини чи окремого громадянина самотужки вирішити свої проблеми і подолати матеріальні негаразди.

Тимчасова бідність може бути результатом дії одного чи кількох чинників:

- суцільного падіння рівня добробуту населення внаслідок раптових соціо-політичних, економічних чи природних зрушень;
- тривалої заборгованості з виплат зарплат, пенсій, стипендій тощо;

⁵⁵ Петер Таунсенд. Наукова праця з Фінляндії. - Київ, TACIS, 1996.

- сезонних коливань цін і відповідно сезонних коливань харчової безпеки окремих верств населення (виключно в країнах із загально низьким рівнем життя).

Наприклад, винятково сильний шок від реформування колишніх соціалістичних суспільств віддзеркалився на загальному зниженні життєвого рівня населення практично в усіх країнах з перехідною економікою; водночас на тлі загального збіднення з'явилися домогосподарства, які за найжорсткішими критеріями можуть бути ідентифіковані як бідні та злиденні.

Теоретично не викликає сумнівів, що загальна чисельність “тимчасово бідних” є значно більшою за чисельність “постійно (хронічно) бідних”. Важливою ознакою, яка дозволяє досить чітко відокремити хронічну бідність від тимчасової, може бути рівень споживання протягом досить тривалого періоду часу (але не середній за цей період, а такий, що характеризується рядом динаміки). Проте, визначення характеру бідності (тимчасової чи хронічної) часто є надто складною процедурою, особливо у випадках раптового зубожіння в минулому цілком заможних домогосподарств – на дуже короткому часовому інтервалі необхідно сформулювати гіпотезу подальшого економічного розвитку конкретної родини, визначити її можливості змінити свій соціально-економічний статус упродовж обмеженого періоду.

10. Багатомірна оцінка бідності

Сьогодні дослідження бідності в Україні доцільно проводити на основі комплексного підходу, який дозволить визначати масштаби абсолютної і відносної бідності. Такий висновок є особливо актуальним на сучасному етапі розвитку досліджень бідності, оскільки дедалі гострішими стають дискусії щодо вибору єдиного критерію оцінки. Дискусії між прибічниками відносного і абсолютного підходу виникають внаслідок наявності позитивних та негативних характеристик для обох критеріїв. Непридатність того чи іншого критерію для сучасних умов пояснюється здебільшого специфікою перехідного періоду та особливостями розвитку соціально-економічної ситуації в країні.

Якщо абсолютний підхід характеризує бідність за встановленими та науково обґрунтованими фізіологічними або соціальними нормативами, без урахування фактичних рівнів споживання населення, то відносний критерій дає інформацію про те, яка частина населення не може забезпечити собі той рівень споживання, що фактично сформувався в конкретній країні на даний період часу і характерний для більшої частини населення. Абсолютний критерій характеризує не тільки відставання певної частини суспільства від мінімальних нормативів споживання, але – за умови обґрунтованості визначної межі – дає інформацію про так звану абсолютну бідність, тобто споживання на межі фізіологічного виживання. Такий критерій виявляється особливо необхідним для дослідження ситуації в країнах з загально низьким рівнем життя, до яких все ще належить і Україна.

На противагу абсолютному, відносний критерій вказує скоріше на розшарування населення, ніж на рівень його споживання, з чого можна було б зробити висновок про непридатність даного підходу для досліджень в бідних країнах. Наприклад, рівень відносної бідності в Україні може бути значно нижчим, ніж в розвинутих країнах, що принаймні викликає питання. Однак посилення диференціації за доходами та нерівномірний розподіл ефекту економічного зростання між різними за матеріальними статками верствами українського суспільства, примушує надавати чільне місце відносним критеріям в загальній оцінці бідності в Україні.

Використання тільки одного критерію – яким би він не був – не дає змоги коректно оцінити масштаби, рівень та глибину бідності як багатоаспектного явища. Для цього необхідне використання цілої системи критеріїв:

- абсолютний
- відносний
- структурний
- за якістю харчування
- за умовами життя
- за самооцінкою

Співставлення змін за ряд років на основі двох основних підходів – абсолютного і відносного – забезпечить можливості поглибленого аналізу проявів та тенденцій бідності, оцінити:

- зміни масштабів бідності за обома підходами та визначити відмінності їх динаміки;
- зміни профілів бідності в залежності від обраного критерію;
- вплив економічних факторів, розподільчих процесів у суспільстві та дієвість системи соціального захисту на рівень і глибину абсолютної та відносної бідності

Перспективним напрямом комплексного дослідження ситуації з бідністю в Україні є використання підходу консенсусної депривації або бідності за умовами життя. За умови отримання даних нового модулю обстеження з питань депривації можна дати більш комплексну та адекватну оцінку ситуації в країні щодо масштабів та основних проявів бідності. Крім того, при наявності даних за цим критерієм можна проводити серйозні дослідження щодо кумулятивної бідності і виділяти групи найбільш вразливого населення за ступенем матеріального позбавлення та соціального виключення.

Надзвичайно важливу інформацію для аналізу, прогнозу і формування соціальної політики дає визначення найбільш вразливих груп населення за комбінацією кількох різних критеріїв. У такому випадку бідним визначається домогосподарство, яке відповідає одночасно кільком критеріям. У термінах теорії множин сукупність бідних визначається перетинанням різних множин бідних, визначених за різними критеріями. Видається, що ці критерії мають характеризувати різні форми бідності – наприклад, монетарну (за доходами), за ознаками соціального виключення або позбавлення доступу до основних соціальних благ, за самооцінкою. Використання різних критеріїв, що відносяться до однієї форми бідності, не дасть змоги отримати багатомірну оцінку, оскільки замість перетинання множин дадуть поглинання однією другої або навіть кількох інших множин. Так, нема сенсу використовувати різні критерії монетарної бідності, навіть якщо один характеризує відносну бідність, а другий – абсолютну, оскільки обидва спираються на доходи (витрати).

11. Індикатори бідності

Базовий комплекс індикаторів бідності (злиденності) об'єднує характеристики бідності (злиденності) за доходами, бідності (злиденності) за можливостями розвитку та за самооцінкою. До комплексу входять загальні індикатори та специфічні для кожного виду бідності (злиденності).

11.1. Загальні індикатори

Загальними параметрами бідності/злиденності,⁵⁶ що підлягають вимірюванню є масштаби та рівень.

- **Масштаби бідності (Q)** – загальна кількість населення (домогосподарств), визнаного бідним відповідно до вибраних критеріїв.
- **Масштаби злиденності (R)** – загальна кількість населення (домогосподарств), визнаного злиденним відповідно до вибраних критеріїв.
- **Рівень бідності (P^Q)** – питома вага населення (домогосподарств), визнаного бідним відповідно до вибраних критеріїв, у загальній його (їх) чисельності:

$$P^Q = \frac{Q}{N}, \text{ де}$$

N – загальна чисельність населення (домогосподарств) в країні або регіоні.

$0 \leq P^Q \leq 1$. $P^Q=0$ при повній відсутності бідності в країні (регіоні) і $P^Q=1$, якщо все населення бідує ($Q=N$).

- **Рівень злиденності (P^R)** – питома вага населення (домогосподарств), визнаного злиденним відповідно до вибраних критеріїв, у загальній його (їх) чисельності.

$$P^R = \frac{R}{N}, \text{ де}$$

⁵⁶ Злиденність є крайнім, найбільш гострим проявом бідності, відповідно злиденність визначається за більш жорсткими критеріями

$0 \leq P^Q \leq 1$. $P^Q = 0$ при повній відсутності злиденності в країні (регіоні) і $P^Q = 1$, якщо все населення є злиденим ($R=N$).

11.2. Специфічні індикатори бідності/злиденності за доходами

Специфічні індикатори монетарної бідності включають показники глибини бідності/злиденності, сукупного дефіциту добробуту бідних/злидених домогосподарств, якості харчування та структури витрат. Всі розрахунки ведуться відповідно до вибраних критеріїв бідності та злиденності.

- **Середньодушовий рівень доходів (витрат, споживання) бідних домогосподарств (W)**, розрахований по групі населення, яке визнане бідним згідно з прийнятими критеріями:

$$W = \frac{\sum_{I=1}^Q Y_I}{Q}, \text{ де}$$

Y_I – доходи, витрати чи споживання i -го домогосподарства, яке віднесено до категорії бідних.

- **Середньодушовий рівень доходів (витрат, споживання) злидених домогосподарств (U):**

$$U = \frac{\sum_{I=1}^R Y_I}{R}, \text{ де}$$

Y_I – доходи, витрати чи споживання i -го домогосподарства, яке віднесено до категорії злидених.

- **Сукупний дефіцит доходів (витрат, споживання) бідного/злиденного населення (A)** – сума коштів, яких не вистачає всьому бідному/злиденному населенню до визначеної межі бідності/злиденності (Z):

$$A = \sum_{I=1}^Q (Z - Y_I)$$

Якщо державна політика соціального захисту нужденних спрямована на повну компенсацію втрачених доходів, то показник дефіциту прибутку вимірює необхідні бюджетні витрати.

- **Середній дефіцит доходів, витрат чи споживання бідних/злидених домогосподарств (a)** – сума грошових коштів, яких в середньому не вистачає одному бідному/злиденному домогосподарству до визначеної межі бідності/злиденності:

$$a = Z - W, \text{ де}$$

$0 \leq a \leq Z$, $a=0$, якщо середній рівень доходів бідних сімей (домогосподарств) збігається з межею бідності, і $a=Z$, якщо середній рівень доходів бідних/злидених сімей (домогосподарств) дорівнює 0. Що більше значення коефіцієнту, то гостріша ситуація з бідністю/злиденністю в країні.

- **Глибина бідності/злиденності (P_1)** визначається як відношення величини середнього дефіциту доходів (витрат, споживання) бідних/злидених домогосподарств до межі бідності/злиденності:

$$P_1 = \frac{Z - W}{Z} = \frac{a}{Z}$$

$0 \leq P_1 \leq 1$, $P_1 = 0$, якщо середній рівень доходів, витрат чи споживання бідних/злидених домогосподарств збігається з межею бідності/злиденності, тобто відсутній дефіцит ($a=0$) і $P_1 = 1$, якщо у бідних домогосподарств повністю відсутні доходи.

11.3. Індикатори бідності за можливостями.

Крім браку доходу вимірюванню підлягають позбавлення якісного медичного обслуговування, доступу до освіти, до якісного житла тощо. Ці характеристики мають особливе значення при виконанні порівняльних досліджень по різних регіонах. Міжнародні структури, що спеціалізуються на дослідженнях бідності (передусім, ООН та Світовий банк) розробили відповідний комплекс показників. Але він орієнтований головним чином на бідні країни афро-азійського регіону, тому

багато уваги приділяється таким характеристикам як недостатня вага дітей внаслідок поганого харчування, доступність чистої питної води, охоплення дітей початковою освітою та писемність населення тощо. В рамках концепції бідності за можливостями до базисного комплексу індикаторів бідності по країнах європейського регіону включаються такі показники:

- **Питома вага працюючих, що отримують мінімальну (в межах прожиткового мінімуму) заробітну плату, в загальній чисельності працюючих (k_1):**

$$k_1 = \frac{l}{E}, \text{ де}$$

l – чисельність працюючих, які отримують мінімальну (в межах прожиткового мінімуму) заробітну плату

E – загальна чисельність працюючих

- **Питома вага пенсіонерів, які отримують мінімальну (в межах прожиткового мінімуму) пенсію з урахуванням компенсаційних виплат, в загальній чисельності пенсіонерів (k_2):**

$$k_2 = \frac{p}{P}, \text{ де}$$

p – чисельність пенсіонерів, що отримують мінімальну (в межах прожиткового мінімуму) пенсію

P – загальна чисельність пенсіонерів

- **Індекс цін на товари, що споживають бідні верстви населення (включаються, насамперед, дешеві продукти харчування, інші товари, що задовольняють першочергові потреби, тарифи на житлово-комунальні послуги), I :**

$$I = \frac{\sum p_1 q_0}{\sum p_0 q_0}, \text{ де}$$

p_0 – середня ціна (тариф) у базисному періоді

p_1 – середня ціна (тариф) у поточному періоді

q_0 – кількість товарів (послуг) у базисному періоді

- **Рівень охоплення дітей та підлітків відповідного віку навчанням** відповідно до прийнятих стандартів – початковою та середньою освітою (k_3):

$$k_3 = \frac{S}{N}, \text{ де}$$

S – чисельність учнів середніх навчальних закладів

N – чисельність дітей і підлітків віком 6-... років

- **Коефіцієнт смертності немовлят (k_4):**

$$k_4 = \left(\frac{M_0 + M_2}{N_0} + \frac{M_1}{N_1} \right) \times 1000, \text{ де}$$

M_0 – чисельність померлих у віці до 1 року із народжених у році, за який розраховується коефіцієнт

M_1 – чисельність померлих у віці до 1 року із народжених у попередньому році

M_2 – чисельність померлих у віці до 1 року із тих, чий рік народження невідомий

N_0 – чисельність народжених у році, за який розраховується коефіцієнт

N_1 – чисельність народжених у попередньому році

- **Рівень смертності дітей до 5 років (k_5):**

$$k_5 = \frac{M_5}{N_0} \times 1000, \text{ де}$$

M_5 – чисельність померлих протягом року дітей у віці до 5 років

N_0 – чисельність народжених протягом року, за який розраховується коефіцієнт

- **Рівень імунізації дітей** (за українськими стандартами – дітей до 2-х років) (k_6):

$$k_6 = \frac{n}{N} \times 100, \text{ де}$$

n – чисельність імунізованих дітей віком до 2-х років

N – загальна чисельність дітей віком до 2-х років

- **Імовірність смерті до 65-річного віку (q_{65})** обчислюється за даними таблиці смертності:

$$q_{65} = \frac{d_{0-64}}{100000}, \text{ де}$$

d_{0-64} – чисельність померлих до 65 років

100000 – чисельність народжених умовного покоління, так званий „корінь таблиці”

11.4. Індикатори бідності за самооцінкою.

Показники самостійної оцінки населенням свого матеріального статусу і пов'язаної з цим самооцінки бідності (злиденності) об'єднують показники, що спираються на так звані „прямі оцінки” (особа кваліфікує свою приналежність до певного соціального прошарку) та „непрямі оцінки” (особа визначає поріг/межу бідності/злиденності), і об'єктивні дані про доходи (витрати, споживання) зіставляються із цією величиною.

12. Врахування чисельності та складу домогосподарства (родини)

Домогосподарства розрізняються за своєю чисельністю та складом, отже пряме порівняння сукупного обсягу споживання неминує призведе до помилкових висновків стосовно добробуту окремих членів домогосподарств. Зрозуміло, що домогосподарство з 2-х осіб, яке має в своєму розпорядженні 1000 грн. на місяць, в матеріальному відношенні живе значно ліпше, ніж домогосподарство з 5 осіб, чиї доходи становлять ті ж 1000 грн. на місяць. Задля забезпечення коректності порівнянь (елімінування впливу розміру домогосподарства) статистика використовує так звані середньодушові показники, тобто рівні доходів (витрат, споживання) в розрахунку на 1 члена домогосподарства. Проте, врахування загальної чисельності членів домогосподарства і перехід до середньодушових показників повністю не вирішує зазначену проблему. Логіка і прості спостереження свідчать, що рівень життя членів домогосподарства з 5 осіб, чиї сукупні доходи становлять 1000 грн., є вищим за домогосподарство з 1 особи з доходом у 200 грн. Так звана “економія від масштабу” виникає внаслідок численних причин, наприклад завдяки сумісному фінансуванню ряду витрат, зокрема пов'язаних з оплатою житла та комунальних послуг, придбанням газет, побутової техніки тощо,

тобто існує ціла низка витрат, розмір яких має певну еластичність стосовно розміру домогосподарства. Частина ресурсів (житлова площа, освітлення, опалення) використовуються одночасно всіма (кількома) членами домогосподарства, і це, безперечно, має враховуватись. Проте, ефект масштабу проявляється по різному залежно від напрямку витрат. Освітлення від одного електроприладу може бути достатньо як для одного члена домогосподарства, так і для кількох, але це не має відношення до продуктів харчування, навіть з урахуванням різних потреб в їжі. При нестачі житла люди живуть у менших квартирах (будинках), економлячи тим самим на цій статті витрат, а стрімке подорожчання житлово-комунальних послуг посилює вплив ефекту на масштабі.

Крім розміру домогосподарства для забезпечення коректності порівнянь необхідно елімінувати вплив і його складу. Так, споживчі потреби осіб працездатного віку є більшими – принаймні, за поширеними в світі даними – за потреби дітей чи непрацюючих пенсіонерів. До того ж **домогосподарства різного складу мають різні мінімальні потреби**. Скажімо, типова сім'я з 2-х осіб 25-29 років вочевидь вимушена менше витратити на ліки, ніж сім'я з 2-х осіб старше 70 років, а сім'я з дітьми має витратити значні кошти на освіту. Розрізняються потреби у харчуванні, у непродовольчих товарах тощо.

Нині більшість аналітиків визнає цю проблему і використовує той чи той метод стандартизації, тобто приведення витрат до порівнювального вигляду. Іншими словами, домогосподарство будь-якого складу та розміру (наприклад, один дорослий чоловік, дві дорослі жінки і одна дитина) перераховується за певними шкалами еквівалентності, як правило, у домогосподарство, яке складається із однієї дорослої особи. Часто таке „перераховане” домогосподарство називають умовно дорослою особою.

Так звана „еквівалента шкала” і являє собою шкалу коефіцієнтів, що передбачає врахування ефекту спільного проживання.

Відповідно для обчислення рівня доходів, витрат чи споживання в цілому по домогосподарству використовуються коефіцієнти, які враховують зменшення мінімально необхідних витрат на одного члена домогосподарства при збільшенні чисельного його складу і зміну сукупних витрат відповідно до складу

домогосподарства. Вибір шкали має враховувати як світовий досвід, так і національні особливості, зокрема, вартість житлово-комунальних, медичних та освітніх послуг, наявність (відсутність) дотацій на товари дитячого вжитку, ліки тощо. За звичай при визначенні шкали еквівалентності береться до уваги як розмір, так і віковий склад домогосподарства.

Широкий клас шкал еквівалентності, що визначаються 2-ма параметрами, описується формулою:

$$E = (N_A + \alpha N_{CH})^\theta, \text{ де}$$

E - чисельність умовних дорослих (еквівалентний склад домогосподарства);

N_A - чисельність дорослих членів домогосподарства;

N_{CH} - чисельність дітей;

α, θ - параметри рівняння, значення яких змінюється від 0 до 1; чим меншим є α , тим менша вага надається споживанню дітей; чим меншим є θ , тим більшою вважається економія від масштабу.

У випадку $\alpha=1$ і $\theta=1$ використовуються середньодушові показники.

Спрощений – з одним параметром – варіант зазначеної шкали еквівалентності припускає врахування тільки розміру домогосподарства:

$$E = N^\theta, \text{ де}$$

N - чисельність членів домогосподарства.

Ряд поширених шкал еквівалентності не може бути описаний зазначеними формулами. Так, в країнах ОЕСР донедавна використовувалась шкала еквівалентності $E = 0,3 + 0,7N_A + 0,5N_{CH}$. Нині країни ОЕСР за рекомендаціями Євростату використовують оновлену шкалу з більш значною економією від масштабу: $E = 0,5 + 0,5N_A + 0,3N_{CH}$.

Універсального підходу до визначення шкал еквівалентності в світі не існує. На практиці застосовується цілий ряд методів, але кожний має істотні недоліки. Внаслідок цього різні країни користуються різними шкалами еквівалентності, що істотно ускладнює міжнародні порівняння показників бідності, нерівності та рівня життя в цілому, оскільки ці показники є дуже чутливими до вибраної шкали. Саме

через це всі розрахунки бідності, що спираються на пороги (межі), сформовані для міжнародних порівнянь фахівцями ООН,⁵⁷ передбачають врахування споживання усіх членів домогосподарства з рівними вагами, тобто так звані середньодушові показники.

Найбільш поширеними в країнах перехідної економіки є такі шкали еквівалентності:

- 1) шкала $\theta=0,75$, яка застосовується переважно в розвинених країнах Європи; практичні розрахунки враховують споживання:
 - a) однієї дорослої особи з коефіцієнтом 1,00
 - b) всіх інших дорослих з коефіцієнтом 0,70
 - c) дітей (незалежно від віку) з коефіцієнтом 0,50
- 2) модифікована шкала $\theta=0,55$, яка рекомендується Євростатом для застосування в країнах ОЕСР, враховує споживання:
 - a) однієї дорослої особи з коефіцієнтом 1,00
 - b) всіх інших дорослих з коефіцієнтом 0,50
 - c) дітей (до 15 років) з коефіцієнтом 0,30
- 3) шкала, рекомендована Євростатом для країн з перехідною економікою,⁵⁸ враховує споживання:
 - a) чоловіка працездатного віку з коефіцієнтом 1,00
 - b) жінки працездатного віку з коефіцієнтом 0,84
 - c) дитини 0-6 років з коефіцієнтом 0,64
 - d) дитини 7-16 років з коефіцієнтом 1,00
 - e) чоловіка пенсійного віку з коефіцієнтом 0,88
 - f) жінки пенсійного віку з коефіцієнтом 0,76
- 4) шкала $\theta=0,7$, зокрема рекомендована Україні консультантами з Великої Британії, враховує споживання:
 - a) однієї дорослої особи з коефіцієнтом 1,0
 - b) всіх інших дорослих з коефіцієнтом 0,7

⁵⁷ Вартість добового споживання, еквівалентну 1,07 долари США, 2,15 долари США, 4,30 долари США або 14,76 долари США за паритетом купівельної спроможності

- с) дітей (незалежно від віку) з коефіцієнтом 0,7
- 5) шкала $\theta=0,8$, реалізована в ряді країн колишнього СРСР, зокрема в Білорусі та Естонії, враховує споживання:
 - а) однієї дорослої особи з коефіцієнтом 1,0
 - б) всіх інших дорослих з коефіцієнтом 0,8
 - с) дітей (незалежно від віку) з коефіцієнтом 0,8
- 6) шкала, яка традиційно застосовувалась в Україні для розрахунку середньодушових показників, враховує споживання кожного члена домогосподарства (незалежно від віку та статусу) з коефіцієнтом 1,0

Вибір шкали для досліджень проблем бідності має не тільки теоретичне, а й практичне значення. Відповідно до вибору шкали бідними/злидінними можуть визнаватися різні верстви населення. Наприклад, шкала №1 порівняно з іншими шкалами ставить в не вигідне становище сім'ї з дітьми – за інших рівних умов середньодушові показники доходу (витрат, споживання) будуть у них вищими, і це завищення має штучний характер. Шкала №4 виходить з дуже низької вартості оренди (утримання) житла, а отже, показники доходів (витрат, споживання) великих за чисельністю домогосподарства, які мешкають у маленьких квартирах (будинках) будуть штучно наближені до доходів (витрат, споживання) маленьких домогосподарств, які мешкають у великих квартирах (будинках), що є і неправильно, і несправедливо. Таких прикладів можна навести багато. Важливо, що не існує абсолютно справедливої шкали – кожна надає переваги одним групам і певною мірою утискає другі.

Наприклад, домогосподарство, яке складається з подружньої пари, батьків одного з подружжя та 2-х дітей віком 4 і 16 років, трансформується в умовно дорослих при застосування різних шкал таким чином.

Табл.. 1. Розрахунок загального доходу домогосподарства (1000 од.) на умовного дорослого із застосуванням різних шкал еквівалентності

Склад домогосподарства	Шкала №1	Шкала №2	Шкала №3	Шкала №4	Шкала №5	Шкала №6
Чоловік, 38 років	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00

⁵⁸ В. Скотт Человеческое развитие в зеркале статистики. Как читать цифры?- ПРООН, Братислава, 2006, с. 70

Дружина, 37 років	0,70	0,50	0,84	0,70	0,80	1,00
Батько дружини, 62 роки	0,70	0,50	0,88	0,70	0,80	1,00
Мати дружини, 59 років	0,70	0,50	0,76	0,70	0,80	1,00
Підліток, 16 років	0,50	0,50	1,00	0,70	0,80	1,00
Дитина, 4 роки	0,50	0,30	0,64	0,70	0,80	1,00
Разом	4,10	3,30	5,12	4,50	5,00	6,00
Дохід в розрахунку на умовного дорослого	243,90	303,03	195,31	222,22	200,00	166,67

В перерахунку із використанням шкали 3 результат виявляється максимально близьким до отриманого з використанням шкали 6, а шкали 2 – навпаки мінімально подібним. Таким чином, ефект масштабу найбільше враховує шкала 2.

Врахування ефекту масштабу вносить істотні корективи в оцінку рівня доходів і бідності. При оцінці бідності, виходячи з середньодушових доходів (шкала 6) без ефекту сумісного проживання, рівень бідності може виявитися майже удвічі вищим, ніж при використанні шкали 2. Використання шкал 3,6 дає певні переваги численним домогосподарствам, які мають в своєму складі багато дітей, і навпаки шкала 2 такі переваги надає не чисельним домогосподарствам, переважно з однією дитиною. Є відмінності і щодо співвідношення потреб дітей різного віку і дорослих – шкали їх урівнюють, шкала 1 передбачає рівні потреби всіх дітей до 18 років, а шкали 2-3 передбачають відмінності не тільки у потребах дітей та дорослих, а і в потребах дітей до 15 і 15-17 років.

Вибір шкали еквівалентності визначається не теоретичними міркуваннями, а фактичною ситуацією. Ефект сумісного проживання виявляється в різних країнах по-різному. Для визначення відмінностей потреб осіб різного віку і різної статі необхідні аналітичні дослідження структур споживання різних типів домогосподарств. Надзвичайно важливу роль відіграє співвідношення значущості індивідуальних та суспільних складових споживання. До перших, безперечно, повністю відноситься харчування, лікування, дещо меншою мірою – одяг та взуття (в багатодітних родинах вони часто передаються від старших до менших дітей). Натомість обладнання житла та його утримування – це більшою мірою суспільні витрати.

В Україні при обчисленні прожиткового мінімуму використовуються 4 різних стандарти – для дітей до 6 років, для дітей від 6 до 18 років, для осіб

працездатного віку (фактично для чоловіків 18-59 і жінок 18-54 років) та для осіб, які втратили працездатність; при цьому шкала еквівалентів не застосовується.

На сьогодні нема результатів комплексних досліджень застосування еквівалентних шкал, внаслідок чого, наприклад, Держкомстат України всі розрахунки використовує за традиційно вживаною шкалою 5. В той же час ряд законодавчих актів, зокрема при визначенні права на адресну соціальну допомогу, передбачає використання шкали 1.

Враховуючи вартість житлово-комунальних послуг в Україні, відсутність дотацій на товари дитячого вжитку і на ліки, особливо імпорتنі, найбільш прийнятною видається шкала №3. Проте, для остаточного висновку необхідні спеціальні дослідження.

Розділ II. Низька тривалість життя в контексті бідності

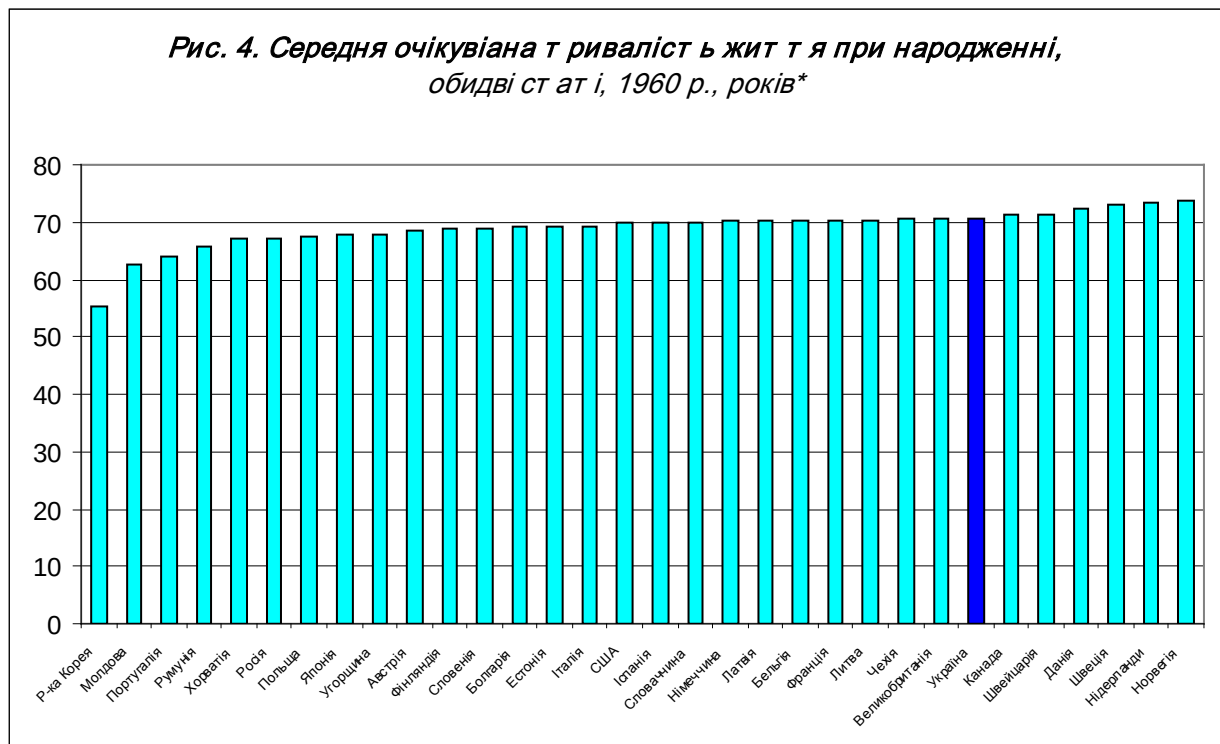
13. Використання показників смертності для характеристики бідності населення

Низька тривалість життя населення є, за визначенням ООН, одним з найважливіших проявів, оскільки віддзеркалює позбавлення людей основного права – права на життя. Отже, передчасна смертність – це не що інше, як ознака бідності. Якщо зважити на наявність істотних методологічних проблем у забезпеченні коректності міжнародних порівнянь доходів населення,⁵⁹ то найбільш надійною характеристикою бідності країни або великого регіону є саме рівень смертності. Для цього можуть слугувати стандартизовані коефіцієнти смертності, коефіцієнти смертності немовлят, імовірність смерті до 65 років, імовірність смерті у визначеному віковому інтервалі, середня очікувана тривалість життя. Порівняно недавно фахівцями ВООЗ було запропоновано ще 2 показники тривалості життя: очікувана тривалість життя з поправкою на інвалідність (DALE) і очікувана тривалість життя з поправкою на стан здоров'я (HALE). Обидва показники мають вимірювати середню тривалість здорового життя. Їх розрахунки, зокрема, конкретизують відому різницю в тривалості життя жінок і чоловіків, зменшуючи її принаймні на 2-3 роки інвалідності або хронічного захворювання. Це відповідає спостереженням того, що жінки, хоча і живуть довше, значно частіше і довше хворіють. Проте за відсутності систематичних масштабних профілактичних оглядів населення якість даних про захворюваність є вельми сумнівною, оскільки значною мірою залежить від того, наскільки часто і систематично звертається населення до закладів охорони здоров'я, від сумлінності, кваліфікації та уважності медичного персоналу, від наявності необхідних засобів діагностики. Отже, обидва ці індикатори несуть на собі печатку суб'єктивності і радше погіршують якість показника тривалості життя, ніж покращують її.

⁵⁹ З огляду на якість статистики, на репрезентативність вибірових даних, на щирість респондентів у відповідях щодо доходу, на диференціацію цін, а отже і купівельну спроможність отриманих доходів

14. Новітні тенденції тривалості життя населення України

Сучасна ситуація із смертністю населення України є однією з найгостріших в Європі. Сформована вона не сьогодні – коріння криється у подіях принаймні піввікової давності, коли поступово почав виявлятися глибокий розрив у тенденціях смертності та тривалості життя населення СРСР і економічно розвинених країн.

Джерело: U.S. Bureau of the Census, International Data Base; The Human Mortality Database; The Human Life-Table Database

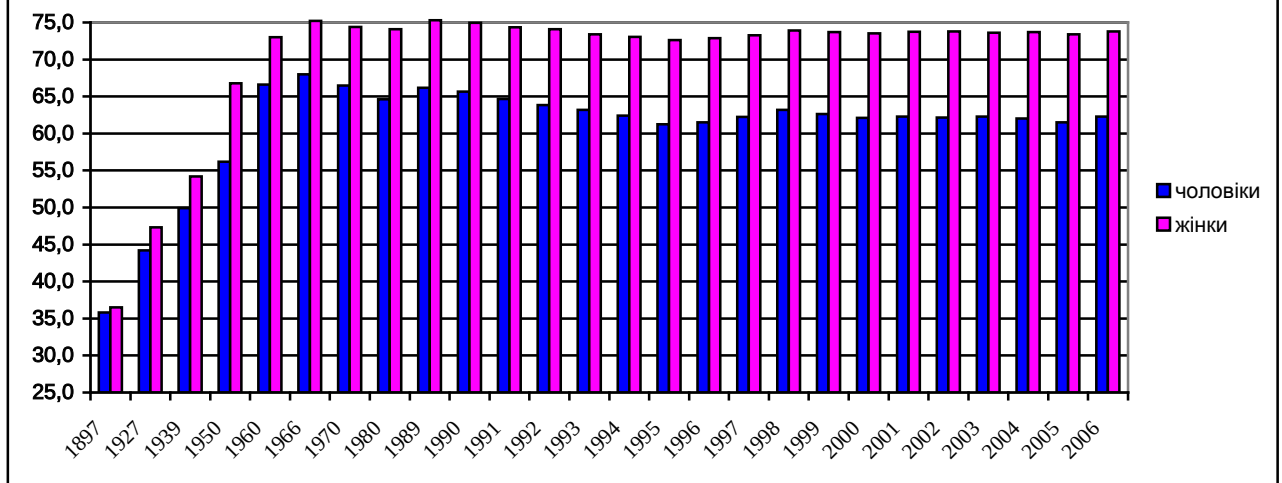
До середини 1960-х років процеси смертності в СРСР та економічно розвинених країнах розвивалися доволі синхронно, а зниження основних показників смертності відбувалося переважно під впливом державної санітарно-гігієнічної політики – знезаражування питної води, профілактичних щеплень від основних інфекційних захворювань, здобутків медицини тощо. Продовжувала швидко знижуватися смертність немовлят та дітей до 16 років, випереджаючими темпами скорочувалась материнська смертність; проводилась ефективна боротьба з інфекційними захворюваннями, передовсім із туберкульозом, породжуваним за звичай поганими умовами життя. В результаті були істотно мінімізовані втрати від так званої екзогенної, тобто обумовленої переважно зовнішніми чинниками

смертності. І на цей час рівні смертності населення України та економічно розвинених країн світу практично не розрізнялись. На початку 1960-х рр.. Україна впевнено обіймала високі позиції серед країн, які були світовими лідерами, значно випереджаючи всі східноєвропейські країни.

Однак потім профілактика захворювань зазнала принципових змін. Якщо запобігання виникненню та обмеження поширення інфекційних і паразитарних захворювань є наслідками ефективних масових заходів, які практично не вимагають індивідуальних дій (знезаражування питної води, щеплення, дієва протиепідемічна робота медиків, поширення холодильної техніки, використання асептиків та антисептиків, ряд революційних відкриттів у медицині, що обумовили принципові зміни перебігу численних захворювань тощо), то успіхи у боротьбі із захворюваннями переважно ендемічної етіології можливі лише за умови сумісних цілеспрямованих суспільних та індивідуальних зусиль. Вирішального значення набувають засоби самозбережувальної (вітальної) поведінки населення, поширення здорового способу життя, що передбачає зміну ціннісних орієнтацій, формування розумного відношення до власного життя, до здоров'я та життя своїх дітей, а отже до формування необхідних навичок у повсякденному житті. І домінування суспільного над приватним в ідеології радянського суспільства, переконаність значних мас населення у тому, що все вирішує держава практично унеможливили реалізацію цих „індивідуальних” резервів зниження смертності, а отже практично прирекли Україну о його на відставання. Перші негативні ознаки розвитку процесів смертності виявилися ще у другій половині 1960-х років. Однак на фоні загальних успіхів зростання рівнів смертності у старших працездатних і після працездатних вікових групах не привернуло належної уваги. До того ж можна було очікувати, що це короткотривале зростання не перевищить звичайних флуктуацій. Але з кінця 1960-х років розпочалося тотальне зростання смертності, яке охопило все населення України старше 20 років.

Таким чином, швидке зниження смертності у першій половині XX сторіччя припинилось. І на відміну від переважної більшості країн Європи тенденції смертності населення України впродовж наступних 50 років мали хвилеподібний характер, який майже повністю визначається процесами смертності чоловіків працездатного віку.

*Рис. 5. Середня очікувана тривалість життя при народженні, за статтю, Україна, 1897-2006 рр., років**

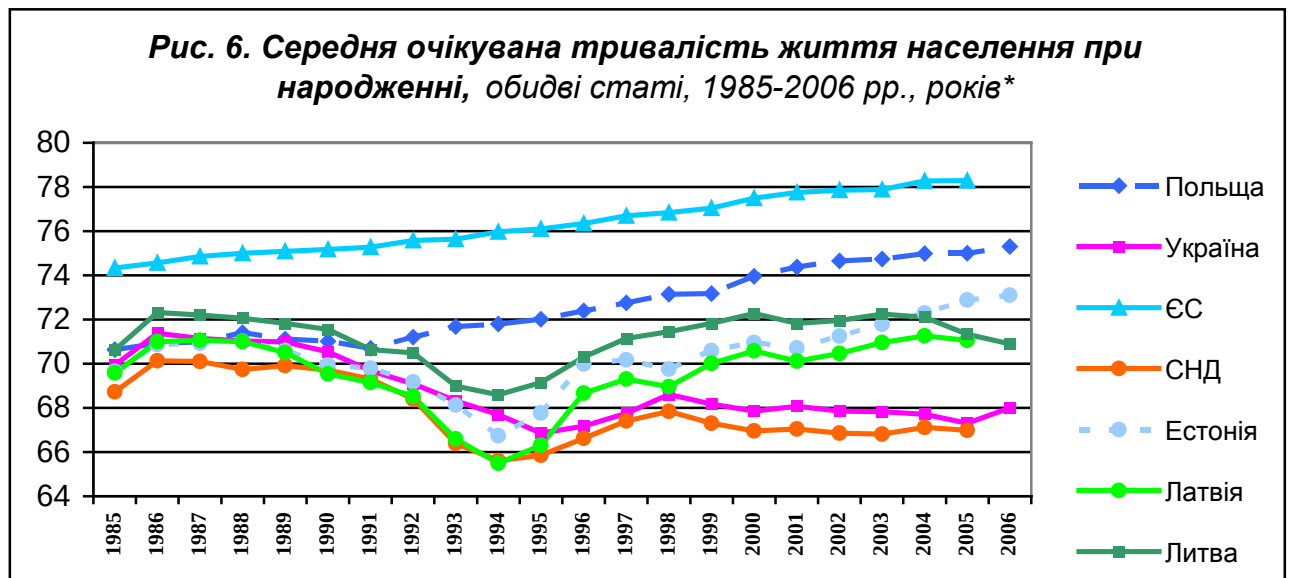
*Джерело: Держкомстат України

Так, у середині 1980-х років відбувся короткотерміновий підйом тривалості життя, імовірно обумовлений інтенсивною протидією зловживання алкоголю і відповідним зниженням смертності чоловіків від нещасних випадків, отруєнь та травм. Але вже наприкінці декади цей показник знову скоротився, і знову скорочення було більш помітним серед чоловіків.

Напередодні незалежності в Україні тривалість життя чоловіків була на 5-7 років нижчою, ніж в розвинених європейських країнах. Тотальна трансформаційна криза останнього десятиріччя XX сторіччя, яка зруйнувала традиційний для України спосіб життя, критично загострила ситуацію. Однак попри поширену тезу тенденції тривалості життя населення не збігаються із змінами економічної ситуації та рівня життя – саме на час найглибшої економічної кризи (1995-1999 роки) припало доволі тривале як для України зниження смертності і жінок, і чоловіків, а період економічного зростання (2000-2004 роки) супроводжується вельми негативними тенденціями і зниженням середньої очікуваної тривалості життя.

Від часу проголошення української незалежності у хвилеподібних тенденціях смертності населення виокремлюються 3 етапи: перший (прискорене зростання смертності) припадає на 1991-1995 роки; другий – зниження смертності – спостерігався впродовж періоду найглибшої економічної кризи 1996-1998 років; третій – нове зростання смертності населення середнього та старшого віку

тривало упродовж 1999-2005 рр. Деяке поліпшення ситуації в 2006 р. сьогодні важко обґрунтовано класифікувати – невідомо, йдеться про випадкові річні флуктуації чи про зміну тенденції принаймні на найближчі роки. Хоча можна стверджувати, що в 2006 р. показники смертності і жінок, і чоловіків були нижчими, ніж і в 2005, і в 2004 рр.

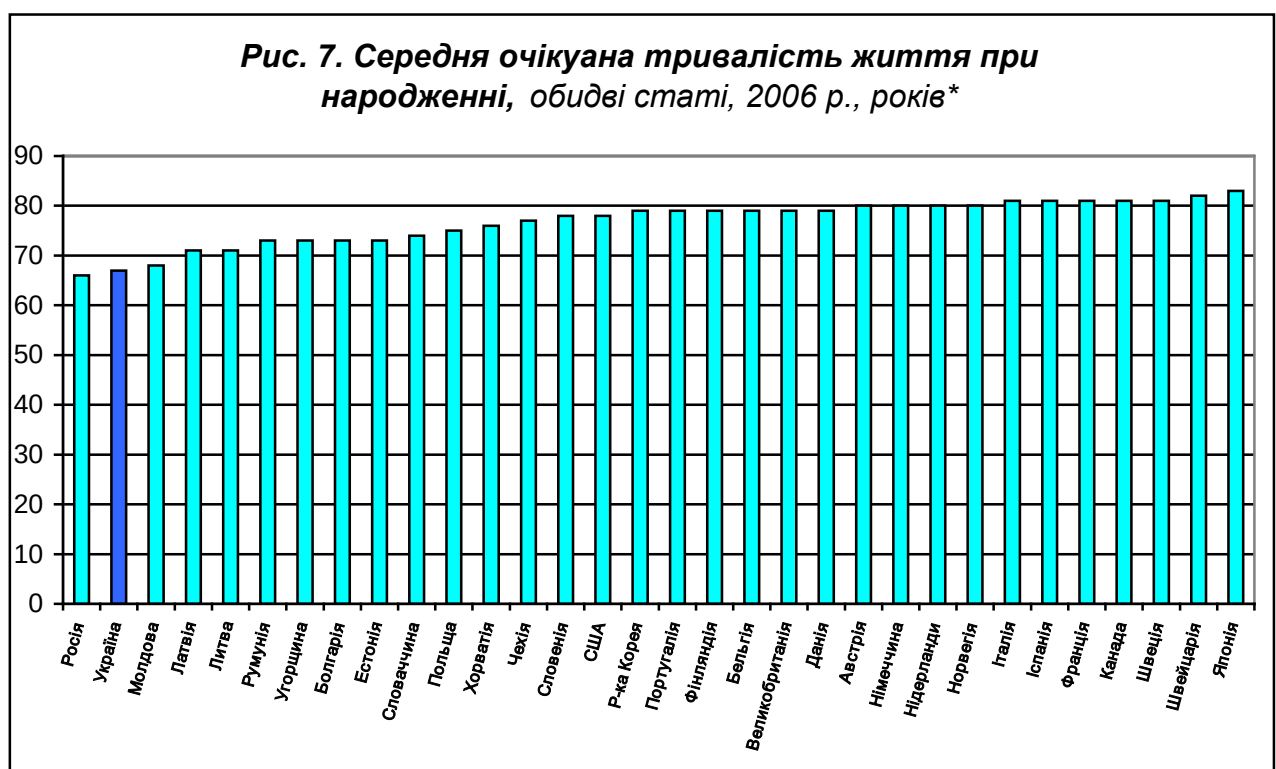
*Джерело: The Human Mortality Database

Оскільки середня тривалість життя – це показник, що найбільш комплексно характеризує рівень та умови життя населення, саме його динаміка чудово віддзеркалює ефект комплексної „європеїзації”. Наведені на рис.3. тенденції тривалості життя населення країн ЄС, Польщі, країн Балтії, України та СНД ілюструють вплив практичного впровадження принципів європейської стратегії.

По-перше, упродовж доволі тривалого періоду тривалість життя населення країн ЄС істотно перевищує відповідний показник в СНД та Україні. При цьому розрив майже невинно збільшується: порівняно із СНД він збільшився удвічі – з 5,6 року в 1985 р. до 11,3 в 2005, а порівняно із Україною відповідно з 4,4 до 11 років.

Во-друге, практично відразу після вступу в ЄС у посткомуністичних країнах – Польщі та Балтії – намітилась тенденція зростання тривалості життя. І хоча вони ще значно поступаються середнім по ЄС показникам, лише за останнє десятиріччя тривалість життя в цих країнах збільшилась на 3-5 років. Привертає увагу і сталий характер тенденції зниження смертності. Водночас в Україні, як і в СНД у цілому,

спостерігається принципово інша – хвилеподібна – динаміка очікуваної тривалості життя. Зокрема, упродовж останніх 5 років смертність зростає. В результаті, наприклад, порівно із Польщею, де до початку 1990-х років тривалість життя населення практично не відрізнялась від українського показника (в 1990 р., наприклад, у Польщі цей показник становив 71,0 року, а в Україні – 70,5), у 2005 р. Відставання становило 7,7 року. Безперечно, не само по собі членство в ЄС, а поширення серед населення (навіть поки що і не повне) стандартів європейського способу життя спричинило такі наслідки.

*Джерело: U.S. Bureau of the Census, International Data Base; The Human Mortality Database; The Human Life-Table Database

Якщо за даними 1960 р. Україна посідала передові позиції в світі за показником середньої тривалості життя (рис.4), то за даними 2006 р. – поступається всім європейським країнам за винятком Росії (рис.7).

Табл.. 2. Середня очікувана тривалість життя при досягненні певного віку, обидві статі, вибрані країни Європи, 2005 р., років				
	0 років	15 років	45 років	65 років
Україна	67,0	53,4	27,2	13,8
Європа-А	79,6	65,1	36,2	18,9
Європа-В+С	68,8	55,1	28,4	14,4
СНД	67,0	53,3	27,3	13,9

Польща	75,0	60,7	32,3	16,7
Угорщина	72,9	58,5	30,1	15,5
Чехія	76,1	61,6	32,8	16,3

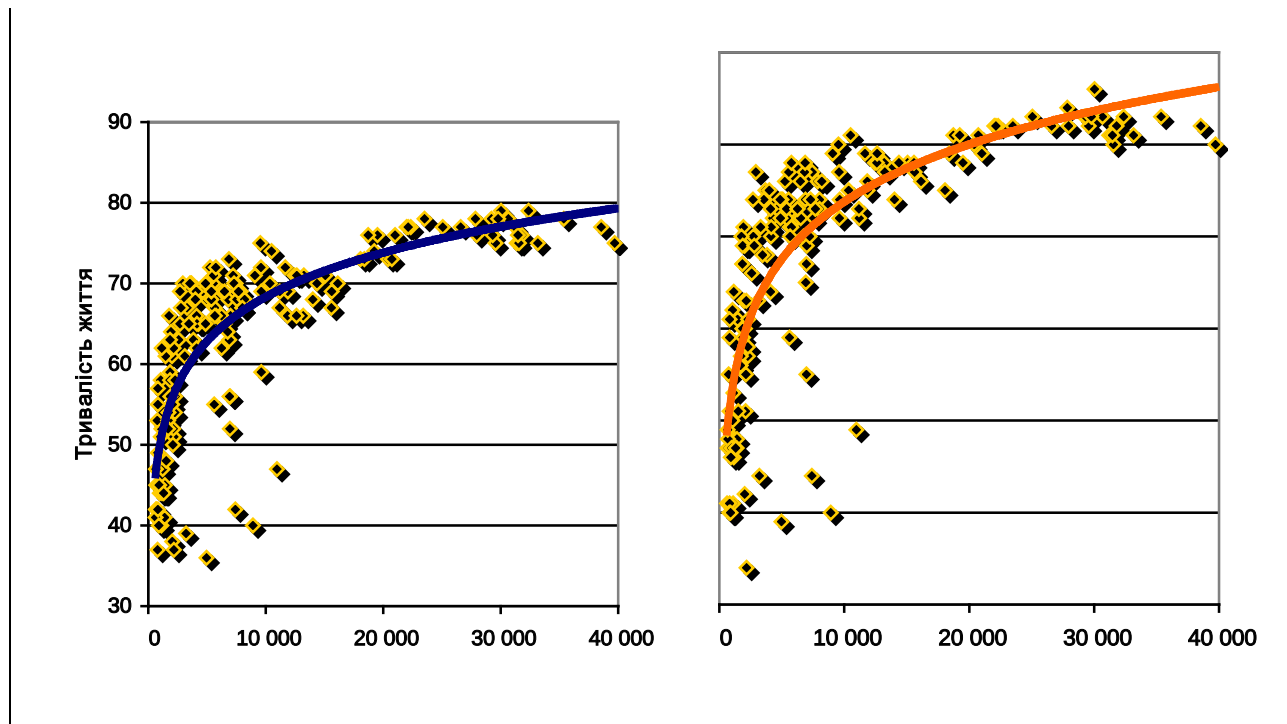
Джерело: Розраховано за матеріалами бази даних “Здоров’я для всіх” регіонального офісу ВООЗ у Європі, 2007

За показником очікуваної тривалості життя при народженні Україна відстає від 27 європейських країн із найнижчими рівнями смертності (так званий регіон Європа-А)⁶⁰ на 12,6 року (ще у 2003 р. відставання становило 11,3 року), від 25 країн Європейського регіону з більш високими рівнями смертності (регіон Європа-В+С)⁶¹ – на 1,8 року, а від Швейцарії (країни з найвищою в Європі тривалістю життя) – на 14,4 року. ВООЗ відносить Україну до групи з найвищими в європейському регіоні рівнями смертності – до регіону Європа-С, але і серед цих 9 країн ми пасемо задніх. Це – прірва, подолати яку буде надзвичайно важко: необхідні цілеспрямовані зусилля всього суспільства впродовж десятиріч.

Рис. 8. Середня тривалість життя та ВВП на душу населення, 165 країн-членів ВООЗ, 2004 р., дол. США за ПКС*

⁶⁰ До регіону Європа-А Всесвітньою організацією охорони здоров’я включені країни європейського регіону з найнижчими рівнями смертності дітей та дорослих: Австрія, Андорра, Бельгія, Велика Британія, Греція, Данія, Ірландія, Ісландія, Іспанія, Італія, Кіпр, Люксембург, Мальта, Монако, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Португалія, Сан Марино, Словенія, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чехія, Швейцарія, Швеція – див. The World Health Report 2004. Changing History. – Geneva, WHO, 2004 (<http://www.who.int/whr/2004/en>)

⁶¹ До регіону Європа-В включені 16 країн з низькими рівнями смертності дітей та дорослих: Азербайджан, Албанія, Болгарія, Боснія та Герцеговина, Вірменія, Грузія, Киргизстан, Македонія, Польща, Румунія, Сербія та Чорногорія, Словаччина, Таджикистан, Туреччина, Туркменістан; до регіону Європа-С включені 9 країн з низькими рівнями смертності дітей і високими рівнями смертності дорослих: Білорусь, Естонія, Казахстан, Латвія, Литва, Молдова, Росія, Угорщина, Україна; – див. The World Health Report 2004. Changing History. – Geneva, WHO, 2004 (<http://www.who.int/whr/2004/en>)

Всупереч поширеним стереотипам прямого зв'язку між економічним розвитком і тривалістю життя не спостерігається, принаймні в бідних країнах. Лише після досягнення певної межі ВВП на душу населення – 20 тис. дол. США за ПКС – можна простежити дійсно доволі чітку залежність (рис. 8). Цей висновок є дуже важливим з огляду на безпідставні очікування автоматичного зниження смертності внаслідок економічного зростання та відповідного збільшення обсягів фінансування охорони здоров'я.

Табл..3. Різниця у середній очікуваній тривалості життя при досягненні певного віку в Україні та вибраних країнах Європи, обидві статі, 2005 р., років

	0 років	15 років	45 років	65 років
Європа-А	-12,6	-11,7	-9,0	-5,1
Європа-В+С	-1,8	-1,7	-1,2	-0,6
СНД	0,0	+0,1	-0,1	-0,1
Польща	-8,0	-7,3	-5,1	-2,9
Угорщина	-5,9	-5,1	-2,9	-1,7
Чехія	-9,1	-8,2	-5,6	-2,5

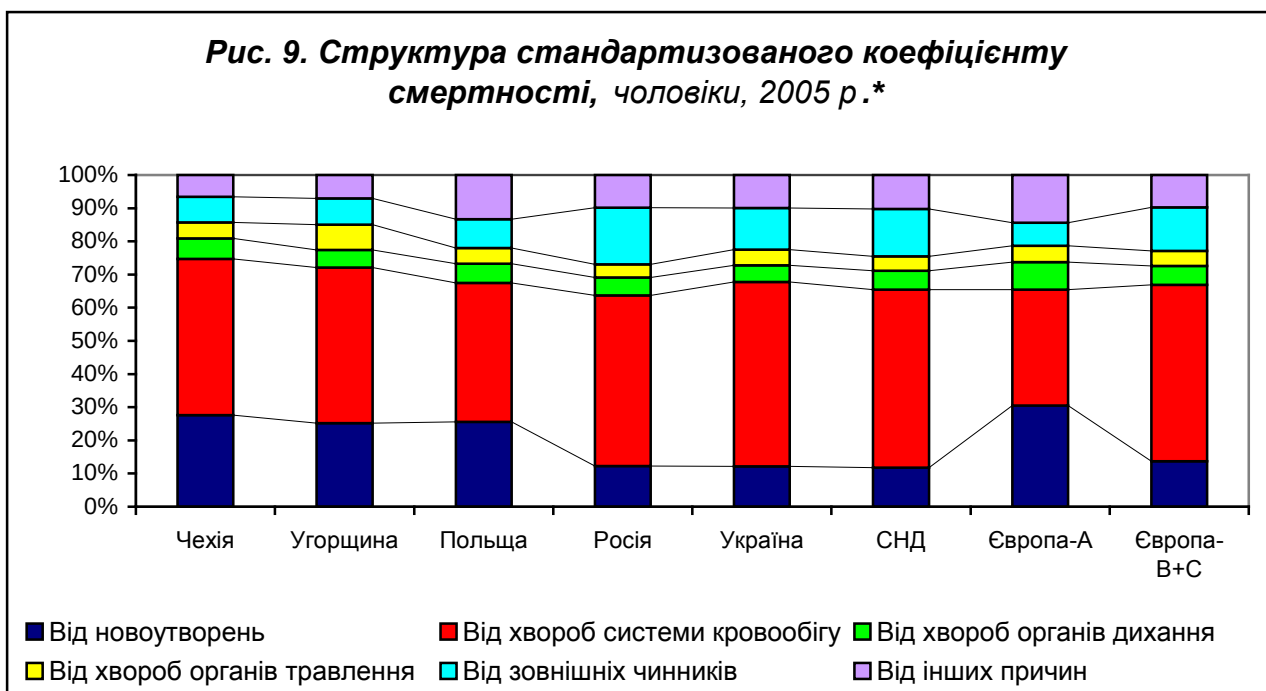
Джерело: Розраховано за матеріалами бази даних "Здоров'я для всіх" регіонального офісу ВООЗ у Європі, 2007;

Впадає в око різке зниження різниці в тривалості життя після досягнення 65 років, тобто після реального припинення економічної діяльності і виключення усіх пов'язаних з цим ризиків.

Враховуючи підвищення тривалості життя населення України в 2006 р., можна очікувати і поліпшення наведених співвідношень.

15. Структура смертності населення України

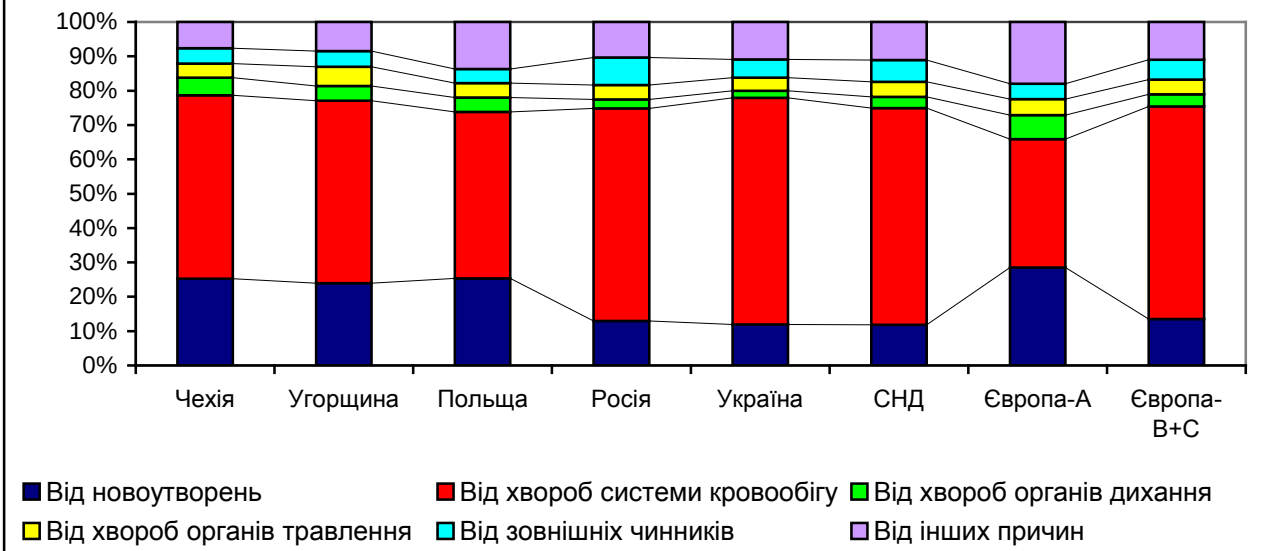
Проте, не тільки рівень, а й структура смертності населення України істотно відрізняються від стандартів і економічно розвинених країн, і тих, що недавно звалися країнами з перехідною економікою. Більшою мірою це стосується режиму смертності чоловіків, але і жінок також.

*Джерело: The Human Mortality Database

Перш за все, слід відзначити високу частку загиблих від зовнішніх чинників. Вона перевищує відповідний рівень у країнах групи Європа-А в 1,8 (по чоловіках) і 1,2 разу (по жінках). Якщо ж зіставити стандартизовані коефіцієнти смертності від зовнішніх чинників, то відповідні показники становлять 4,5 і 2,5 разу.

Рис. 10. Структура стандартизованого коефіцієнту смертності, жінки, 2005 р.*

*Джерело: The Human Mortality Database

Невпинне зростання загальної кількості померлих лише частково можна пояснити постарінням українського населення. Загальне зростання смертності за 1991-2006 рр. в Україні становить 24,2%, при цьому постаріння населення є причиною лише 14,9%, а 8,1% – викликана безпосередньо зростанням інтенсивності смертності населення всіх вікових груп. Характерними для української ситуації є гендерні відмінності зазначених співвідношень. Якщо загальний рівень смертності жінок зріс за 1991-2006 рр. на 16,2%, при чому постарінням пояснюється 15,9%, а безпосередньо зростанням інтенсивності смертності лише 0,3%, то у чоловіків і загальні показники смертності зросли значно сильніше – на 33,0%, і вплив постаріння виявився більшим – 16,2%, і інтенсивність смертності у всіх вікових групах підвищилась більше – 14,4%. Можна зробити висновок, що упродовж 1991-2006 рр. вкрай негативною була динаміка смертності чоловіків. Що стосується жінок, то можна говорити, скоріше, про відсутність прогресу у зниженні смертності, ніж про наявність регресивних явищ.

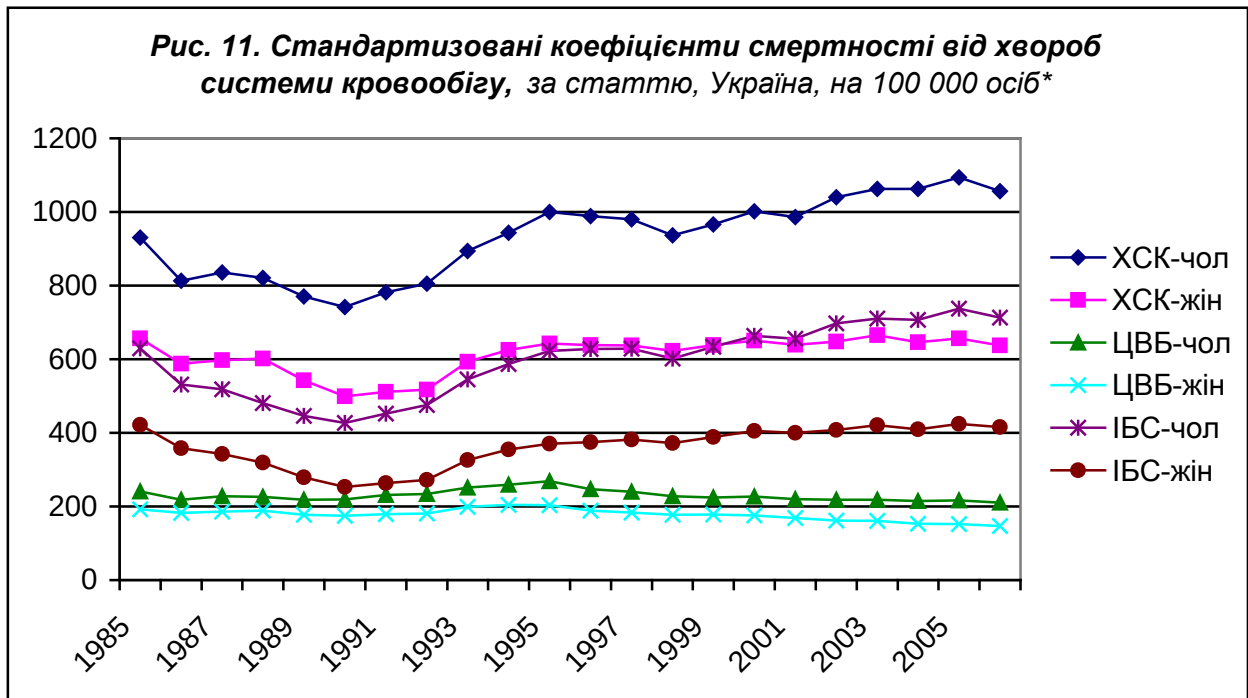
Табл.. 4. Характеристика смертності населення України від основних причин смерті, Україна*

Причини смерті	Кількість померлих, осіб					Середній вік померлих, років				
	1986	1991	1996	2001	2006	1986	1991	1996	2001	2006

Інфекційні та паразитарні захворювання	6 322	6 419	10 535	13 548	16 284	43,9	46,5	45,2	44,6	42,8
Туберкульоз	4 037	4 524	8 233	11 064	10 417	53,6	52,0	48,1	46,2	45,9
Новоутворення	90 654	105 135	99 153	95 639	90 358	62,2	62,9	62,6	63,7	64,1
Шлунку	15 604	15 990	13 364	11 990	10 166	64,1	64,7	64,0	65,3	65,7
Трахеї, бронхів, легенів	18 858	22 725	19 781	17 852	15 558	62,6	63,4	63,5	64,5	65,0
Молочної залози	6 023	7 054	7 663	7 852	7 954	60,1	60,9	61,0	62,3	62,9
Жіночих статевих органів	8 204	8 601	8 309	13 106	7 303	63,0	63,6	62,9	63,4	62,2
Хвороби системи кровообігу	346 652	349 270	446 824	457 442	480 781	74,6	73,2	73,0	73,8	73,9
Ішемічна хвороба серця	217 494	190 508	272 885	287 951	311 540	75,4	73,1	73,4	74,4	74,6
Цереброваскулярні хвороби	102 542	114 027	122 561	222 755	101 986	74,3	73,9	73,0	74,0	74,4
Хвороби органів дихання	40 562	38 745	43 991	33 471	24 736	67,9	68,1	66,9	66,4	65,1
Нещасні випадки, вбивства, самогубства та інші зовнішні чинники	41 787	60 989	80 352	75 318	64 556	44,0	44,6	45,3	46,7	47,3
Самогубства	9 472	10 743	15 258	13 244	10 011	50,1	49,3	48,5	48,6	48,5
Разом від усіх причин	525 977	560 558	680 855	745 953	758 093	69,1	67,5	67,4	67,8	68,1

*Джерело: Держкомстат України

Закономірно більшість летальних випадків (62,2%) викликають хвороби системи кровообігу, значення яких зростає з часом через старіння населення і зниження смертності від більшості інших причин. Проте, смерті від серцево-судинних захворювань настають в Україні значно раніше, ніж в економічно розвинених країнах. І хоча середній вік померлих від серцево-судинних захворювань збільшується (з 73,2 року в 1991 р. до 73,9 року в 2006), він все ще є надто низьким у порівнянні не тільки з розвинутими країнами, а й з українським минулим. Наприклад, у 1986 р. середній вік померлих від хвороб системи кровообігу становив 74,6 року. Особливо загрозливою є зазначена тенденція на фоні постаріння населення.

*Джерело: Розраховано за даними Держкомстату України

Якщо в економічно розвинених країнах, головним чином через широке запровадження профілактичних заходів і ранньої діагностики, смертність від хвороб системи кровообігу істотно знизилась в останні десятиріччя, і саме це стало головним фактором загального зростання тривалості життя населення, то в Україні ситуація є значно гіршою. Ми не маємо такого необхідного прогресу ані по всіх хворобах цього класу, ані по цереброваскулярних хворобах (ЦВБ), ані по ішемічній хворобі серця (ІБС). Більше того, спостерігається доволі помітне зростання стандартизованих коефіцієнтів смертності від ішемічної хвороби серця і як наслідок від хвороб системи кровообігу в цілому. По всіх захворюваннях цього класу смертність чоловіків є вищою, і знову-таки різниця є відносно невеликою тільки по цереброваскулярних хворобах.

Це є наслідком відсутності традицій систематичних профілактичних оглядів, безвідповідального ставлення до власного життя більшості населення країни, незадовільного стану системи охорони здоров'я тощо.

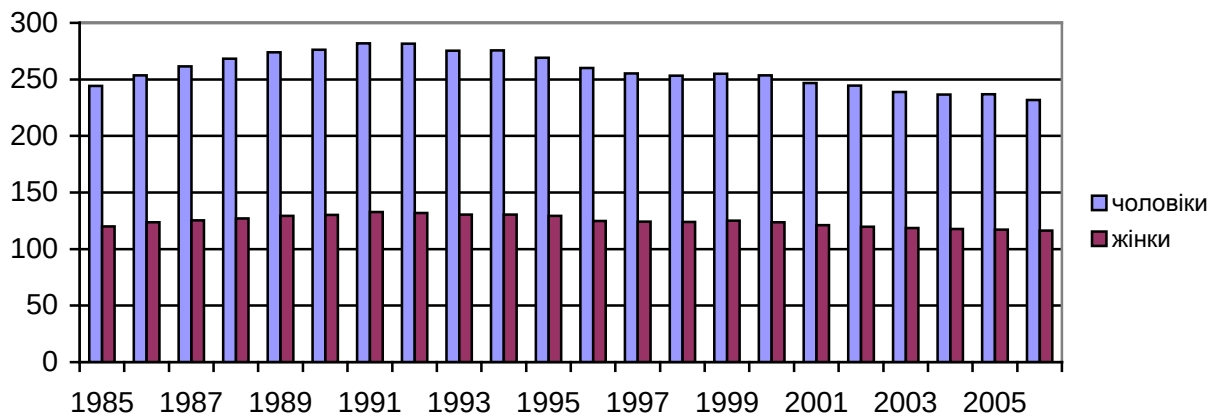
Вельми специфічною на європейському фоні є ситуація із смертністю від новоутворень. Це чи не єдиний із вагомих класів хвороб, смертність від якого в Україні традиційно нижче за аналогі європейських країн, як із розвинуеною, так і з перехідною економікою. Так ситуація, безперечно, може бути обумовлена реально

нижчими рівнями смертності – оскільки смерті від новоутворень переважно настають у старшому віці значна частина померлих, особливо чоловіків, просто не доживають, вмираючи від інших причин. Така версія доволі поширена серед демографів, передовсім Росії, але вона видається доволі сумнівною з огляду принаймні на дві обставини. По-перше, смерті від хвороб системи кровообігу також поширені переважно серед населення старшого віку (середній вік померлих від серцево-судинних захворювань приблизно на 10 років вищий за вік померлих від раку), а їх кількість в Україні майже невпинно збільшується. По-друге, середній вік померлих від новоутворень не зменшується, а зростає. Якщо в другій половині 1980-х років чисельність померлих від різних локалізацій раку зростала, але одночасно вдавалося відтіснити (хоча і недостатньо) смерті у старший вік, то після 1991 р. спостерігається доволі стале зменшення кількості онкологічних смертей, але середній вік померлих почав зростати тільки упродовж останніх 10 років.

Більш імовірно видається пояснення, пов'язане із гіршою діагностикою причини смерті на теренах колишнього СРСР (про це, зокрема, свідчать співвідношення рівнів смертності від раку в Україні та СНД). Цілком імовірно, що частина онкологічних смертей помилково фіксується як смерті від хвороб системи кровообігу, передовсім від ішемічної хвороби серця. Всупереч поширеній тезі про стрімке поширення новоутворень через Чорнобильську катастрофу порівняно з європейськими стандартами ситуація принаймні не погіршилась (відносно, наприклад, Польщі та Угорщини вона навіть поліпшилась); про це свідчить і динаміка коефіцієнтів власне по Україні.⁶²

⁶² Насправді Чорнобильська катастрофа впливає на зміни режиму смертності населення України. про це, зокрема, свідчить вкрай негативна динаміка смертності населення, яке мешкає поблизу ураженої території – в сільській місцевості Київської, Житомирської та Чернігівської областей. Від 2004 р. динаміка смертності тут є надзвичайно поганою навіть за українськими стандартами

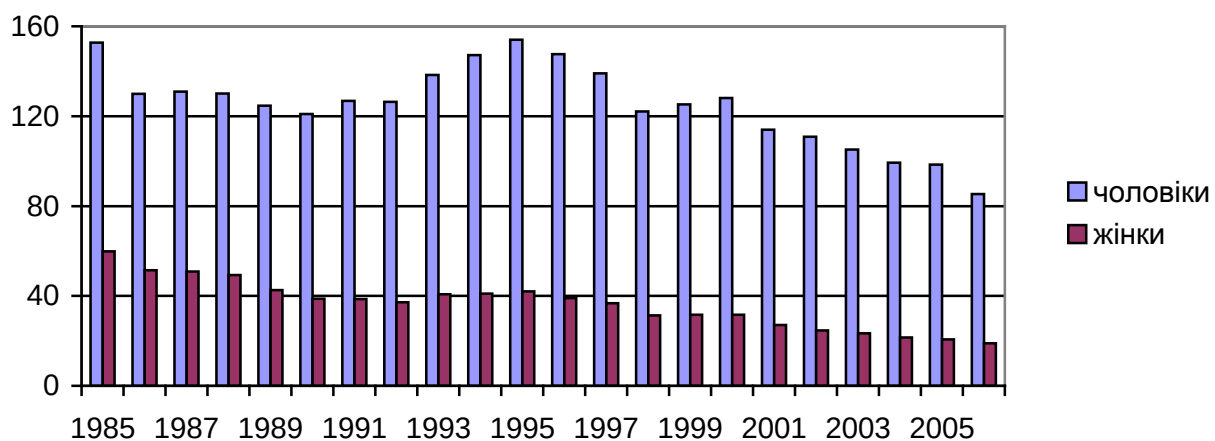
Рис. 12. Стандартизовані коефіцієнти смертності від злоякісних новоутворень, з а статтю, Україна, на 100 000 осіб*

Джерело: Розраховано за даними Держкомстату України

Неприпустимою в сучасних умовах є висока смертність від хвороб органів дихання, яка спостерігається серед населення не тільки старшого, а і середнього і навіть молодого віку. За звичай вважається, що летальність хвороб органів дихання є наслідком забруднення навколишнього середовища і недоступності якісної медичної допомоги.

Рис. 13. Стандартизовані коефіцієнти смертності від хвороб органів дихання, за статтю, Україна, на 100 000 осіб*

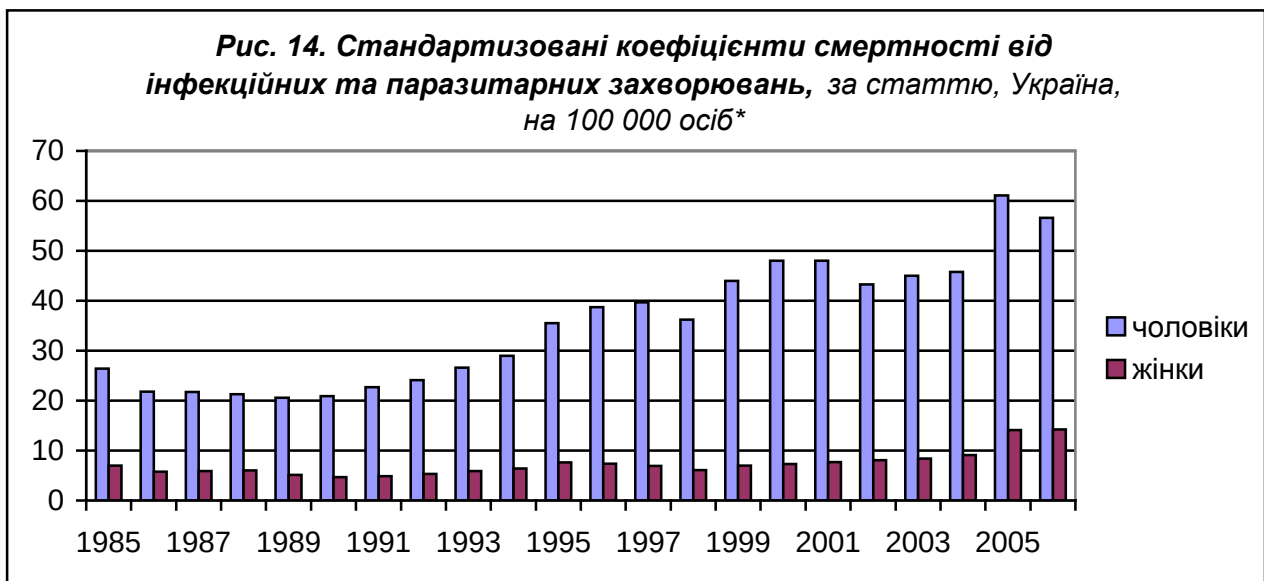
Джерело: Розраховано за даними Держкомстату України

Після періоду стрімкого зростання кількості смертей від хвороб органів дихання ситуація начебто змінилась на краще. Принаймні порівняно із 1996 р. (періодом піку смертності від цих захворювань) чисельність померлих скоротилась на 44%. На жаль, продовжується вкрай негативна тенденція „омолодження” смертності від

хвороб органів дихання. Порівняно із 1991 р. середній вік померлих знизився на 3 роки, і за даними 2006 р. становив 65,1 року.

Дається взнаки і надто високий рівень смертності від інфекційних та паразитарних захворювань, що є наслідком передовсім медико-гігієнічних негараздів у країні. Чисельність померлих від цих причин стрімко зростає – з 6,4 тис. в 1991 р. до 16,3 тис. в 2006, а питома вага померлих у загальній кількості летальних випадків зросла з 1 до 25. До того ж смерті настають все раніше. Якщо в 1991 р. середній вік померлих від інфекційних та паразитарних захворювань становив 46,5 року, та в 2006 – 42,8, тобто за цей період смертність від причин, які в сучасних умовах можуть бути майже повністю усунуті, помолодшала на 3,7 року.

Взагалі рівень смертності від інфекційних і паразитарних хвороб утричі перевищує стандарти регіону Європа-А, більш ніж учетверо – Польщі, більш ніж ушестеро – Угорщини, майже в 10 разів – Чехії.

*Джерело: Розраховано за даними Держкомстату України

Особливо загрозливими є тенденції смертності від туберкульозу, який в 2006 р. уніс 10,4 тис. життів у середньому віці 45,9 року (в 1991 р. відповідні показники становили 4,5 тис. та 52,0 року). Таким чином, кількість смертей від туберкульозу зросла в 2,3 разу, а вік настання смерті зменшився на 6,1 року. Стандартизований коефіцієнт смертності по Україні перевищує такий по регіону Європа-А в 29 разів, по Польщі – в 9,3 разу, по Угорщині – у 8,9 разу, по Чехії – у 31,7 разу.

Імовірності смерті від окремих причин – це не зовсім незалежні величини, оскільки сумарна імовірність смерті від усіх причин для кожної окремої людини дорівнює 1, тобто імовірність того, що все стаціонарне населення, яке розглядається при побудові таблиці смертності, вимре від сукупності усіх причин, також дорівнює 1. на практиці це означає, що успіхи медицини та підвищення санітарно-гігієнічної культури суспільства, які призводять до зниження ризику смерті від більшості переважно екзогенних причин, завжди супроводжується відповідним зростанням питомої ваги смертей ендогенної та квазіендогенної етіології. В дійсності не існує жорстко лінійних тенденцій, що пов'язано із різними ступенями інерційності ендогенних та квазіендогенних причин, неоднаковою тривалістю латентного періоду між дією патогенного чинника та проявами захворювання, між проявом захворювання та смертю, врешті-решт, з кумулятивним характером дії більшості ендогенних причин. У цілому захворювання переважно ендогенної етіології обумовлюють менш значні, але й менш суперечливі зміни тривалості життя населення: відбувається майже невинне зростання частки пов'язаних із ними смертей та посилюється їх вплив на середню тривалість життя. Смертність від екзогенних причин значно сильніше залежить від впливу цивілізаційного прогресу.

16. Гендерна диференціація смертності населення України

Порівняно з усіма країнами Європи – як з розвиненою, так і з перехідною економікою – Україна помітно втратила свої позиції за рівнем смертності населення. Про це свідчать передовсім розрахунки співвідношень стандартизованих коефіцієнтів смертності від окремих причин в Україні та інших країнах Європи, включаючи ЄС у цілому. Поліпшення згаданих співвідношень спостерігається за хворобами органів дихання та за інфекційними і паразитарними хворобами. Однак і по тих, і по тих причинах рівні смертності в Україні істотно перевищують європейські аналоги.

Табл..5. Середня очікувана тривалість життя при досягненні певного віку, жінки, вибрані країни Європи, 2005 р., років

	0 років	15 років	45 років	65 років
Україна	73,1	59,4	31,4	15,4
Європа-А	82,4	67,8	38,6	20,6

Європа-В+С	73,9	60,3	32,1	15,9
СНД	72,9	59,1	31,2	15,4
Польща	79,3	64,9	35,7	18,5
Угорщина	77,1	62,7	33,7	17,1
Чехія	79,3	64,7	35,4	17,8

Джерело: Розраховано за матеріалами бази даних “Здоров’я для всіх” регіонального офісу ВООЗ у Європі, 2007

Відставання має, скоріше, гендерне забарвлення. Так, за усіма показниками, обчисленими по жінках, Україна не надто відрізняється від країн регіону Європа-В+С, і дещо випереджає СНД⁶³. Однак практично усі індикатори різниці смертності жінок України та інших країн (передовсім, найбільш розвинених, які входять до регіону Європа-А) Європи зростають. Проте, цього можна було очікувати, виходячи з новітньої динаміки смертності.

Табл..6. Різниця у середній очікуваній тривалості життя при досягненні певного віку в Україні та вибраних країнах Європи, жінки, 2005 р., років

	0 років	15 років	45 років	65 років
Європа-А	-9,3	-8,4	-7,2	-5,2
Європа-В+С	-0,8	-0,9	-0,7	-0,5
СНД	+0,2	+0,3	+0,2	0,0
Польща	-6,2	-5,5	-4,3	-3,1
Угорщина	-4,0	-3,3	-2,3	-1,7
Чехія	-6,2	-5,3	-4,0	-2,4

Джерело: Розраховано за матеріалами бази даних “Здоров’я для всіх” регіонального офісу ВООЗ у Європі, 2007

Значно гірша ситуація по чоловіках. Тут і абсолютні розміри відставання значно більші, і зростає воно швидше. І навіть порівняно із середніми показниками по СНД смертність українських чоловіків є вищою.

Табл..7. Середня очікувана тривалість життя при досягненні певного віку, чоловіки, вибрані країни Європи, 2005 р., років

	0 років	15 років	45 років	65 років
Україна	61,2	47,6	22,8	11,5
Європа-А	76,6	62,1	33,6	16,9
Європа-В+С	64,5	50,1	24,5	12,2
СНД	61,6	47,9	23,2	11,6
Польща	70,8	56,4	28,7	14,3
Угорщина	68,6	54,3	26,4	13,3
Чехія	72,9	58,4	29,9	14,5

Джерело: Розраховано за матеріалами бази даних “Здоров’я для всіх” регіонального офісу ВООЗ у Європі, 2007

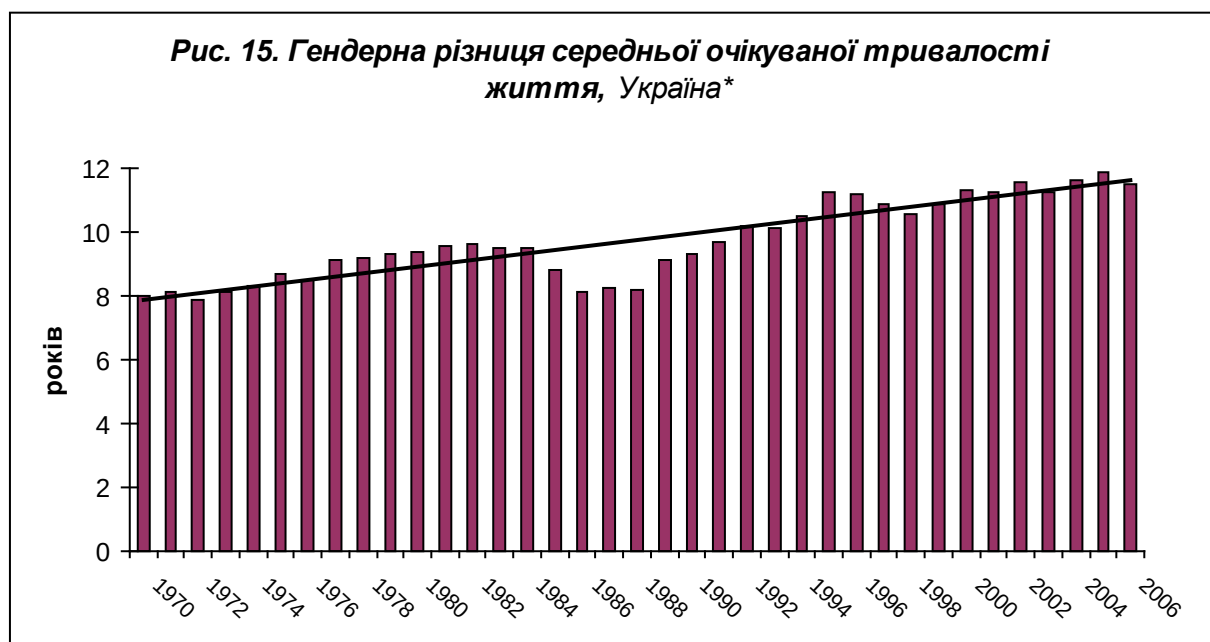
⁶³ В обох випадках йдеться про середні по групі країн показники

Табл..8 Різниця у середній очікуваній тривалості життя при досягненні певного віку в Україні та вибраних країнах Європи, чоловіки, 2005 р., років

	0 років	15 років	45 років	65 років
Європа-А	-15,4	-14,5	-10,8	-5,4
Європа-В+С	-3,3	-2,5	-1,7	-0,7
СНД	-0,4	-0,3	-0,4	-0,1
Польща	-9,6	-8,8	-5,9	-2,8
Угорщина	-7,4	-6,7	-3,6	-1,8
Чехія	-11,7	-10,8	-7,1	-3,0

Джерело: Розраховано за матеріалами бази даних “Здоров’я для всіх” регіонального офісу ВООЗ у Європі, 2007

Істотно перевищує середньоєвропейські параметри і різниця в середній очікуваній тривалості життя жінок та чоловіків, при чому українською особливістю є збільшення цієї різниці (рис.9). Взагалі в Європі спостерігається чітка закономірність: в країнах з низькою смертністю населення тендерна різниця знижується, а в країнах і високою смертністю – зростає.

*Джерело: Розраховано за даними Держкомстату України

На загальноєвропейському фоні в цілому доволі високої надсмертності чоловіків різниця в тривалості життя при народженні жінок і чоловіків в Україні – 11,9 року – приблизно відповідає стандартам СНД (11,3 року) та більшості інших європейських країн, що раніше входили до складу СРСР (в Росії – 13,4 року, в Білорусі – 12,2 року, в Литві – 12,0 року, в Естонії – 10,9 року в Латвії – 11,2 року) і значно

перевищує аналоги економічно розвинених країн (в Ісландії – 4,1 року, в Швеції – 4,3 року, у Великій Британії – 4,4 року, в Греції – 4,8 року). В середньому по регіону Європа-А різниця в тривалості життя при народженні жінок і чоловіків становить 5,8 року, а по регіону Європа-В+С – 9,4.

Підвищена смертність хлопчиків у віці до 1 року обумовлює 2% загальної різниці у середній тривалості життя при народженні, у віці 1-14 років – 1%, у віці 15-44 років – 34%, у віці 45-64 років – 44% і старше 65 років – 19%.

Табл. 9. Різниця у середній очікуваній тривалості життя жінок та чоловіків при досягненні певного віку, вибрані країни Європи, 2005 р., років

	0 років	15 років	45 років	65 років
Україна	11,9	11,8	8,6	3,9
Європа-А	5,8	5,7	5,0	3,7
Європа-В+С	9,4	10,2	7,6	3,7
СНД	11,3	11,2	8,0	3,8
Польща	8,5	8,5	7,0	4,2
Угорщина	8,5	8,4	7,3	3,8
Чехія	6,4	6,3	5,5	3,3

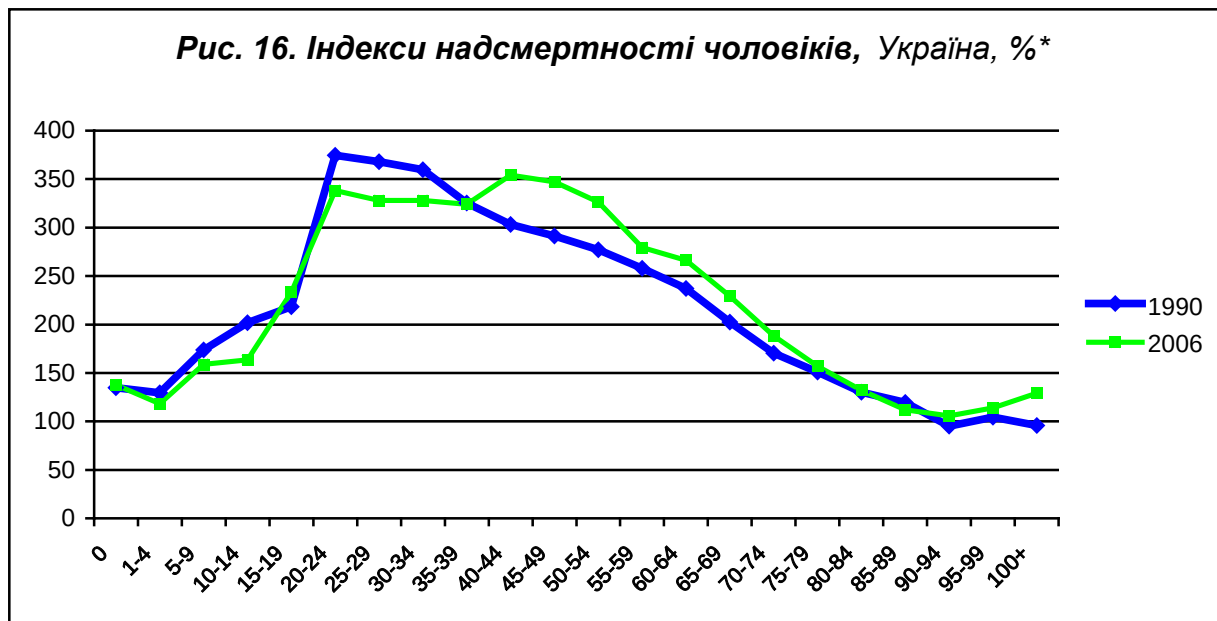
Джерело: Розраховано за матеріалами бази даних “Здоров’я для всіх” регіонального офісу ВООЗ у Європі, 2007

Основний внесок у формування такого розриву належить надсмертності чоловіків найбільш активного віку – 20-54 роки, коли чоловіки вмирають у середньому майже в 3,5 разу частіше за своїх однолітків-жінок.

І до початку, і після припинення активної економічної діяльності індекси надсмертності є значно нижчими, а після 65 років різниця у смертності чоловіків та жінок України стає такою ж, як і в усіх економічно розвинених країнах. У найстарших вікових групах (після 75 років) хоча очікувана тривалість життя жінок є вищою, ніж чоловіків, різниця (1,7 року) вона значно менша ніж, наприклад, в Австрії (2,3 року) чи Канаді (2,7 року).

Аналіз динаміки гендерних розбіжностей у смертності населення України доводить поступове зміщення періоду найвищої надсмертності чоловіків з 20-34 років у 1990 році до 35-49 у 2004. Фактично йдеться про те ж саме покоління, яке постарішало на 14 років (рис.6).

Отже, надсмертність чоловіків в Україні є результатом, по-перше, більшого поширення зайнятості у шкідливих та небезпечних умовах праці, а по-друге, тієї диференціації способу життя, яка виявляється саме у цьому віці. Йдеться передовсім про зловживання алкоголю та паління. Не можна забувати і про вищу суїцидальність представників сильної статі в Україні.

*Джерело: Розраховано за даними Держкомстату України

17. Соціально-економічні ознаки нездорового способу життя

17.1. Поширеність зайнятості у шкідливих та небезпечних умовах праці.

Висока зайнятість на роботах із шкідливими та небезпечними умовами, передовсім у гірничодобуванні, металургії та сільському господарстві, більшою мірою поширена серед чоловіків (у сільському господарстві підвищений травматизм характерний головним чином для механізаторів, якими переважно працюють чоловіки).

Табл. 10. Кількість працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, станом на 31 грудня 2007 р.

	Жінки, тис. осіб	Чоловіки, тис. осіб	Співвідношення чоловіків та жінок, %
Всього	355,6	1 512,1	425,2
Сільське господарство	17,2	56,7	329,6

Добувна промисловість	39,0	347,5	891,0
з них видобування кам'яного, бурого вугілля і торфу	38,6	238,6	618,1
Обробна промисловість	202,7	649,8	320,6
з них:			
виробництво коксу, продуктів нафтоперероблення	8,7	31,3	359,7
хімічне виробництво	20,4	52,6	257,8
виробництво гумових та пластмасових виробів	6,1	16,9	277
металургія та оброблення металу	58,2	228,3	392,3
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	42,0	164,1	390,7
Будівництво	7,9	95,1	1203,8
Транспорт та зв'язок	31,4	198,9	633,4

Джерело: Розраховано за даними: Праця України у 2007 році, с. 298, 305

Взагалі зайнятість у таких умовах має бути поступово викоренена – і в цьому напрямі розвивається законодавство більшості розвинених країн: і роботодавці, і наймані працівники стимулюються саме до цього. Проте, в Україні (як і в Росії та Білорусі) наймані працівники по суті навпаки, мотивуються до роботи у шкідливих умовах. Зокрема, цьому сприяє дострокове набуття пенсійних прав – на 5 або 10 років раніше, тобто у 50-55 років для чоловіків і 45-50 років у жінок⁶⁴. У поєднанні з можливістю продовжувати роботу і після набуття пенсійних прав, повністю отримуючи і пенсію, і заробітну плату, це спонукає багатьох орієнтуватися саме на таку зайнятість. Безперечно, даються взнаки і реально існуючі обмеження попиту на робочу силу на регіональних ринках праці, і доволі конкурентна заробітна плата саме на цих робочих місцях.

17.1. Паління як основний прояв нездорового способу життя і передчасної смертності

Надзвичайно потужним ризиком передчасної смертності є тютюнопаління. За оцінками медиків, саме ця звичка обумовлює розвиток серцево-судинних захворювань, викликає рак легенів, ускладнює протікання пневмонії, хронічних бронхітів, емфіземи. За даними Всесвітньої Організації Охорони Здоров'я (ВООЗ), в Україні на початку 1990-х років понад 40% всіх смертей чоловіків віком 35-69

⁶⁴ На відміну від цієї практики законодавство більшості європейських країн жорстко обмежує максимальну можливість роботи у шкідливих та небезпечних умовах з метою запобігання нанесення значної шкоди здоров'ю

років були викликані палінням тютюну.⁶⁵ Оскільки паління – це набута звичка, яка розвивається у особи за її власним бажанням, показники захворюваності і смертності, що зумовлені палінням, можуть бути зменшені, а отже – в Україні є значний і до того ж такий, який відносно легко реалізувати, резерв зниження смертності, передовсім чоловіків..

В Україні тютюнопаління традиційно було переважно звичкою чоловіків. Проте, можливо, під впливом моди, поєднаної з агресивною маркетинговою політикою, спрямованою на жінок та молодь, і таких чинників, як емансипація жінок, відносно низька ціна та доступність тютюнової продукції, використання її збільшилось і серед жінок, хоча значні гендерні відмінності зберігаються і донині. Зокрема, палять 15% жінок (18% міських мешканок і 8% селянок) і 52% чоловіків (практично однаково в містах і селах).⁶⁶ Найбільш схильними до паління є особи 20-24 років, при чому 89% чоловіків цього віку викурюють понад 10 цигарок на добу.

Що раніше починає людина палити, то більш тривалий період її організм потерпає від вдихання небезпечних продуктів нікотинового розпаду. В цьому контексті викликає особливе занепокоєння невпинне зниження віку початку паління. Зокрема, ніколи не палили 81% жінок 45-49 років (покоління 1958-1962 рр. народження) і 62% жінок 20-24 років (покоління 1983-1987 рр. народження). З покоління 1958-1962 рр. народження лише 10% почали палити до досягнення 18 років (до 20 років – 14%), а серед покоління 1983-1987 рр. народження – відповідно чверть і третина. Рівень паління серед молодик жінок зростає навіть швидше, ніж серед чоловіків.

На жаль, більшість курців не замислюється над шкодою пасивного куріння, хоча ті, хто не палять схильні до заборони паління на роботі та в громадських місцях. Тому видається вкрай необхідним запровадження більш жорстких заходів державної політики щодо паління.

⁶⁵ Peto, R., A.D.Lopez, J.Boreham, M.Thun, and C.Heath. Mortality from smoking in developed countries, 1950-2000: Indirect estimates from national vital statistics. – Oxford, UK: Oxford University Press, 1994

⁶⁶ За даними медико-демографічного обстеження, проведеного Українським центром соціальних реформ і Держкомстатом України в рамках міжнародного проекту. Обстеженням охоплено 6,5 тис. жінок і 3,2 тис. чоловіків віком 15-49 років. Збір даних проводився упродовж липня-листопада 2007 року в усіх регіонах України.

17.2. Поширення вживання алкоголю в контексті характеристики способу життя і передчасної смертності

Надзвичайно серйозною проблемою є зловживання алкоголем, що визнається третім за значенням ризиком передчасної смерті. Потенційними наслідками зловживання алкоголю є підвищений ризик нещасних випадків, цироз, підвищений кров'яний тиск, психологічні захворювання, а також уроджені вади розвитку. Крім того, вживання алкоголю підвищує ризик появи сімейних проблем, а також проблем на роботі та інших соціальних проблем, таких як алкогольна залежність, аварії, кримінальна поведінка, нещасні випадки через необережність, насильство, вбивство і самогубство, порушення правил дорожнього руху тощо. Зокрема, збитки, спричинені зловживанням алкоголю, є найвищими у східноєвропейському регіоні; алкоголь є причиною підвищеного рівня серцево-судинних захворювань і зменшеної тривалості життя. За статистикою, зловживання алкоголю обходиться цим країнам в 1-3% ВВП.⁶⁷

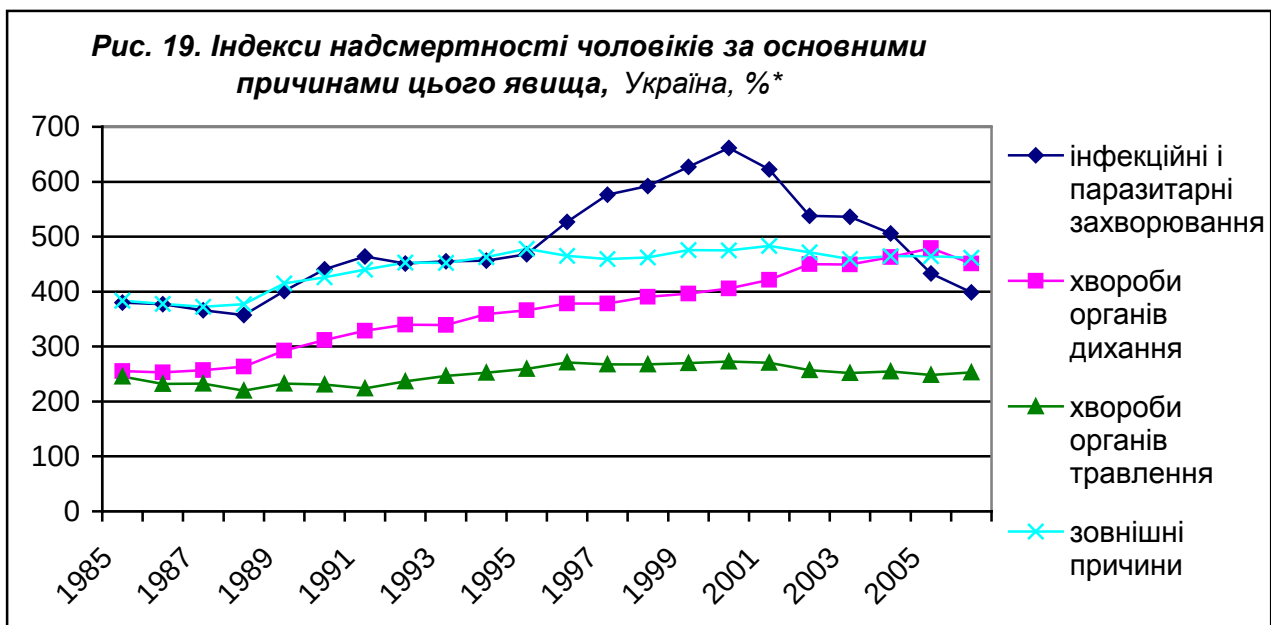
Загалом, жінки вживають алкоголь нечасто; 38% жінок вживають алкоголь менше одного разу на місяць, 9% вживають алкоголь 1-2 рази на тиждень і лише менше 2% (переважно жінки 20-24 років – 12% – і мешканки східних областей – 14%) – кожний день або майже кожний день. Чоловіки п'ють значно частіше: якщо серед 15-19-річних алкоголь вживають 51%, то серед 20-24-річних цей показник становить 77%, а у віці старше 25 років алкоголь вживають 82-84%. Найпоширенішим це явище є у східних областях (90%).

Вживання алкоголю починається доволі рано: половина жінок і дві третини чоловіків 1983-1987 рр. народження почали випивати до 18 років, і цей показник зростає від покоління до покоління.

Смертність від причин, пов'язаних із алкоголем, є дуже високою, до того ж її рівень стрімко зростає. Так, якщо у 1990 році рівень смертності від цих причин становив 12,6 випадки в розрахунку на 100 000 жителів, то в 1995 – 27,3, в 2000 – 25,8, а в 2006 – 61,6 випадки. У 2006 році від причин, пов'язаних із алкоголем, померло 28716 осіб, тобто 3,8% загальної кількості летальних випадків.

⁶⁷Rehn, N., R.Room, and G.Edwards. Alcohol in the European region – consumption, harm and policies. Copenhagen, Denmark: World Health Organization Regional Office for Europe

Значною мірою через поширення зловживання алкоголю основною складовою підвищеної смертності чоловіків є зовнішні причини – за даними 2006 р. стандартизований коефіцієнт смертності українських чоловіків перевищував жіночий аналог у 4,6 разу (максимум – 4,8 разу – спостерігався у 2001 р.). Друге місце посідають інфекційні та паразитарні захворювання: смертність чоловіків перевищує смертність жінок від причин цього класу в 4 разу, максимальне перевищення – 6,6 разу – спостерігалось у 2000 р. І третя позиція у формуванні надсмертності чоловіків належить хворобам органів травлення – 2,5 разу за даними 2006 р. при максимальному перевищенні – 2,7 разу – в 2000. Взагалі дуже важливо, що від 2001 р. по всіх основних причинах різниця у смертності чоловіків і жінок принаймні не збільшується.

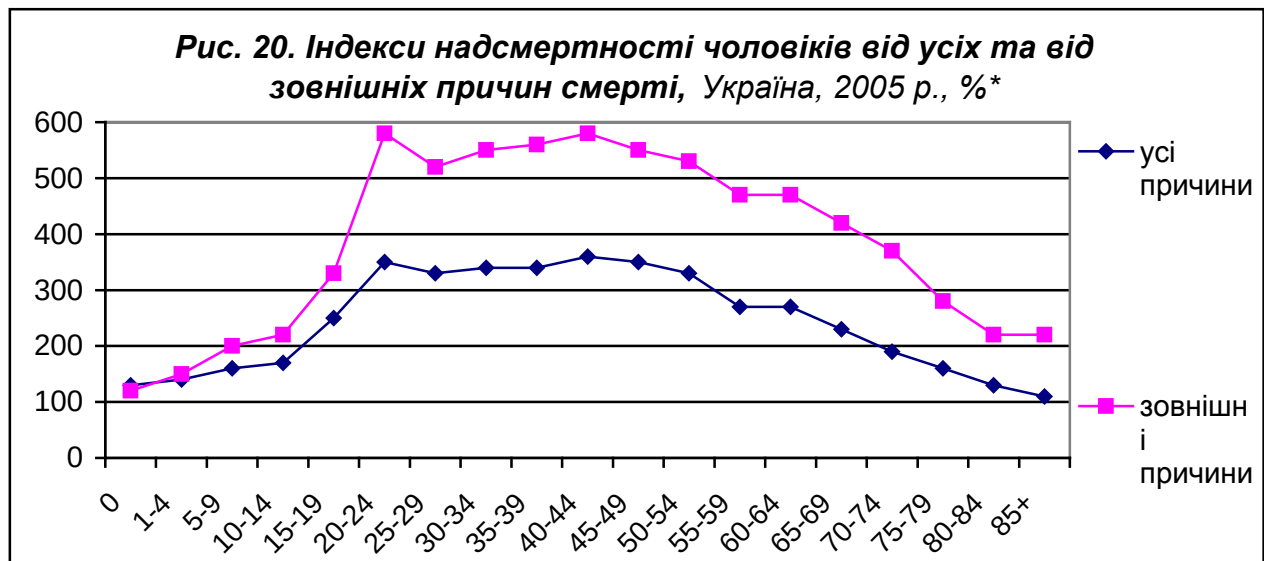

*Джерело: Розраховано за даними Держкомстату України

17.3. Зовнішні чинники смертності

За даними 2006 р., основним чинником гендерних розбіжностей смертності населення України є зовнішні причини. Якщо чоловіча смертність від усіх причин у віці 20-24 роки (пік надсмертності) перевищує відповідний жіночий показник у 3,5 разу, то аналогічний індекс, обчислений по смертності від нещасних випадків, отруєнь і травм становить 5,8 разу. Основними складовими є самогубства, випадкові отруєння (насамперед, алкоголем), утоплення, ушкодження з невизначеним наміром. У формуванні статевих диспропорцій головна роль належить особам середнього та зрілого працездатного віку. Зокрема, показники

смертності чоловіків віком 30-44 роки від зовнішніх причин майже у 6 разів перевищують відповідні показники смертності жінок, у віці 45-59 років – у 5,2 разу.

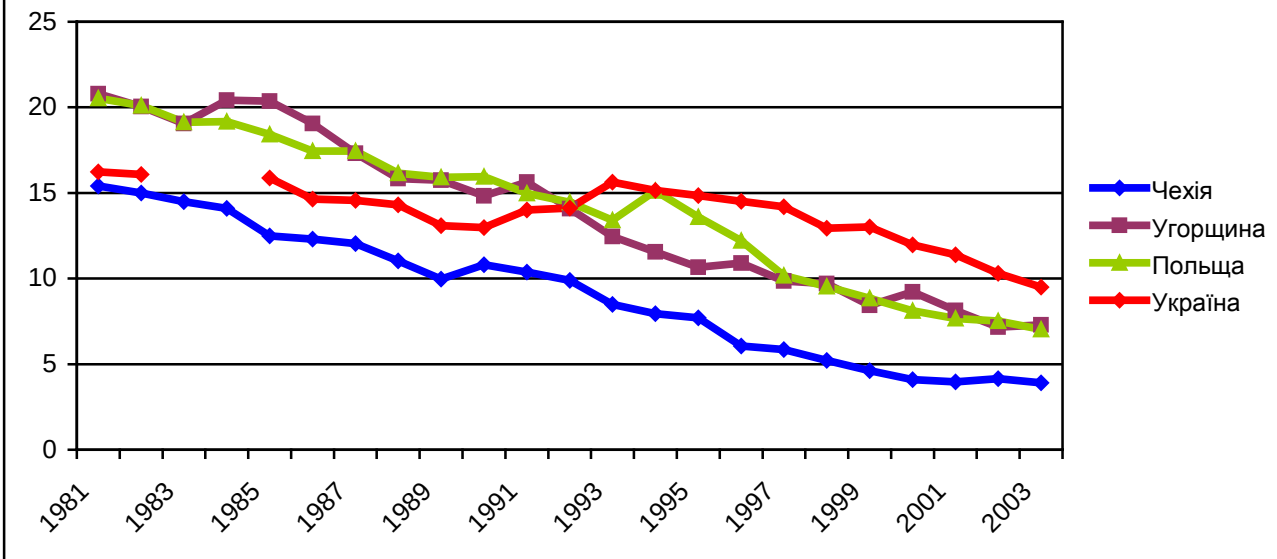
*Джерело: Розраховано за даними Держкомстату України

Є всі підстави вважати, що висока смертність від зовнішніх дій є однією з головних причин надсмертності українських чоловіків, що перешкоджає їм дожити до старості і померти від хронічних хвороб, пов'язаних із старінням; вона становить серйозну перешкоду на шляху підвищення їхньої середньої тривалості життя та наближення її принаймні до рівня, характерного для українських жінок.

18. Вікова диференціація смертності

Одним з основних показників смертності населення країни, який доволі точно і швидко реагує на зміни санітарно-гігієнічної ситуації, рівня життя та медичного обслуговування населення, якості харчування тощо є рівень смертності немовлят. На жаль, після доволі благополучного рівня смертності немовлят на теренах принаймні Центральної та Східної Європи від початку 1990-х рр.. ситуація змінилась на протилежну, і замість відчутних переваг за цією ознакою Україна почала поступатися більшості сусідів. Після вкрай негативних тенденцій першої половини 1990-х рр.. впродовж останнього десятиріччя спостерігається практично невпинне зниження смертності немовлят (рис. 10). Однак попри це її рівень у 2-3 рази перевищує аналоги економічно розвинених країн, що викликає особливе занепокоєння на фоні дуже низької народжуваності.

Рис. 21. Смертність немовлят, обидві статі, на 1000

Джерело: Розраховано за матеріалами бази даних “Здоров’я для всіх” регіонального офісу ВООЗ у Європі, 2007

За даними 2004 року імовірність смерті на першому році життя становила для хлопчиків 10,8‰, а для дівчаток – 8,2‰. Для порівняння: в середньому по регіону Європа-А – 5,1 і 4,1‰, по регіону Європа-В+С – 14,4 і 11,2‰.

Рис. 22. Смертність немовлят, за статтю, 2005 р., на 1000*

Джерело: Розраховано за матеріалами бази даних “Здоров’я для всіх” регіонального офісу ВООЗ у Європі, 2007

Однак слід підкреслити, що попри поширену тезу про начебто вирішальне значення смертності немовлят у низькій тривалості життя населення України зниження цього показника до сучасного європейського рівня не призведе до помітного зростання середньої очікуваної тривалості життя при народженні. Навіть

досягнення рівня Швейцарії (за умовами 2002 р. – 4,85‰ серед хлопчиків і 4,14‰ серед дівчаток – найнижчий в Європі показник) призвело б до збільшення тривалості життя чоловіків на 0,37 року, а жінок – на 0,30. реальна ж різниця становить 16,08 року серед чоловіків і 9,70 року серед жінок.

Табл. 11. Коефіцієнт смертності дітей у віці до 5 років, за статтю, Україна, на 1000 народжених

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Обидві статі	16,0	14,4	13,6	12,9	12,4	12,9	12,4
Хлопчики	18,3	16,3	16,1	14,7	14,0	14,6	14,2
Дівчатка	13,6	12,5	11,0	11,0	10,7	11,1	10,6

Джерело: дані Держкомстату

Показники смертності дітей до 5 років використовується як доповнення до показника смертності немовлят. Обумовлене це передовсім успіхами сучасної медицини, яка дуже часто в змозі “відтягти” на рік-два летальний кінець, але не завжди здатна остаточно вилікувати дитину. Дається взнаки і загальне поліпшення якості догляду немовлят. Відповідно міжнародні організації для характеристики якості медичного обслуговування та загального розвитку гуманітарної сфери використовують порівняння ймовірностей смерті дітей до досягнення не 1 року, як це було раніше, а 5 років. За цим показником тенденції в Україні є також доволі сприятливими, але відставання від економічно розвинених країн – не меншим.

Рис. 23. Імовірність смерті до 5 років, 2005 р., на 1000*

Джерело: Розраховано за матеріалами бази даних “Здоров’я для всіх” регіонального офісу ВООЗ у Європі, 2007

Основним чинником цього відставання є надсмертність від нещасних випадків, отруєнь і травм, які уносять життя маленьких українців у 6-7 разів частіше за їх однолітків із Швейцарії, у 3-4 рази частіше за маленьких чехів, угорців та поляків. Перевищення смертності є надзвичайно великим, хоча загальна кількість загиблих дітей і не дуже численною.

У цілому рівні смертності дітей та підлітків до 15 років більш-менш відповідають аналогам країн регіону Європа-В+С, але значно перевищують такі в регіоні Європа-А.

Найбільшими є втрати населення у віці 15-59 років. Імовірність смерті у цьому віці становить в Україні 393‰ для чоловіків і 145‰ для жінок, тоді як у Польщі ці показники становлять 204 і 82‰, в Угорщині – 259 і 110‰, у Чехії – 163 і 72‰ відповідно.

Табл.. 12. Імовірності прожити повністю весь період, 2005 р., ‰

Країна	Чоловіки				Жінки			
	0-14	15-39	40-59	15-59	0-14	15-39	40-59	15-59
Ісландія	996	985	941	927	996	991	959	950
Чехія	994	974	867	844	996	989	939	929
Польща	990	964	822	792	992	989	930	921
Білорусь	987	913	694	634	990	974	890	867
Естонія	990	942	763	719	991	984	915	900
Казахстан	959	868	649	563	970	953	845	806
Латвія	986	929	738	686	989	980	904	886
Литва	986	920	733	674	991	980	908	891
Молдова	978	941	743	699	984	979	878	859
Росія	979	855	620	530	985	958	863	827
Угорщина	990	968	769	744	992	987	905	893
Україна	977	895	667	597	983	967	879	850

Джерело: Розраховано за даними Статистичної інформаційної системи ВООЗ

У табл. 13 наведені розрахунки ймовірностей повністю прожити доволі тривалі періоди життя по країнах регіону Європа-А (Ісландії та Чехії), регіону Європа-В (Польщі) і усіх 9 країнах регіону Європа-С. Представлені дані свідчать про те, що до 15 років в Україні доживають 977 хлопчиків і 983 дівчинки з кожної 1000 народжених, тоді як, наприклад, в Ісландії – країні з найнижчими в Європі рівнями смертності – 996 і 996 відповідно. Отже, на цьому 15-річному життєвому інтервалі Україна втрачає порівняно з еталоном додатково 19 чоловічих і 13 жіночих життів з кожної тисячі. Порівняння з іншими країнами дає таке поле втрат: по чоловіках –

більше на 17 втрачених життів порівняно із Чехією і менше на 18 втрачених життів порівняно із Казахстаном, по жінках – на 13 більше, ніж у Чехії і на 13 менше, ніж у Казахстані.

Табл. 13. Розрахунки втрат людських життів впродовж визначених інтервалів в Україні порівняно з іншими країнами, на 1000 осіб

Країна	Чоловіки				Жінки			
	0-14	15-39	40-59	15-59	0-14	15-39	40-59	15-59
Ісландія	-19	-90	-274	-330	-13	-24	-80	-100
Чехія	-17	-79	-200	-247	-13	-22	-60	-79
Польща	-13	-69	-155	-195	-9	-22	-51	-71
Білорусь	-10	-18	-27	-37	-7	-7	-11	-17
Естонія	-13	-47	-96	-122	-8	-17	-36	-50
Казахстан	18	27	18	34	13	14	34	44
Латвія	-9	-34	-71	-89	-6	-13	-25	-36
Литва	-9	-25	-66	-77	-8	-13	-29	-41
Молдова	-1	-46	-76	-102	-1	-12	1	-9
Росія	-2	40	47	67	-2	9	16	23
Угорщина	-13	-73	-102	-147	-9	-20	-26	-43

Джерело: Розраховано за даними Статистичної інформаційної системи ВООЗ

Другий великий інтервал – від 15 до 40 років – забирає в Україні значно більше життів: порівняно з Ісландією додатково 74 чоловічих і 19 жіночих, з Чехією – 79 і 22 відповідно з кожної тисячі. Порівняння з Казахстаном і Росією – на нашу користь. Україна втрачає менше. Але справжнім Бермудським трикутником є для українського населення наступний 20-річний інтервал. З кожної тисячі 40-річних чоловіків до 60 років доживає лише 667, а з кожної тисячі 40-річних жінок – 879. це значно менше, ніж в будь-якій європейській країні за винятком Росії, Казахстану (чоловіки) і Молдови (жінки).

Загалом в Україні з кожної тисячі юнаків, які вступають у працездатний вік, до пенсійного віку доживають лише 597, а з кожної тисячі дівчат до 60 років доживають 850. Для порівняння: в Ісландії відповідні показники становлять 927 і 950, в Чехії – 844 і 929.

У цілому ж до 60 років в Україні вмирає 26,9% населення – вищим є цей показник тільки в Росії (29%), практично ж в усіх сусідніх країн він приблизно дорівнює 20% (рис. 13). Можна стверджувати, що надмірний рівень передчасної смертності є тією високою соціальною ціною, яку українське населення сплачує за низьку ефективність економічних реформ, за низьку якість продуктів харчування, за погані

умови життя в цілому, за недоступність якісної медичної допомоги, за недоліки профілактичної роботи, за відсутність власної спрямованості на дотримання здорового способу життя. З різних причин не має належного доступу до якісних медичних товарів та послуг кожне сьоме домогосподарство (13,8% населення країни), хоча вважають, що потребують їх – 95,4%⁶⁸, і відповідно менше 40% населення оцінюють свій стан здоров'я як добрий. Стагнація цих показників впродовж усього періоду спостереження (від 2000 року) віддзеркалює як об'єктивно існуючі негаразди системи охорони здоров'я, так і незадоволення населення.

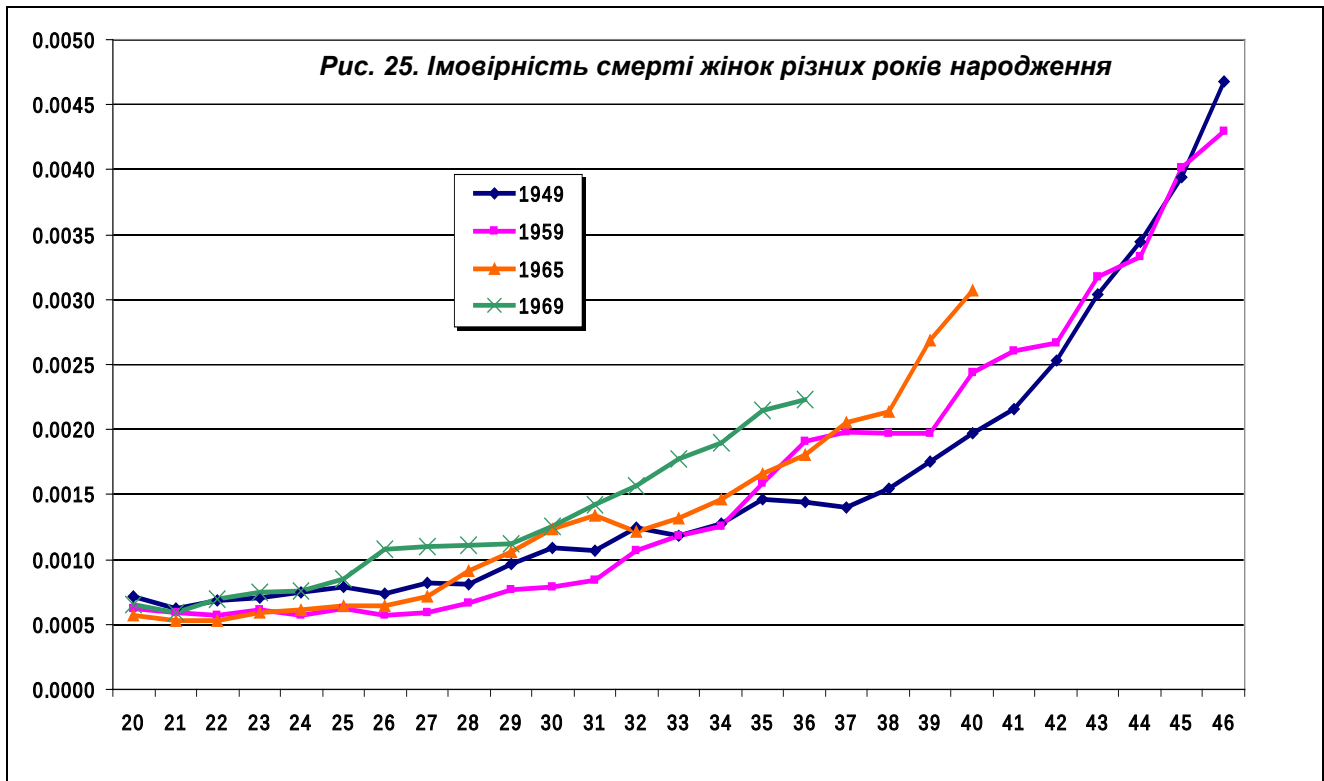

Джерело: Розраховано за матеріалами бази даних "Здоров'я для всіх" регіонального офісу ВООЗ у Європі, 2007

Найбільш загрозливою ознакою зрушень в режимі смертності населення, що відбуваються в Україні, є практично невинне зростання ймовірностей смерті чи не в кожному віковому інтервалі для всіх наступних поколінь порівняно із попередніми (рис.14, 15). Особливо чітко це простежується після досягнення 30 років.

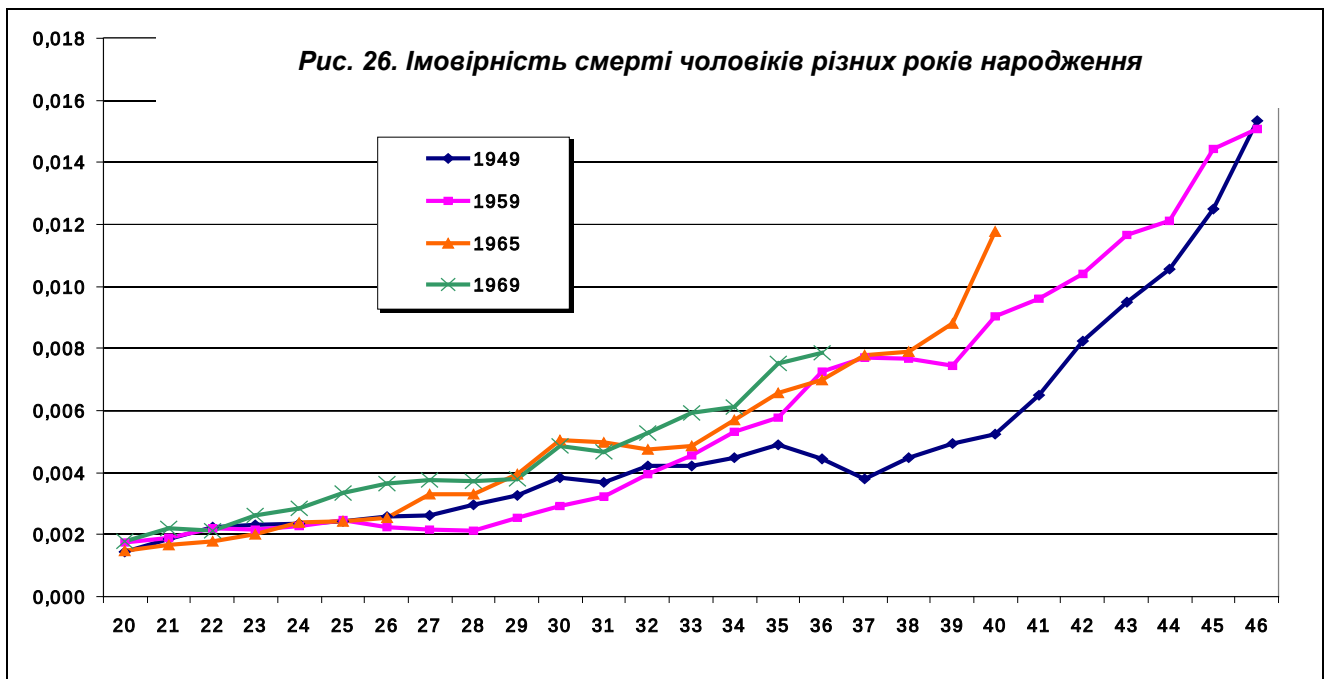
Зниження життєздатності поколінь характерне і для жінок, і для чоловіків, хіба що для чоловіків сильніше, особливо після 40 років. Важко визначити причини цього вкрай негативного явища. Скоріше за все, воно є результатом і економічних негараздів, і відсутності традицій здорового способу життя, і стресів та психологічних перевантажень, і забруднення навколишнього середовища.

⁶⁸ За даними Обстеження умов життя 17 500 домогосподарств, проведеного Держкомстатом України в жовтні 2006 року

*Джерело: Розраховано за даними Держкомстату України

Проблема в тому, що такі зрушення мають більш тривалий характер, ніж річні коливання смертності населення, і на них значно складніше впливати. Судячи з наведених даних, в Україні реальністю стала загроза генофонду нації.

*Джерело: Розраховано за даними Держкомстату України

19. Оцінка перспектив тривалості життя населення України

Поступове, але невпинне зниження життєздатності українського населення є основною підставою для доволі песимістичних гіпотез щодо смертності населення у коротко- і навіть середньостроковій перспективі. Хоча, як це не парадоксально, надто великий розрив у параметрах режиму смертності населення України і економічно розвинених країн, відмінності українських тенденцій смертності від загальноєвропейських дають підстави для очікування істотного зростання тривалості життя, передовсім чоловіків, вже у найближчі 10-15 років. ми маємо реалізувати ті резерви, які вже давно реалізовані в інших країнах. Отже, ми можемо адаптувати до національних умов їх досвід і ефективно використати його.

Табл. 14. Структура смертності населення різних вікових груп за основними причинами смерті, Україна, 2006-2007 р.*					
Вік, років	0	1-20	20-40	40-60	60-100
Чоловіки					
Імовірність дожити від початку періоду до кінця, ‰	987,8	988,0	904,3	687,7	0,9
Частка померлих від окремих причин, %					
Інфекційні і паразитарні захворювання	3,7	3,1	14,2	5,6	0,5
Новоутворення	0,9	8,8	3,8	13,7	13,9
Хвороби системи кровообігу	1,0	3,0	13,5	36,7	71,0
Хвороби органів дихання	3,5	2,6	4,1	4,8	4,8
Хвороби органів травлення	0,7	1,0	10,5	10,2	2,5
Окремі стани, які виникають в перинатальному періоді	48,9	0,0	0,0	0,0	0,0
Уроджені вади розвитку, деформації і хромосомні аномалії	25,6	5,6	0,3	0,1	0,0
Зовнішні причини смертності	6,2	63,4	45,2	21,8	3,7
Інші	9,5	12,5	8,4	7,1	3,5
Жінки					
Імовірність дожити від початку періоду до кінця, ‰	991,0	992,8	969,6	889,2	2,9
Частка померлих від окремих причин, %					
Інфекційні і паразитарні захворювання	3,8	6,1	16,7	3,0	0,2
Новоутворення	1,2	10,7	14,6	27,1	8,5
Хвороби системи кровообігу	1,4	3,8	13,0	35,5	80,2
Хвороби органів дихання	3,5	4,5	4,5	2,6	1,6
Хвороби органів травлення	0,6	1,8	14,0	12,6	1,6
Окремі стани, які виникають в перинатальному періоді	47,5	0,0	0,0	0,0	0,0

Уроджені вади розвитку, деформації і хромосомні аномалії	25,7	10,8	0,6	0,3	0,0
Зовнішні причини смертності	6,7	47,8	26,0	11,7	1,4
Інші	9,6	14,5	10,6	7,2	6,5

*Джерело: Розраховано за даними Держкомстату України

Так, в результаті реформи системи охорони здоров'я, формування (принаймні у молоді) традицій здорового способу життя, масштабного впровадження у виробничі процеси сучасних технологій і пов'язаного ці поліпшення умов праці, розвитку дорожньої мережі і обумовленого цим зниження кількості ДТП, у тому числі і з летальним результатом, можна чекати значного скорочення масштабів передчасної смертності вже в найближчі 10-15 років. Звичайно, повністю ліквідовувати гігантський розрив в показниках смертності населення України і розвинених європейських країн так швидко не вдасться, але можна розраховувати, що до 2015 року вірогідність померти до досягнення 60-річного віку знизиться із сучасних 276 до 220‰.

Але в найближчій перспективі очікувати кардинальних змін не варто. Пояснюється це тим, що смертність є найбільш інерційним з усіх демографічних процесів. Отже, усі її показники за відсутності подій екстраординарного (катастрофічного) характеру з року в рік змінюються дуже повільно. Таким чином основні гіпотези смертності на короткострокову перспективу передбачають:

- консервацію сучасних трендів статеві-вікових коефіцієнтів смертності;
- врахування можливостей того, що саме 2006 рік є роком зламу тенденцій.

Прогноз на середню і довгу перспективу спирається на більш загальні гіпотези щодо очікуваної динаміки смертності, тобто на очікування ймовірностей смерті у доволі широких вікових інтервалах.

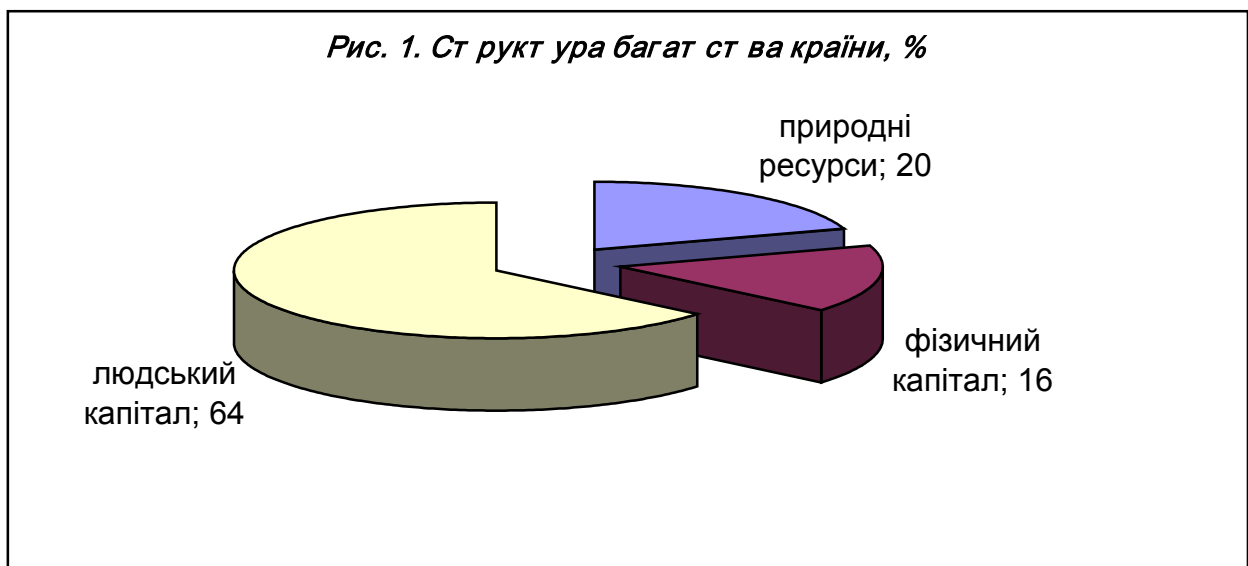
Розділ III. Освіченість як характеристика рівня життя населення

20. Освіченість і економічне зростання.

В теорії людського капіталу освіта (як і здоров'я) є основним об'єктом інвестицій з метою підвищення продуктивності праці, а отже і збільшення обсягів товарів та послуг – з одного боку, і підвищення доходів працюючої особи – з другого.

Економічне зростання створює передумови для підвищення освітнього рівня населення, але водночас і освіта сама по собі є важливим чинником економічного зростання і формування національного багатства. Зокрема, Е.Денісон довів, що зростання періоду навчання пересічного робітника пояснює принаймні 25% приросту середньодушового ВВП упродовж 1929-1982 років.⁶⁹

За оцінками Світового банку, виконаними по 192 країнах, саме людський капітал, основною складовою якого є освіта, становить близько 64% світового багатства.⁷⁰ Переважання саме людського капіталу особливо помітне в країнах з високим рівнем ВВП – зокрема, в Німеччині, Японії, Швейцарії на нього припадає до 80% загального обсягу.

*Джерело: World Bank. Monitoring Environmental Progress. - Washington, D.C., 1995

⁶⁹ Denison, E.F. Accounting for U/S/Growth, 1929-1969. – Washington, D.C., 1974; Denison, E.F. Trends in American Economic Growth, 1929-1982. – The Brookings Institution, Washington, D.C., 1985

⁷⁰ World Bank. Monitoring Environmental Progress. - Washington, D.C., 1995

Однак високий рівень освіти не обов'язково приносить значні дивіденди в сенсі високих темпів економічного зростання.

По-перше, неефективним може бути розподіл інвестицій в освіту. Йдеться, зокрема, про кількісне збільшення підготовки фахівців за застарілими програмами без врахування змін потреб економіки в цілому і ринку праці зокрема; про підготовку фахівців за професіями, що не користуються попитом на ринку праці; про нерівномірність розподілу інвестицій між середньою та вищою професійною освітою. В результаті на ринку праці формується структурне безробіття, а темпи економічного зростання не тільки не прискорюються, а навпаки уповільнюються.

По-друге, інвестиції можуть виявитися неефективними через низьку якість освіти, що віддзеркалюється у невідповідності отриманих знань та навичок вимогам ринку праці. В результаті і суспільство в цілому, і окремі громадяни отримують значно нижчі дивіденди.

По-третє, сформований освітній потенціал може неефективно використовуватись. Проявом такого неефективного використання є, наприклад, зайнятість осіб з вищою освітою на робочих місцях, які такої кваліфікації не потребують. Теоретично обґрунтована ця теза не підтверджується українською практикою, зокрема стабільно вищими рівнями зайнятості і доходів тих, хто має вищий рівень професійно-освітньої підготовки (див. детальніше розділи 23-24).

21. Загальна характеристика рівня освіти українського населення.

Всупереч поширеній тезі рівень освіти українського населення значно поступається аналогам більшості європейських країн. Безперечно, частково це пов'язано з особливостями національної статистики, меншою тривалістю загальнообов'язкової освіти, низьким рівнем охоплення молоді середньою професійною освітою. І хоча порівняно з часом першого повоєнного перепису населення середня тривалість навчання в Україні зросла удвічі, сягнувши 14 років, вона є на 2-3 роки нижче, ніж у більшості розвинених країн. І навіть порівняння з більшістю посткомуністичних країн, включаючи балтійські, - не на користь України, відставання становить 1-2 роки.

Рис. XX. Середня тривалість навчання, 2006 рік, років

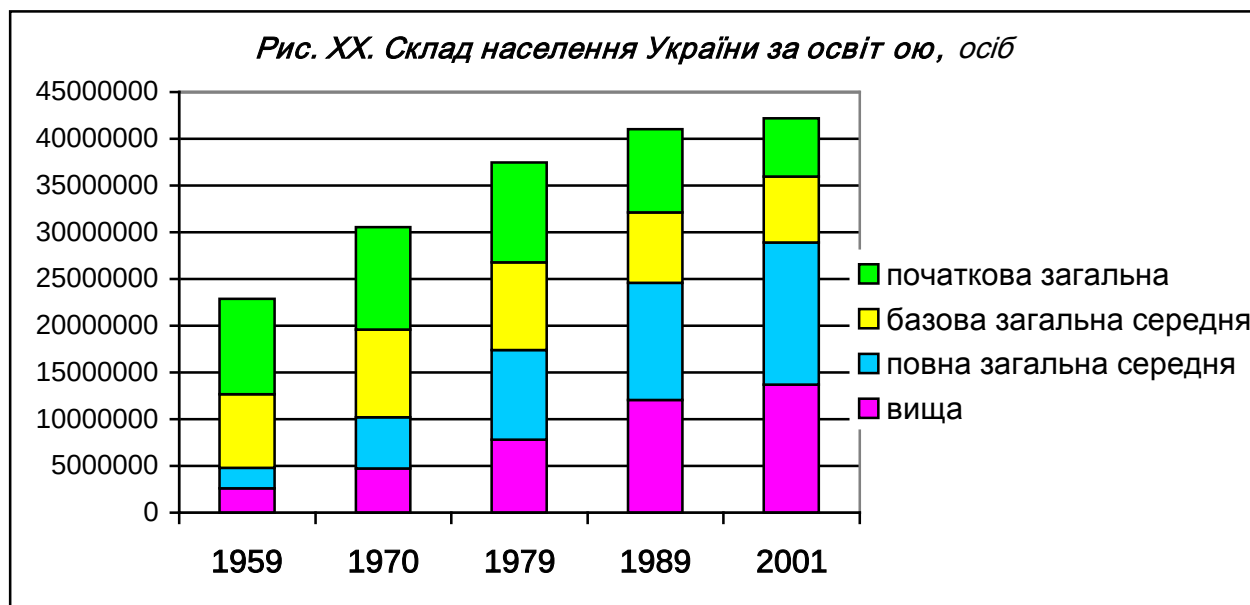

*Джерело: <http://unstats.un.org/demographic/products/socind/education.htm>

При цьому слід підкреслити нерівномірний характер розвитку української освіти. Позитивні тенденції спостерігаються переважно на таких напрямках: а) вища освіта та невеликий сектор загальної середньої освіти, тобто там, де освітні послуги можуть бути не лише самоокупними, але й рентабельними; б) міжнародні обміни, проекти і програми, де активно діє міжнародна допомога та особиста підприємливість громадян. На тих же напрямках, де освітні послуги не є рентабельними (але потребують відчутних витрат), насамперед, в системі дошкільних і позашкільних закладів освіти відзначаються тенденції іншого характеру – скорочення мережі та контингенту, брак кадрового забезпечення, зменшення охоплення ними дітей і підлітків. Критичним є стан мережі сільських освітніх закладів. Саме ці, базові, ступені неперервної освіти зазнали і зазнають відчутних втрат.

Варто також звернути увагу на помітне уповільнення трансформації освітнього складу населення України упродовж останньої третини сторіччя (рис. XX). У поєднанні із стрімким нарощуванням масштабів підготовки фахівців з високою професійною підготовкою (переважно з вищою освітою) в економічно розвинених країнах, особливо з регіону Центральної та Східної Європи, це загрожує стрімкою втратою конкурентоспроможності української робочої сили. В контексті глобалізаційних процесів і формування транснаціональних ринків праці неминучим стане безробіття української робочої сили, використання українців тільки на

некваліфікованих роботах за кордоном і витіснення (не завжди легальне) її іноземцями в Україні. Перші ознаки цих процесів вже спостерігаються у будівництві (споруд, доріг, житлових та офісних будинків). Значна частина компаній з різних сфер діяльності давно вже запрошують з-за кордону вищий менеджмент. Є загроза прискорення та поширення цих тенденцій, особливо з огляду на глобальну економічну кризу.

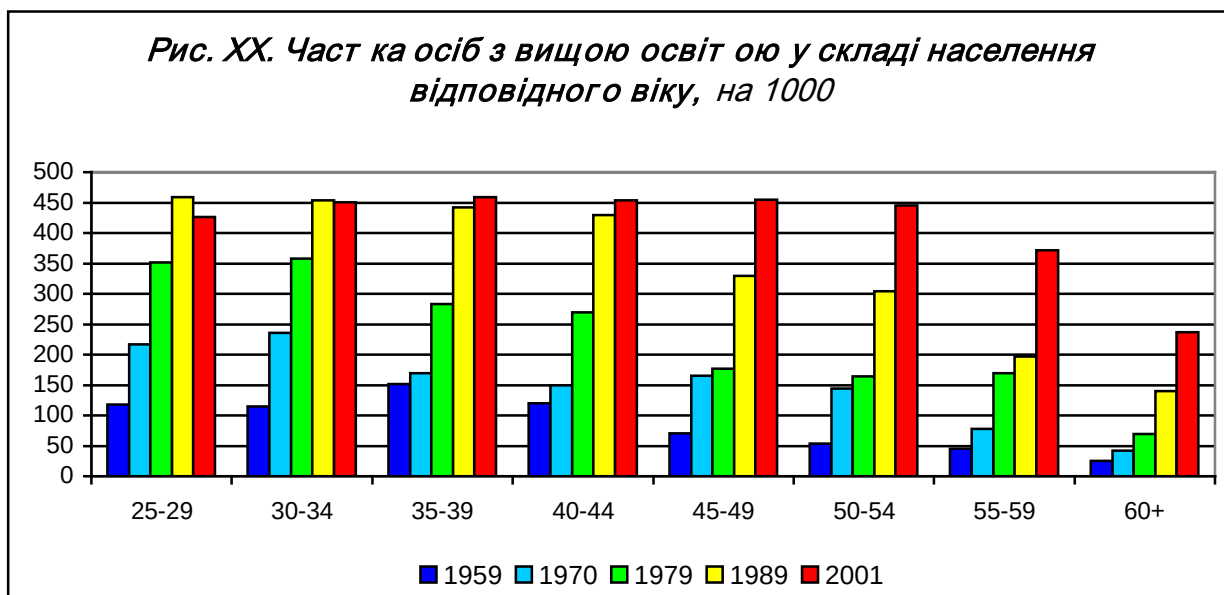
*Джерело: Розраховано за даними повоєнних Переписів населення

Динаміка питомої ваги осіб з вищою освітою⁷¹ (включаючи повну, базову та незакінчену) є такою: у 1959 році на 1000 осіб віком 25 років і старше припадало 77 осіб з вищою освітою, у 1970 – 130, у 1979 – 183, у 1989 – 308, у 2001 – 377.

Проте динаміка повікових показників не є такою однозначною: частка осіб з вищою освітою серед 2-х наймолодших груп населення (25-29 і 30-34 років) за останній міжпереписний період дещо знизилась (рис. XX). У поєднанні із істотним зростанням загальних показників освіти, зокрема невпинним збільшенням чисельності випускників вищих навчальних закладів впродовж 1990-х років, це віддзеркалює переважну міграцію за кордон 25-34-річних осіб з вищою освітою. “Відплив мозків”, який є наслідком глобалізації ринків праці, відкриття залізної зависи і значного розриву у рівнях життя населення України та економічно більш

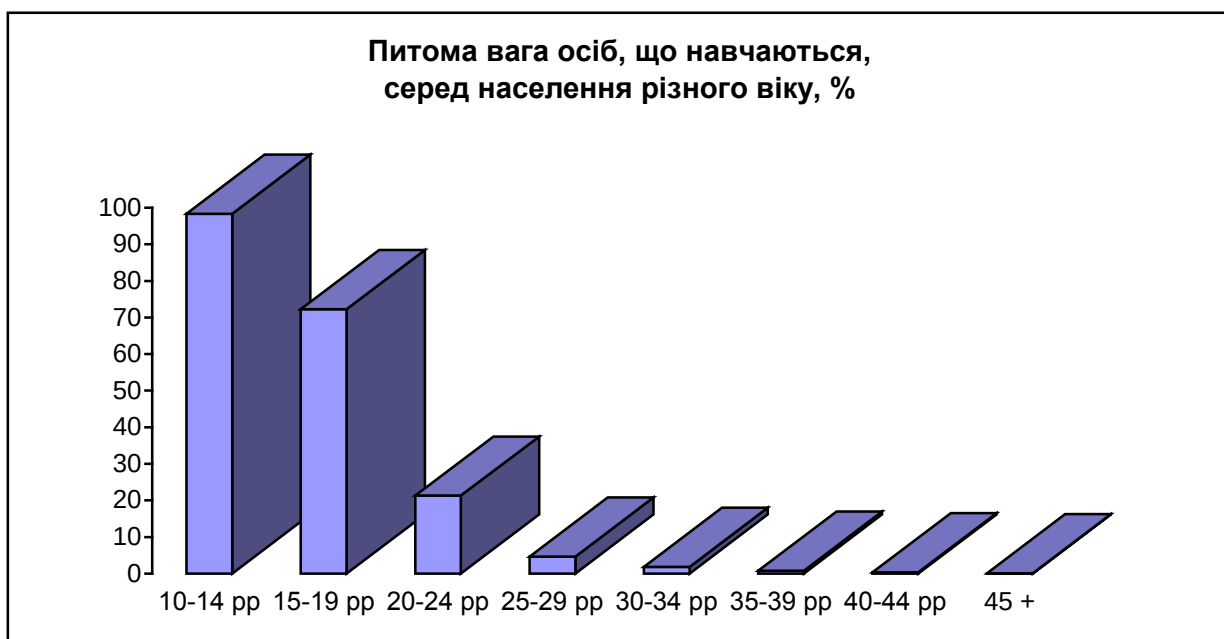
⁷¹ Для елімінування впливу розбіжностей вікового складу було виконано стандартизацію за структурою населення 2001 року

розвинутих країн, проявляється у втратах нашим суспільством найбільш освіченої молоді.

*Джерело: Розраховано за даними повоєнних Переписів населення

Однак, судячи з результатів перепису, практично всі отримують освіту шляхом первинної підготовки – нема ніяких підстав стверджувати, що в Україні формуються хоча б зародки освіти впродовж життя. Після 35 років частки осіб, що навчаються, є мізерними. Реально населення припиняє підвищувати свою освітню підготовку до 35 років.

*Джерело: Розраховано за даними Перепису населення 2001 року

І в той же час понад третину працюючих мають сумніви щодо затребуваності набутих ними професійних знань упродовж наступних 5 років (табл.. XX). Найбільш поширені сумніви такого роду серед працівників сільського господарства (44,3%) і промисловості (40,5%), найменш – у невиробничій сфері (25,0%). Власне, це є віддзеркаленням уявлення працюючих щодо динамічності розвитку відповідних галузей економіки і зміни їх вимог до якості робочої сили.

Табл.. XX. Рівень впевненості у затребуваності набутих професійних знань упродовж наступних п'яти років, за галузями економіки, 2006 рік, % визначившихся

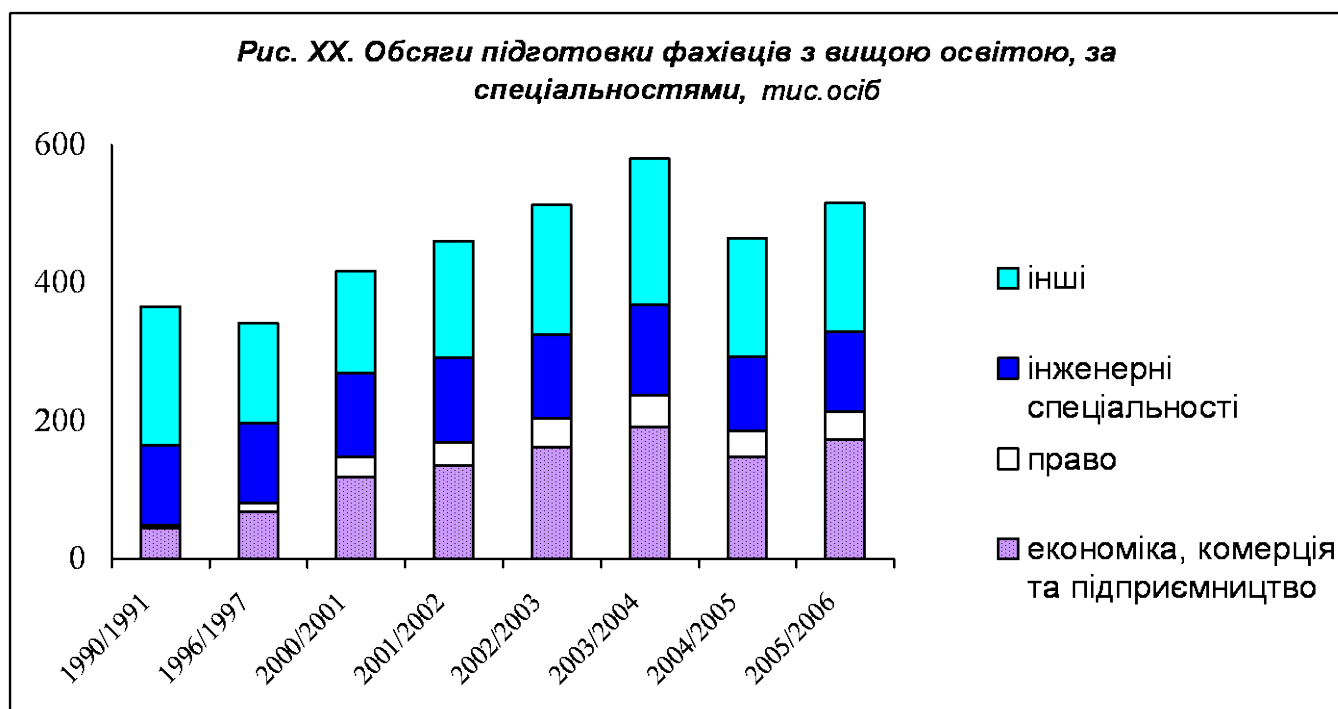
	Повністю впевнений	Впевнений	Невпевнений	Дуже невпевнений
Економіка в цілому	19,7	45,9	30,6	3,7
Промисловість	15,7	43,8	35,8	4,7
Сільське господарство	11,5	44,2	40,7	3,6
Невиробнича сфера	26,1	48,8	22,7	2,3
Сфера послуг	17,4	43,9	33,2	5,5

*Джерело: Розраховано за даними вибіркового соціально-демографічного обстеження "Базова захищеність

Виходячи із загальних міркувань про необхідність структурних зрушень в економіці України, невпевненість населення щодо достатності отриманих знань упродовж кількох років є дуже позитивною ознакою усвідомлення цього процесу широкими верствами суспільства.

Поряд з цим слід звернути увагу на невідповідність професіональної структури підготовки спеціалістів вимогам ринку праці. Основну роль у загальному зростанні кількості випускників вищих навчальних закладів відіграло багатократне збільшення масштабів підготовки юристів та економістів: у 13 разів зросла кількість випускників юридичних вищих навчальних закладів; у 6 разів – економічних, бухгалтерських та комерційних. А спеціалістів технологічних дисциплін (тобто тих, хто має впроваджувати у країні інноваційну економіку, нові технології) стало більше лише на 8%. Ця тенденція невиправданого збільшення масштабів підготовки економістів та юристів пов'язана з інерцією високої престижності отримання саме цих професій та адекватною реакцією ринку освітніх послуг, але вже зараз ринок праці насичений цими фахівцями. В той же час попри необхідність забезпечення економіки інженерами та технологами упродовж

останніх років обсяги їх підготовки практично не змінилися, а їхня частка у складі випускників вищих навчальних закладів відповідно знизилася.

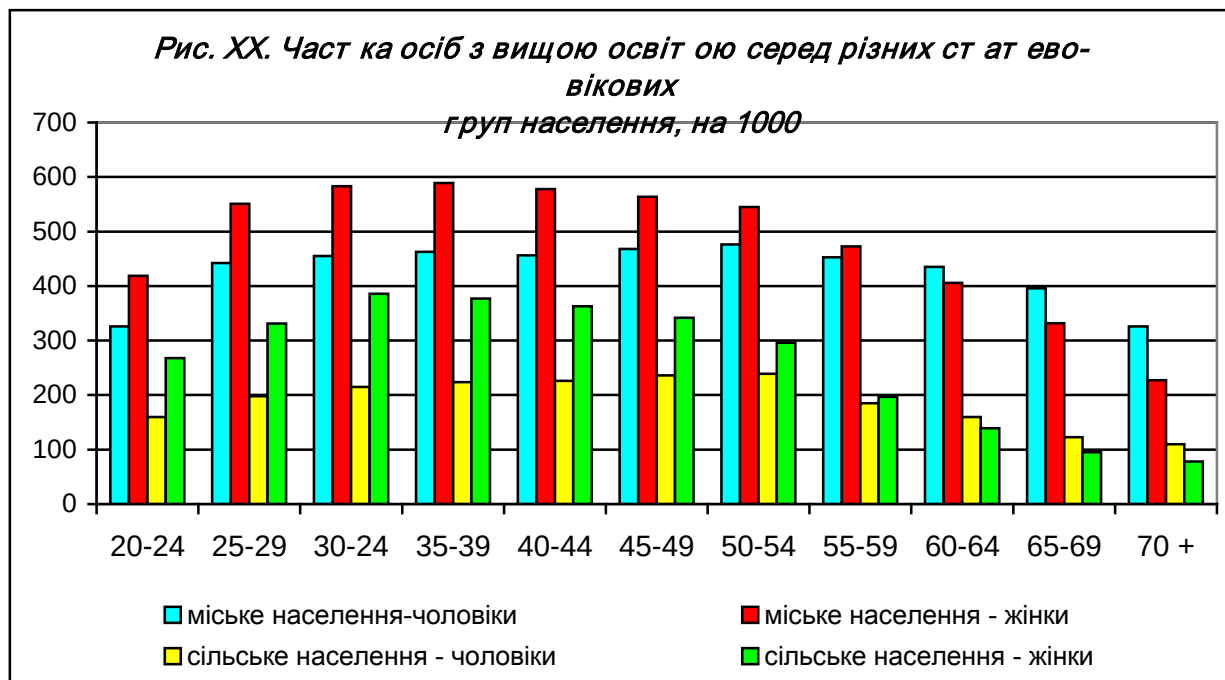
Джерело: За даними Держкомстату України

В умовах зниження виробництва, технологічного застою інженерні та інші спеціальності, що забезпечують науково-технічний та технологічний процес, виявилися менш престижними й привабливими для молоді. Це зумовило диспропорції у випуску спеціалістів вищою школою. Але і після подолання економічної кризи зберігаються ознаки того підприємницько-комерційного та правового „буму” у вищій освіті, який розпочався в Україні з переходом до ринкової економіки.

22. Гендерні особливості

На відміну від більшості країн не тільки з перехідною, а і з розвинутою ринковою економікою для України характерна вища освіченість жінок. Принаймні до 60-річного віку питома вага осіб з вищою освітою серед жінок істотно перевищує аналогічний показник серед чоловіків. Тільки серед найстарших контингентів вищий рівень освіти спостерігається серед чоловіків. В цілому в Україні вищу освіту мають 35,7% чоловіків і 39,3% жінок у віці 25 років і старше. Закономірно більш освіченим є міське населення, яке значною мірою поповнюється за рахунок

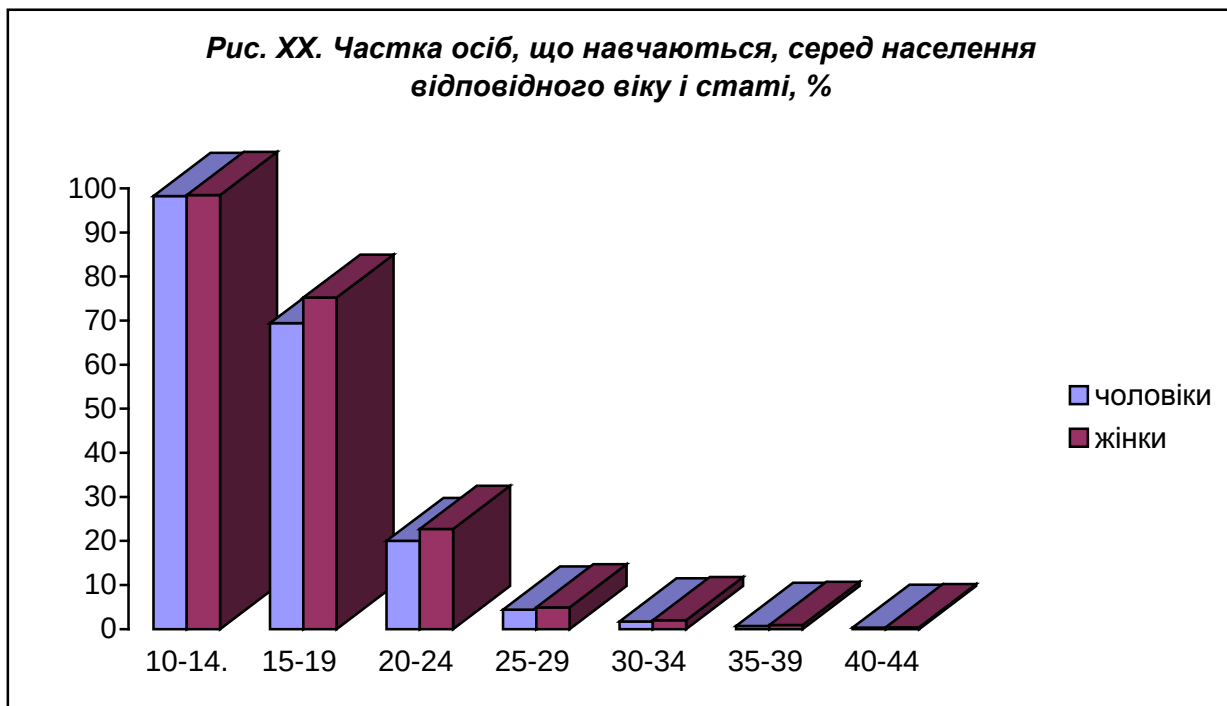
навчальної та постнавчальної міграції сільської молоді, – тут частка осіб з вищою освітою становить 45,3% серед чоловіків і 51,1% серед жінок у віці 25 років і старше проти 20,1 і 24,6% серед сільських чоловіків і жінок відповідно.

*Джерело: Розраховано за даними Перепису населення 2001 року

Вища, ніж серед чоловіків, частка осіб з вищою освітою серед жінок сформувалася протягом останніх років. Усі попередні переписи населення у повоєнні часи фіксували вищі рівні освіти серед чоловіків: у 1959 році серед чоловіків у віці 25 років і старше нараховувалось 10,7% осіб з вищою освітою і тільки 7,2% - серед жінок; у 1970 році відповідні показники становили 16,6 і 12,3%, у 1979 – 24,0 і 19,2%, у 1989 – 32,2 і 30,6%. Проте увесь час молоді жінки були освіченішими за своїх однолітків. За даними двох перших повоєнних переписів населення (1959 і 1970 років) це було характерно тільки для осіб до 35 років, у 1979 році поширилося до 40-річного віку, в 1989 – до 50-річного.

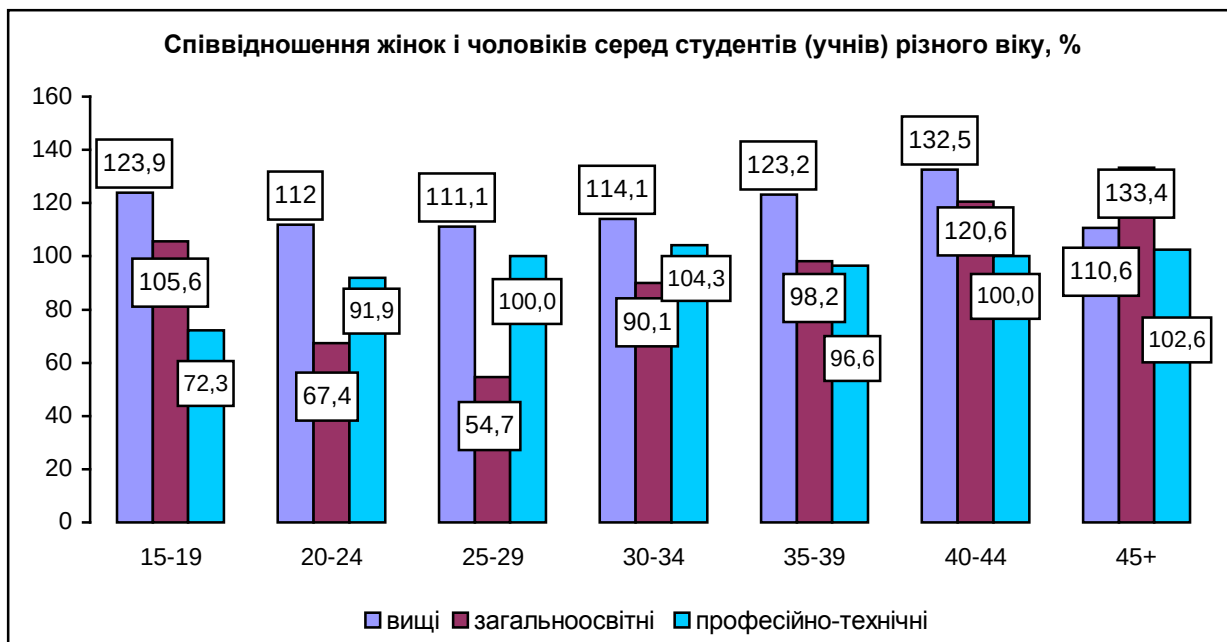
Рис. XX. Частка осіб, що навчаються, серед населення відповідного віку і статі, %

*Джерело: Розраховано за даними Перепису населення 2001 року

Практично в усіх вікових групах жінки вчаться частіше за своїх однолітків. Відповідно є всі підстави очікувати подальшого розвитку жіночої переваги в освіченості. Найбільша різниця спостерігається по вищій освіті – у всіх без винятку вікових групах жінки знано частіше набувають вищу освіту.

Співвідношення жінок і чоловіків серед студентів (учнів) різного віку, %

*Джерело: Розраховано за даними Перепису населення 2001 року

Перевага у набутті середньої освіти – як загальної, так і професійної – є менш відчутною.

При цьому, якщо найвищі показники освіченості характерні для чоловіків (мешканців як міст, так і сіл) 1947-1951 рр. народження, то серед жінок пальму першості тримають значно молодші покоління – 1962-1966 рр. народження (у містах) і 1967-1971 рр. народження (в селах). Це означає, по-перше, що чоловіки поступово втрачають потяг до набуття високої професійно-освітньої підготовки, а по-друге, що найбільш освічені прошарки через 5-10 років досягнуть пенсійного віку і поступово залишатимуть ринок праці. Отже, це може спричинитися до серйозних проблем якості робочої сили.

Співвідношення жінок та чоловіків з вищою освітою також на користь жінок. Починаючи з 1989 року у всіх без винятку вікових групах більше жінок з вищою освітою, а за даними 2001 року – в найбільш економічно активних вікових групах (30-54 роки) – перевага жінок перевищує 40%. Зазначене співвідношення віддзеркалює якість пропозиції робочої сили жінок та чоловіків. Ще більшою є тендерна різниця в освітньому потенціалі.

Табл.. 1. Співвідношення жінок та чоловіків з вищою освітою, %					
Вік, років	1959	1970	1979	1989	2001
25-29	127	139	136	135	133
30-34	135	110	129	134	142
35-39	139	98	118	131	145
40-44	94	99	104	126	147
45-49	62	122	95	116	145
50-54	55	98	102	106	140
55-59	58	66	125	100	137
60+	59	61	55	115	134

*Джерело: Розраховано за даними Перепису населення 2001 року

В цьому контексті надзвичайно важливим є гендерна різниця в оплаті праці – в цілому більш освічені жінки отримують близько 70% заробітків чоловіків. Безпосереднім наслідком цього є підвищені ризики зубожіння для жінок, навіть для жінок з високим рівнем освіти.

23. Етнічні відмінності

В Україні спостерігається доволі висока етнічна диференціація рівнів освіти населення, доступності освітніх послуг та поширеності настанов на набуття високої професійно-освітньої підготовки. Безперечно, даються взнаки культурні, економічні, психологічні традиції, особливості розселення та зайнятості різних етносів. Однак зазначені особливості є поясненням існуючих відмінностей і не можуть їх коригувати.

Найвища питома вага осіб з вищою освітою (включаючи повну, базову та незакінчену) – серед росіян (47,6%), білорусів (39,2%) та кримських татар (39,9%).⁷² При цьому, якщо домінування осіб з повною вищою освітою є беззаперечним серед росіян (22,4%), то питома вага осіб з неповною вищою освітою серед росіян і кримських татар є майже рівною – 24–25%. Перевага росіян та білорусів пов'язана з їх переважною концентрацією у містах, зокрема основна частина білорусів свого часу потрапила до України згідно з розподілом молодих спеціалістів. Що стосується переваги в освіченості кримських татар, то це, імовірно, пояснюється поверненням до України найбільш активних верств, чия активність віддзеркалюється, зокрема, у вищих рівнях освіти. Характерно, що у віці від 40 до 60 років (покоління 1941–1960 рр. народження) частка осіб з вищою освітою (включаючи повну, базову, початкову та незакінчену) серед кримських татар поступається тільки аналогічному показникові серед росіян, причому у віці 45–54 роки (покоління 1946–1955 рр. народження) різниця мінімальна. Серед кримськотатарської молоді до 30 років питома вага осіб з вищою освітою – значно нижча. Найнижча питома вага осіб з вищою освітою – серед румунів (12,8%), молдован (18,7%) та угорців (18,1%). При цьому відносно низька частка осіб з вищою освітою серед угорців компенсується найвищою серед найбільш численних національностей питомою вагою осіб з повною загальною середньою освітою – 48% (табл. XX).

Табл.. XX. Питома вага осіб з вищою освітою серед найбільш численних етносів, за віком, %

⁷² За елімінування вікових розбіжностей

Вік, років	Українці	Росіяни	Білоруси	Кримські татари	Румуни	Болгари	Молдаван	и	Поляки	Угорці
20 – 24	33,0	34,2	33,4	23,0	11,2	28,5	14,9		29,5	17,1
25 – 29	42,4	46,9	44,7	33,1	14,0	37,4	19,6		39,3	22,1
30 – 34	44,2	51,7	49,6	44,8	16,1	43,2	22,9		40,6	22,3
35 – 39	44,7	53,6	50,5	47,3	17,6	45,2	24,1		41,4	22,0
40 – 44	43,8	53,7	49,3	50,3	17,4	42,9	23,5		41,2	21,3
45 – 49	43,4	54,4	48,3	53,1	16,0	38,9	22,5		40,3	20,3
50 – 54	41,8	54,9	46,0	53,2	15,6	38,1	22,2		39,5	21,3
55 – 59	34,0	51,6	38,2	39,3	11,0	29,1	17,4		34,8	18,8
60 – 64	28,8	45,3	35,0	34,6	8,8	22,9	14,8		29,6	14,5
65 – 69	22,1	39,3	27,9	16,9	5,8	15,3	9,9		22,2	10,0
70 +	13,9	29,1	21,7	9,6	2,5	7,5	4,4		14,3	6,3

*Джерело: Розраховано за даними Перепису населення 2001 року

Що ж стосується румунів і молдован, то серед них спостерігається істотно вища порівняно з іншими етносами питома вага осіб з початковою освітою (13%). Такі співвідношення характерні практично для всіх вікових груп, що віддзеркалює відповідно низькі настанови на освіту представників цих етносів. Відповідно і середня тривалість навчання є найвищою серед росіян (11,5 років), білорусів (11,0 років), українців та поляків (10,6 років), а найнижчою – відповідно серед румунів та молдован (9,1 років).⁷³

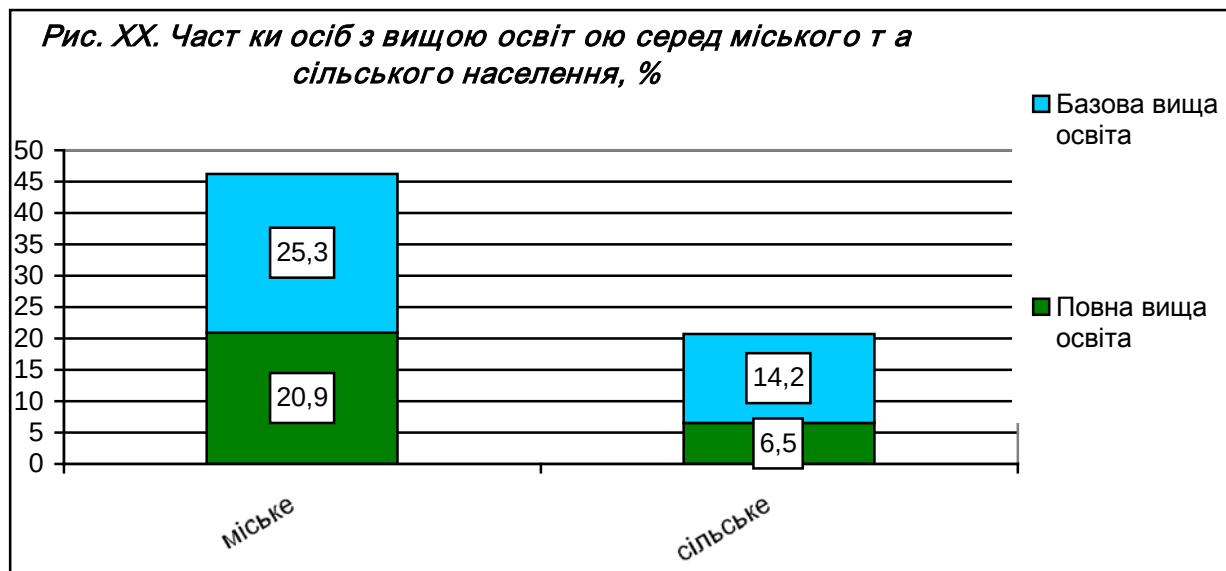
Зазначена диференціація за рівнем освіти є непрямою ознакою етнічно обумовленої варіації бідності.

24. Диференціація освіченості міського та сільського населення

Міжпоселенські розбіжності рівнів освіти в Україні традиційно перевищують гендерні, етнічні і навіть когортні. Звісно, більш освіченим є міське населення, яке значною мірою поповнюється за рахунок навчальної та постнавчальної міграції сільської молоді. Так, питома вага осіб з вищою (включаючи базову та початкову вищу) освітою серед міського населення становить 46,2% (у 1989 р. – 40,5%), а

⁷³ Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти / Авт. кол. Власенко Н.С., Лібанова Е.М., Осауленко О.Г. та ін.; Наук. ред.: акад. Кураса І.Ф., акад. Пирожкова С.І.; Державний комітет статистики України; Ін-т демографії та соц. досліджень НАН України. – К., ІВЦ Держкомстату України, 2004. – С. 418-420.

серед сільського – 20,7% (у 1989 р. – 14,1%). Натомість частка осіб, які не мають навіть повної середньої освіти серед міського населення становить 18,9%, а серед сільського – 41,8% (у 1989 р. – 29,7% і 60,6% відповідно).⁷⁴

*Джерело: Розраховано за даними Перепису населення 2001 року

Досягнутий рівень насиченості населення особами з вищою освітою, або індекс освіченості (в Україні за підсумками останнього перепису він становив 313 у розрахунку на 1000 осіб) є одним із статистичних критеріїв реалізації освітою своєї продуктивної функції. При цьому, за міжнародними стандартами, нормальним вважається рівень не нижче 30%. Більш-менш благополучними на міжнародному фоні виглядає ще індекс школяризації (охоплення освітою підростаючого покоління).

Однак уже впродовж останнього міжпереписного періоду проявилися тривожні симптоми, які, ймовірно, вже найближчим часом позначатимуться на якості людського потенціалу. Насамперед, слід відзначити поляризацію за рівнем освіти молоді, період соціалізації (здобуття освіти) якої припав уже на трансформаційні роки. Поряд з підвищенням частки осіб з повною вищою освітою у молодіжних групах, більшою стала й частка молодих людей (зокрема, селян), які, здобувши лише базову загальну середню освіту, не продовжують навчання; зросли (на фоні інших

⁷⁴ Рівень освіти населення України за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / Держкомстат України. – К., 2003. – 218 с.

вікових груп) відносні показники неписьменності та малограмотності серед осіб віком до 25 років.

Насиченість міського й сільського населення особами з повною загальною середньою освітою принципово не відрізняється. Однак у межах освітніх рівнів, об'єднаних нині поняттям „вища освіта”, домінування городян посилюється з підвищенням освітнього рівня. Серед населення з неповною вищою освітою частка сільських мешканців становила 21,9%, тоді як серед осіб з повною вищою освітою — лише 13,5% (табл. XX).

Табл.. XX. Розподіл населення з вищою освітою за типом поселення

	Особи з вищою освітою:			
	усього	у тому числі:		
		з повною вищою	з базовою вищою	з неповною вищою
Усього (тис. осіб)	13682,9	5658,2	309,2	7715,4
в тому числі (у % до підсумку):				
жителі міських поселень	81,7	86,5	82,5	78,1
жителі сільської місцевості	18,3	13,5	17,5	21,9

*Джерело: Рівень освіти населення України (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.) / Стат. зб. — К.: Державний комітет статистики України, 2003. — С. 12–47.

Частково істотне відставання селян за рівнем освіти пояснюється особливостями вікового складу та природного руху сільського населення: надзвичайно високий рівень старіння і вищі показники народжуваності зумовлюють значно більшу частку пенсіонерів та дітей серед сільського населення, а для цих вікових контингентів характерні найнижчі показники освітнього рівня. Проте і елімінування вікових розбіжностей не вносить принципових змін (табл. 4.4.). Певні аналогії спостерігаються лише серед дітей молодшого і середнього шкільного віку, тобто до набуття обов'язкової освіти. Так, серед молоді 15–19 років у міських поселеннях 5,4% встигли здобути базову або неповну вищу освіту та 43,1% — повну загальну середню освіту; у сільській місцевості питома вага осіб з відповідними рівнями освіти становила, відповідно, 3,1% та 34,1%.

У більш старших вікових групах закономірності розподілу населення за освітнім рівнем залежно від типу місцевості фактично однакові. Серед міського населення

у 2,5–3,5 рази більша частка осіб з повною вищою освітою і у 1,5 рази більша частка осіб з базовою або неповною вищою освітою. Особи з вищою освітою (всіх рівнів) становлять близько 55% міського населення віком 20–59 років. У сільського населення відповідного віку найбільш поширеною є повна загальна середня освіта (майже 60%). Велика частка (близько 15%) сільських мешканців закінчують навчання, здобувши лише базову середню загальну освіту, тоді як у міських поселеннях частка осіб з аналогічним освітнім рівнем втричі менша.

Аналіз повікового розподілу свідчить, що відмінності в освітньому рівні населення за ознакою типу місцевості зумовлені переважно соціально-економічними чинниками, зокрема наявністю проблеми доступу сільського населення до якісних освітніх послуг навіть на початкових ступенях освіти. Ст. 53 Конституції України встановлює обов'язковість повної загальної середньої освіти, доступність і безоплатність якої забезпечує держава. Але в дійсності ці права і гарантії забезпечуються для міського і сільського населення не рівною мірою. Найчастіше це пов'язано не тільки і не стільки з нижчим рівнем матеріального добробуту сільського населення, скільки з фізичною недосяжністю відповідних об'єктів соціальної інфраструктури.

Таблиця 4.4.

у 2006 р.

Табл.. XX. Повікова структура населення України за рівнем освіти та типом місцевості, 2006 рік. %

Вікові групи, років	Усього	Повна вища	Базова та неповна вища	Повна загальна середня	Базова загальна середня	Немає базової загальної
Міські поселення						
10–14	100,0	х	х	х	3,3	96,6
15–19	100,0	х	5,4	43,1	46,7	4,7
20–29	100,0	23,8	29,0	41,6	5,4	0,3
30–39	100,0	27,0	28,3	39,8	4,6	0,2
40–49	100,0	25,3	29,8	40,9	3,8	0,2
50–59	100,0	23,6	29,3	40,5	6,4	0,2
60+	100,0	16,2	18,7	29,4	24,5	11,1
Сільська місцевість						
10–14	100,0	х	х	х	1,8	98,2
15–19	100,0	х	3,1	34,1	53,8	8,9
20–29	100,0	6,8	18,5	56,5	16,9	1,3
30–39	100,0	8,3	17,8	59,0	14,0	0,8
40–49	100,0	10,3	17,4	58,8	12,8	0,8

50–59	100,0	9,6	15,0	53,1	20,7	1,7
60+	100,0	3,5	5,0	18,4	33,2	39,9

*Джерело: Розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств.

Насамперед, сільські діти значно менше залучені до дошкільної освіти. Попри поширеність дискусії щодо переваг сімейного та колективного виховання, слід зазначити, що рівень охоплення дітей дошкільними закладами досить об'єктивно відображає їх підготовленість до здобуття шкільної освіти та одержання перших навичок суспільного життя. Діти, які відвідують дитсадки, за звичай, мають можливість більш широкого розвитку творчих здібностей, краще охоплені медичним наглядом, дотримуються режиму сна і харчування, що сприяє їх розвитку, виховує самостійність, дисциплінованість і відповідальність. Важливе значення має також наявність у батьків вибору щодо форми догляду та виховання своїх дітей: можливість влаштування дитини до дошкільного закладу є необхідною передумовою для забезпечення гармонійного поєднання сімейних обов'язків з економічною та суспільною діяльністю. У 2006 році в міських поселеннях дошкільні заклади відвідували 68% дітей відповідного віку, що навіть перевищує рівень 1990 року (64%). У сільській місцевості рівень охоплення дітей дошкільними закладами хоча й почав дещо зростати, все ж залишається набагато нижчим: 28% у 2006 році проти 43% у 1990. (табл. XX.).⁷⁵

Ще більш загрозливими є тенденції загальноосвітньої підготовки. На початок 1990/1991 навчального року рівень охоплення міських і сільських дітей шкільною освітою був майже однаковий (відповідно 81% і 80%). До початку 2006/2007 навчального року в міських поселеннях цей показник зріс до 88%, тоді як у сільських скоротився до 78%.

За всієї умовності обчислених показників охоплення навчанням, цілком очевидно, що сільські діти мають значно менше можливостей здобути повну загальну середню освіту, принаймні за місцем проживання (мається на увазі населений пункт). На початок 2006/2007 навчального року майже 24% сільських школярів відвідували денні навчальні заклади I–II ступеня, тобто могли здобути у своїй школі тільки базову середню освіту. У міських поселеннях відсоток учнів таких

⁷⁵ При цьому слід враховувати, що стрімке зростання показників охоплення у 2002 році було пов'язане із зміною шкільного віку: діти стали йти до школи з 6 років, тому контингент дітей дошкільного віку, що використовується в розрахунках як знаменник, зменшився

закладів становив лише 4,3% загальної кількості. З числа випускників 9-х класів у сільській місцевості продовжують навчання в 10-му класі 63,8%, тоді як у містах — 71,9%.⁷⁶

Табл.. XX. Охоплення дітей України дошкільною та загальною освітою за типом поселення, 1990–2006 рр.

Дошкільні заклади (дані на кінець року)						
	1990	1995	2000	2004	2005	2006
Кількість дітей у закладах, тис. осіб:						
все населення	2428	1536	983	996	1032	1081
у міських поселеннях	1877	1222	824	820	840	877
у сільській місцевості	551	314	159	176	192	204
Охоплення дітей дошкільною освітою, % до кількості дітей відповідного віку:						
все населення	57	44	40	50	51	54
у міських поселеннях	64	53	52	65	64	68
у сільській місцевості	43	28	18	24	27	28
Загальноосвітні навчальні заклади (дані на початок навчального року)						
	1990/1991	1995/1996	2000/2001	2004/2005	2005/2006	2006/2007
Кількість учнів, тис. осіб:						
все населення	7132	7143	6764	5731	5399	5120
у міських поселеннях	4937	4894	4518	3772	3554	3366
у сільській місцевості	2195	2249	2246	1959	1845	1754
Охоплення дітей шкільною освітою, % до кількості дітей відповідного віку**:						
все населення	81	79	83	85	84	84
у міських поселеннях	81	79	82	87	88	88
у сільській місцевості	80	81	83	80	78	78

*Джерело: Ретроспективні перерахунки чисельності населення за 1989–2001 роки на базі даних Всеукраїнського перепису населення 2001 року : Стат. зб. — Ч. II. — К.: Держкомстат України, 2006. — С. 4–66; Статистичний щорічник України за 2005 рік. — К.: Вид-во «Консультант», 2006. — С. 451, 455; Загальноосвітні навчальні заклади України на початок 2006/07 навчального року: Стат. бюл. — К., 2007. — 82 с.

**За базу порівняння при розрахунках взято чисельність населення віком 6–17 років включно станом на початок, відповідно, 1991, 1996, 2001, 2005, 2006, 2007 років

У багатьох регіонах кількість денних сільських загальноосвітніх закладів I та I–II ступеню істотно перевищує кількість закладів I–III ступеня (особливо це стосується західних регіонів, а також Вінницької, Житомирської, Чернігівської

⁷⁶ Загальноосвітні навчальні заклади України на початок 2006/07 навчального року: Стат. бюл. /Держкомстат України — К., 2007. — 82 с

областей), при цьому на всю країну налічується лише 12 сільських закладів II–III ступеня. Контингент учнів у школах I та I–II ступеня у сільській місцевості зазначених регіонів становить 40–50%, у Львівській області — 67%, у Тернопільській області — 90% порівняно з кількістю учнів закладів I–III ступеню. Тобто наявна мережа сільських загальноосвітніх закладів фізично неспроможна забезпечити належне охоплення сільських дітей повною середньою освітою.

До об'єктивних обставин, що зумовлюють специфіку сільської освітньої сфери, слід віднести особливості сільського розселення, для якого характерні велика кількість населених пунктів, їх територіальна розпорошеність за низької щільності заселення. Цілком очевидно, що утримувати школу I–III ступеня в кожному селі неможливо і нераціонально як з фінансових міркувань, так і з огляду на забезпечення належної якості освітніх послуг — ця проблема для малокомплектних шкіл стоїть досить гостро. Водночас зосередженість шкіл у більш крупних населених пунктах вимагає відповідної організації транспортних перевезень учнів.

За даними на початок 2006/2007 навчального року 8,4% учнів шкіл I–II ступеню та 16,7% учнів шкіл I–III ступеню у сільській місцевості проживали на відстані більше 3 км від закладу і потребували підвезення. При цьому підвезення було організоване лише для 86% з них. У міських школах частка учнів, які потребували підвезення, становила трохи більше 3%, цілком імовірно, що значна їх частина — діти із сільської місцевості. Отже, для багатьох сільських дітей здобуття загальної середньої освіти (особливо повної) пов'язане із залученням до маятникових навчальних міграцій в інші сільські або й міські населені пункти. Навіть за нормальної організації перевезень, для дітей це означає певні додаткові незручності (залежність від розкладу руху транспорту, більш ранній підйом тощо, слід додати також незадовільну якість доріг).

Проблематичність здобуття повної загальної середньої освіти за місцем проживання спонукає сільських дітей вступати після 9-го класу до інших навчальних закладів — професійно-технічних та вищих навчальних закладів. Питома вага сільської молоді серед вступників до вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації становить майже 40%, тоді як у загальній чисельності дітей

віком 15–16 років сільські жителі становлять лише 35%. Співвідношення чисельності зарахованих до вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації із загальною чисельністю населення відповідного віку у сільській місцевості становить 14%, у міській — 11% (табл. XX.).

Табл.. XX. Зарахування міської і сільської молоді до вищих навчальних закладів України в 2005–2006 рр.

	I–II рівнів акредитації		III–IV рівнів акредитації	
	2005	2006	2005	2006
Загальна чисельність зарахованих осіб	169 223	151 178	503 034	507 683
У тому числі:				
міська молодь	103 142	91 344	363 255	353 264
сільська молодь	66 081	59 834	139 779	154 419
Співвідношення кількості зарахованих з чисельністю населення відповідного віку, %	12,8	12,0	34,4	36,4
У тому числі:				
міська молодь	11,9	11,2	35,2	36,1
сільська молодь	14,6	13,6	32,3	37,3

*Джерела: Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2005/06 навчального року / Стат. бюл. – К.: Держкомстат, 2006. – 181 с.; Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2006/07 навчального року / Стат. бюл. – К.: Держкомстат, 2007. – 176 с.

Чисельність прийнятих до вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації у 2006 р. порівняно з 2005 р. зменшилася і серед сільської, і серед міської молоді. Фахівці відзначають, що скорочення контингенту вступників до цих закладів пов'язане з намаганням молоді вступити одразу до вищих навчальних закладів більш високого рівня акредитації, які надають вищий кваліфікаційний рівень.⁷⁷

У західних та деяких центральних областях, які відзначаються доволі високою, порівняно із середньою по країні, часткою сільського населення, сільська молодь перевищує 50 (Івано-Франківська, Львівська, Хмельницька, Вінницька, Київська, Житомирська області), а у Тернопільській, Рівненській, Чернівецькій, Закарпатській, Волинській областях — 60% загальної кількості зарахованих до вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації. Хоча загалом сільські діти вступають частіше до навчальних закладів, що знаходяться поблизу від місця

⁷⁷ Амоша О.І., Антонюк В.П., Землянкін А.І. та ін. Активізація інноваційної діяльності: організаційно-правове та соціально-економічне забезпечення. — Донецьк, Ін-т економіки промисловості НАНУ, 2007. — С. 81–82.

проживання батьків, значні їх контингенти налічуються також в індустріальних регіонах — у Харківській області (3,7 тис. осіб), м. Києві та Одеській області (по 3,1 тис. осіб), Дніпропетровській та Донецькій областях (по 2,5 тис. осіб).

Серед зарахованих до вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації частка сільської молоді помітно нижча — 30,4% у 2006 році. Водночас спостерігається доволі швидке її зростання: порівняно з 2005 роком чисельність сільської молоді серед вступників зросла на 14,6 тис. осіб, тоді як міської — скоротилася майже на 10 тис. осіб. Співвідношення зарахованих до вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації із загальною чисельністю молоді 17–18 років у сільській місцевості навіть перевищує аналогічний показник у міських поселеннях: 37,3% проти 36,1%.

У Черкаській, Чернівецькій, Вінницькій та Івано-Франківській областях сільська молодь становить понад половину зарахованих до вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації. Проте найбільші контингенти сільських вступників зосереджені в регіонах, де сформувалися потужні навчальні центри: у м. Києві (30,1 тис. осіб), Львівській (12,7 тис. осіб), Харківській (12,6 тис. осіб), Одеській (7,4 тис. осіб), Дніпропетровській (6,5 тис. осіб), а також Полтавській (6,7 тис. осіб) областях. При цьому слід зазначити, що частка осіб, зарахованих за цільовим направленням згідно з встановленою квотою, становить 10% загальної кількості вступників з числа сільської молоді.

Отже, загалом можна зробити висновок, що попри існуючі уявлення, вища освіта для сільської молоді не є менш доступною, ніж для міської. Це підтверджує не лише регіональний, а й відомчий та галузевий розподіл першокурсників. Хоча найбільший відсоток вступників до вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації спостерігається у закладах Міністерства аграрної політики України (62,0%) та Державного комітету лісового господарства України (57,9%), вони становлять близько половини і в закладах Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту (53,3%), Міністерства охорони здоров'я України (48,1%), Міністерства транспорту та зв'язку України (46,7%), а також 41,8% вступників до приватних вищих навчальних закладів. При цьому на спеціальності за галуззю знань „сільське господарство, лісництво і рибництво” до вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації було прийнято

тільки 5 тис. осіб. Якщо припустити, що всі вони із сільської місцевості, це лише 8,5% загальної кількості вступників із сільської молоді.⁷⁸

Вступники із сільської місцевості становлять 2/3 контингенту зарахованих до вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації Міністерства аграрної політики України, значна їх частка спостерігається також у вищих навчальних закладів Міністерства охорони здоров'я України (36,4%), Міністерства освіти і науки України (26,0%), Міністерства транспорту та зв'язку України (22,4%) та приватних вищих навчальних закладів (29,7%). Більше половини (51,6%) сільських вступників зараховані до вищих навчальних закладів Міністерства освіти і науки України, майже 1/5 — до вищих навчальних закладів Міністерства аграрної політики України. Серед міських вступників питома вага вищих навчальних закладів зазначених міністерств становила, відповідно, 64,3% та 4,4%. В усьому іншому структури зарахованих до вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації за їх відомчою підпорядкованістю у сільської і міської молоді дуже подібні, в тому числі і за відсотком зарахованих до приватних вищих навчальних закладів (14,7% серед сільських вступників і 15,3% серед міських). На спеціальності за галуззю знань „сільське господарство, лісництво і рибництво” до вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації було прийнято 14,4 тис. осіб, що у співвідношенні із загальною кількістю вступників — сільських мешканців становить 9,3%. Тобто сільська молодь загалом має можливість обирати як майбутню спеціальність, так і навчальний заклад, в якому її здобути. Майже однаковий відсоток зарахованих до приватних вищих навчальних закладів серед міської і сільської молоді свідчить, що частка населення, яке готово платити за навчання, не залежить від місця проживання. Цілком очевидно також, що сільська молодь мало орієнтована на здобуття суто сільськогосподарських професій, перевага надається спеціальностям, за якими здобуті професійні знання можуть використовуватися не лише у сільській місцевості, а й у містах.

Враховуючи зосередженість вищих навчальних закладів (особливо III–IV рівнів акредитації) у великих містах і майже повну їх відсутність у малих містечках та сільській місцевості, можна зробити висновок, що здобуття вищої освіти є однією з головних причин постійного міграційного відпливу сільської молоді до міст. Як показує

⁷⁸ Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2006/07 навчального року: Стат. бюл. — К.: Держкомстат, 2007. — 176 с.

когортний аналіз, саме у звичайному віці вступу до вищих навчальних закладів (15–16 років, а особливо — 17–18 років) відбувається перерозподіл поколінь молоді за місцевістю проживання: різко скорочується чисельність сільських мешканців і відповідно збільшується чисельність міських жителів. У віці, коли звичайно закінчують навчання у вищих навчальних закладах (20–23 роки), відбувається певний перерозподіл молоді від міських поселень до сільської місцевості, проте його обсяги не компенсують і третини від попереднього. Тобто тимчасовий переїзд у місто на навчання найчастіше переростає у зміну місцевості постійного проживання. Як наслідок, сучасні урбанізаційні процеси в Україні відбуваються переважно за рахунок осіб з вищою освітою.⁷⁹

Таким чином, низький освітній рівень сільського населення України зумовлений не лише обмеженістю доступу до закладів повної загальної середньої та вищої освіти, а й постійними міграційними втратами найактивнішої частини молоді, яка виїздить у міста для здобуття вищої освіти і після закінчення навчання намагається там залишитися. Переважно незворотний характер таких міграцій зумовлений не лише привабливістю міського способу життя. Вочевидь, це передусім пов'язано з можливостями реалізації людського потенціалу, зокрема через участь у ринку праці.

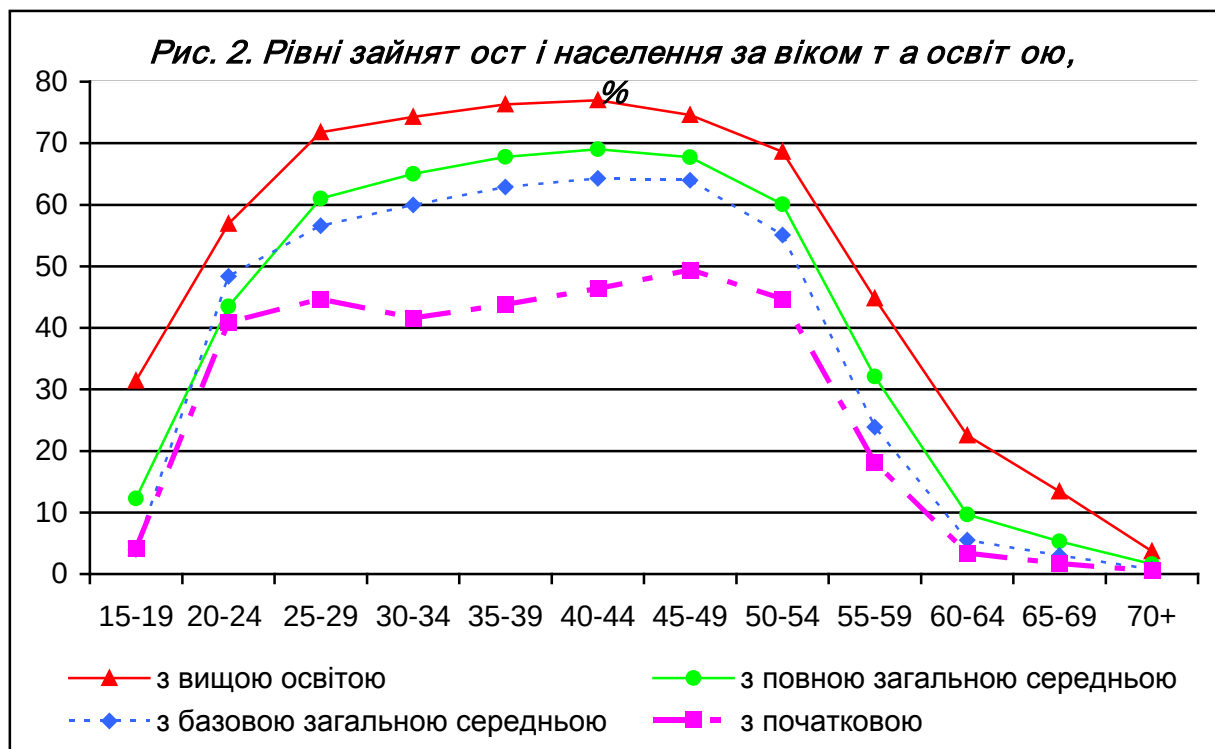
25. Освіченість населення і доступ до зайнятості.

Висока конкурентоспроможність осіб з високою освітньою підготовкою на ринках праці країн з розвиненою економікою обумовлюється підвищенням ролі інтелектуальної власності у формуванні людського капіталу та соціального статусу індивіда в сучасному суспільстві, науково-технологічним характером нинішнього етапу соціально-економічного розвитку. В Україні такі переваги дає тільки вища освіта. Водночас непоодинокими є випадки звернень до центрів зайнятості вчорашніх випускників вищих навчальних закладів та наступної їх перекваліфікації. За даними обстежень, не за спеціальністю працює 70% осіб з вищою освітою в галузі фізичних, математичних та технічних, 46% - біологічних, агрономічних та медичних наук, 76% - прикладних наук і техніки.

⁷⁹ Драгунова Т.А. Освіта мігрантів як чинник розвитку людського потенціалу України // Формування ринкової економіки : Зб. наук. праць. — Спецвипуск. Управління людськими ресурсами: проблеми теорії та практики. — Т. 1. — К.: КНЕУ, 2005. — С. 181–185.

З підвищенням рівня освіти зростають вимоги індивіда до умов праці та її оплати, збільшуються витрати, пов'язані з перепідготовкою робочої сили, а період пошуку прийнятної роботи стає більш тривалим.

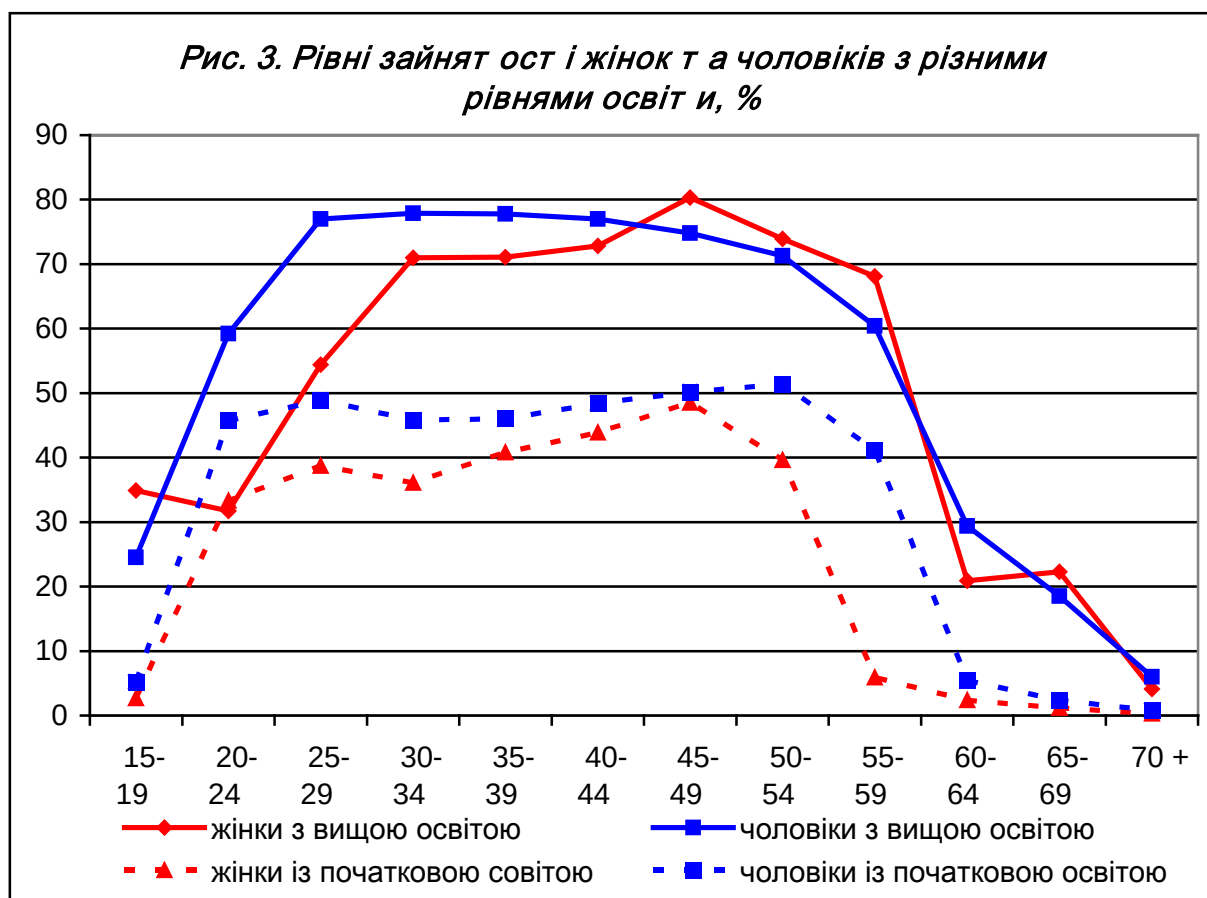
При тимчасовому зупиненні основної діяльності підприємства (яка може затягнутися на доволі тривалий термін, про що свідчить досвід 1990-х років) кадри низької кваліфікації в першу чергу звільнюються з роботи, але не маючи особливих вимог до її якості досить швидко знаходять собі нове місце. Що ж до високоосвіченого персоналу, то роботодавець, безперечно, прагнучи його зберегти, пропонує неоплачувані (або частково оплачувані) відпустки, роботу в скороченому режимі, тобто латентне безробіття, яке може більше шкодити доходам та статусу, ніж відкрите.

*Джерело: Розраховано за даними Перепису населення 2001 року

Проте в цілому спостерігається чіткий прямопропорційний зв'язок між рівнем освіти та конкурентоспроможністю на ринку праці. Якщо, скажімо, рівень зайнятості населення з початковою освітою в будь-якому віці не перевищує 50%, то аналогічний показник для населення з вищою освітою у віці 25-49 років істотно перевищує 70%. Слід підкреслити і істотний вплив високої професійно-освітньої

підготовки на збільшення періоду економічної активності. Навіть після 70 років працює 3,4% населення з вищою освітою і лише 0,5% осіб, що її не мають.

*Джерело: Розраховано за даними Перепису населення 2001 року

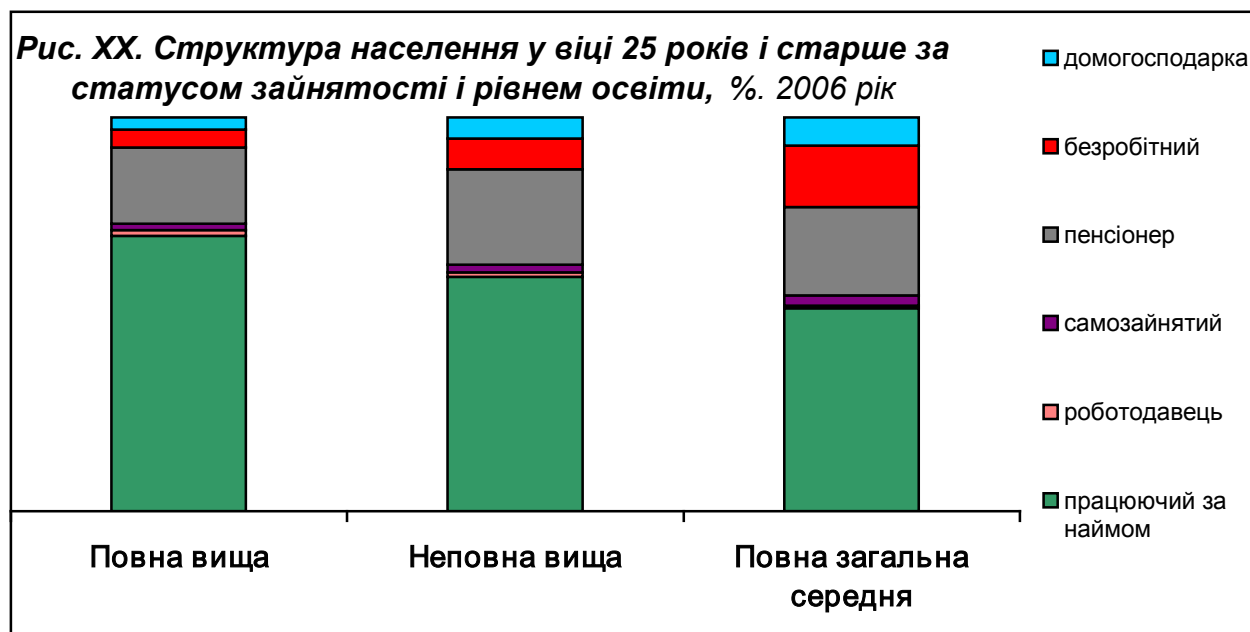
При цьому рівень освіти здійснює помітний вплив не просто на зайнятість, а на гендерні відмінності. Якщо зайнятість жінок із початковою освітою в усіх вікових групах істотно поступається зайнятості чоловіків (а по досягненні пенсійного віку жінки взагалі практично припиняють трудову діяльність), то серед населення з вищою освітою ситуація не така однозначна, принаймні після 45 років.

До того ж, на фоні загального більш пізнього припинення трудової діяльності особами з вищою освітою, жінки попри настання пенсійного віку на 5 років раніше у віці 65-69 років працюють значно частіше за своїх однолітків. На це, зокрема, варто звертати увагу при обговоренні питання щодо доцільності встановлення рівного пенсійного віку для чоловіків та жінок.

Більш високий рівень освіти дає змогу краще реалізувати себе на ринку праці: якщо серед осіб з повною вищою освітою безробітними є лише 4,5%, то серед осіб

з неповною вищою освітою цей показник зростає до 7,9%, а із загальною середньою освітою – до 15,6%. Питома вага працюючих за наймом та роботодавців є прямо пропорційною рівню освіти.

Роботодавців серед осіб з повною вищою освітою у 3 рази більше, ніж серед представників з повною середньою освітою (рис. XX).

*Джерело: Розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств

Таким чином, сьогодні високий рівень освіти можна визначити як основний чинник зниження ризику бідності та підвищення доходів працюючого та його сім'ї. Саме освітній чинник сьогодні виконує більшу захисну та стимулюючу роль, ніж заходи державної соціальної політики щодо підтримки населення. Можливо, цим пояснюється і зростаюча зацікавленість батьків у підвищенні освітнього рівня дітей, навіть, за умови контрактного навчання, при обмеженій фінансовій спроможності родини. Така тенденція свідчить про можливості зростання освітнього потенціалу країни за рахунок усвідомлення самим населенням важливості навчання.

Результати аналізу соціальної стратифікації населення економічно розвинутих країн свідчать про те, що саме високий рівень освіти та кваліфікації є нині основним чинником конкурентоспроможності на ринку праці та високих заробітків, входження до середнього класу та еліти суспільства. Отже, підвищення рівня освіти населення є одним з головних завдань формування середнього класу,

подолання бідності, розбудови громадянського суспільства і забезпечення соціальної стабільності в Україні.

26. Освіченість населення і рівні доходів

Висока професійно-освітня підготовка полегшує адаптацію фахівців до ринкового середовища, зокрема в контексті формування доходів та адекватної поведінки. Наявність вищої освіти у 2,3 разу знижує ризик бідності і в 1,6 разу підвищує імовірність отримання середніх доходів, значною мірою впливає і на спосіб життя, зокрема споживчу поведінку. Так, значно більшою серед осіб з вищою освітою є частка тих, хто робить заощадження - 14% проти 6% серед людей, які не мають навіть середньої освіти. Населення з вищою освітою витрачає більшу частину коштів (навіть за їх обмеженості) на навчання своїх дітей. Серед тих, хто за допомогою банківських кредитів будує собі житло, особи з вищою освітою становлять близько 90%.

Якісна освіта – один з головних факторів фінансової захищеності. Сьогодні в Україні соціально-економічний статус тісно пов'язаний з рівнем освіти: якщо серед осіб з повною вищою освітою частка бідних становить 11%, осіб із середніми доходами – 35%, а заможних – 7,5%, то серед тих, хто має лише повну загальну середню освіту бідних 29%, осіб із середніми доходами – 18%, а заможних – 2%.

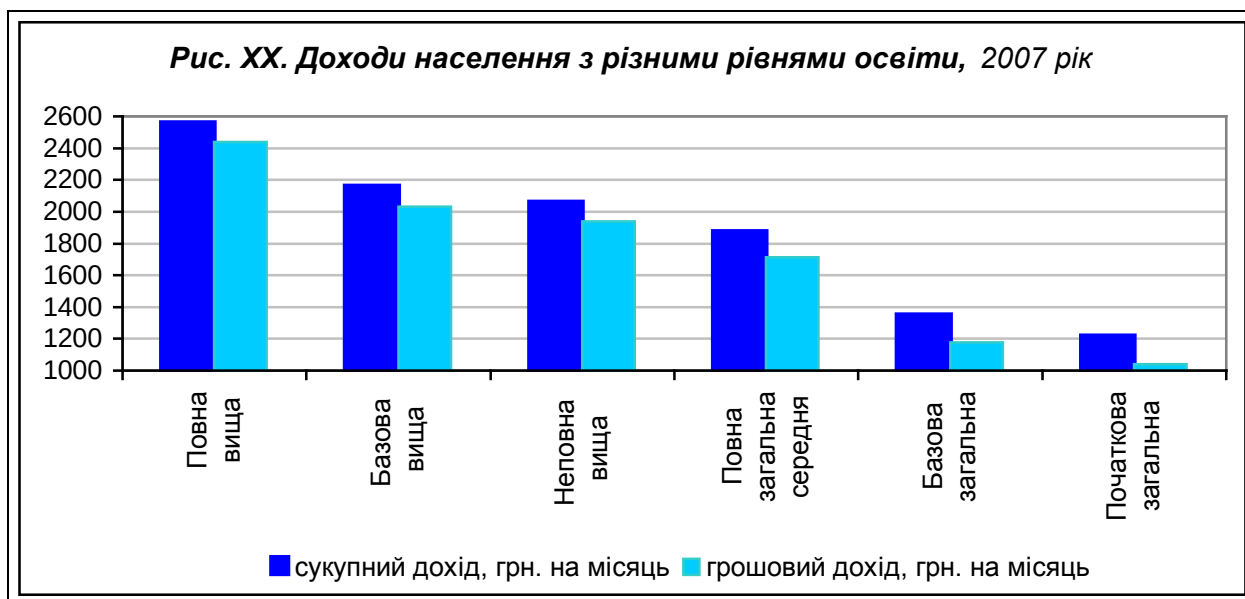
Значно вищі грошові доходи освічених людей менше примушують їх вдаватися до таких видів економічної діяльності, як праця в особистому підсобному сільському господарстві, і відповідно їх доходи більшою мірою формуються з грошових надходжень – у осіб з повною вищою освітою грошові доходи становлять 88% загальних надходжень, у осіб із повною загальною середньою освітою – 82%, а у осіб із початковою освітою – 76% (рис. XX). Розрахунки свідчать про наявність прямо пропорційного зв'язку між рівнем освіти та індивідуальними доходами населення: так, зростання тривалості освіти на 1 рік у середньому збільшує заробітну плату на 983 грн. на рік (за даними 2007 року) при коефіцієнті детермінації $R^2=0,955$, що вочевидь відхиляє гіпотезу про випадковість зв'язку.

Нині значна частина населення отримує професійну освіту на так званих контрактних умовах, самостійно або за чиеюсь допомогою оплачуючи своє навчання. І саме

оплата навчання є найменш задоволеною з усіх базових потреб. Так, якщо про недостатність своїх доходів для задоволення потреб у харчуванні говорять 38,4% населення, в оплаті житла – 35,0%, у медичному обслуговуванні – 57,9%, а в придбанні одягу – 58,8%, то для оплати навчання коштів не вистачає 62,2%.⁸⁰ Безперечно, важко точно інтерпретувати трактування населенням терміну “недостатність доходів” – цілком можливо, що частина вважає достатньою ознакою необхідності користування кредитом або попереднє відкладання коштів саме для оплати навчання. Принаймні про нестачу коштів для відпочинку або придбання товарів довгострокового користування говорять ще більше опитаних – відповідно 75,3 і 74,8%, а поряд із оплатою вищої освіти ці статті потребують коштів, які вочевидь перевищують поточні надходження. Проте, слід підкреслити і те, що частка осіб з доходами нижче прожиткового мінімуму серед користувачів платних освітніх послуг є істотно меншою від такої серед тих, хто освітніми послугами не користується, тобто домогосподарства з низькими доходами не можуть дозволити собі або своїм дітям платне навчання.

Виходячи з обумовленості доходів рівнем освіти, можна оцінити термін так би мовити “окупності витрат на платну вищу освіту”. Відмінності у вартості базової і повної вищої освіти в Україні є доволі значними, а різниця в оплаті праці магістрів і бакалаврів – істотно меншою. Відповідно витрати на отримання диплому бакалавра компенсуються підвищеними заробітками вже через 2,5 року, а магістра – через 7,9. Практично така ж ситуація – з формою навчання. Закономірно, найбільш дорогим є денне навчання, а найбільш дешевим – заочне. Роботодавці ж поки що не надто переймаються особливостями диплому, за звичай вимогою є наявність будь-якої вищої освіти. Імовірно, це зміниться, і змінам буде передувати досягнення насиченості ринку праці відповідними фахівцями.

⁸⁰ Базова захищеність населення України (за матеріалами вибіркового соціально-демографічного обстеження): результати обстеження. – К., 2006. С. 8-9

*Джерело: Розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств

Однак при цьому надзвичайно важливим є доступність освіти. За оцінками населення мають можливості отримати освіту за місцем проживання лише 48,9% міських і 8,2% сільських мешканців.⁸¹ Серед опитаних 43,7% міського та 42,2% сільського населення змінили місце проживання після закінчення середньої школи через неможливість продовження навчання.⁸²

27. Використання отриманих знань

Прискорення всіх без винятку економічних процесів обумовлює доволі швидке старіння отриманих знань: якщо на початку XX сторіччя первинної освітньої підготовки вистачало практично на все трудове життя, а в середині сторіччя необхідність перенавчання виникала лише через 20-25 років, то нині цей період скоротився до 10-15 років, а в найбільш динамічних групах – до 5, тобто отримані знання застарівають ще до завершення університетського навчання. В цьому контексті надзвичайно важливим є забезпечення максимального їх використання. На жаль, лише 38,3% працюючих повністю використовують отримані знання в своїй роботі, 11,3% використовують приблизно наполовину, а 14,3% використовують незначно або не використовують взагалі.⁸³ Істотно відрізняються

⁸¹ Базова захищеність населення України (за матеріалами вибіркового соціально-демографічного обстеження): результати обстеження. – Київ-2006, с. 10

⁸² Базова захищеність населення України (за матеріалами вибіркового соціально-демографічного обстеження): результати обстеження. – Київ-2006, с. 4

⁸³ Базова захищеність населення України (за матеріалами вибіркового соціально-демографічного обстеження): результати обстеження. – Київ-2006, с. 21

від загалу тільки працівники невиробничої сфери, 47,6% яких повністю використовують в своїй роботі отримані знання. Отже, за таких умов важко говорити про ефективне використання освітнього потенціалу українського населення.

Але ще гіршим є співвідношення отриманої кваліфікації виконуваних роботи (табл. XX). І проблема полягає не стільки у невідповідності цих рівнів (на загал вона не є такою вже високою – 13,9%), скільки у надто низькій питомій вазі тих, хто вважає свою кваліфікацію недостатньою.⁸⁴ Це означає відсутність належної мотивації набуття нових професійних знань, а отже і зниження – за інших рівних умов – мобільності робочої сили в цій сфері.

Табл. XX. Відповідність рівня кваліфікації виконуваних роботі, за галузями економіки, 2006 рік, % визначившихся

	Значно вищий від необхідного	Відповідає	Недостатній для роботи
Економіка в цілому	10,9	86,1	3,1
Промисловість	14,0	83,0	3,0
Сільське господарство	7,6	87,1	5,3
Невиробнича сфера	8,7	88,6	2,6
Сфера послуг	12,7	84,8	2,5

*Джерело: Розраховано за даними вибіркового соціально-демографічного обстеження "Базова захищеність населення України"

Про недостатню професійно-освітню мобільність української робочої сили свідчить і доволі високий рівень впевненості у необхідності відповідності виконуваної роботи набутій професії – в цьому переконані 66,7% працюючих, включаючи 78,0% працівників бюджетної сфери, 64,1% аграріїв і 62,1% працівників промисловості. Водночас майже половина (49,4%) впевнені у можливості перепідготовки або за місцем роботи, або в іншій установі. Найбільшою є частка цієї групи серед державних службовців (61,0%), працівників чорної металургії (60,7%), охорони здоров'я (56,2%), транспорту (54,3%).⁸⁵ Якщо зважити на значно нижчі показники серед працівників культури та соціального забезпечення і сільського господарства (34,6%, 34,1% і 30,3% відповідно), то можна дійти висновку про існування доволі тісного зв'язку між рівнем впевненості у можливості перепідготовки і рівнем оплати

⁸⁴ Серед жінок частка цієї групи є дещо більшою, ніж серед чоловіків – 3,4 та 2,7%

⁸⁵ Базова захищеність населення України (за матеріалами вибіркового соціально-демографічного обстеження): результати обстеження. – Київ-2006, с. 22-23

праці в галузі. Отже, відповідаючи на питання щодо майбутньої перепідготовки і взагалі майбутнього українські працівники дуже часто спираються на свої оцінки власного соціально-економічного становища.

28. Оцінка загальних перспектив освіченості населення в контексті проблем бідності

Отже, високий рівень професійно-освітньої підготовки є чи не єдиним надійним запобіжником зuboжіння в Україні, гарантією конкурентоспроможності на ринку праці – зайнятості і високої за українськими стандартами оплати праці. Інвестиції в професійну освіту доволі швидко компенсуються, зокрема навіть за умови повної оплати навчання в університеті витрати, пов'язані із здобуттям магістерської кваліфікації компенсуються менше, ніж за 8 років. Таким чином, система кредитів може бути достатньо привабливою і для населення, і для вищих навчальних закладів.

Нині освіченість населення України є достатньо високою для забезпечення необхідної конкурентоспроможності української робочої сили на світовому ринку праці. Однак новітні тенденції, їх співвідношення із аналогічними процесами в більшості країн Центральної та Східної Європи, професійна структура підготовки фахівців з вищою освітою, її відповідність вимогам економіки є доволі несприятливими і віддзеркалюють наявність серйозних проблем у цій сфері. В поєднанні із доволі низькою професійною мобільністю робочої сили і відсутністю ознак безперервної освіти впродовж життя зазначені процеси свідчать про реальність загрози поступової втрати цієї переваги.

Розділ IV. Нерівність як фундаментальний чинник бідності

Сучасний етап цивілізаційного прогресу характеризується передовсім зміною структури чинників розвитку, зокрема домінуванням інтелектуальних технологій та людського фактору. На перший план у визначенні стратегічних напрямів розвитку виходить концепція, яка спирається на пріоритетну необхідність забезпечення розвитку людини в інтересах людини та її власними силами. Суспільство усвідомлює необхідність створення рівних можливостей для формування

здібностей, формування освітнього, творчого, трудового і – кінець кінцем – людського потенціалу і створення таких же рівних умов для його реалізації. Це означає подолання усіх проявів нерівності – регіональної, етнічної, соціальної, гендерної. Кожній людині має бути забезпечений доступ до освіти, до всіх без винятку соціальних послуг. Отже, нерівність, зокрема регіональна, є бар'єром на шляху людського розвитку

29. Інформаційна база досліджень економічної бідності та нерівності населення

Основним джерелом репрезентативних даних про бідність та нерівність населення України є Обстеження умов життя 10 000 домогосподарств, яке щоквартально проводить Держкомстат України з 1999 року. Результати обстеження дають змогу проводити методологічно порівнювальні дослідження бідності, виконувати багатомірні оцінки в цілому по Україні, в розрізі сільської місцевості, великих (понад 100 000 жителів) і малих (до 100 000) міст з виокремленням Києва. По окремих областях коректними є тільки укрупнені розрахунки, оскільки обласні вибірки не дають змоги будувати багатофакторні угруповання.

Від 2002 року Обстеження містить спеціальний модуль запитань, присвячених самооцінкам рівня життя і соціального статусу, що дає змогу визначити масштаби і рівень суб'єктивної бідності та зіставити їх з даними про об'єктивну бідність..

Державний моніторинг бідності запроваджений в Україні з 2001 року, він проводиться на постійній основі і щороку доповнюється новими складовими, які враховують зміни соціально-економічної ситуації в країні та матеріального становища українського населення. Донині моніторинг спирається майже виключно на оцінки бідності за доходами, але з 2008 року буде доповнений оцінками бідності за можливостями розвитку та доступності базових соціальних послуг.

Однак слід підкреслити, що обстеження вочевидь не охоплює високодохідні групи населення – йдеться мінімум про 15-17%, що мають значно вищі за середній рівень статки. Непрямими ознаками цього є значні масштаби продажу дорогих автомобілів, меблів, високі ціни на нерухомість, поширеність дорогих салонів

перукарських послуг тощо. Доходи, які отримують ті, хто бере участь в Обстеженні умов життя домогосподарств, не можуть забезпечити можливості купувати такі товари. Це, можливо, не надто впливає на оцінки бідності населення України, але безперечно, істотно занижує всі без винятку показники нерівності. Проте, оскільки Обстеження умов життя домогосподарств – єдине джерело інформації, яке поповнюється на єдиних методологічних засадах, саме ним доводиться користуватися.

30. Характеристики доходів населення

Адекватність оцінок доходів і нерівності населення залежить, у кінцевому підсумку, від якості (обґрунтованості, розвиненості, чутливості) методології, коректності її застосування та – і саме це має першочергове значення – точності інформації. На жаль, імовірність помилки⁸⁶ даних про доходи населення є доволі високою.

По-перше, респонденти, які беруть участь в обстеженні, за звичай не готові щиро відповідати на питання сторонніх людей щодо своїх доходів. В економічно розвинених країнах населення значно частіше бере участь в різноманітних опитуваннях і тому більше довіряє інтерв'юерам. Певним підтвердженням цієї тези є поступове зростання щирості відповідей з участю в обстеженні – на початку року⁸⁷, і це підкреслюють інтерв'юери, респонденти дають менш точні відповіді щодо своїх прибутків, про це ж свідчать і аналітичні розробки.

По-друге, ті респонденти, які готові щиро відповідати, не завжди мають точну інформацію про доходи інших членів домогосподарства⁸⁸, особливо, коли доходи надходять з різних джерел. Дається взнаки і значна складова незареєстрованих доходів.

Натомість люди за звичай значно більш щиро відповідають на питання щодо свого споживання і витрат.

З огляду на це для характеристики рівня доходів у країнах перехідної економіки переважно використовується показник витрат. І тільки з часом, коли показники

⁸⁶ Йдеться не про випадкову помилку вибірки, яку доволі просто врахувати, а про систематичну помилку

⁸⁷ Кожне домогосподарство обстежують впродовж року

⁸⁸ Інформацію про все домогосподарство за звичай дає один з його членів

доходів стабільно перевищують показники витрат, можна переходити до безпосередньої характеристики доходів.

Табл.. XX. Співвідношення витрат і доходів населення за квінтилями %

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Перший	106,5	106,7	94,4	88,3	81,6	76,8	69,5	62,0	65,3
Другий	116,3	118,4	103,8	96,2	93,7	86,1	81,7	74,5	75,8
Третій	124,0	126,2	115,4	105,4	101,6	96,8	88,9	83,9	82,9
Четвертий	131,9	136,0	124,0	113,2	108,4	106,1	100,5	92,8	92,3
П'ятий	153,6	159,5	138,9	132,6	128,8	121,8	115,8	109,7	104,6
У середньому	131,8	135,5	120,9	112,5	108,1	108,1	94,6	88,8	88,5

*Джерело: Розраховано за даними Обстежень умов життя домогосподарств

Так, в Україні упродовж 1999-2000 років витрати представників всіх 5 квінтилів, за їх відповідями, перевищували доходи. Від 2001 року відповіді стали точнішими, і почали перевищувати дані про їх витрати. Упродовж останніх 3-х років це характерно і для узагальнюючих показників, а за даними 2007 року це поширилось на 90% респондентів.

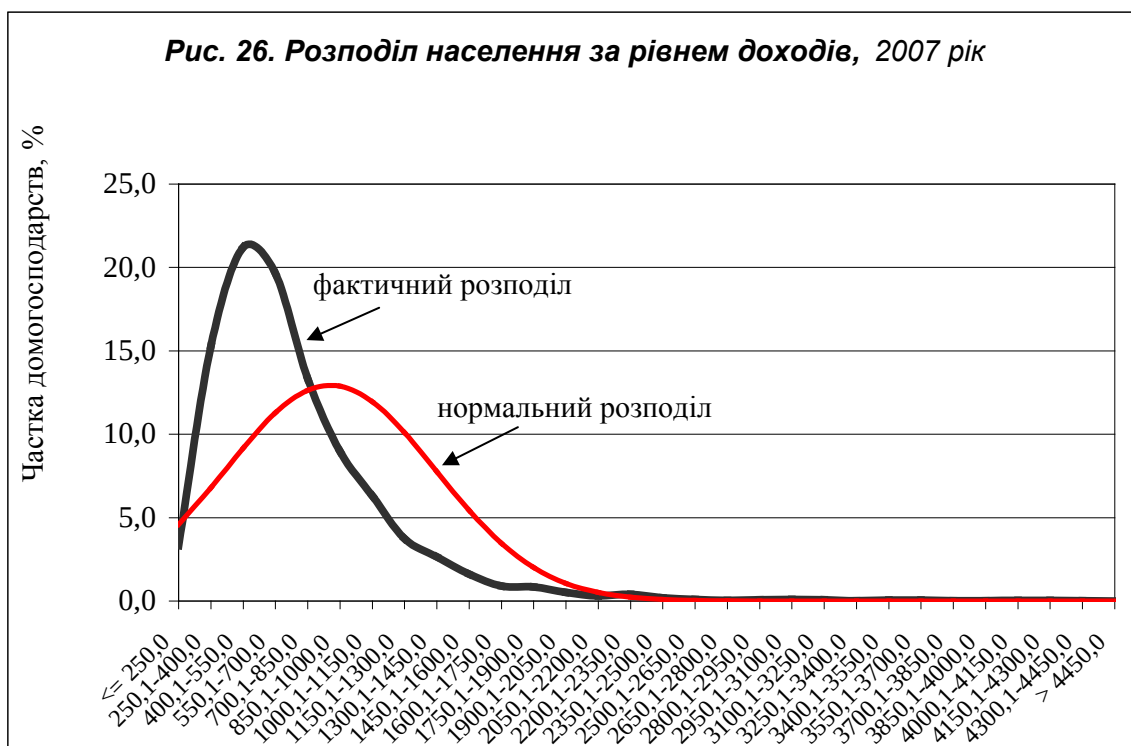
Нарешті, є ще одне, найбільш серйозне ускладнення. Оскільки інформаційною базою є вибіркове обстеження, завжди є небезпека того, що не всі верстви населення представлені однаково. Зокрема, переважна більшість обстежень умов життя домогосподарств не охоплює ані дійсно заможні верстви населення, ані найбідніші, які не мають навіть постійного місця проживання. Це, можливо, не надто викривлює показники бідності, але надзвичайно ускладнює оцінки нерівності. Для подолання цієї перешкоди практично не існує рецептів.

Дещо можна компенсувати за допомогою інтеграції даних, отриманих з різних джерел. Наприклад, доходи заможних верств можна оцінити за даними про продаж дорогих автомобілів, туристичних подорожей, нерухомості тощо. Корисною була б інформація податкових структур щодо доходів, а банків – щодо великих депозитних вкладів. Однак, у більшості випадків ці джерела інформації є абсолютно недоступними для дослідників.

31. Оцінки нерівності населення

Крива розподілу населення України за рівнем доходів (витрат, споживання) істотно відрізняється від кривої розподілу за законом Гауса (нормальним розподілом). Наявність яскраво вираженого лівостороннього ексцесу (рис. 26) свідчить про значну концентрацію домогосподарств з дуже низькими доходами. Зрозуміло, що будь-який навіть найбільш рівномірний розподіл за доходами „обрізаний” зліва нульовими надходженнями, а отже певний ексцес є невід’ємною його ознакою. Але в Україні він надто сильно перевищує обчислений за припущенням, що розподіл підпорядкований нормальному закону.

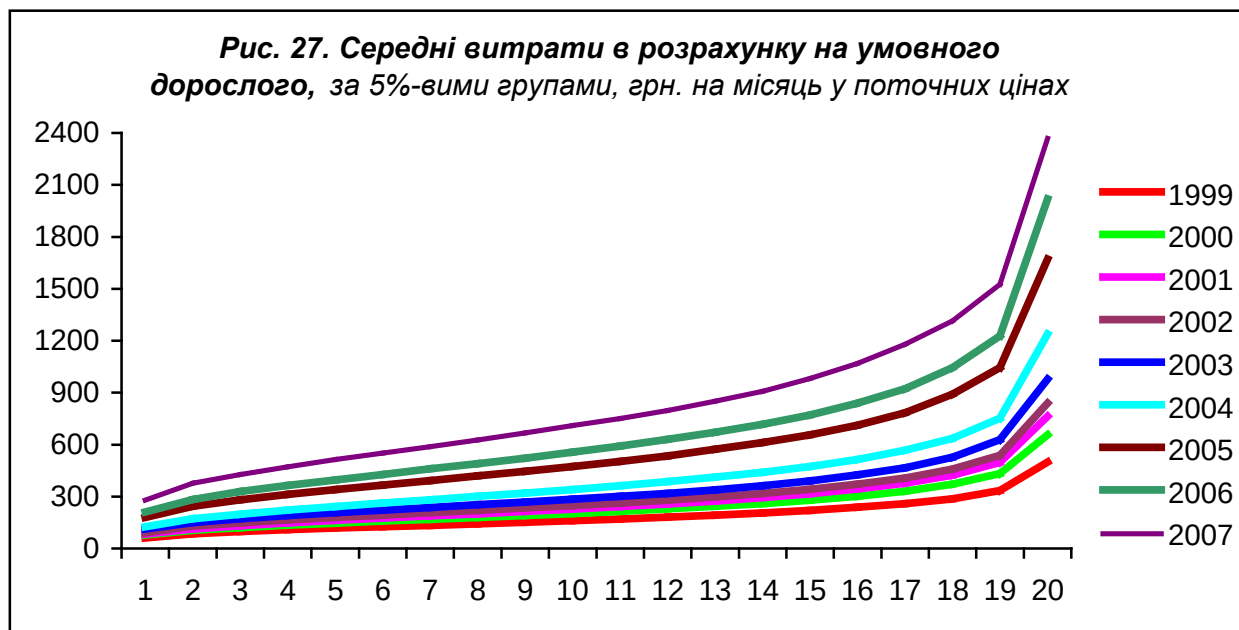
Найбільш численною є група домогосподарств із середньодушовими доходами у 550,1-700,0 грн. на місяць. Помітна правостороння асиметрія є наслідком того, що розмір високих доходів, характерних для дуже нечисленних груп, надзвичайно сильно перевищує і модальний, і середній, і медіанний.

*Джерело: Розраховано за даними Обстежень умов життя домогосподарств

Зростання доходів населення від часу подолання економічної кризи мало неоднозначний вплив на стратифікацію. По-перше, економічне зростання об'єктивно спричинило підвищення середніх доходів населення країни. Це

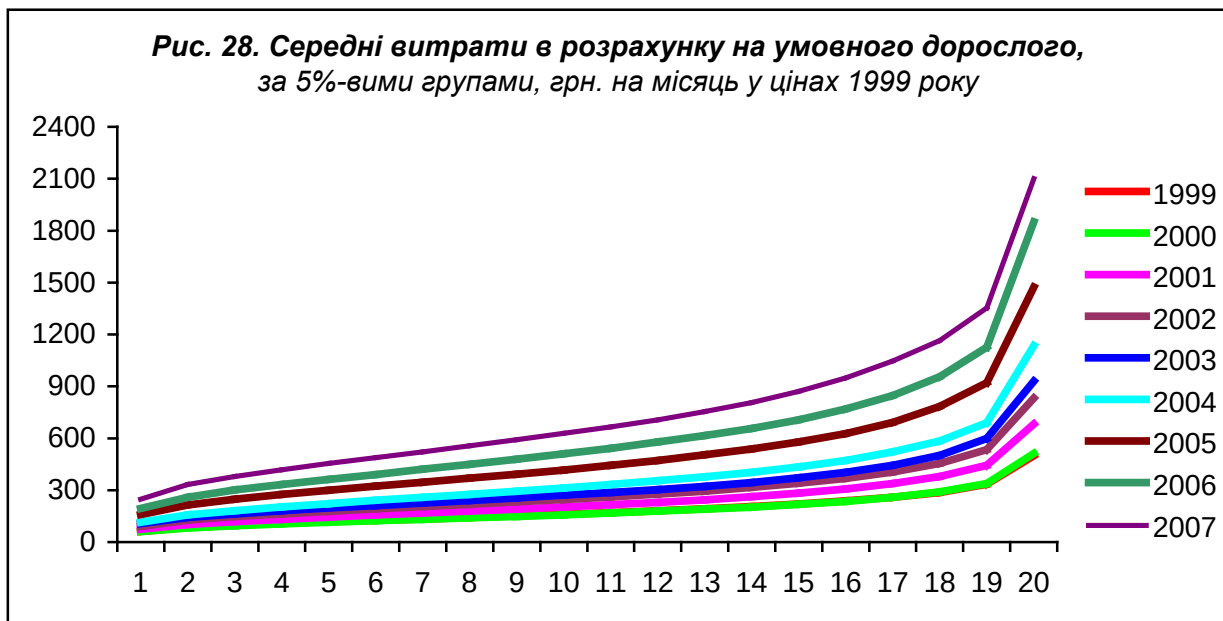
торкнулося всіх без винятку верств населення (рис. 27). По-друге, спостерігалось висвітлення частини незареєстрованих прибутків, зростання легальних зарплат і пенсій. По-третє, через різний характер економічних тенденцій в різних галузях і навіть на різних підприємствах однієї галузі різні верстви населення мали різний вигреш, зокрема найбільшим виявилось зростання статків 5% найзаможніших верств з тих, що брали участь в обстеженні.

*Джерело: Розраховано за даними Обстежень умов життя домогосподарств

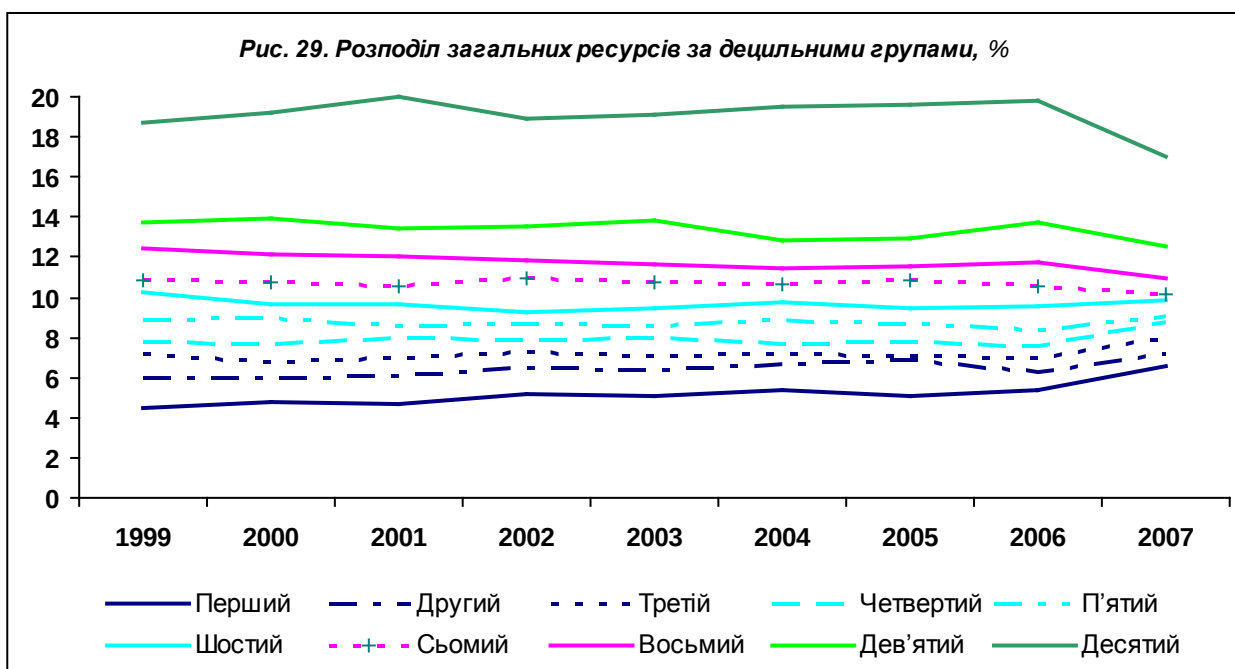
За результатами виконаних розрахунків, за 1999-2007 роки найбільше (у 4,7 разу) зріс добробут верхньої 20-ї групи; друга за темпами зростання доходів об'єднує представників 1-ї та 17-19-ї груп (5% найбіднішого і 15% відносно заможного населення – їх доходи збільшились у 4,6 разу).

Для оцінки динаміки необхідно врахувати інфляцію. Найвищі темпи зростання рівня життя спостерігалися у 2005 і 2007 роках (рис. 28), при чому саме в ці роки доходи 5% найбільш заможних верств зросли значно менше, ніж доходи решти населення. Натомість випереджаючими темпами зростали доходи заможних в 2001, 2002, 2004 і 2006 роках, а темпи підвищення доходів найбідніших 5% саме в ці роки були найнижчими.

*Джерело: Розраховано за даними Обстежень умов життя домогосподарств і даними Держкомстату України

Внаслідок зазначених зрушень відбулися помітні зміни у концентрації ресурсів. За умови абсолютної рівності кожна з десяти децильних груп концентрувала б по 10% сукупних ресурсів. Насправді ж в Україні 60% населення, яке бере участь в Обстеженні умов життя домогосподарств, концентрує менше, а 40% – більше. Бідніша половина населення упродовж 1999-2006 років володіла лише 34-36% ресурсів, і тільки в 2007 році цей показник збільшився до 40%.

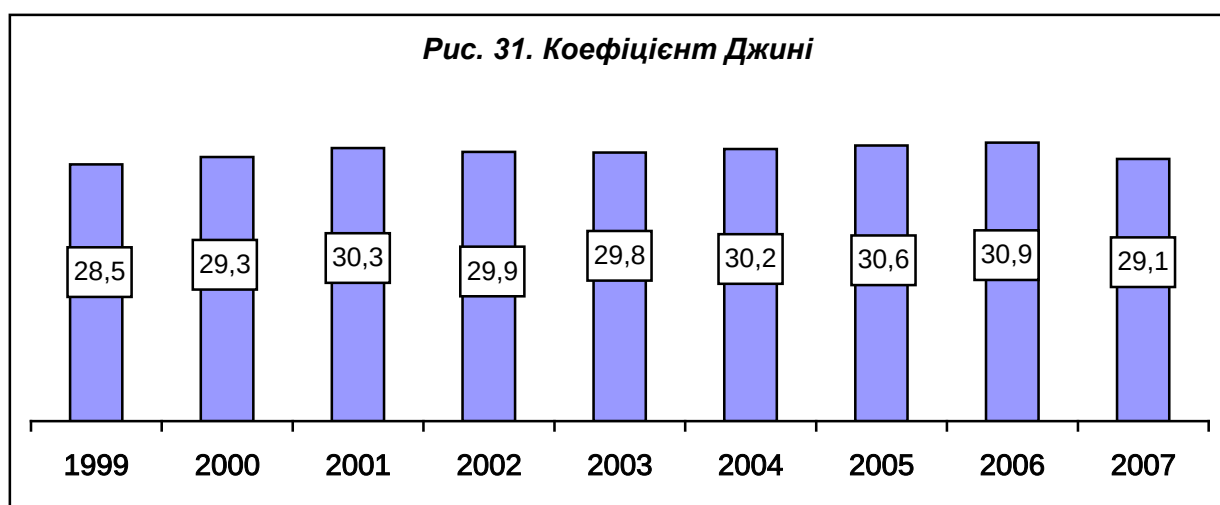

*Джерело: Розраховано за даними Обстежень умов життя домогосподарств

Закономірно найвищим є ступінь концентрації ресурсів у найвищому X-му децилі – залежно від року 17-20% загальних ресурсів. Взагалі ця група істотно відрізняється від решти населення (рис. 29). Друга за цією ознакою група – представники IX-го децилю, які концентрують 13-14% ресурсів. Практично не розрізняються VII-VIII-ий децилі (кожний акумулює 10-12% ресурсів) – їх можна об'єднати в умовну третю групу. Четверта група – представники IV-VI децилів – концентрують 6-10% ресурсів. І нарешті найбідніші 30% населення України – представники кожного з I-III-го децилів – концентрують не більше як по 8% ресурсів.

Характерною ознакою 2007 року стало істотне зближення усіх децилів за цією ознакою.

Коефіцієнт Джині (як, власне, і решта узагальнюючих показників нерівності) практично не змінюється упродовж усього періоду спостереження – відмінності мають характер випадкових флуктуацій і не виходять за межі статистичної похибки (рис. 30).

*Джерело: Розраховано за даними Обстежень умов життя домогосподарств

Однак істотних зрушень зазнала структура формування нерівності. Так, порівняно з 2001 роком – першим роком економічного зростання – істотно зріс вплив оплати праці і доходів від підприємницької діяльності. Ці зміни, безперечно, мають позитивний вплив на трансформацію психології населення. Слід також високо оцінити і різке зниження значущості доходів від особистого підсобного господарства – це відбулося переважно через зниження частки цих доходів у

загальних доходах населення (якщо 2001 року вони зумовлювали 19,3% загальних доходів, то 2007 – лише 8,6%).

Значно складніше оцінити зміни впливу соціальних трансфертів. Взагалі-то вони мають знижувати нерівність. Це стосується навіть і пенсій, оскільки в Україні досі пенсійне забезпечення здійснюється тільки із солідарної системи⁸⁹, яка за стандартами розвинених країн принципово не передбачає значної різниці в розмірі пенсій. Проте, ідеологія пенсійного страхування в Україні базується на тому, що пенсії із солідарної системи мають максимально враховувати суму сплачених страхових внесків і тривалість страхового стажу, а обмеження розміру пенсії (11 прожитковими мінімумами для непрацездатних: мінімальна пенсія не може бути меншою за один прожитковий мінімум, а максимальна не може перевищувати 12)⁹⁰ є достатньо широким для значної диференціації пенсій. Решта соціальних трансфертів здійснює надто невеликий вплив.

Табл.. XX. Вплив окремих складових доходів населення на ступінь нерівності (коефіцієнт Джині), %

	2001	2007
Оплата праці ⁹¹	+47,5	+64,4
Доходи від підприємницької діяльності	+3,5	+10,6
Соціальні трансферти	+15,0	+15,6
Пенсії	+11,4	+15,1
Допомоги по безробіттю	-0,2	-0,1
Допомоги сім'ям з дітьми	-0,3	-1,0
Допомоги бідним	-0,1	-0,3
Інші допомоги	+1,6	+0,5
Субсидії на оплату житлово-комунальних послуг, скрапленого газу і твердого палива	+0,3	+0,02
Пільги	+2,3	+1,4
Доходи від особистого підсобного господарства	+20,2	+1,9
Інші доходи	+13,8	+7,5

*Розраховано за даними Обстежень умов життя домогосподарств

Через нерівномірність розподілу ресурсів між мешканцями великих і малих міст⁹², міст і селищ, Києва і решти країни абсолютно різними є їх розподіли за квінтилями.

⁸⁹ Друга складова – загальнообов'язкове накопичувальне страхування – ще і досі не запроваджене, а третя – добровільне пенсійне страхування – є надто мало поширеним для реального впливу на пенсійне забезпечення

⁹⁰ За даними 2007-2008 рр

⁹¹ За даними 1999 року диференціація оплати праці обумовлювали 29,2% загальної нерівності населення України

Табл.. XX. Розподіл мешканців різних населених пунктів за квінтилями, %

	1999 рік				2007 рік			
	Київ	Інші великі міста	Малі міста	Селища	Київ	Інші великі міста	Малі міста	Селища
Перший	1,6	35,2	28,1	35,1	2,0	20,8	30,1	47,2
Другий	3,2	33,0	30,6	33,1	2,2	32,3	25,0	40,5
Третій	3,4	32,7	30,5	33,4	4,0	37,1	26,6	32,4
Четвертий	5,5	30,8	29,3	34,4	6,2	45,8	23,5	24,5
П'ятий	12,1	31,2	28,9	27,7	15,2	44,7	21,4	18,7
В середньому	5,2	32,6	29,5	32,7	5,9	36,1	25,3	32,7

*Розраховано за даними Обстежень умов життя домогосподарств

Так, хоча населення Києва становить дещо більше 5% населення країни, представництво його мешканців у п'ятому квінтілі сягає 15,2%, а в першому-другому – лише 2. Більше, ніж у всьому населенні представлені серед вищих квінталів представники інших великих міст. Натомість в цих групах менше, ніж серед всього населення представлені мешканці малих міст і селяни.

Варто підкреслити посилення такого роду нерівності від часу економічного зростання.

32. Диференціація населення України за харчуванням

Попри доволі низький рівень життя енергетична цінність раціону харчування пересічного українця є доволі високою (рис. XX). Безперечно, значною мірою це обумовлене національними традиціями, зокрема щодо вживання калорійних продуктів з високим вмістом жирів і взагалі роллю харчування у стандартах життя. Але водночас це є і свідченням того, що доходи українців є достатніми для забезпечення принаймні достатнього харчування.

⁹² За методологією проведення Обстеження умов життя домогосподарств, великим містом вважається місто із 100 000 мешканців і більше, а малим – місто, де мешкає менше 100 000 осіб

Рис. XX. Енергетична цінність добового раціону харчування, ккал/день в розрахунку на особу

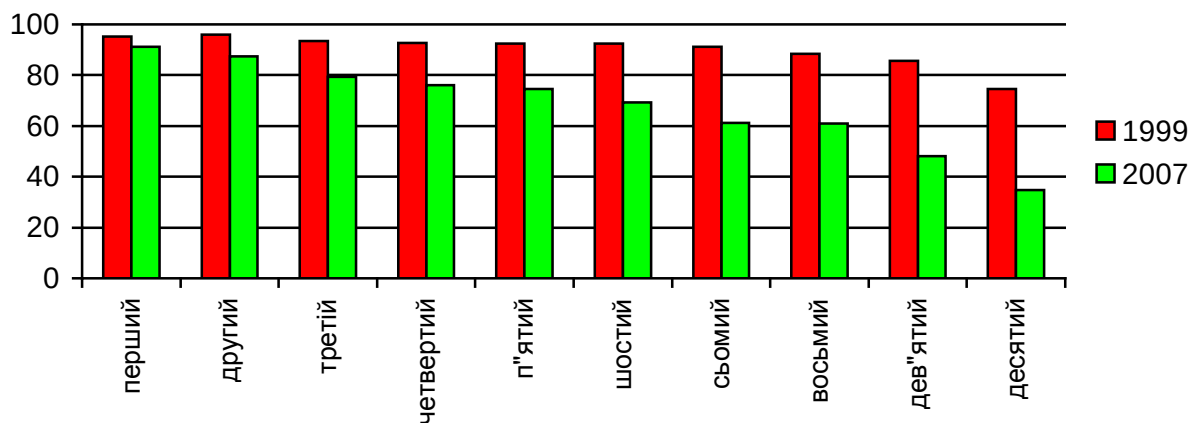

*Джерело: <http://www.euro.who/int>

Витрати на харчування посідають в Україні дуже значну частину родинних бюджетів практично всіх верств населення – лише доходи 10% найбільш заможних мешканців країни дають їм змогу витратити на харчування менше половини.

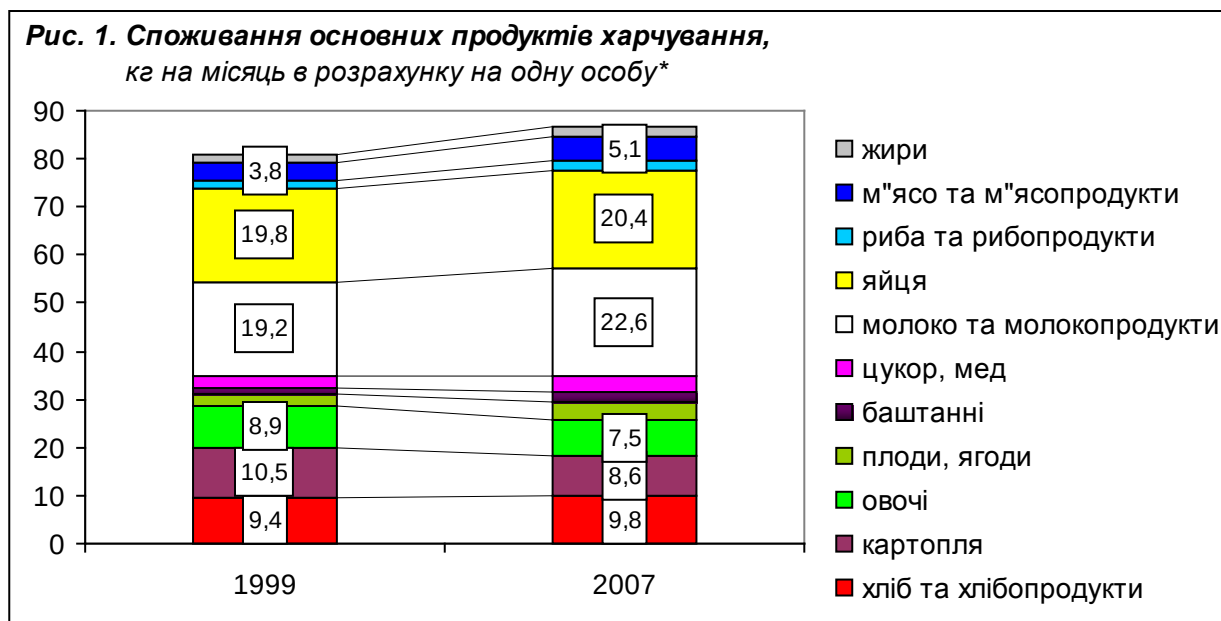
За результатами аналізу зрушень упродовж 1999-2007 років, помітне зниження цього показника відчуло менше половини населення країни. Що ж до найбідніших, то вони, як і раніше, майже всі свої доходи змушені спрямовувати на харчування, що не забезпечує їм належної якості харчування.

Рис. 1. Питома вага домогосподарств, які витрачають на харчування понад 50% своїх доходів, за децильними групами, %

*Розраховано за даними Обстежень умов життя домогосподарств

Економічне зростання і пов'язане з ним підвищення доходів пересічного українця віддзеркалилось у покращанні харчового раціону. Зокрема, істотно збільшилось споживання м'яса, риби, плодів та ягід. Натомість українці стали менше їсти картоплі і, на жаль, овочів. Загалом же споживання основних продуктів збільшилось майже на 10%.

*Розраховано за даними Обстежень умов життя домогосподарств

Проте, середні показники приховують наявність істотних відмінностей у режимі харчування, відмінностей, тісно пов'язаних із економічною нерівністю. Головною їх особливістю є те, що практично всіх основних продуктів, включаючи хліб і картоплю, представники десятого децилю їдять значно більше, ніж представники першого. Різниця в споживанні хліба становить 4 кг на місяць у розрахунку на одну особу, картоплі – 3 кг, овочів – 7 кг, плодів та ягід – 7 кг, баштанних – 2 кг, цукру та меду – 3 кг, молока та молочних продуктів – 22 кг, яєць – 14 шт., риби та рибопродуктів – 3 кг, м'яса та м'ясопродуктів – 7 кг, рослинних жирів – 1 кг. Наведені дані за 2007 рік, але вони принципово не відрізняються від розбіжностей у харчуванні різних верств населення у 1999-2006 роках.

Енергетична цінність добового раціону харчування також помітно корельована із рівнем доходів. Так, якщо представники десятого децилю щоденно споживають 4433 ккал., то представники першого – лише 2372. Не меншою є різниця у вмісті в

раціоні харчування білків, жирів та вуглеводів. Однак порівняння з 1999 роком віддзеркалює певні позитивні зрушення – за всіма показниками якості добового раціону харчування відмінності між двома крайніми децилями зменшились. Істотно знизились і показники варіації в цілому: за вмістом білків коефіцієнт варіації скоротився зі 100 до 68%, за вмістом жирів – зі 118 до 74, за енергетичною цінністю – з 94 до 59%. Залишився без змін тільки коефіцієнт варіації вмісту вуглеводів – 74%.

Табл.. XX. Енергетична цінність та вміст поживних речовин у добовому раціоні харчування, за децилями

	1999				2007			
	Вміст, г			Енергетична цінність, ккал	Вміст, г			Енергетична цінність, ккал
	білків	жирів	вуглеводів		білків	жирів	вуглеводів	
Перший	47	63	254	1751	61	98	320	2372
Другий	59	87	304	2212	73	120	361	2775
Третій	65	99	327	2436	80	134	393	3061
Четвертий	70	108	353	2638	85	142	410	3229
П'ятий	78	122	378	2897	90	153	421	3389
Шостий	85	135	408	3160	96	165	442	3599
Сьомий	93	148	441	3440	99	170	449	3698
Восьмий	99	160	454	3621	105	186	465	3924
Дев'ятий	109	180	495	4010	113	197	479	4116
Десятий	132	222	552	4704	124	216	502	4433
В середньому	85	135	401	3129	93	159	426	3482

*Розраховано за даними Обстежень умов життя домогосподарств

Тенденція, безперечно, є позитивною. Варто також підкреслити, що жодна з доволі великих груп населення не споживає менше 2100 ккал. на добу. Взагалі низька енергетична цінність раціону харчування (менше 2100 ккал. на добу, що за визначенням ВООЗ є межею достатності харчування, а отже – межею бідності) – це окреме питання. Частка такого населення становить в Україні 14,3% (за даними 1999 року – 22,8%), при чому вони представлені у всіх без винятку групах. От тільки серед 20% найбідніших таких нараховується 30,4%, а серед 20% найбільш заможних – 7,2%. Судячи з усього, частина бідніших верств населення реально не в змозі забезпечити собі достатнє харчування, а деякі більш заможні свідомо обмежують калорійність свого харчування.

33. Інфляція і нерівність

Через відмінності структури споживання і відмінності динаміки цін на різні товари та послуги інфляція здійснює різний вплив на рівні життя різних верств населення, а отже впливає на нерівність.

Теза про оплату зростання цін переважно бідними виходить з відсутності у бідних необхідних резервів, спрямування ними майже всіх доходів на поточне споживання і відсутність можливостей обмеження споживання тих товарів чи послуг, ціни на які зросли найбільше.

Табл.. XX. Індекси зростання цін, грудень до грудня попереднього року, %

	Індекс споживчих цін у цілому	в тому числі по групах			Темп зростання ВВП, в середньому за рік у постійних цінах
		продовольчі товари	непродовольчі товари	послуги	
1999	119,2	126,2	110,6	111,9	99,8
2000	125,8	128,4	108,9	131,2	105,9
2001	112,0	107,9	100,2	105,3	109,2
2002	99,4	97,7	101,6	103,4	105,2
2003	108,2	110,9	101,5	105,4	109,6
2004	112,3	115,3	105,4	107,9	112,1
2005	110,3	110,7	104,0	115,8	102,7
2006	111,6	103,5	102,5	149,4	107,3
2007	116,6	122,9	106,0	112,0	107,6
2007 до 1998	275,8	307,6	148,2	352,3	176,9

*Розраховано за даними Держкомстату

На фоні загального зростання споживчих цін найбільше підвищились вони на послуги і продовольчі товари. На подорожчання послуг помітний вплив здійснило зростання тарифів на оплату житлово-комунальних послуг, а це, хоча і по різному, торкнулось усіх верств населення, крім найбідніших – вони за житлово-комунальні послуги сплачують не більше 20% свого бюджету (пенсіонери – не більше 15%).

Що стосується продовольчих товарів, то на них ціни зростають по різному, що відповідно до частки у загальній структурі споживання справляє різний вплив на

реальні доходи різних верств населення. Так, судячи з наведених у табл. XX даних, зростання цін було доволі рівномірним – вирізняються хіба що цукор, картопля і крупа гречана – з одного боку та олія і рис – з другого.

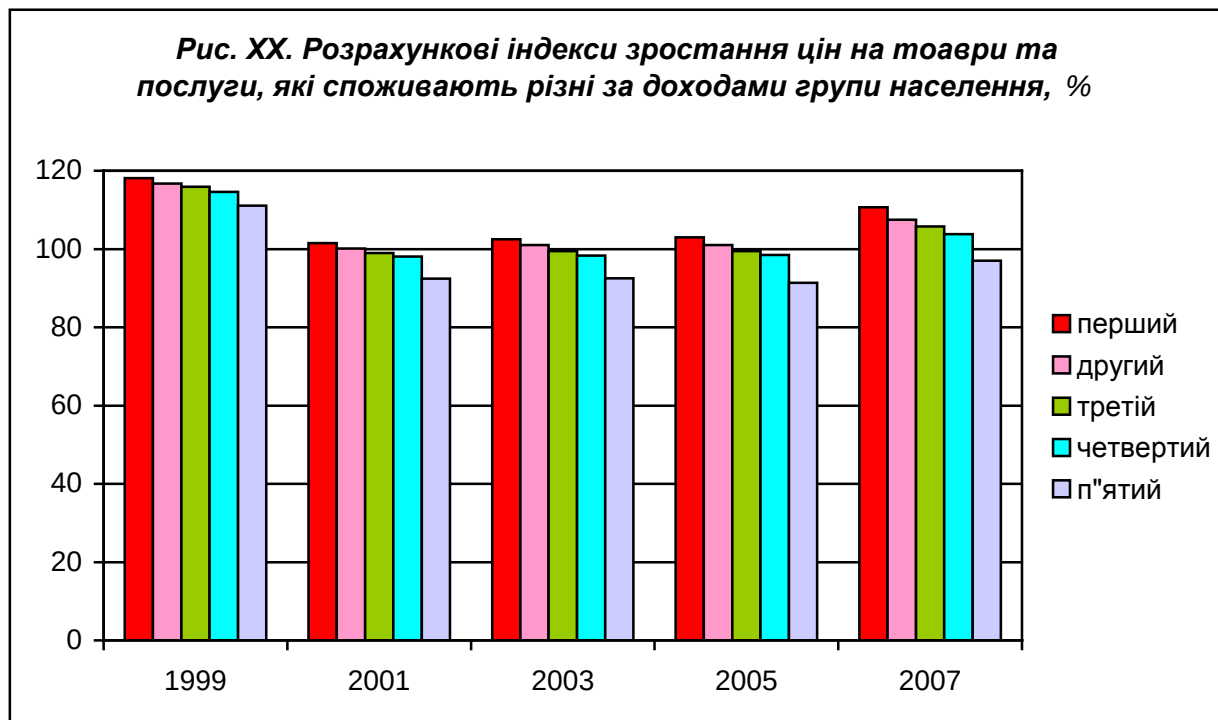
Табл. XX. Оцінка купівельної спроможності середньої заробітної плати

Продукт	Індекс цін, травень 2008 до травня 2006, %	Кількість продуктів, яку можна купити на середню місячну заробітну плату		
		Травень 2006	Травень 2007	Травень 2008
Яловичина	171,1	47,1	61,0	48,5
Свинина	162,2	39,4	55,1	42,8
Олія	219,6	177,3	218,6	142,3
Молоко	158,8	404,9	446,7	449,5
Масло	174,9	63,3	67,5	63,8
Сир м'який	168,5	83,6	89,1	87,5
Сир твердий	161,8	40,7	46,0	44,3
Яйця	175,6	333,6	356,9	334,9
Цукор	86,2	216,3	393,6	442,6
Хліб житній	171,4	520,6	529,9	535,5
Рис	215,8	287,7	339,1	235,1
Крупа гречана	136,1	237,1	273,8	307,1
Макарони	158,8	332,4	378,9	369,1
Картопля	124,9	415,2	640,8	586,1

*Розраховано за даними Держкомстату

Якби там не було, а кількість продуктів, яку можна придбати за середню заробітну плату за останні роки змінилась мало.

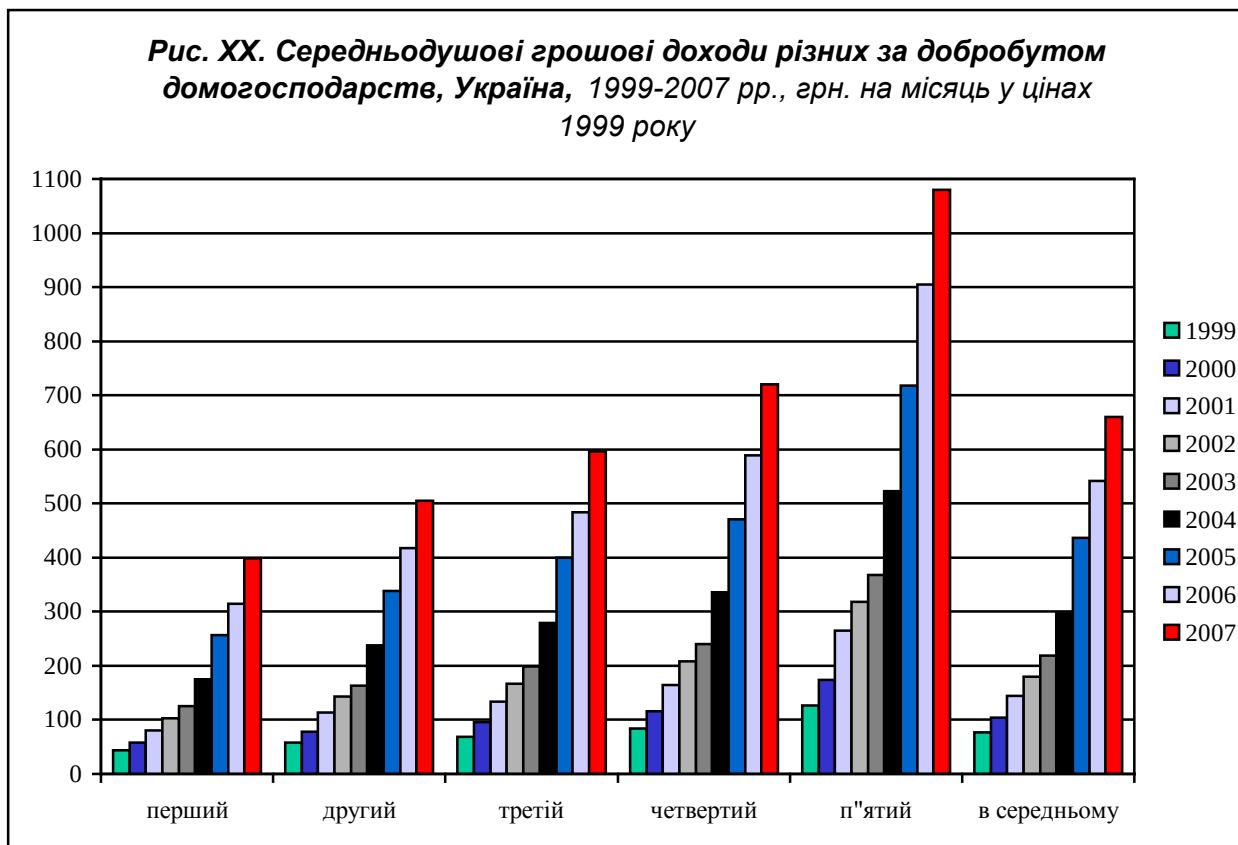
Зовсім іншою видається диференційована динаміка цін на товари та послуги, які споживають різні за доходами верстви населення (рис. XX). Упродовж усіх років спостереження що вищими були доходи населення, то меншим був специфічний для цієї групи індекс зростання споживчих цін.

*Розраховано за даними Обстежень умов життя домогосподарств і даними Держкомстату щодо цін

Методика оцінки впливу інфляції на нерівність населення передбачає:

- 1) Формування за даними Обстежень умов життя домогосподарств квінтільних груп за доходами (витратами) в розрахунку на умовного дорослого;
- 2) визначення по кожній квінтільній групі за кожний рік окремо структури споживання з виокремленням 3-х основних складових – продовольчих товарів, непродовольчих товарів і послуг;
- 3) обчислення за даними Держкомстату про індекси цін на продовольчі товари, непродовольчі товари і послуги, і відповідними розрахунками споживання індексів цін на товари та послуги для кожної групи населення;
- 4) коригування грошових доходів представників різних груп населення за допомогою диференційованих індексів цін.

*Розраховано за даними Обстежень умов життя домогосподарств і даними Держкомстату щодо цін

Отже, найбільше – на 953 грн. у цінах 1999 року – зросли доходи представників п'ятого (вищого) квінтилію, а найменше – на 355 грн. – першого (найнижчого) за доходами квінтилію. Різниця між доходами представників цих двох груп зросла у 8 разів – з 83 до 682 грн.

34. Регіональний вимір нерівності

Надзвичайно важливим у контексті подолання бідності є зниження регіональної диференціації нерівності населення за доходами і доступністю основних соціальних послуг.

Аналіз регіональних відмінностей у рівнях життя, стані здоров'я, освіті населення України свідчить про те, що диференціація істотно перевищує рівень, прийнятний для регіонів однієї країни. Це є результатом дії трьох основних чинників:

- об'єктивно існуючих розбіжностей економічного розвитку та спеціалізації економіки

- різною якістю регіонального управління і різним ступенем адаптації до ринкових умов
- збереження жорсткої фінансової централізації, успадкованої від адміністративно-командної економічної системи

Одним з методів комплексної оцінки регіональної нерівності є використання регіональних індексів людського розвитку та пов'язаних з ними регіональних індексів людського капіталу.

Основними складовими людського капіталу є чисельність та статеві-віковий склад населення території, стан здоров'я, рівень освіти та професійної підготовки. Дивіденди накопичений людський капітал приносить у формі доходів (передовсім, заробітної плати), розвиненої соціальної інфраструктури та безпечного навколишнього середовища, не тільки природного, а й соціального. Регіональна диференціація людського капіталу обумовлена дією цілої низки чинників: економічних, історичних, демографічних. Відповідно до їх розбіжностей в Україні сформувалися усталені розбіжності, що визначають маргіналізацію окремих територій країни, формування серед широких верств їх населення розпачу і безнадійності щодо власних зусиль, а отже відновлення на якісно нових, часто агресивних, засадах утриманських настроїв.

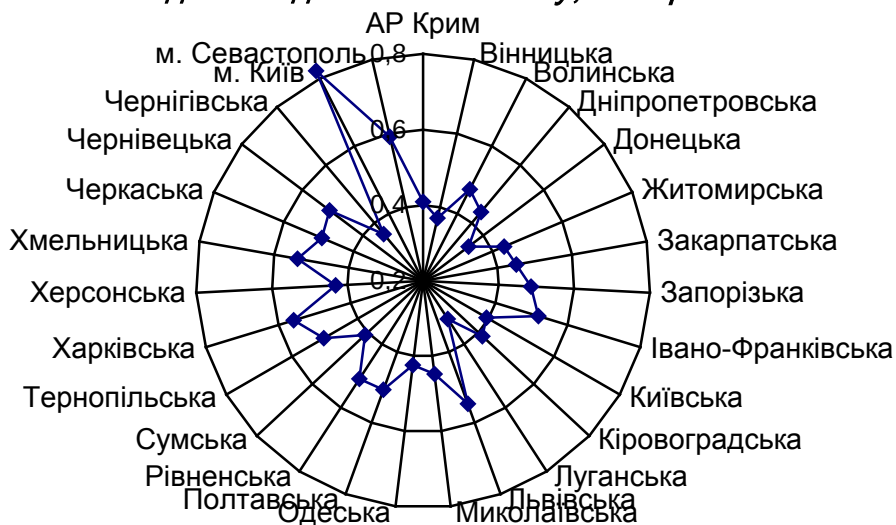
З цілком зрозумілих причин розмір накопиченого людського капіталу вище в містах, що є науково-освітніми центрами, де є сфера прикладання кваліфікованої праці. Саме вони є основними центрами припливу мігрантів, а отже саме їх населення значно молодше, активніше. Це пояснює значно вищі за середні показники нормовані значення людського капіталу в Києві, Севастополі, Харківській, Львівській, Запорізькій, Дніпропетровській областях. Якщо, скажімо, середня тривалість навчання в Києві становить 11,4 року, а в Харківській області – 10,6, то на Волині – лише 8,8; частка осіб з вищою освітою у складі населення старше 25 років коливається відповідно від 10,6% у Волинській області до 26,1% у Харківській і 39,0% у Києві.

Питома вага осіб, які не бажають отримати вищу освіту, в складі населення 15-25 років без вищої освіти, %

Неприйнятними є в Україні і розбіжності у доступі населення, передовсім молоді, до якісної освіти. Це віддзеркалюється як у надмірній диференціації питомої ваги осіб із вищою освітою у складі населення старше 25 років, так і в показниках, що характеризують прагнення молоді до набуття високої професійно-освітньої підготовки.

Індекс людського капіталу, 2006 рік*

*Розраховано за даними Держкомстату України

І хоча привертає увагу відносно високі показники невизнання цінності високого освітнього рівня молоддю Дніпропетровської, Харківської, Львівської областей та Севастополя, все ж значно вищими є відповідні показники по тих регіонах, де обмежений сам доступ до якісної освіти: Волинській, Івано-Франківській, Тернопільській областях.

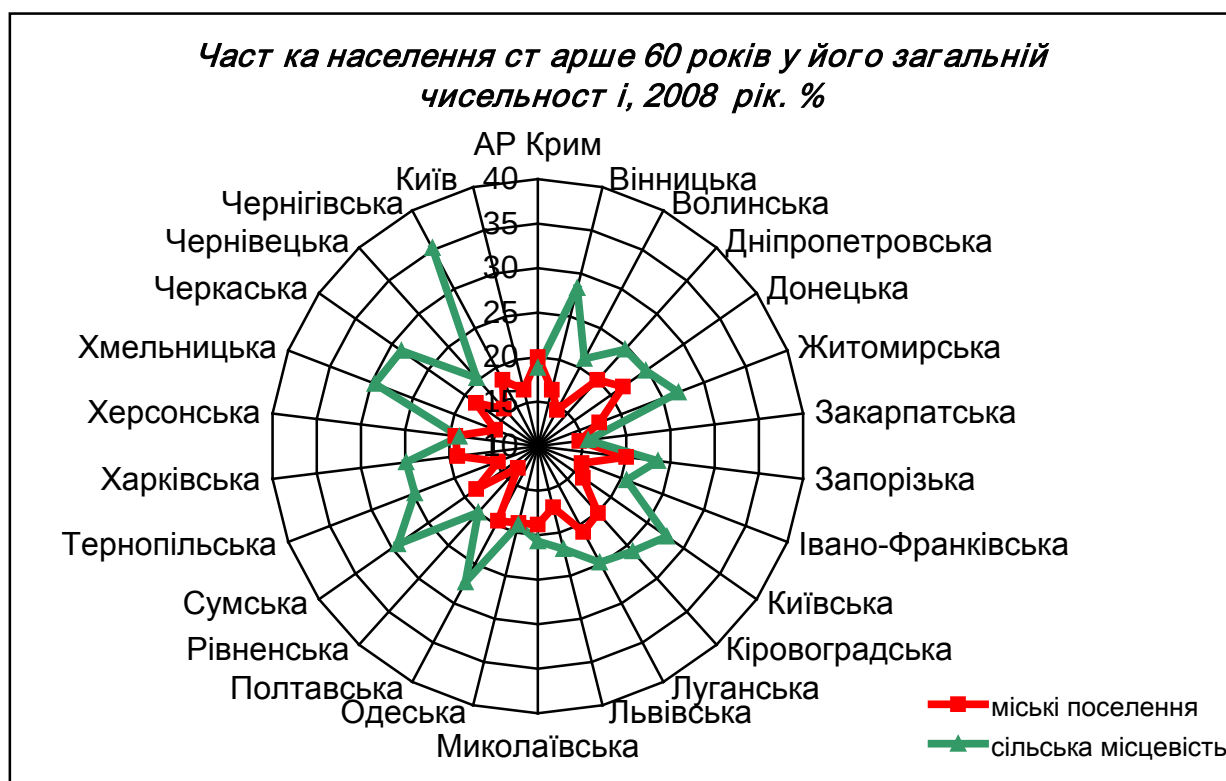

*За даними Держкомстату України

Надмірно високою є і регіональна варіація здоров'я населення. Показники стану здоров'я, зокрема така кумулятивна характеристика як середня очікувана тривалість життя при народженні, є вищими там, де краще навколишнє середовище, де менш шкідливі умови праці, де менше поширені шкідливі звички. Всупереч традиційній думці, доступність кваліфікованої медичної допомоги має менше значення. Так, максимальна тривалість життя населення притаманна Києву (71,3 року), Тернопільській (71,1 року) і Львівській (70,7 року) областям, а мінімальна – Житомирській (66,5 року), Донецькій і Дніпропетровській областям (66,7). В цілому по Україні тривалість життя населення становить 68,3 року, для чоловіків – 62,5 року, для жінок – 74,2. Чоловіки найдовше живуть у Києві (66,3 року) і на Буковині (65,8), а жінки – на Тернопільщині (76,7) та Львівщині (76,6).

На фоні загальної демографічної кризи особливо загрозливою є демографічна деградація значної частини сільських регіонів. Так, в цілому по Україні 3039 сіл не мають жодної дитини до 6 років, 1732 – жодної дитини 6-17 років і 1646 сіл взагалі

не мають молоді 18-27 років. На сільські поселення 4-х областей (Полтавської, Сумської, Харківської та Чернігівської) припадає половина: 45,5% загальної чисельності сіл, в яких нема дітей до 6 років, 51,8% сіл без дітей 6-17 років і 48,8% сіл, де нема молоді 18-27 років, розташовані саме в цих регіонах. Найстарішою в демографічному сенсі є Чернігівська область – медіанний вік селянок сягає 54,2 року, а селян – 43,1 (по Україні в цілому – 43,7 і 36,6 року відповідно). Але не набагато кращі справи і на Сумщині (49,4 і 40,5 року відповідно), Полтавщині (46,7 і 39,5 року), Харківщині (45,7 і 38,3 року). Від цих областей вигідно відрізняються Рівненщина (37,7 і 32,6 року), Закарпаття (36,0 і 32,5 року), Волинь (38,8 і 33,0) року.

*За даними Держкомстату України

В цілому ж диференціація рівнів демографічного старіння є доволі високою, і саме вона визначає ступінь навантаження на працююче населення і на пенсійну систему. Це створює також серйозні проблеми у міжбюджетних відносинах за сучасною схемою і ще гостріші – за схемою, що передбачатиме значно більшу фінансову незалежність місцевої влади, оскільки прибутковий податок є основним джерелом доходів місцевих бюджетів, а соціальне забезпечення – основним напрямом їх витрат.

В усіх регіонах рівень старіння сільського населення значно перевищує міський аналог – це пов'язано, головним чином, із тривалою міграцією молоді до міст. І всі дії щодо покращання вікового складу селян, щодо відродження українського села мають передбачати заходи, спрямовані на формування зворотного потоку – з міста в село. Без масштабного припливу молоді демографічне відтворення (не тільки розширене, а й просте) абсолютно неможливе.

Однак, накопичення людського капіталу створює лише передумови для підвищення рівня життя і одержання віддачі від інвестицій – необхідні можливості ефективного працевлаштування, оскільки основним каналом формування дивідендів є ринок праці. І на жаль, попри зниження безробіття майже до рівня природної норми в цілому по Україні, в окремих населених пунктах, особливо без крупних промислових підприємств, роботу знайти вкрай важко.

За останні роки рівень життя населення всіх без винятку регіонів значно покращився, головним чином, через загальне економічне пожвавлення. Однак частка натуральних доходів все ще перевищує 15% сукупних доходів мешканців Волинської, Івано-Франківської, Тернопільської областей, а рівень відносної бідності на Тернопільщині перевищує 50%. Саме ці території найбільше потерпають від браку робочих місць із пристойною оплатою праці, а через доволі низький рівень професійно-освітньої підготовки їх населення має обмежені можливості знайти роботу за межами територіальних ринків праці.

Фактично в Україні формується територіальна сегрегація за соціально-демографічними ознаками, при чому вона абсолютно не співпадає із розшаруванням територій за ознаками економічними. І якщо міжнародний досвід регіональної політики дає взірці протидії надмірній економічній нерівності територій, то ефективних спроб подолання соціально-демографічної сегрегації поки нема.

Руйнація демографічного потенціалу є найбільш гострою у Північно-Східних та Центральних регіонах України. Сільську місцевість цих областей можна цілком обґрунтовано назвати зонами прискореної демографічної деградації. Але в менш широких масштабах руйнівні демографічні процеси спостерігаються і в сільській місцевості інших областей, за винятком хіба що Заходу. Занепад території є

неминучим наслідком її демографічної деградації. Але формування „демографічних пустот” загрожує країні в цілому через руйнацію ландшафту – з одного боку і вимивання цілих пластів етно-національної культури – з другого. Саме тому в ряду критеріїв надання допомоги із структурних фондів ЄС використовується, зокрема, критерій густоти населення (якщо в сільських районах густота населення не перевищує 100 осіб на квадратний кілометр)⁹³. Загальні ж принципи регіональної структурної політики закладено в Договорі про Європейський Союз.

Регіональна сегрегація і маргіналізація окремих територій, яке формується в Україні, є настільки складним та інерційним явищем, що подолання його у найближчій перспективі видається абсолютно неможливим – завдання регіональної політики полягає, таким чином, радше у врахуванні існуючих розбіжностей при забезпеченні максимально рівних стартових умов розвитку людини. Це, безперечно, не означає прийняття як даність того, що частину територій, особливо в сільській місцевості, очікує знелюднення, що в більшості регіонів чоловіки вмирають на 13-14 років раніше за своїх однолітків із економічно розвинених країн, що міграційний вплив набуває все більших масштабів (йдеться не про зовнішню, а передовсім про внутрішню українську міграцію), що приходить у занепад навіть та соціальна інфраструктура, яка не в кращому стані була успадкована від УРСР.

Економічний прогрес не обмежуватиметься столичним регіоном – його наслідки неминуче поширюватимуться на всю територію країни. Але необхідно забезпечити максимальну рівність населення у доступі до результатів зростання ВВП і бюджетних ресурсів, максимально ефективно використання нових можливостей.

Найбільш масштабним компонентом регіональної політики України вже на сучасному етапі має стати подолання занепаду сільських територій. Безперечно, основним завданням є відновлення чисельності і вікової структури населення. Єдиною можливістю є міграційний приплив. Необхідно забезпечити стимулювання частини міського населення до переїзду в сільську місцевість, залучати іммігрантів з інших країн переважно до сільської місцевості. Проте, дуже важливо при цьому

⁹³ Council Decision 2006/144/EC of 20 February 2006

забезпечити комфортну сумісну життєдіяльність етносі, різних за культурою, релігією, правилам поведінки.

Надзвичайно важливим напрямом дій щодо подолання занепаду сільської місцевості має стати розвиток несільськогосподарської зайнятості, створення умов для масштабної маятникової міграції сільського населення на роботу до міст.

Крім суто економічних механізмів для цього необхідно задіяти контрольні інструменти громадянського суспільства, а для цього мають бути створені відповідні структури із своїми правами та обов'язками.

Необхідність максимального наближення влади до населення, зокрема через надання відповідних функцій місцевому самоврядуванню, може дати необхідний ефект лише за умови відповідної участі населення у розподілі ресурсів та контролі за їх використанням. Отже, необхідно сформувати впевненість широких верств населення у своїх можливостях впливу на політику, бодай регіональну, подолати прагнення всі кошти спрямовувати на соціальну підтримку, і навпаки – виховати настанови на використання значної частини бюджетних ресурсів для будівництва об'єктів соціальної інфраструктури (доріг, шкіл, бібліотек, лікарень), їх сучасного обладнання і – що є не менш важливим – бережливе використання.

Запровадження місцевих податків неможливе без підтримки з боку населення, а ця підтримка має спиратися на впевненість у їх справедливому і ефективному використанні – з одного боку, і на матеріальні можливості – з другого.

Ціннісні орієнтації населення, таким чином, набувають надзвичайної важливості. Їх формування має стати однією з основних функцій місцевої влади.

Критичне значення має усвідомлення широкими верствами населення, принаймні працездатного, власної відповідальності за свій добробут, за свої майбутнє і майбутнє своїх дітей.

Розділ V. Бідність і бідні в Україні

35. Економічне підґрунтя бідності

Україна, безперечно, є бідною країною. За таким ключовим показником економічного розвитку, як ВВП у розрахунку на одну особу, з усіх країн Центральної та Східної Європи Україна випереджає лише Албанію, помітно поступаючись решті (табл.. 1). Найбільшим є відставання від Словенії (рівень України становить лише 25,9% її показника), Чехії (28,8%), Естонії (32,7%).

Табл.. 1. Основні параметри економічного розвитку вибраних країн, 2007 р.

	ВВП на особу, ЄВРО за ПКС	Зарплата, ЄВРО на місяць	Інфляція, %	Рівень безробіття, %
Албанія	5 360	277	102,9	14
Болгарія	9 480	220	108,4	6,9
Латвія	14 400	566	110,1	6,1
Литва	14 840	525	105,7	4,3
Македонія	7 190	395	102,3	34,9
Польща	13 540	711	102,5	9,6
РФ	12 300	386	109,1	6,1
Румунія	9 980	422	104,8	6,5
Сербія	8 970	484	107,0	18,8
Словаччина	16 970	597	102,8	11,0
Словенія	22 390	1 285	103,6	4,9
Туреччина	8 440	794	108,8	9,9
Угорщина	15 920	736	108,0	7,4
Україна	5 800	195	112,8	6,4
Хорватія	13 160	961	102,9	10,0
Чехія	20 120	781	102,8	5,3
Естонія	17 740	697	106,6	4,7

*Джерело: Віденський інститут міжнародних економічних досліджень, www.wiiw.ac.at

І це відбулося попри чи не найвищі темпи зростання ВВП упродовж 2000-2007 рр. (табл.. 2) при практично стабільній зайнятості. Економічна криза 1990-х років виявилась надто глибокою, і для її остаточного подолання знадобляться ще роки й роки навіть за умови сталого економічного зростання.

Табл.. 2. Темпи зростання реального ВВП, % до рівня попереднього року

	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Албанія										
Болгарія	104,0	102,3	105,4	104,1	104,5	105,0	106,6	106,2	106,3	106,2
Латвія	104,7	103,3	106,9	108,0	106,5	107,2	108,7	110,6	112,2	110,3

Литва	107,5	98,5	104,1	106,6	106,9	110,3	107,3	107,9	107,7	108,8
Македонія	103,4	104,3	104,5	95,5	100,9	102,8	104,1	104,1*	104,0*	105,1*
Польща	105,0	104,5	104,3	101,2	101,4	103,9	105,3	103,6	106,2	106,5
Росія										
Румунія	...	98,8	102,1	105,7	105,1	105,2	108,5	104,2	107,9	106,0*
Сербія										
Словаччина	104,4	100,0	101,4	103,4	104,8	104,8	105,2	106,6	108,5	110,4
Словенія	103,6	105,3	104,1	103,1	103,7	102,8	104,4	104,1	105,7	106,1
Туреччина	103,1	96,6	106,8	94,3	106,2	105,3	109,4	108,4	106,9	104,5
Угорщина	104,8	104,2	105,2	104,1	104,4	104,2	104,8	104,1	103,9	101,3
Україна	98,1	99,8	105,9	109,2	105,2	109,6	112,1	102,7	107,3	107,6
Хорватія	102,5	99,1	102,9	104,4	105,6	105,3	104,3	104,3*	104,8*	105,6*
Чехія	99,2	101,3	103,6	102,5	101,9	103,6	104,5	106,3	106,8	106,5*
Естонія	105,4	99,9	109,6	107,7	108,0	107,2	108,3	110,2	111,2	107,1
ЄС-27	102,9	103,0	103,9	102,0	101,2	101,3	102,5	101,9	103,1	102,9

*оцінка

*Джерело: Євростат, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>

Однак, проблема не тільки в недостатньому економічному зростанні, а й у тій надто високій соціальній ціні, яку населення України сплачує за економічні трансформації. Зокрема дані, наведені в табл. 3, дають змогу з'ясувати співвідношення України з іншими країнами за показником ВВП у розрахунку на одну особу (в міжнародній статистиці цей показник використовується для характеристики продуктивності праці), за рівнем оплати праці і за певним синтетичним індикатором, що акумулює обидва зазначені співвідношення. У випадках, коли цей синтетичний індикатор перевищує 100%, заробітна плата в Україні є завищеною порівняно із референтною економікою, у тих же випадках, коли ступінь економічної обґрунтованості оплати праці є меншою за 100%, заробітна плата в Україні є, навпаки, заниженою. Судячи із виконаних розрахунків, менш справедливою і економічно обґрунтованою є оплата праці найманих робітників тільки в Болгарії та Російській Федерації – від усіх інших країн Україна значно більше відстає за рівнем заробітної плати, ніж за продуктивністю економіки.

Табл.3. Співвідношення України з вибраними країнами за основними макроекономічними показниками, 2007 рік, %

Референтна країна	За ВВП на особу (у євро за ПКС)	За заробітною платою (у євро на місяць)	За рівнем економічної обґрунтованості заробітної плати
1	2	3	4=3/2
Албанія	108,2	70,4	65,1
Болгарія	61,2	88,6	144,8
Угорщина	36,4	26,5	72,8
Латвія	40,3	34,5	85,6

Литва	39,1	37,1	94,9
Македонія	80,7	49,4	61,2
Польща	42,8	27,4	64,0
РФ	47,2	50,5	107,0
Румунія	58,1	46,2	79,5
Сербія	64,7	40,3	62,3
Словаччина	34,2	32,7	95,6
Словенія	25,9	15,2	58,7
Туреччина	68,7	24,6	35,8
Хорватія	44,1	20,3	46,0
Чехія	28,8	25,0	86,8
Естонія	32,7	28,0	85,6

*Розраховано за даними Віденського інституту міжнародних економічних досліджень, www.wiwi.ac.at

Безперечно, штучне заниження вартості робочої сили не може не впливати на масштаби бідності. Низький рівень оплати праці є перешкодою для накопичень і для розвитку повномасштабної системи соціального страхування, яка має унеможливлювати зубожіння у разі настання страхової події. За нинішніх умов будь-яке серйозне захворювання, втрата роботи, пошкодження житла або автомобіля неминує призводити до різкого, іноді катастрофічного, зниження рівня життя представників переважної більшості населення України. Одночасно низький рівень заробітних плат не дає змоги навіть обом працюючим батькам утримувати 2-х або 3-х дітей, і велика кількість родин, де є працюючі, бідує і потребує державної допомоги.

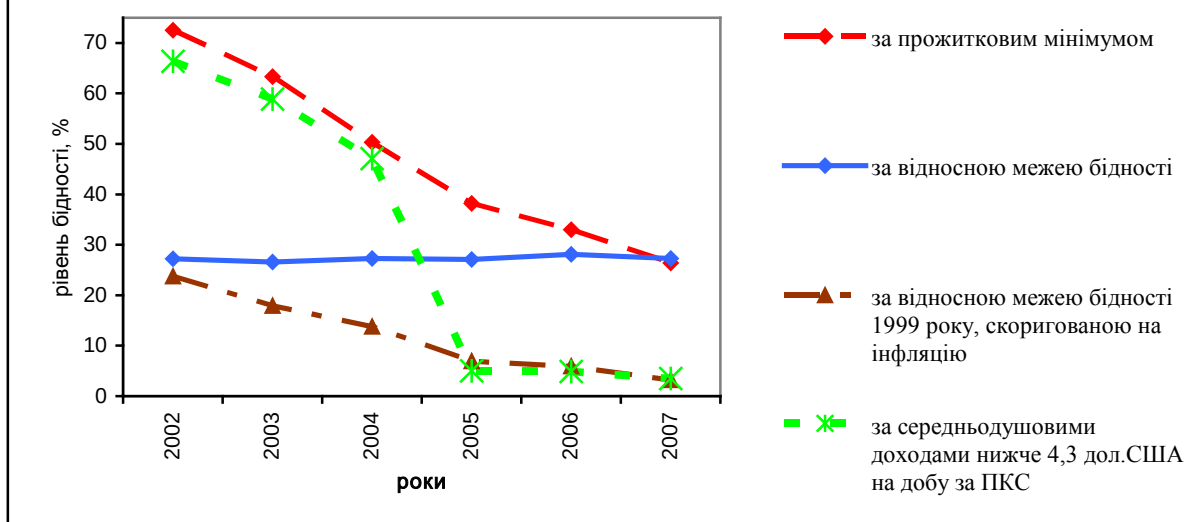
36. Оцінки бідності за доходами в Україні

Перші оцінки бідності в Україні спиралися на концепцію її визначення виключно за доходами. Бідною вважалася родина (окрема особа), чиї статки або були меншими за певну величину, або витрачалися переважно на харчування, або не забезпечували належну якість харчування.

Відповідно визначалась абсолютна (нормативна), відносна та структурна бідність. Основним критерієм абсолютної (нормативної) бідності в Україні слугує відповідність доходів (споживання, витрат) прожитковому мінімуму. Критерієм відносної бідності в Україні визначено відповідність доходів (споживання, витрат) умовної дорослої особи 75% медіанного рівня по країні⁹⁴.

⁹⁴ Для розрахунків використовується шкала еквівалентів, згідно з якою доходам (споживання, витратам) одного дорослого члена домогосподарства присвоюється коефіцієнт 1,0, а всіх інших членів (незалежно від віку) – 0,7.

Рис.1. Рівні бідності за доходами за основними критеріями її визначення, Україна, 1999-2006 роки

*Джерело: Розраховано за даними Обстежень умов життя домогосподарств

За результатами досліджень бідності в Україні упродовж 1999-2006 рр., позитивний ефект від економічного зростання дав змогу істотно зменшити масштаби абсолютної бідності, проте практично не змінив показників відносної бідності, оскільки процес розшарування за доходами спинити не вдалося. Причиною такого явища стали не тільки наслідки виникнення необґрунтованої нерівності в доходах у перші роки формування нової економічної системи, але й нерівномірний розподіл ефекту економічного зростання між різними групами населення. Малозабезпечені верстви населення найменше виграли від процесу відродження економіки країни.

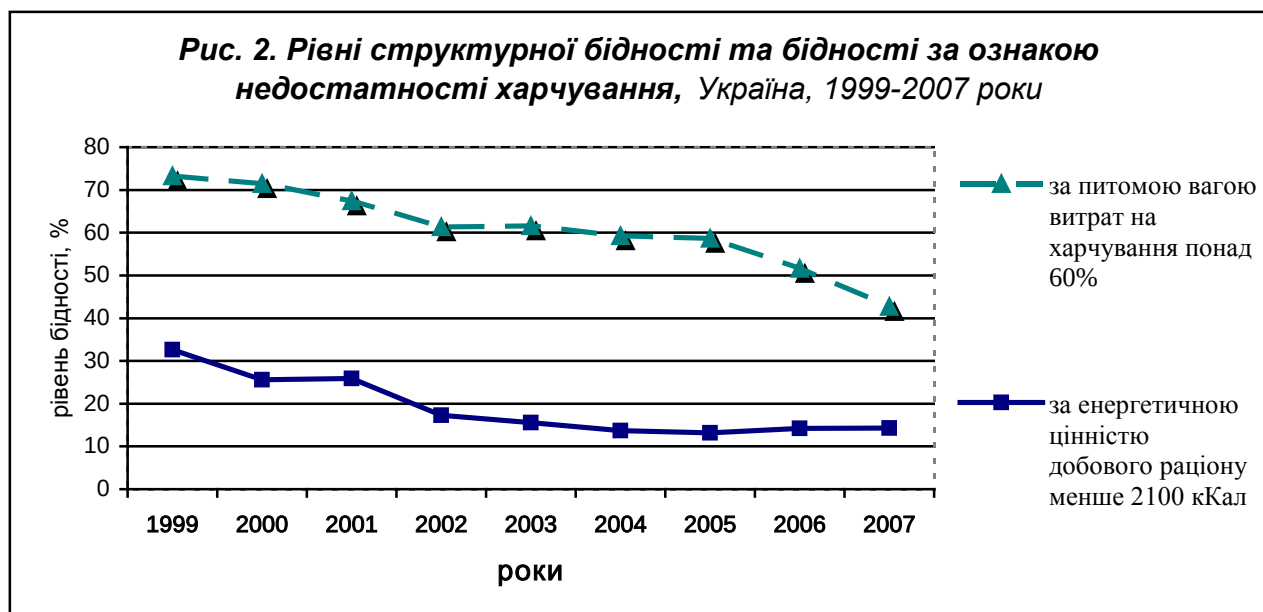
Загальне поліпшення соціально-економічної ситуації, що розпочалося в Україні в 2002 році услід за першими ознаками економічного пожвавлення, характеризується приголомшливо стрімким зниженням абсолютної бідності (як за національним, так і за міжнародними критеріями⁹⁵) і практичною стабільністю відносної бідності (рис.1).

⁹⁵ Розрахунки спеціалістів Світового банку (середньодушові доходи нижче 4,3 дол. США на добу за ПКС). Однак Від 2005 року Світовий банк використовує нову методику розрахунку рівня бідності за паритетом купівельної спроможності, тому данні отриманні до 2005 року неможливо порівнювати з даними після 2005 року

37. Оцінки бідності за структурними ознаками та якістю харчування

Оцінка бідності за структурними ознаками зазвичай здійснюється за допомогою питомої ваги витрат на харчування в загальних споживчих витратах домогосподарств. Цей показник слугує традиційним індикатором бідності: що він вищий, то біднішою є країна (регіон, певна сукупність населення). У більшості європейських країн частка витрат на харчування становить 15-20%, при чому сюди включається також харчування поза домом. В Україні на харчування витрачається близько 53,2%.

Попри позитивні зміни рівень життя в країні залишається вкрай низьким. Масштабна бідність за структурним критерієм⁹⁶ поєднується з тим, що енергетична цінність добового раціону харчування 14,3% домогосподарств є нижчою за 2100 кКал⁹⁷, тобто харчування визнається недостатнім. Найбільша частка домогосподарств, які потрапили за цю межу бідності, спостерігається в сім'ях з дітьми, що викликає занепокоєння навіть при невеликих масштабах явища.

*Джерело: Розраховано за даними Обстежень умов життя домогосподарств

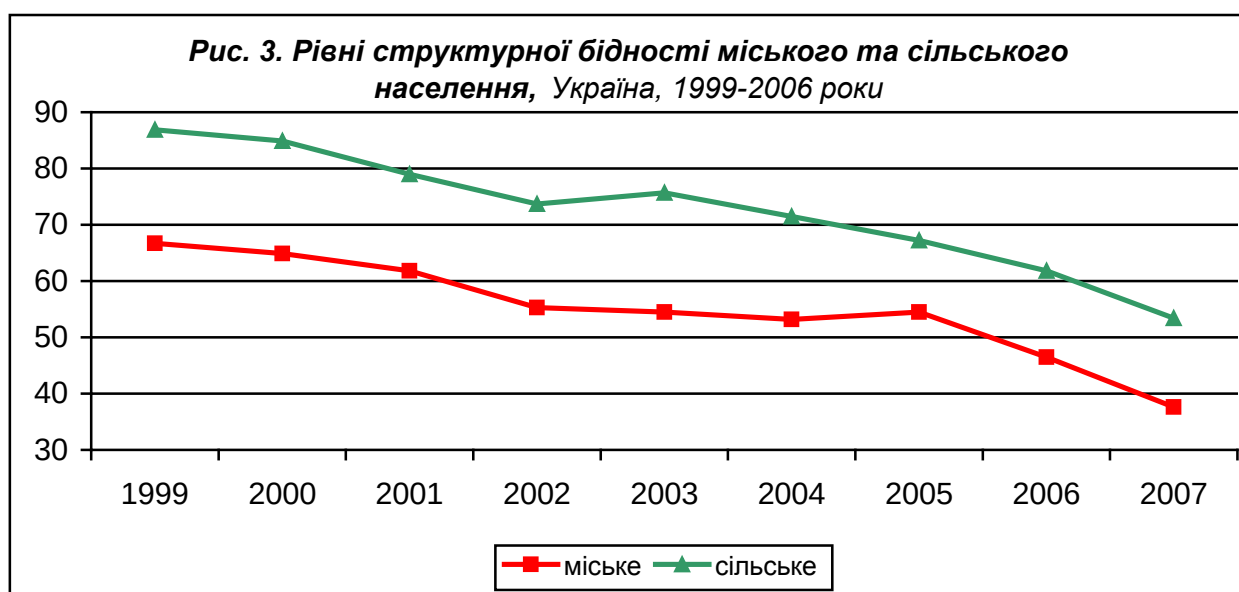
Динаміка рівня бідності, визначеної за критерієм питомої ваги витрат на харчування, що за економічною теорією виступає чи не основним індикатором

⁹⁶ Згідно із структурним критерієм, що базується на законі Енгелі щодо залежності структури витрат від рівня добробуту, бідним вважається домогосподарство, яке витрачає на харчування понад 60% своїх доходів

⁹⁷ Бідним вважається домогосподарство, в якому енергетична цінність добового раціону харчування в розрахунку на 1 особу становить менше 2100 кКал.

життєвого рівня, є також позитивною. Однак зниження рівня бідності є надто повільним. Так, у 1999 році витрати на харчування перевищували 60% сукупних витрат 73,3% населення, в 2003 – 61,6%, в 2005 – 58,7%. Нарешті в 2007 році ця сукупність зменшилась до 42,7% (рис.2.).

Енергетична цінність добового раціону харчування українців зростала доволі швидко у перші посткризові роки, а від 2003 року практично не змінюється. В цілому завдяки національним традиціям середня калорійність харчування українців перевищує середньоєвропейські стандарти. Питома вага населення, яке щоденно споживає менше 2100 кКал., знизилась з 32,6% в 1999 році до 15,6% в 2003 і 14,3% в 2007 році. Якщо зважити на те, що частина молодих дівчат цілком свідомо обмежує калорійність свого харчування не через нестачу коштів, то можна вважати рівень бідності за ознакою якості харчування близьким до мінімального.

*Джерело: Розраховано за даними Обстежень умов життя домогосподарств

За структурним критерієм бідним визнається домогосподарство, яке спрямовує на харчування понад 60% своїх сукупних витрат. Таких за даними 2007 року в Україні 42,7% (у 1999 році – 73,3%), при чому за дев'ять років спостереження частка витрат на харчування в середньому по всьому населенню знизилась з 65 до 53,2%.

Серед сільського населення рівень бідності за структурним критерієм становив у 1999 році 86,9%, тобто лівова частка домогосподарств на селі основні кошти направляли на забезпечення щоденного харчування. Хоча за останні дев'ять років

питома вага таких домогосподарств зменшилась до 53,4%, даний показник свідчить про значні масштаби малозабезпеченості та бідності на селі. До того ж, у порівнянні з міським рівнем, структура бюджетів сільських домогосподарств є додатковим свідченням низьких споживчих можливостей, навіть, на загальноукраїнському фоні.

38. Взаємозв'язок структури та рівня витрат

Структури витрат різних за матеріальними статками верств населення України істотно розрізняються, при чому з часом розбіжності зростають. Характер структурних зрушень приблизно однаковий в усіх квінтільних групах, наприклад, скорочується частка витрат на харчування (зокрема, в першій групі з 69,8% в 2002 році до 64,7% в 2007) і зростає доля витрат на непродовольчі товари (відповідно із 16,6 до 19,8%). Проте, якщо в 2002 році доля витрат на харчування найбідніших 20% населення перевищувала таку в групі з 20% найбільш заможних громадян на 30%, то в 2007 – на 44%.

Табл.. 1. Структура сукупних витрат населення різних квінтільних груп⁹⁸, %

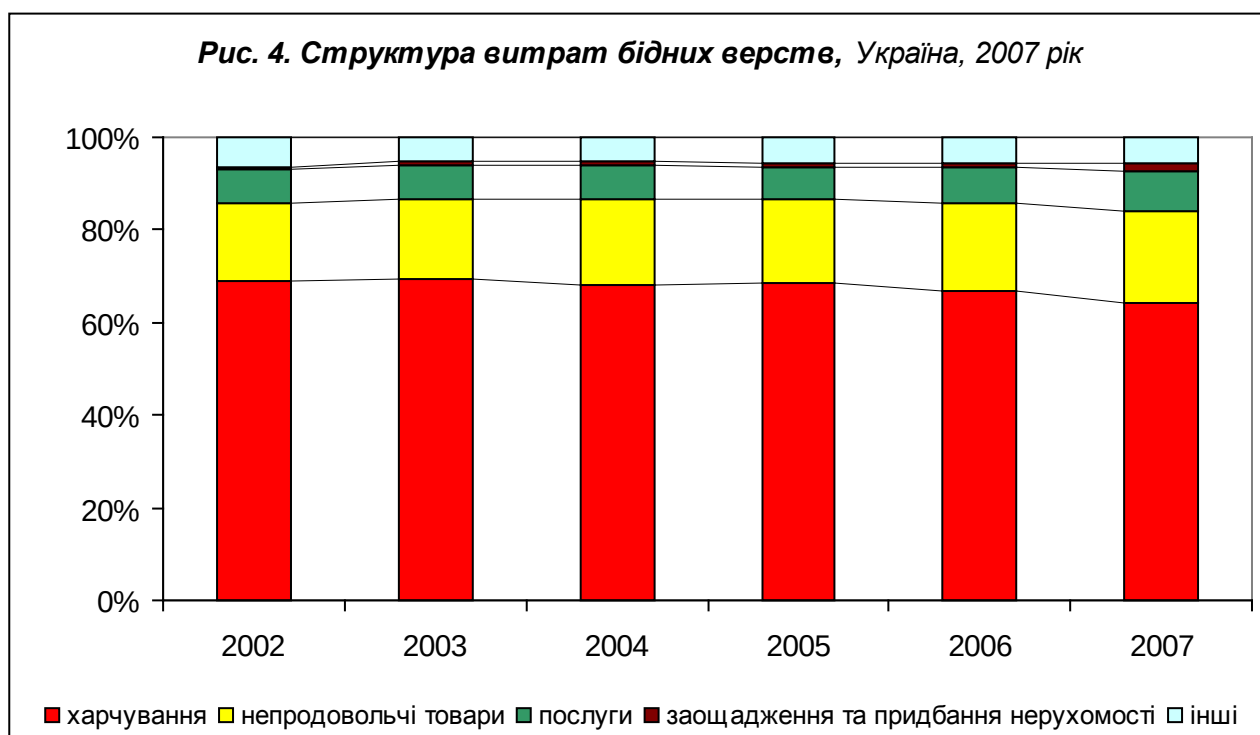
		2002	2003	2004	2005	2006	2007
Перший	Харчування	69,8	69,7	69,1	69,6	67,3	64,7
	Непродовольчі товари	16,6	17,1	18,1	17,4	19,0	19,8
	Послуги	7,0	7,4	7,3	6,8	7,5	8,3
	Інші	6,7	5,8	5,5	6,1	6,2	7,2
Другий	Харчування	65,3	65,4	65,1	65,1	62,9	59,5
	Непродовольчі товари	18,2	18,4	19,0	18,6	19,6	21,1
	Послуги	8,1	9,3	8,9	8,3	9,2	10,1
	Інші	8,4	6,9	7,0	8,0	8,3	9,3
Третій	Харчування	64,0	63,0	63,0	61,7	59,4	56,5
	Непродовольчі товари	18,3	18,6	19,2	19,6	20,1	21,5
	Послуги	8,9	10,2	9,6	9,3	10,9	11,7
	Інші	8,7	8,2	8,2	9,3	9,6	10,3
Четвертий	Харчування	61,5	60,7	60,2	60,0	55,4	53,6
	Непродовольчі товари	18,9	19,2	19,7	19,4	21,1	21,4
	Послуги	9,6	10,9	10,7	10,2	12,0	12,9
	Інші	9,9	9,2	9,4	10,3	11,5	12,2
П'ятий	Харчування	53,7	52,2	52,1	50,7	45,8	44,9
	Непродовольчі товари	19,3	20,9	20,6	20,2	22,4	22,2
	Послуги	12,3	12,8	12,5	12,3	14,1	15,0

⁹⁸ Квінтילі утворені за сукупними витратами умовної особи

	Інші	14,7	14,2	14,8	16,8	17,7	17,8
--	------	------	------	------	------	------	------

*Джерело: Розраховано за даними Обстежень умов життя домогосподарств

Характерно, що розподіл населення на бідних і небідних за критерієм відносної бідності практично співпадає із розподілом за структурою витрат. Упродовж всього періоду спостереження в структурі витрат бідних верств значно більшу частку займає харчування (в 2002 році 68,8% загальної суми проти 58,9% у небідних, а в 2007 році різниця збільшилась відповідно до 64,0% проти 51,5) і меншу – непродовольчі товари та послуги. Слід підкреслити, що в 2007 році навіть бідні верстви населення 1,6% своїх витрат спрямували на заощадження та придбання нерухомості (у 2005-2006 рр. лише 1,0 %), в той час як серед небідних відповідний показник становить 4,0%.

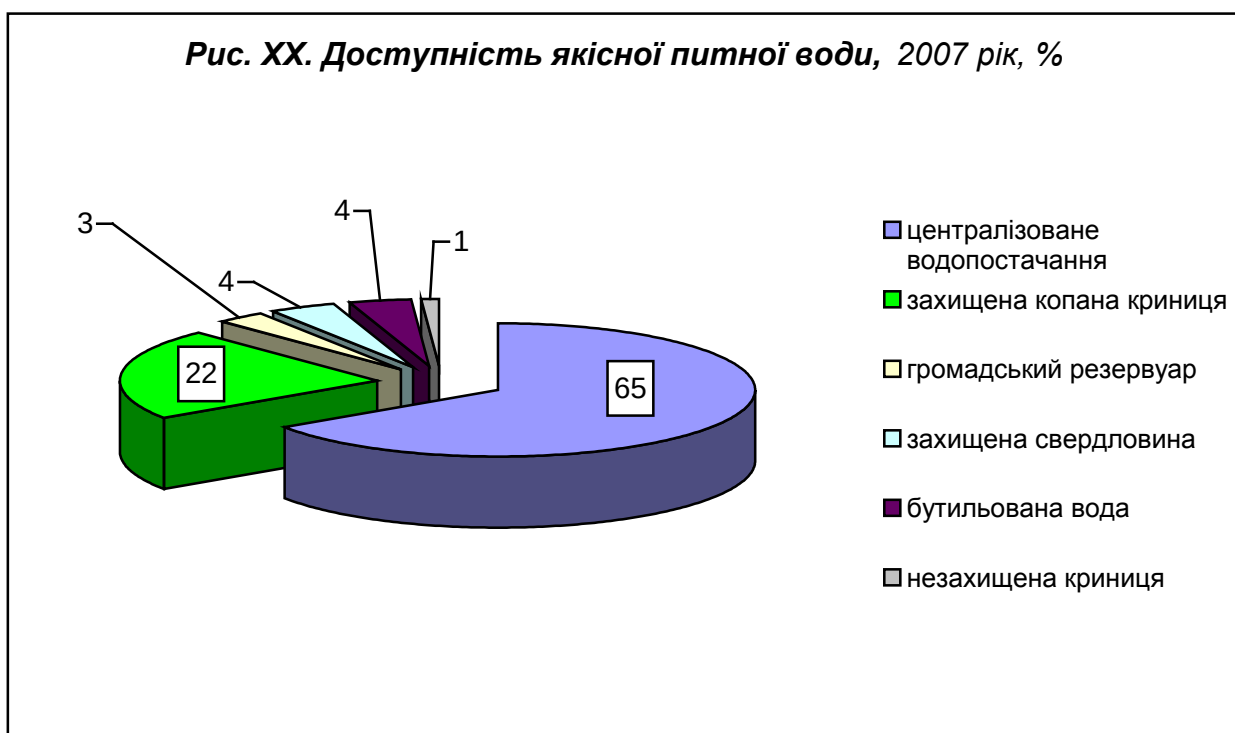

*Джерело: Розраховано за даними Обстежень умов життя домогосподарств

39. Оцінки бідності за умовами життя

Незадовільними і невідповідними сучасним вимогам є в Україні умови проживання значної частини населення. Низькі стандарти забезпечення житлом (за показниками середньої площі або кімнат в розрахунку на одну особу) поєднуються із низькою його якістю. І хоча за даними медико-демографічного обстеження, практично всі українські домогосподарства (рис. XX) отримують питну воду із

захищеного джерела (водогону або криниці), якість цієї води далеко не завжди є задовільною, зокрема через недостатню глибину криниці вода може забруднюватись поверхневими стоками. Часто викликає нарікання і якість бутильованої води. Але в цілому за світовими стандартами рівень доступу українського населення до чистої питної води є цілком достатнім.

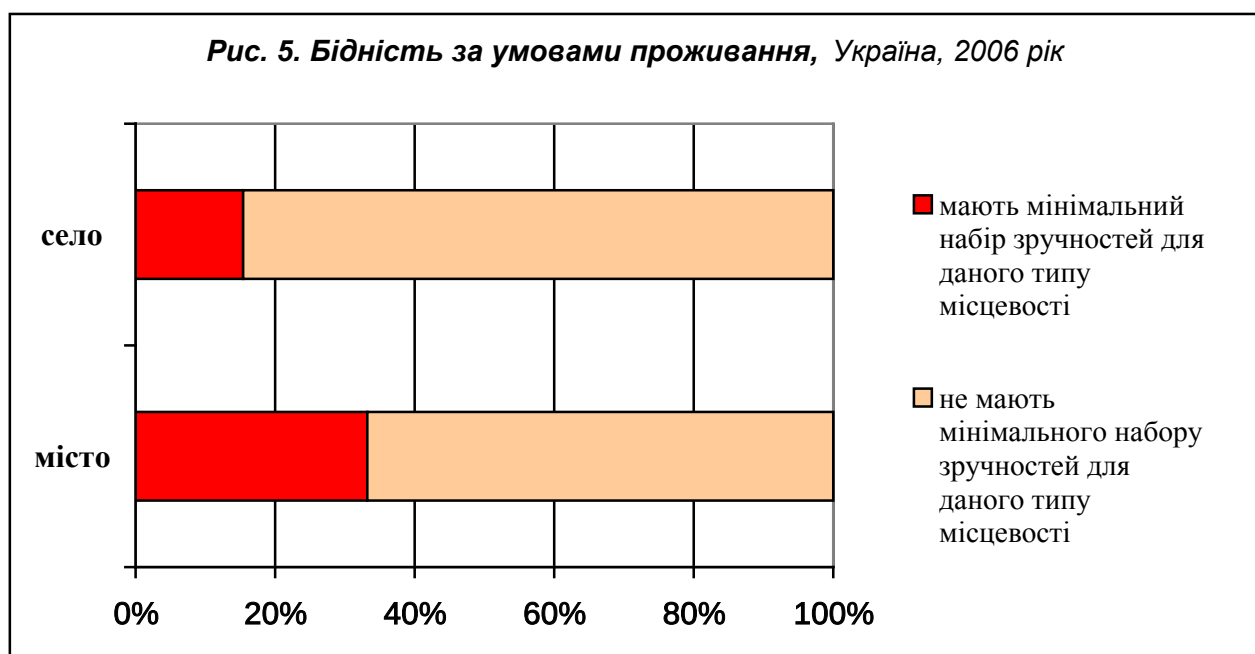
*Джерело: медико-демографічне обстеження 10000 осіб 15-49 років, проведене Українським центром соціальних реформ і Держкомстатом України в усіх регіонах

Майже всі домогосподарства мають доступ до електроенергії, хоча для приготування їжі електроенергію використовують лише 8% - лівова частка (88%) користується натуральним або скрапленим газом. Ці показники також слід визнати достатньо високими.

Однак орієнтація на дещо вищі стандарти комфортності житла (зокрема наявність гарячого водопостачання, ванни або душу в приміщенні) дає істотно гіршу характеристику умов проживання українського населення. Так, за даними 2006 року⁹⁹, 66,8% міських жителів не мають в своїх квартирах сучасних базових зручностей – гарячого водопостачання, ванни або душу, домашнього телефону. У сільській місцевості 84,6% населення живуть в будинках, не обладнаних елементарними зручностями (централізованим газопостачанням, водогоном та

⁹⁹ Ця інформація Обстеженнями умов життя домогосподарств збирається тільки по парних роках

каналізацією). Відсутність елементарних складових комфортності житла є позбавленням нормальних житлових умов, тобто проявом бідності за умовами життя. При цьому рівень забезпечення будинку сучасними вигодами зворотний часу його експлуатації та прямо пропорційний розміру населеного пункту. В сільській місцевості і нині будуються будинки без каналізації, а в містах це було практично неможливо ще 40 років тому. В результаті рівень обладнання житла сучасними вигодами – принципово різний в містах і в селах, і використання однакового критерію означає визнання бідним чи не всіх сільських мешканців. І хоча диференціація ознак нормальних умов життя за типом місцевості суперечить принципам соціальної справедливості, на практиці доводиться це робити.

*Джерело: Розраховано за даними Обстежень умов життя домогосподарств

Іншою складовою бідності за умовами життя є позбавлення сучасного набору товарів тривалого користування, який визначається за експертними оцінками, виходячи з можливостей інформаційної бази. Так, до мінімального майнового набору можна віднести холодильник, кольоровий телевізор та пральну машину; розширений майновий набір включає в себе додатково автомобіль та відеомагнітофон. В середньому по Україні у 2006 році не мали мінімального набору товарів 30,5% домогосподарств або 25% всього населення країни (у 2000 році відповідні показники становили 40 і 35%). Безперечно, ці люди є бідними.

Також бідними є ті, хто не в змозі при потребі отримати кваліфіковану медичну допомогу, придбати ліки або медичне приладдя. Таких в Україні 2007 року було 18,5% (2000 – 35,3%). Динаміка, безперечно, в цілому є позитивною (рис. 6), однак не може не турбувати зростання показника в 2007 році. Враховуючи збільшення частки тих, хто саме занадто високу вартість визначив причиною неможливості придбання ліків (96,1% проти 95,8% у 2006 році), медичного приладдя (94,2 проти 93,6%), відвідання лікаря (82,9 проти 78,0%) та відвідання стоматолога (96,1 проти 95,8%), відбулося випереджаюче зростання цін на медичні товари та послуги.

*Джерело: Розраховано за даними Обстежень умов життя домогосподарств

Однак не можна нехтувати тим, що 8,8% тих, хто потребував медичної допомоги, не відвідали лікаря через відсутність спеціаліста відповідного профілю (в тому числі в міських поселеннях цей показник становив 5,2%, а в сільських – 16,3%).

Отже, попри позитивні зрушення говорити сьогодні про подолання бідності в Україні зарано. Бідність змінює свої ознаки та форми прояву, але залишається актуальною проблемою для значної частини населення.

40. Вплив готівкових витрат на охорону здоров'я на бідність населення

Поширення платних медичних послуг в поєднанні із стрімким зростанням вартості ліків обумовлює необхідність виокремлення впливу цих чинників на бідність

населення та визначення їх „обтяжливості” для населення, включаючи найбільш вразливі його верстви.

Склад і структура готівкових витрат на охорону здоров'я визначається анкетною Обстеження умов життя домогосподарств – єдиного джерела інформації, яке дає змогу отримати цілком репрезентативні результати на системній основі. На відміну від складу готівкових витрат в економічно розвинених країнах, де виокремлюються загальні витрати на послуги охорони здоров'я та придбання медичних товарів (за винятком страхових виплат), які об'єднують оплату лікарських консультацій, купівлю медикаментів, рахунки лікарень, презенти, тощо, в Україні є можливість виокремити такі статті: витрати на медичні товари, прилади та обладнання; витрати на отримання амбулаторних та поліклінічних послуг; оплату послуг лікарень. Перша група витрат переважно акумулює кошти на купівлю ліків. Друга група об'єднує витрати на консультації лікаря, діагностичні послуги, лікування в амбулаторних умовах, включаючи стоматологічне лікування. Третя група об'єднує всі витрати, пов'язані з лікуванням у стаціонарі.

Таким чином, наявна інформаційна база дає змогу проаналізувати:

- готівкові витрати населення на охорону здоров'я: їх рівень по країні в цілому та за окремими групами населення, які відрізняються за розміром доходів, їх розподіл та структура;
- катастрофічні витрати на охорону здоров'я та їх вплив на зубожіння населення, зокрема, розподіл катастрофічних витрат за видами готівкових платежів, за різними групами населення, визначення детермінантів катастрофічних витрат.

Фахівцями Всесвітньої організації охорони здоров'я було розроблено спеціальну методичку¹⁰⁰, що дає змогу зіставити зазначені витрати із платоспроможністю населення, виявити домогосподарства, для яких вони мають катастрофічні – в контексті зубожіння – наслідки та оцінити ступінь справедливості розподілу фінансового тягаря між окремими групами населення.

¹⁰⁰ WHO/Department 'Health System Financing'/Cluster "Evidence and Information for Policy"/Discussion Paper/Number 2 – 2005/Distribution of health payments and catastrophic expenditures Methodology

39.1. Готівкові витрати на охорону здоров'я: рівень, розподіл та структура

У тій або тій формі кошти на охорону здоров'я вимушені витратити переважна частина домогосподарств (75,9% за даними 2006 року), проте в середньому не це спрямовується лише 2,3% усіх витрат населення. В основному, кошти спрямовуються на придбання ліків та інших медичних товарів, що пояснюється традиційним прагненням населення підтримувати своє здоров'я шляхом медикаментозного лікування (або за рецептом лікаря, або шляхом придбання вільно реалізованих лікарських засобів). Проте, доля цієї складової в загальній сумі „медичних витрат” практично невпинно зменшується. Загалом 70,3% населення впродовж року здійснювали такі витрати.

Натомість найменшими з цієї групи є витрати на оплату амбулаторних послуг. Це пов'язано із тим, що більшість поліклінічних послуг надається безкоштовно у системі державних медичних закладів, які фінансується державою. Населення сплачує в більшості випадків лише так звані добровільні внески або компенсує вартість матеріалів при проведенні аналізів чи обстежень. Пенсіонери, діти, інваліди та інші категорії населення звільняються навіть від цього. Так, упродовж 2006 року лише кожне третє домогосподарство оплачувало амбулаторні та поліклінічні послуги. Імовірно, що поряд з офіційними внесками до цієї статті витрат входили також неофіційні презенти.

Витрати на послуги лікарень посідають проміжне місце за сумою, і останнє за поширеністю – лише 13,4% домогосподарств здійснювали їх упродовж 2006 року. Саме невисокою їх поширеністю пояснюється відносно низький середній розмір витрат на цей вид послуг – у разі стаціонарного лікування практично весь тягар фінансування лягає на домогосподарство. Навіть за умови участі в лікарняній касі, з неї оплачуються лише найпростіші медикаменти, а решта витрат, пов'язаних із перебуванням у лікарні (ліки, харчування, постільна білизна, в окремих регіонах навіть посуд) оплачуються безпосередньо населенням. Також існує практика офіційних платежів та неформальних винагород лікарям за виконання хірургічних операцій. Тому максимальний рівень витрат на охорону здоров'я спостерігається саме по цій статті - 37100 грн. за даними 2006 року. Слід підкреслити і невпинне

зростання питомої ваги саме цієї складової у загальній сумі „медичних витрат” населення.

Варто зауважити, що Обстеження умов життя домогосподарств не репрезентує дійсно заможні верстви населення, тобто обстежені домогосподарства здебільшого належать до категорії, яка користується послугами державних закладів охорони здоров'я і лише певну групу послуг час від часу отримує в системі приватної медицини (стоматологічні послуги, діагностика, тощо). Це спростовує припущення про те, що на рівень максимальних витрат здійснили вплив дорогі послуги приватних лікарняних закладів.

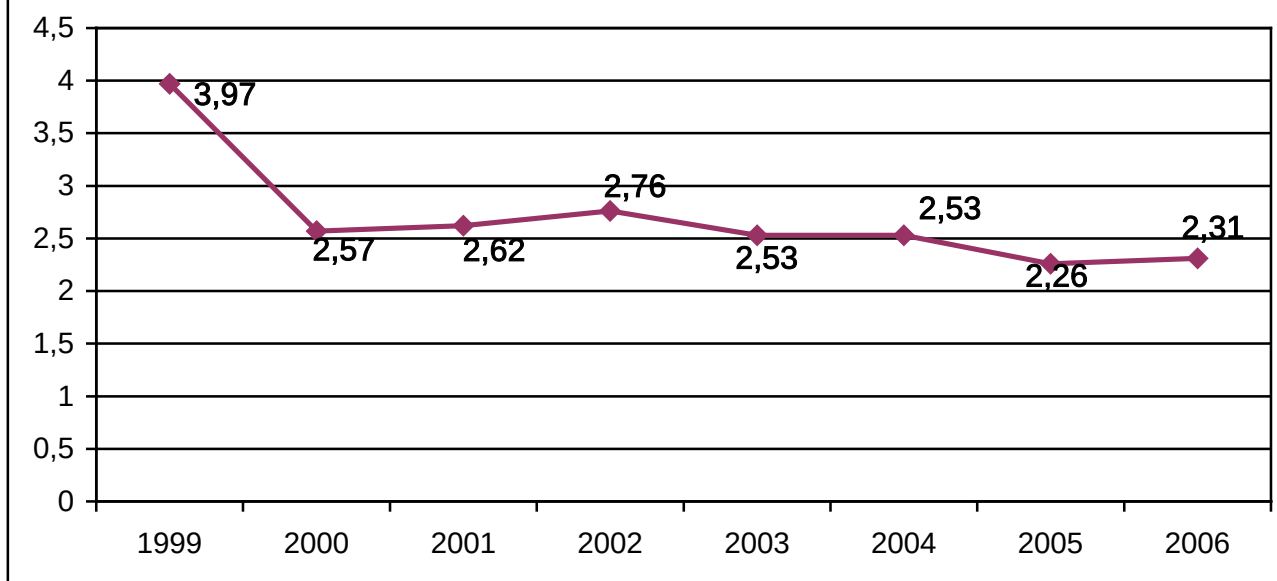
Таблиця 1.1. Готівкові витрати населення на охорону здоров'я, Україна, 2006*

	Середнє	Стандартне відхилення	Мінімум	Максимум
Сукупні витрати, грн. на рік в розрахунку на одне домогосподарство	17313,76	13965,65	1337,73	506063,9
Готівкові витрати на охорону здоров'я, грн.. на рік в розрахунку на одне домогосподарство	384,97	764,70	0,00	38920,25
Частка домогосподарств, які упродовж року здійснювали витрати на охорону здоров'я, %	75,94	42,75	0,00	100,00
Питома вага готівкових витрат на охорону здоров'я у сукупних витратах домогосподарств, %	2,31	3,96	0,00	87,19
Витрати на медичні товари, прилади та обладнання, грн.. на рік в розрахунку на одне домогосподарство	203,51	376,73	0,00	12128,97
Витрати на амбулаторні послуги та послуги поліклінік, грн.. на рік в розрахунку на одне домогосподарство	81,06	250,75	0,00	8000,0
Витрати, пов'язані із лікуванням в стаціонарі, грн.. на рік в розрахунку на одне домогосподарство	100,40	517,66	0,00	37100,0

* Розраховано за даними Обстежень умов життя домогосподарств

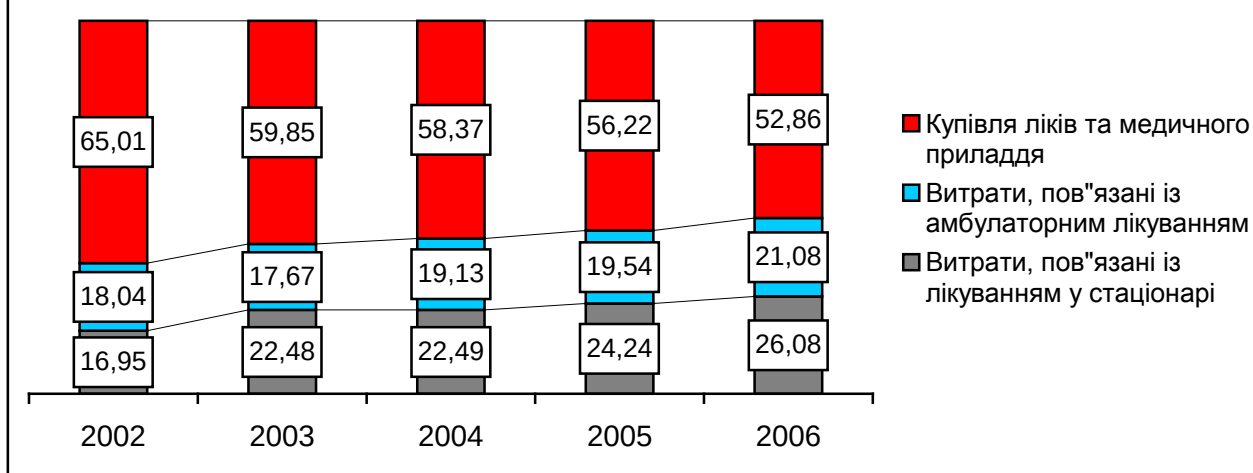
При цьому частка витрат на охорону здоров'я в структурі сукупних витрат домогосподарств після помітного зниження в 2000 році залишається практично стабільною, хоча і доволі низькою. Це начебто свідчить про доступність безкоштовних медичних послуг, але водночас 18,5% населення за необхідності не міг отримати медичну допомогу (дані 2007 року).

Рис. 2. Частка готівкових витрат на охорону здоров'я у сукупних витратах домогосподарств, %*

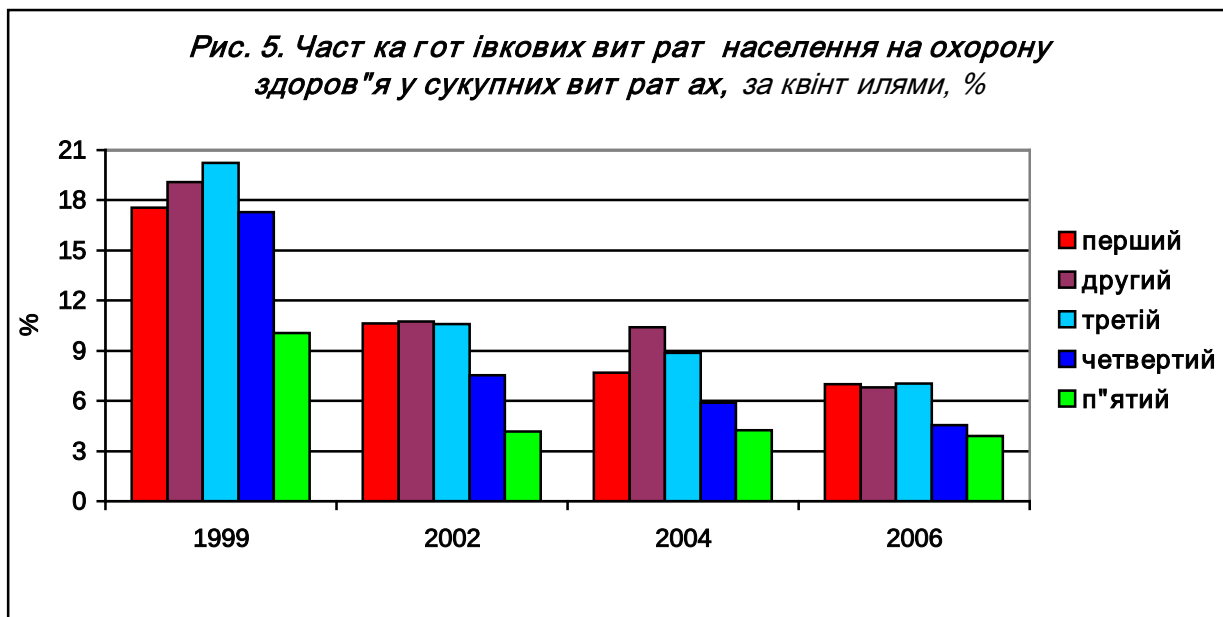
*Джерело: Розраховано за даними Обстежень умов життя домогосподарств

Рис. 4. Структура готівкових витрат населення на охорону здоров'я, Україна, %*

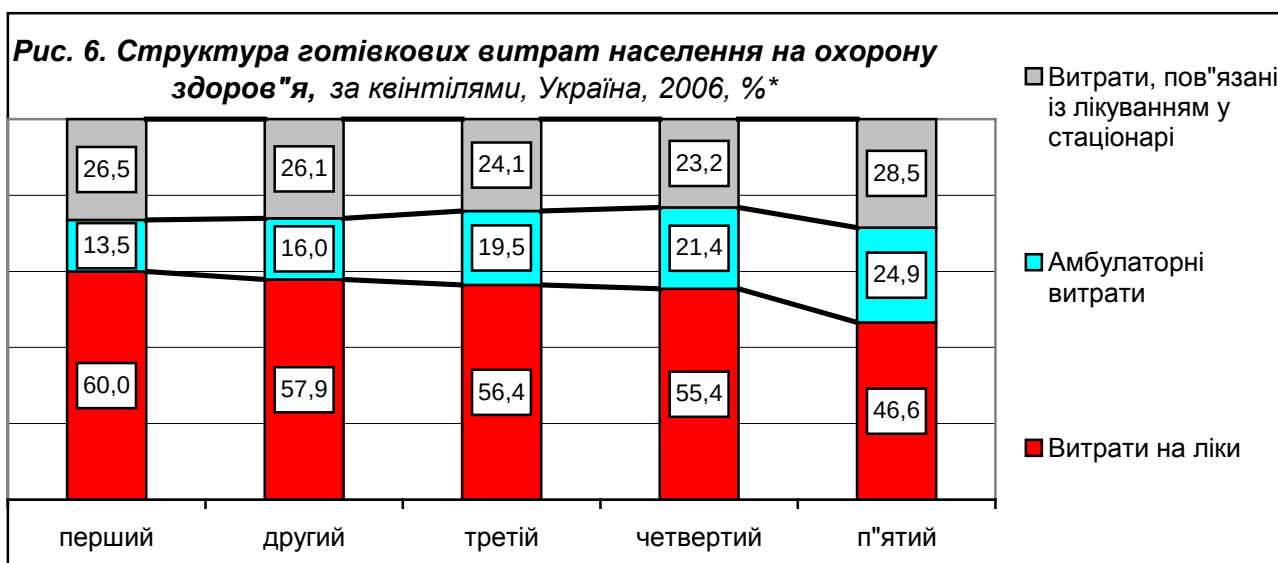
*Джерело: Розраховано за даними Обстежень умов життя домогосподарств

Упродовж усього періоду спостереження частка готівкових витрат бідніших верств населення на охорону здоров'я значно поступаютьсЯ такій серед більш заможних верств (рис. 5). Це пояснюється тим, що бідні вимушено обмежуютьсЯ безкоштовними послугами державних установ і найдешевшими ліками – критерієм вибору вочевидь виступає не якість, а ціна товару чи послуги.

*Джерело: Розраховано за даними Обстежень умов життя домогосподарств

Що стосується структури витрат, то більш-менш відрізняється вона тільки серед 20% найбільш заможних верств населення (п'ятий квінтіль) – відносно меншою є частка витрат на ліки і відповідно більшою – безпосередньо на оплату праці лікарів у стаціонарі та поліклініках. Якщо вища частка готівкових витрат на охорону здоров'я в бюджетах найбільш вразливих домогосподарств пояснюється здебільшого їх низькими доходами, то найбільш заможні (п'ятий квінтіль) обирають послуги вищої якості і більшої вартості.

*Джерело: Розраховано за даними Обстежень умов життя домогосподарств

Але суми витрат різних верств населення розрізняються значно помітніше за структуру. Так, у 2006 році загальні готівкові витрати на послуги охорони здоров'я 20% найбідніших становили 178,47 грн., тоді як 20% найзаможніших – 685,09 грн., тобто у 3,8 разу більше. (рис. 11.).

*Джерело: Розраховано за даними Обстежень умов життя домогосподарств

39.2. Катастрофічні витрати на охорону здоров'я та їх вплив на процес зuboжіння населення

Бюджет кожного домогосподарства складається з певної суми, перевищення якою межі бідності з певними обмеженнями може вважатися характеристикою платоспроможності.

$$P = E - Q_p, \text{ де}$$

P – платоспроможність домогосподарства

E – сукупні доходи (витрати) домогосподарства

Q_p – межа бідності, розрахована для домогосподарства як середня зважена сума витрат на харчування в тих домогосподарствах, де їх частка становить 45-55% сукупних витрат

*Джерело: Розраховано за даними Обстежень умов життя домогосподарств

Фахівці ВООЗ вважають, що тільки з цієї суми населення може оплачувати інші свої потреби, включаючи потреби в медичній допомозі. Безперечно, з цим припущенням можна не погоджуватись, оскільки в багатьох випадках саме лікування одного з членів домогосподарств стає причиною різкого обмеження всіх без винятку потреб, включаючи їжу. Але логіка міжнародної структури полягає в тому, що межа бідності визначає мінімальне харчове споживання, яке просто не можна скоротити. Частка платоспроможності, яка спрямовується на оплату медичних послуг, розраховується як:

$$I_H = \frac{\sum_{i=1}^n \frac{H_i}{P_i} w_i}{\sum_{i=1}^n w_i}, \text{ де}$$

I_H – індекс „медичної платоспроможності”

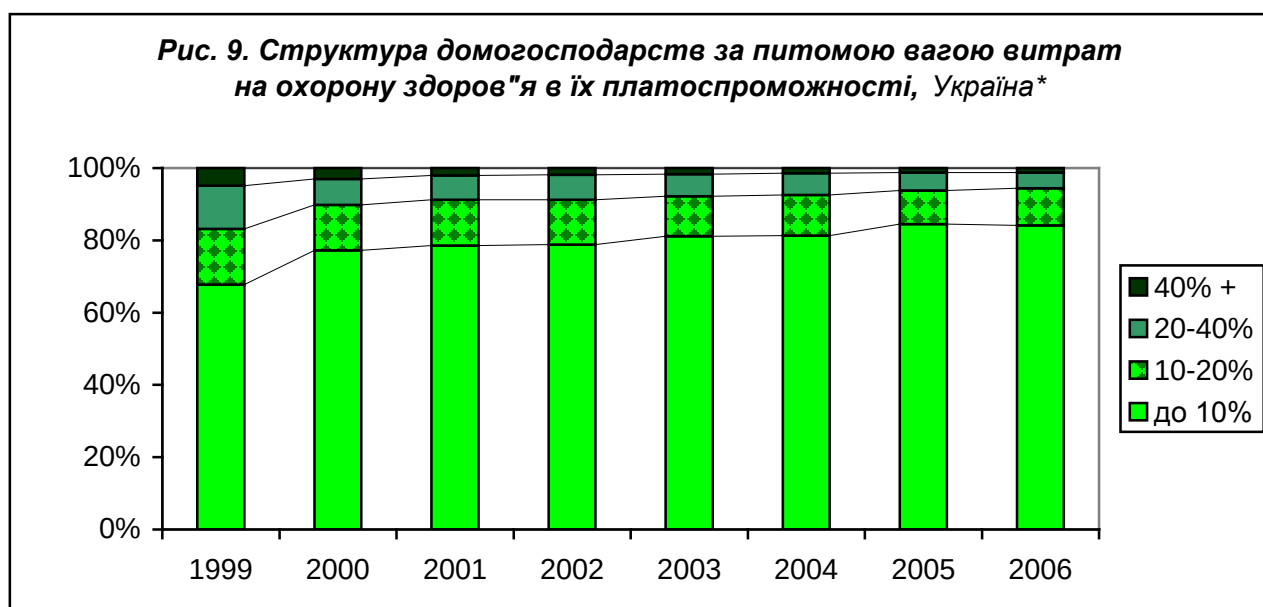
H_i – готівкові витрати населення на охорону здоров'я

w_i – вага

На фоні безумовно позитивної тенденції зростання і загального рівня доходів (витрат) населення і його платоспроможності (рис. 8) слід звернути увагу на істотне зростання різниці між цими двома показниками.

За прийнятими фахівцями ВООЗ стандартами, необхідність спрямовувати на охорону здоров'я понад 40% платоспроможності ($I_H \geq 0,4P_i$) здійснює катастрофічний вплив на зубожіння населення, від 20 до 40% ($0,2 \leq I_H < 0,4P_i$) – високий, від 10 до 20% ($0,1 \leq I_H < 0,2P_i$) – середній і до 10% ($I_H < 0,1P_i$) – низький.

Виходячи з цього, поки що платні медичні послуги в Україні здійснюють доволі низький вплив на бідність: за даними 2006 року, лише 1,2% домогосподарств спрямовують на них понад 40% своєї платоспроможності (в 1999 році – 4,9%), від 20-до 40% – 4,4% (в 1999 році – 11,9%), і менше 10% – 84,5% домогосподарств (в 1999 році – 67,8).

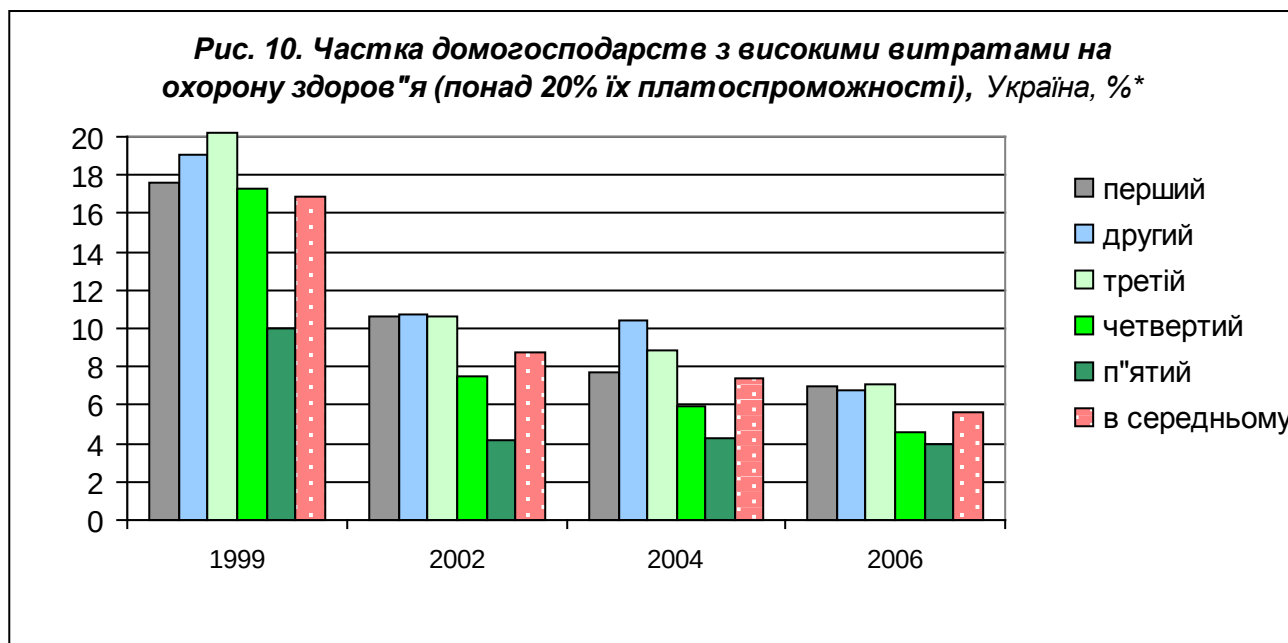

*Джерело: Розраховано за даними Обстежень умов життя домогосподарств

Спроможність домогосподарств оплачувати медичні послуги традиційно диференційована за групами, в залежності від рівня доходів. Відповідно до загальних тенденцій збільшення відриву заможних верств від решти населення найбільше зросла спроможність платити серед 20% найзаможніших, а найменше – серед 20% найбідніших домогосподарств.

Чи вплинула диференціація спроможності платити за медичні послуги на становище кожної квінтільної групи? Якщо у 1999 році понад 20% своєї платоспроможності спрямовувало на медичні послуги 16,8% домогосподарств країни, то в 2006-му їх стало значно менше – 5,7% (рис.10). у 2006 році серед 60% бідніших верств близько 7% домогосподарств мають високі готівкові витрати, в

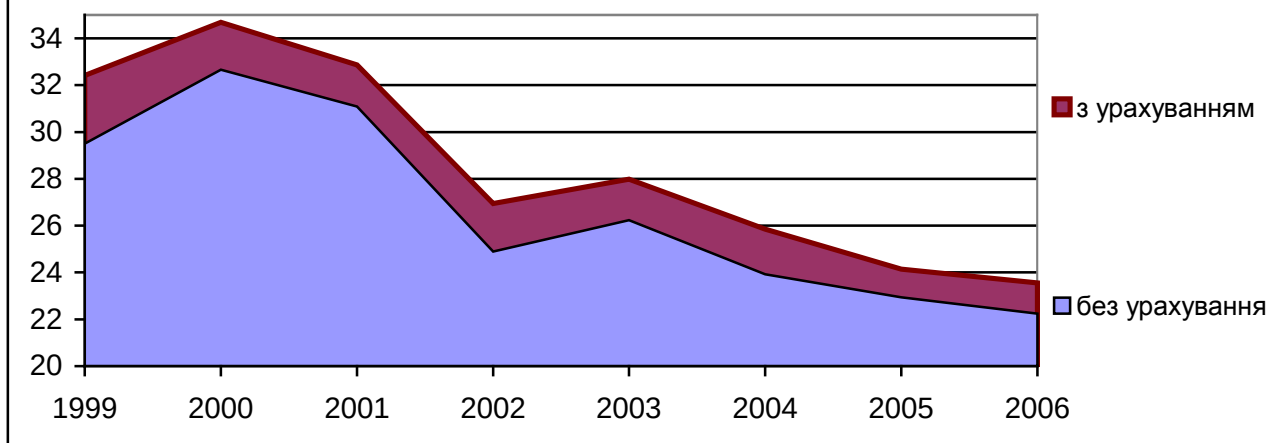
четвертому квінтілі – 4,6, а в п'ятому – 3,9%. Упродовж періоду спостереження частка домогосподарств з високими витратами на охорону здоров'я знизилась по всіх групах, але найбільш помітно серед 20% найбільш заможних. При цьому сформувався чіткий зворотній зв'язок між цим показником і рівнем добробуту, якого на межі XXI століття не було.

*Джерело: Розраховано за даними Обстежень умов життя домогосподарств

Готівкові витрати на охорону здоров'я, особливо катастрофічні, неминуче спричиняються до зростання рівня та глибини бідності. Безпосередньо ці витрати визначають від 1,2% рівня бідності в 2005 році до 2,9% в 1999 (рис. 11) і від 0,9 до 2,2% глибини бідності (рис.12).

Рис. 11. Рівень бідності на селення, розрахований без урахування і з урахуванням готівкових витрат населення на охорону здоров'я, Україна, %*

*Джерело: Розраховано за даними Обстежень умов життя домогосподарств

Рис. 12. Глибина бідності, обчислена без урахування та з урахуванням готівкових витрат населення на охорону здоров'я, Україна, %*

*Джерело: Розраховано за даними Обстежень умов життя домогосподарств

Надзвичайно важливим завданням є оцінка справедливості розподілу фінансового тягара між населенням. Для цього варто використати розроблений фахівцями ВООЗ індекс справедливості фінансових внесків (FFC¹⁰¹):

¹⁰¹ Fairness of Financial Contribution

$$F = 1 - \sqrt[3]{\frac{\sum_{i=1}^n (I_{Hi} - \overline{I_H})^3 w_i}{\sum_{i=1}^n w_i}}, \text{ де}$$

F – індекс справедливості розподілу фінансових витрат серед населення

I_{Hi} – питома вага готівкових витрат на медицину, здійснених i -м домогосподарством, у його платоспроможності

I_H – середня питома вага готівкових витрат на медицину у платоспроможності населення

Таким чином, F вимірює загальну нерівність у фінансових внесках окремих домогосподарств, при чому найбільшою є вага тих домогосподарств, які несуть найбільший (порівняно із середнім рівнем) тягар таких витрат. $0 \leq F \leq 1$ або $0 \leq F \leq 100\%$. Що ближче F до 1 або 100%, то більш справедливим є розподіл фінансового тягара послуг охорони здоров'я.

Всупереч очікуванням високе значення показника F свідчить про доволі справедливий розподіл тягара фінансування системи охорони здоров'я між окремими групами населення (рис. 11).

*Джерело: Розраховано за даними Обстежень умов життя домогосподарств

За результатами дослідження за окремими типами домогосподарств, цілком закономірно найбільший вразливою до катастрофічних „медичних витрат” групою населення є пенсіонери, при чому для домогосподарств з двома пенсіонерами такий ризик істотно (хоча і не удвічі) вищий. На відміну від інших характеристик бідності відносно невисокий ризик здійснювати катастрофічні „медичні витрати” характерний для сімей з дітьми, включаючи сім'ї з дітьми до 3-х років. Це дає підстави для висновку про те, що медичне обслуговування дітей в Україні все ще більш-менш забезпечується бюджетними асигнуваннями. Однак потрапляння в 2006 році до основної групи ризику багатодітних родин, які до цього стабільно мали невисокі показники катастрофічних витрат, обумовлює необхідність налагодження моніторингу і за цим показником.

Попри більше поширення практики оплати медичних послуг серед міських мешканців (78,4% міських домогосподарств проти 70,6% сільських за даними 2006 року) більш обтяжливими є такі витрати для сільського населення. Так, у 2006 році вони спрямовували на ці цілі 5,5% своєї платоспроможності (аналогічний показник, розрахований для міських мешканців становив 5,0%), а частка домогосподарств із катастрофічними медичними витратами в сільській місцевості становила 1,5% проти 1,1% у міській.

41. Багатомірна оцінка бідності населення України

Багатомірна оцінка бідності в Україні спирається на вимірювання таких проявів бідності: за доходами або монетарної (межею бідності слугує офіційно встановлений прожитковий мінімум), за структурою витрат (на харчування спрямовується не менше 60% загальних витрат домогосподарства), за якістю харчування (енергетична цінність добового раціону харчування становить не більше 2100 ккал), за наявністю товарів тривалого користування (межею є наявність в домогосподарстві тільки так званого мінімального набору: телевізора, холодильника, пральної машини) та за самооцінкою (самоідентифікація в якості бідного домогосподарства).

Одночасно всім критеріям за даними 2006 року в Україні відповідало лише 1,3% населення. Зрозуміло, що цей показник знаходиться в межах статистичної

похибки, і можна стверджувати, що таких верств населення в Україні практично нема.

Оскільки найвищим є рівень бідності, визначеної за самооцінками населення (84,5%), то відповідно і використання саме цього критерію у поєднанні з іншими дає значно вищі показники. Так, з усіх комбінацій двох проявів найбільшою є питома вага у загальній чисельності населення тих, хто витрачає на харчування понад 60% своїх загальних витрат і вважає себе бідним (46,7%), та тих, чиї сукупні витрати не перевищують прожиткового мінімуму і хто вважає себе бідним (30,9%). Додавання до структурного і монетарного критеріїв самооцінки призводить до того, що рівень бідності, визначений за допомогою 2-х критеріїв, перевищує рівень відносної монетарної бідності, визначений за критерієм 75% медіанного рівня витрат умовного дорослого. Таке перевищення спостерігається тільки у 2-х зазначених комбінаціях.

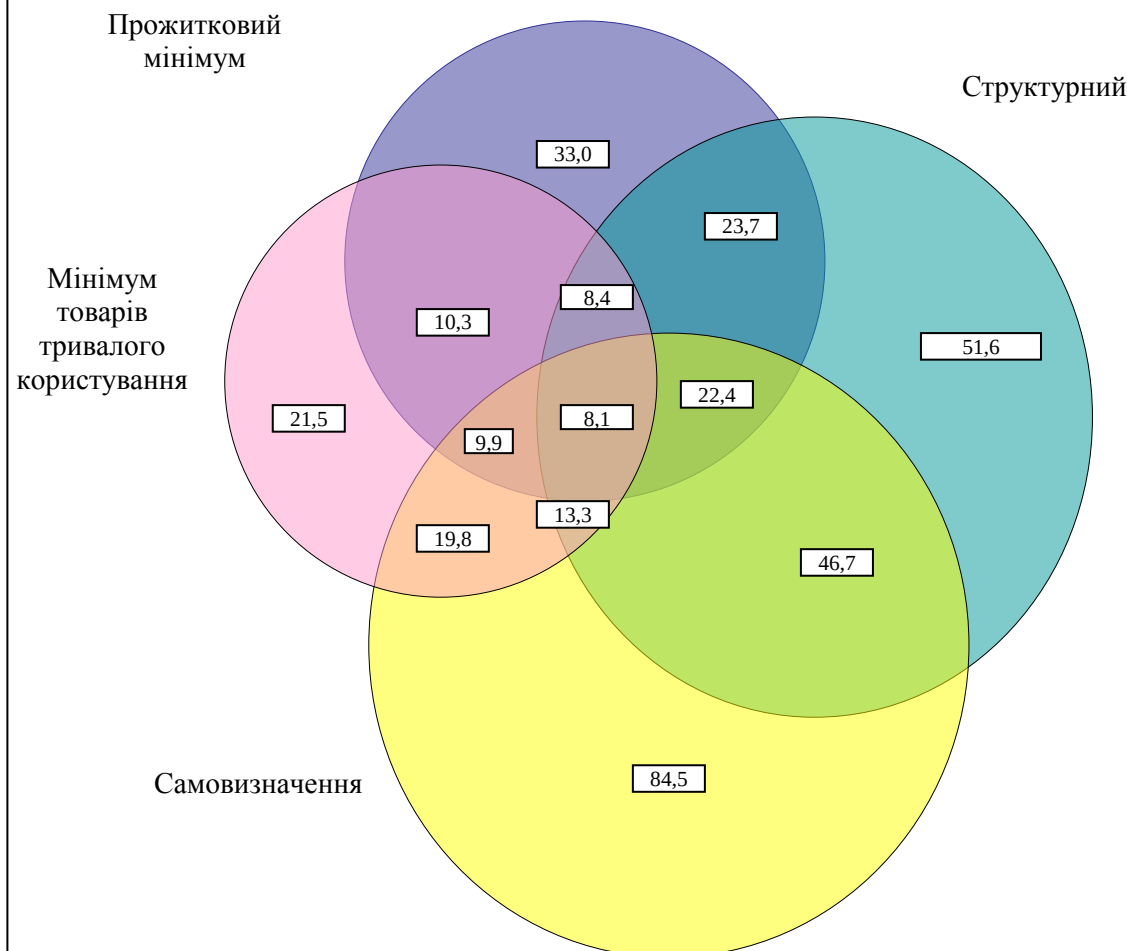
Табл.. 5. Рівні багатомірної бідності, визначеної за різними комбінаціями 2-х критеріїв, 2006 рік, %

	Монетарна	За структурою витрат	За якістю харчування	За наявністю товарів тривалого користування	За прямою самооцінкою
Монетарна	100,0	23,7	8,4	10,3	30,9
За структурою витрат	23,7	100,0	4,2	14,1	46,7
За якістю харчування	8,4	4,2	100,0	2,8	12,4
За наявністю товарів тривалого користування	10,3	14,1	2,8	100,0	19,8
За прямою самооцінкою	30,9	46,7	12,4	19,8	100,0

* Розраховано за даними Обстежень умов життя домогосподарств

Найнижчим є рівень бідності, визначеною за калорійністю добового раціону харчування (14,2%), відповідно і залучення до комбінації 2-х критеріїв саме його дає найнижчі показники бідності: у поєднанні із забезпеченням мінімальним набором товарів тривалого користування – 2,8%, а в поєднанні із спрямуванням на харчування понад 60% сукупних витрат – 4,2%.

Рис. 8. Оцінка рівня бідності за 4-ма критеріями – монетарним, структурним, мінімумом товарів тривалого користування та самовизначення, 2006 рік, %

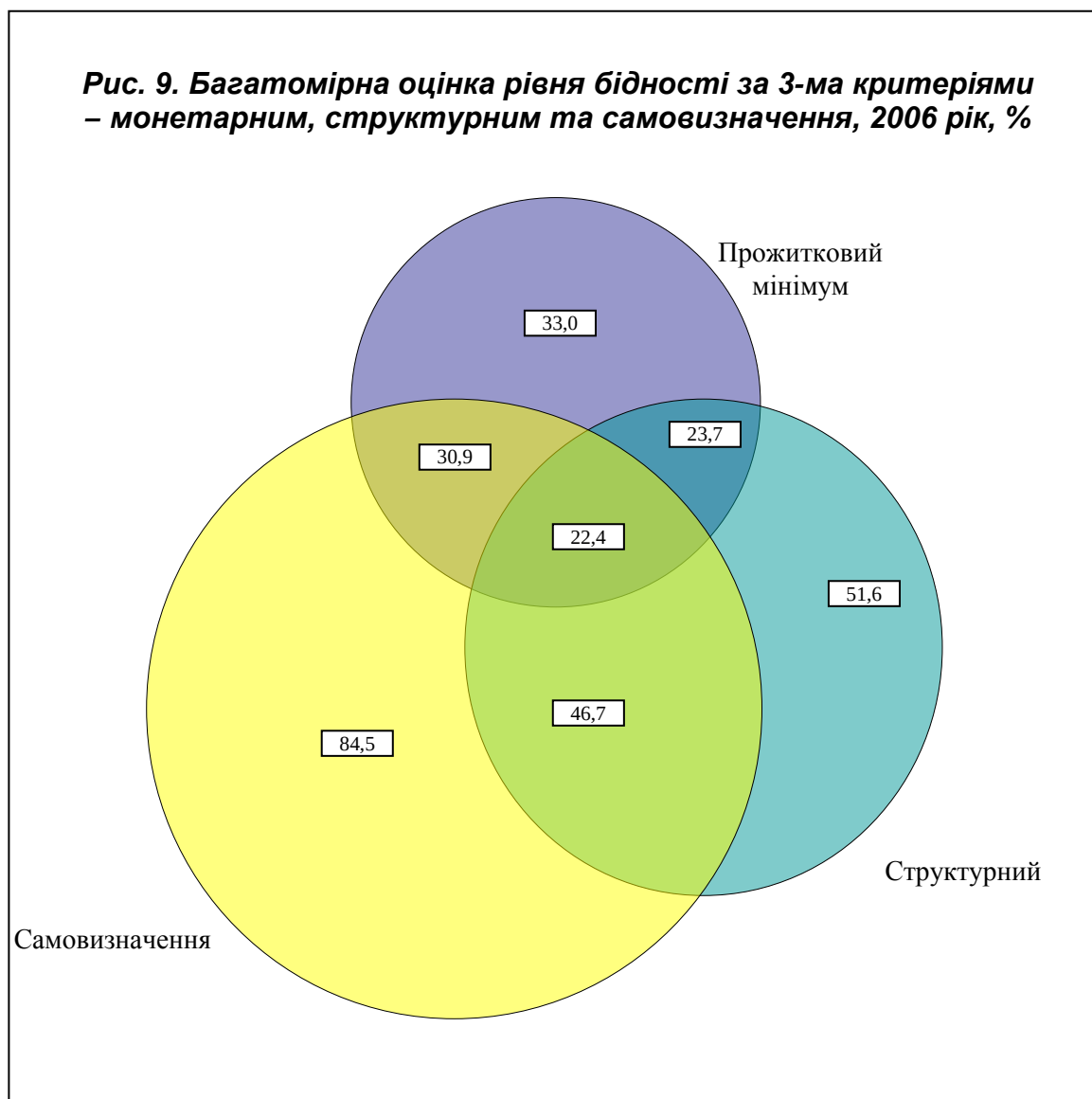

*Джерело: Розраховано за даними Обстежень умов життя домогосподарств

Це фактично робить недоцільним визначення бідності одночасно за відповідністю 3-м критеріям, якщо до цих комбінацій входить мінімальна калорійність харчування. Вилучення зазначеного параметра дає змогу оцінити рівень бідності в Україні за допомогою різних 3-х параметричних комбінацій з 4-х основних критеріїв – монетарного, структурного, мінімального набору товарів тривалого користування та самовизначення (рис. 7). Максимальну оцінку (22,4%) дає орієнтація на таку комбінацію критеріїв: монетарний, структурний і самовизначення. Комбінація структурного критерію, мінімального забезпечення товарами тривалого користування і самовизначення дає оцінку рівня бідності в 13,3%. Орієнтація на прожитковий мінімум, самовизначення і мінімальне забезпечення товарами тривалого користування знижує цю оцінку до 9,9%. Нарешті, комбінація з

монетарного, структурного критеріїв та мінімального забезпечення товарами тривалого користування дає найнижчу оцінку рівня бідності – 8,4%.

Відповідно до всіх 4-х критеріїв одночасно бідними в Україні в 2006 році було 8,1% населення. І цей показник видається занижким для відповідного використання в політиці подолання бідності.

*Джерело: Розраховано за даними Обстежень умов життя домогосподарств

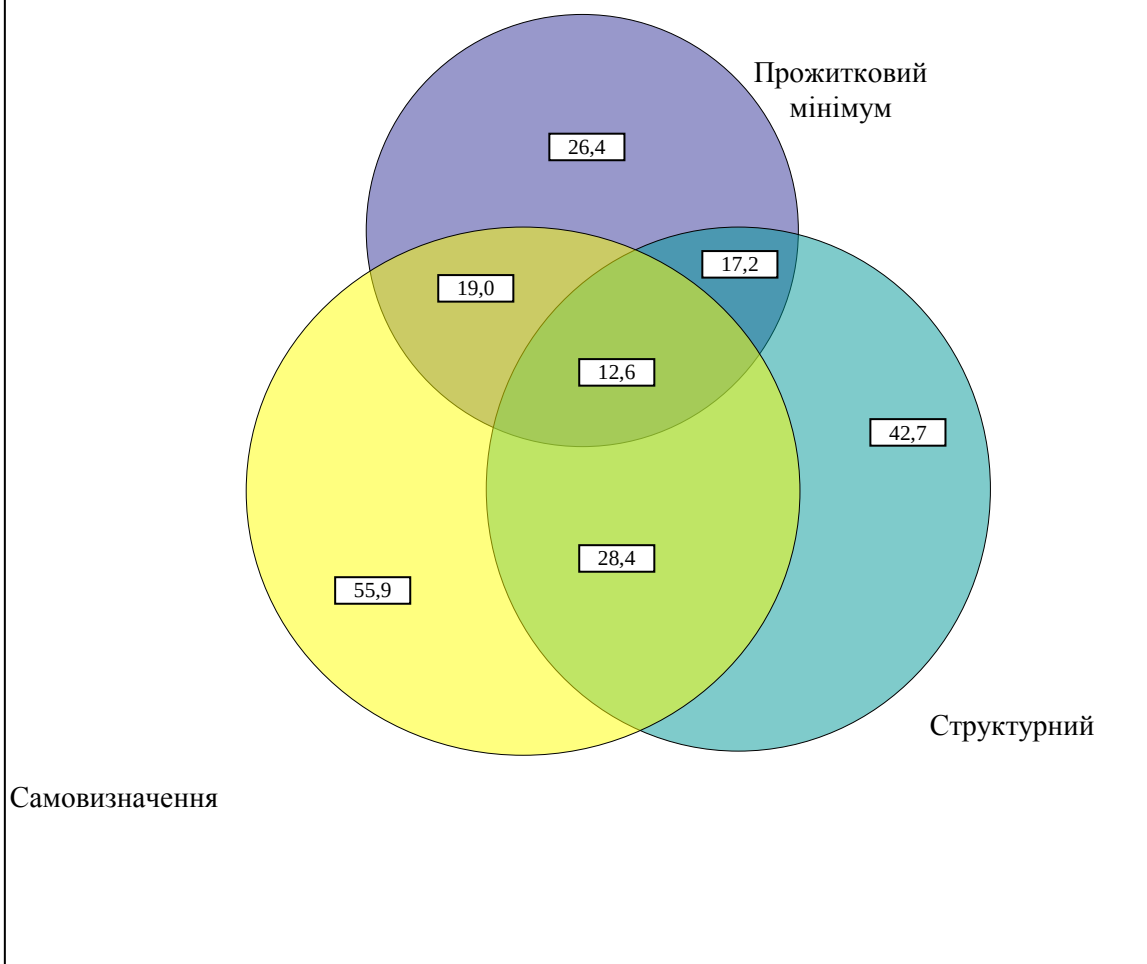
Із 4-х перелічених критеріїв з огляду на українські реалії найменш важливим видається забезпечення мінімальним набором товарів тривалого користування: в сільській місцевості за відсутності водогону *a priori* нема і пральної машини, з другого боку навіть і нині частина міського населення, особливо неодружених

чоловіків, надає перевагу пральним послугам, а не самостійному пранню. Отже, саме цей критерій доцільно вилучити з переліку параметрів багатомірної оцінки бідності в Україні.

Кінцеві результати наведені на рис.9. Його інтерпретація зводиться до того, що найбільш вразливими в Україні в 2006 році були 22,4% населення (10,2 млн.осіб): при цьому домогосподарства з однією дитиною становлять 30,7% цієї найуразливішої сукупності (3,1 млн.осіб), домогосподарства з двома дітьми – 24,3% (2,5 млн.осіб), домогосподарства з безробітними – 11,0% (1,1 млн.осіб), багатодітні родини – 9,7% (близько 1 млн.осіб) і домогосподарства, які складаються з непрацюючих пенсіонерів – 7,0% (0,7 млн.осіб). дуже важливо, що до цієї групи, яка безперечно потребує особливої уваги з боку суспільства, потрапили також 212,6 тис. осіб, які мешкають в домогосподарствах, всі члени яких працюють. Це є наочним свідченням негараздів у політиці оплати праці.

Зміна в 2007 році формулювання запитання щодо самооцінки, яка віддзеркалилась у рівні суб'єктивної бідності, відповідним чином трансформувала і параметри та профіль бідності, визначеної за багатомірним критерієм (рис.10).

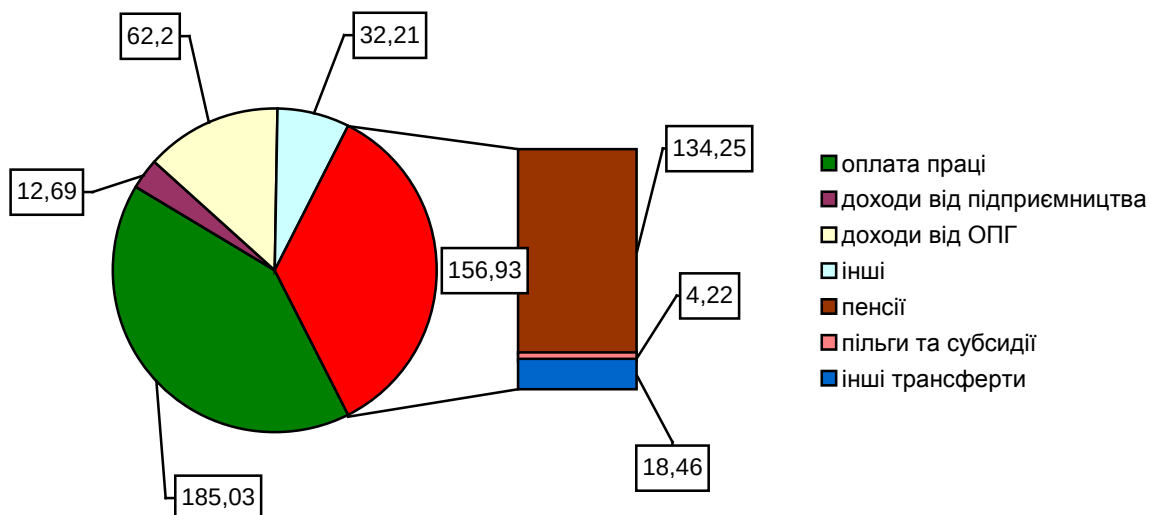
Рис. 10. Багатомірна оцінка рівня бідності за 3-ма критеріями – монетарним, структурним та самовизначення, 2007 рік, %*

*Джерело: Розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств

Отже, найбільш вразливими в Україні є 12,6% населення (5,7 млн. осіб): їхні доходи в розрахунку на одного умовного дорослого становлять 449,07 грн., що на 13% менше за офіційно встановлений прожитковий мінімум (518,5 грн. в середньорічному обчисленні). Оплата праці дає 41,2% доходів, соціальні трансферти – 34,9%, у т.ч. пенсії – 29,9%, доходи від особистого підсобного господарства – 13,9%.

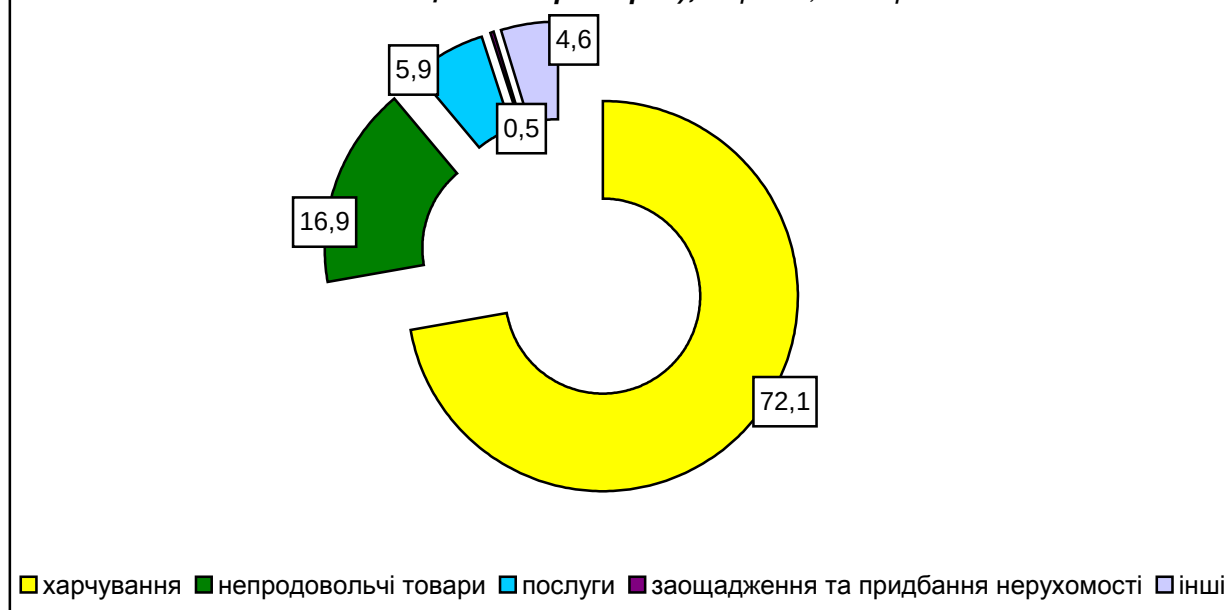
Рис. 10. Склад доходів бідних верств населення, грн.на місяць, Україна, 2007 рік

*Джерело: Розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств

Лева частка доходів (72,1%) цих верств населення вимушено спрямовується на харчування, при чому його якість далека від раціональної. Нижчою за норму є енергетична цінність добового раціону, значно нижчим – вміст білків та вітамінів. І навіть жирів, попри традиційну присутність в раціоні українців сала, бідні люди споживають замало.

Рис. 11. Структура витрат бідних верств населення (за комбінацією з 3 критеріїв), Україна, 2007 рік

*Джерело: Розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств

Витрати на непродовольчі товари за звичай обмежуються необхідним мінімумом одягу, взуття, товарів гігієни. Товари тривалого вжитку використовуються значно довше нормативного терміну.

Лева частка доходів (72,1%) цих верств населення вимушено спрямовується на харчування, при чому його якість далека від раціональної. Нижчою за норму є енергетична цінність добового раціону, значно нижчим – вміст білків та вітамінів. І навіть жирів, попри традиційну присутність в раціоні українців сала, бідні люди споживають замало.

Витрати на непродовольчі товари за звичай обмежуються необхідним мінімумом одягу, взуття, товарів гігієни. Товари тривалого вжитку використовуються значно довше нормативного терміну.

42. Профілі та чинники бідності

Масштаби бідності, ризик зубожіння істотно варіюють за різними соціально-демографічними групами населення, найбільш вразливі визначають так званий

профіль бідності і мають особливо високі ризики бідності¹⁰². Ступінь вразливості кожної конкретної групи визначається співвідношенням різних видів доходів, передовсім заробітної плати, пенсії, соціальної допомоги, доходів від підприємництва – з одного боку та співвідношенням сформованих у суспільстві стандартів рівня життя із реальністю – з другого.

Традиційно вразливими до ризиків бідності є родини, в яких багато утриманців (дітей або/та непрацюючих дорослих), пенсіонери, безробітні, некваліфіковані працівники. Проте в Україні, як і в більшості країн з перехідною економікою, через вкрай низький рівень оплати праці дуже значну частину бідних верств становлять наймані працівники.

Вразливість пенсіонерів обумовлена передовсім так званим коефіцієнтом заміщення пенсією втрачених доходів від зайнятості – співвідношенням середньої пенсії та середньої заробітної плати. Зрозуміло, що вищі коефіцієнти означають меншу вразливість як в контексті доходів і структури споживання, так і в контексті самоідентифікації. В економіці, яка динамічно розвивається, за звичай спостерігаються випереджаючі темпи зростання заробітної плати. І що вищими темпами зростає заробітна плата (а відповідно, і доходи широких верств населення, і ціни, і прожитковий мінімум), то більш вразливими стають непрацюючі пенсіонери. Зрозуміло, що будь-який механізм коригування пенсій відповідно до зростання середньої заробітної плати та рівня інфляції не забезпечує повного врівноваження, і пенсія неминуче „відстає”. Особливо гострою є вразливість одиноких жінок похилого віку – через те, що в середньому заробітна плата жінки становить близько 70% заробітної плати чоловіка, значно більша частина жінок отримує пенсію в межах прожиткового мінімуму. Оскільки актуалізація заробітків, з яких призначається пенсія, проводиться раз на кілька років, а середня тривалість життя жінки на пенсії становить 23 роки проти 14 років чоловіка, жінка значно частіше залишається самотньою. Так, 51,4% жінок у віці 60 років і старше – удови. В сукупності це визначає об'єктивно нижчі доходи одиноких жінок порівняно із родинами, що складаються з подружжя.

¹⁰² Обратить реформы на благо всех и каждого. Бедность и неравенство в странах Европы и Центральной Азии. – Вашингтон, О.К. – 2001. – С. 59-94

Ступінь вразливості сімей з дітьми (в яких жінка вимушено не працює, а займається домашніми справами) залежить від системи підтримки таких сімей. Зокрема, упродовж тривалої відпустки по догляду за дитиною доходи родини неминуче скорочуються через втрату заробітків одного з батьків, якщо навіть держава надає вагому грошову допомогу. Що стосується самооцінки, то багато залежить від тривалості періоду нестачі коштів – розуміння того, що після виходу на роботу того з подружжя, хто користується правом на відпустку, ситуація докорінно зміниться, може сприяти доволі високій самоідентифікації такої родини всупереч реально низьким доходам і деформованій структурі споживання.

Певною мірою зазначена теза поширюється на родини з інвалідами або хронічно хворими, які потребують постійного догляду, на багатодітні сім'ї. Тільки на відміну від сімей з дітьми до 3-х років самооцінка таких родин практично не буває завищеною, радше можна говорити про її заниження.

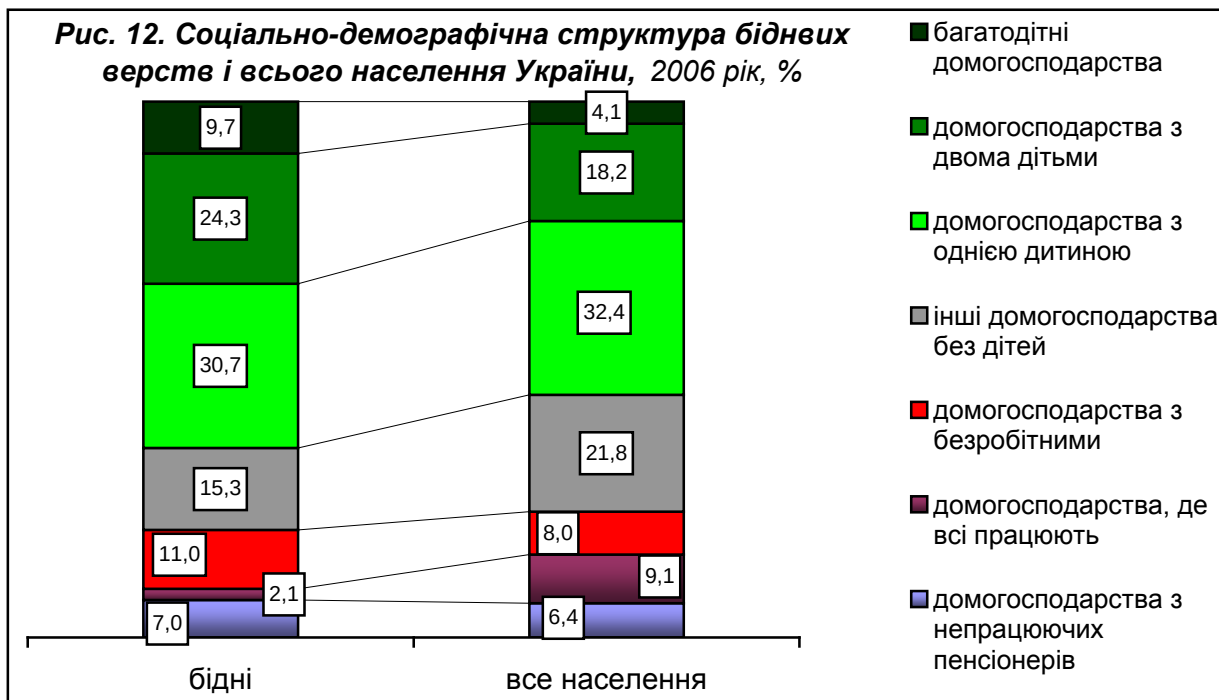
В окремих країнах спостерігаються високі ризики бідності серед одиноких матерів, особливо якщо нема дієвого механізму стягнення аліментів від батька дитини.

Специфічною проблемою є бідність сільського населення.

За результатами досліджень бідності населення України в 1999-2007 роках, визначальними факторами ризику бідності є наявність в складі домогосподарства:

- ◆ двох та більше дітей будь-якого віку;
- ◆ хоча б однієї дитини у віці до 3-х років;
- ◆ принаймні одного безробітного;
- ◆ хоча б однієї особи старше 75 років;
- ◆ одночасно хоча б однієї дитини та дорослих осіб пенсійного віку (однієї чи більше).

Єдиним фактором, що може вважатися запобіжником бідності домогосподарства, є наявність вищої освіти бодай у однієї особи.

*Джерело: Розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств

Демографічна структура бідних верств істотно відрізняється від загальної структури населення України. Зокрема, значно більшою в складі бідних є частка домогосподарств з неповнолітніми дітьми (64,6% проти 54,7%), вдвічі більшою (9,7 проти 4,1%) – частка багатодітних домогосподарств, натомість майже в 4,5 рази меншою (2,1 проти 9,1%) – питома вага сімей, де всі працюють.

41.1. Демографічні чинники бідності в Україні

Незалежно від вибраного критерію бідності профілі залишаються практично незмінними, тобто застосування різних критеріїв впливає на чисельність бідного населення, але не на групи ризику, які є в Україні стабільними (табл..2). Отже, одні й ті ж категорії сімей потребують на особливу увагу при формуванні державної соціальної політики.

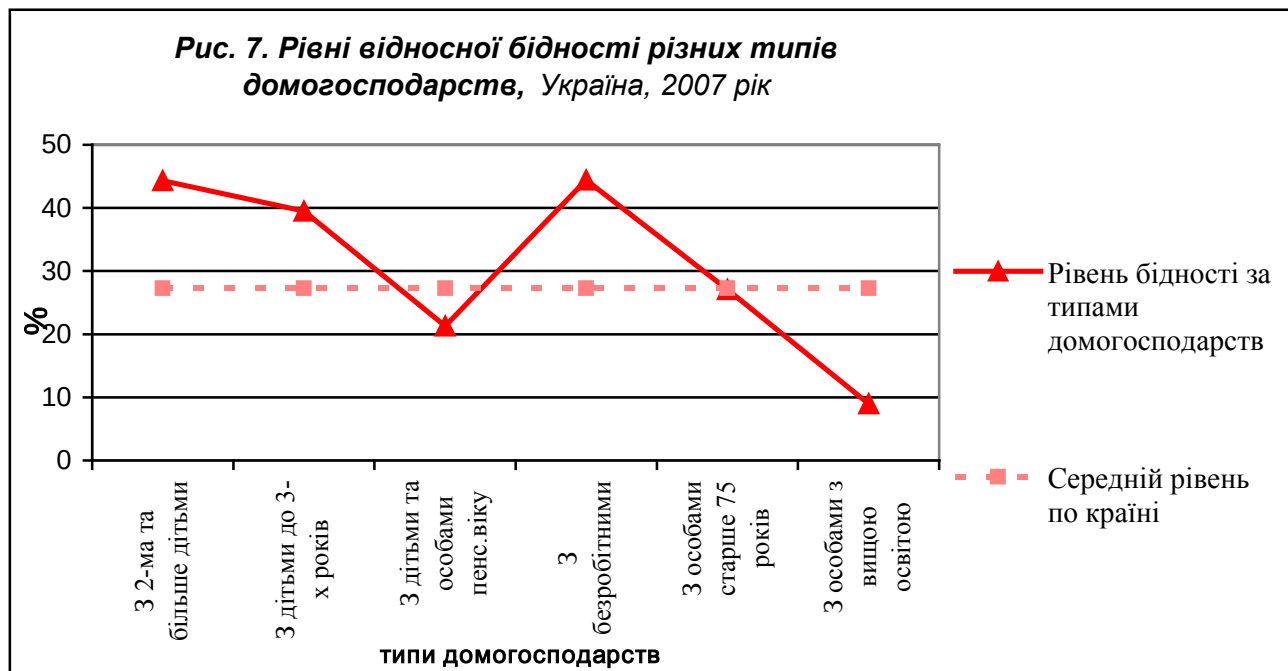
Найважливішим фактором бідності (і абсолютної, і відносної) є наявність в домогосподарстві двох та більше дітей або одночасно дітей та осіб пенсійного віку. Зокрема, рівні відносної бідності таких домогосподарств в 1,6 рази перевищують середній по країні.

Табл. 2. Рівні бідності різних типів домогосподарств, Україна, 2007 рік

Тип домогосподарства	Критерії бідності					
	Відносний - 75% медіанного рівня сукупних еквівалентних витрат	Абсолютні			Комбінований - відносна межа бідності 1999 року, скоригована на інфляцію	Структурний - частка витрат на харчування в сукупних витратах понад 60%
		Добові витрати умовного дорослого нижче, ніж 4,3 дол. США за ПКС 2005 року	Місячні витрати умовного дорослого нижчі за прожитковий мінімум	Місячні витрати умовного дорослого нижчі за межу бідності, розраховану за методикою Світового банку (2006 рік)		
3 2-ма та більше дітьми	44,3	7,2	43,6	17,1	6,5	45,1
3 дітьми до 3-х років	39,5	5,7	38,1	15,6	4,9	36,1
3 дітьми та особами пенсійного віку	21,3	6,0	20,9	12,0	6,0	40,6
3 дітьми та особами і працездатного, і пенсійного віку	35,0	3,8	34,6	12,4	3,7	42,7
3 осіб тільки працездатного віку	33,7	4,7	32,7	1,9	2,0	39,4
3 осіб працездатного та пенсійного віку	23,8	3,3	22,9	4,3	3,0	48,3
3 осіб тільки пенсійного віку	21,8	1,1	20,8	1,1	0,9	59,9
з них з осіб старше 75 років	27,1	1,3	25,5	1,9	1,0	64,5
В середньому по Україні	27,3	3,5	26,4	6,4	3,2	42,7

*Джерело: Розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств

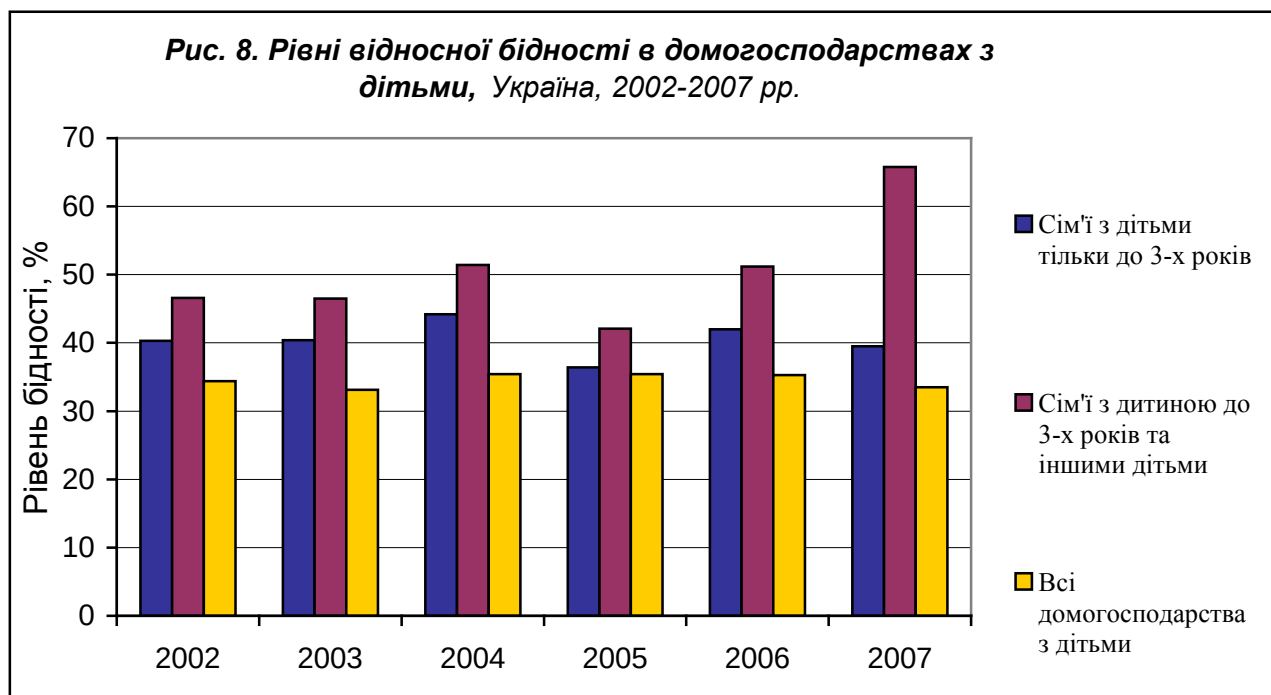
Серед негативних чинників бідності саме демографічні характеристики – передовсім наявність і кількість дітей – впливають на бідність найбільше. І це чітко простежується за всіма вибраними критеріями. Найбільш вразливими є домогосподарства з двома дітьми та одночасно з дітьми і особами пенсійного віку. Закономірно найбільш захищеними від бідності виявилися домогосподарства, що складаються тільки з осіб працездатного віку, та ті, що складаються тільки з осіб пенсійного віку. Останнє є результатом підвищення пенсій в 2005 році та відсутності в складі домогосподарства осіб, які не мають власного доходу.

*Джерело: Розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств

Підвищення у 2005 році виплат при народженні дитини дещо виправило ситуацію – рівень бідності сімей з дітьми до 3-х років практично зрівнявся з показником по всій сукупності домогосподарств з дітьми. Позитивні зміни торкнулися і таких домогосподарств, де поряд з дитиною до 3-х років є інші неповнолітні діти (рис. 6). Проте, вже в наступному 2006 році ситуація повернулася до значень 2004 року.

Таким чином, попри існуючі переконання щодо найгіршого становища багатодітних родин, сьогодні до групи ризику також потрапляють домогосподарства з двома дітьми, а найбільш вразливими поряд з багатодітними, незважаючи на позитивні зміни останнього року, є сім'ї з двома дітьми у віці до 3-х років.

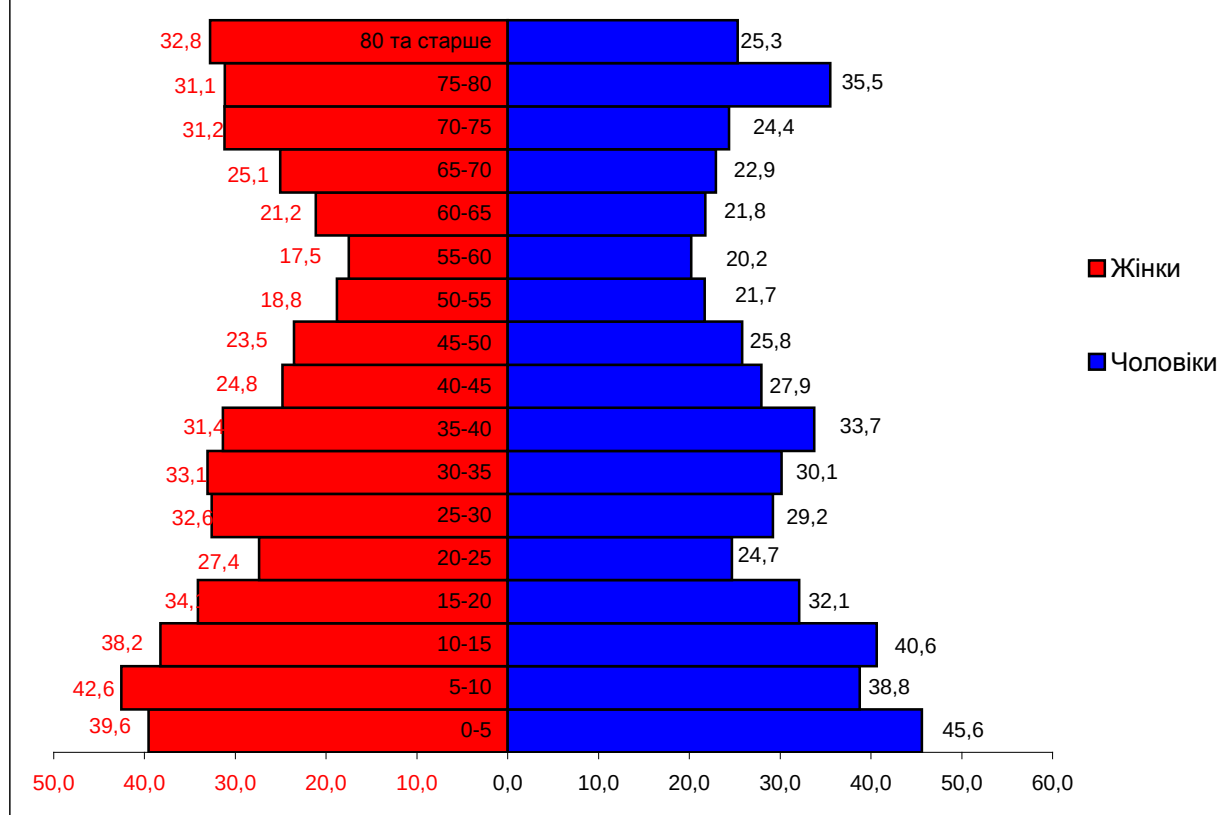

* Джерело: Розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств

В Україні існує чітка залежність рівня бідності від вікових характеристик населення. За результатами аналізу статеві-вікової піраміди бідного населення¹⁰³ (рис. 8), найвищі ризики характерні для дітей до 16 років (незалежно від їх статі) і жінок старше 75 років. Зниження ризиків бідності починається у чоловіків від 35 років, а у жінок – від 40. Найнижчі ризики бідності – відповідно до побудованої піраміди – характерні для чоловіків 60-65 років і жінок 50-60 років. Саме в цьому віці люди досягають найвищого кар'єрного рівня, а по досягненню пенсійного віку (55 років для жінок і 60 – для чоловіків) ще продовжують працювати, одночасно отримуючи і заробітну плату, і пенсію в повному обсязі.

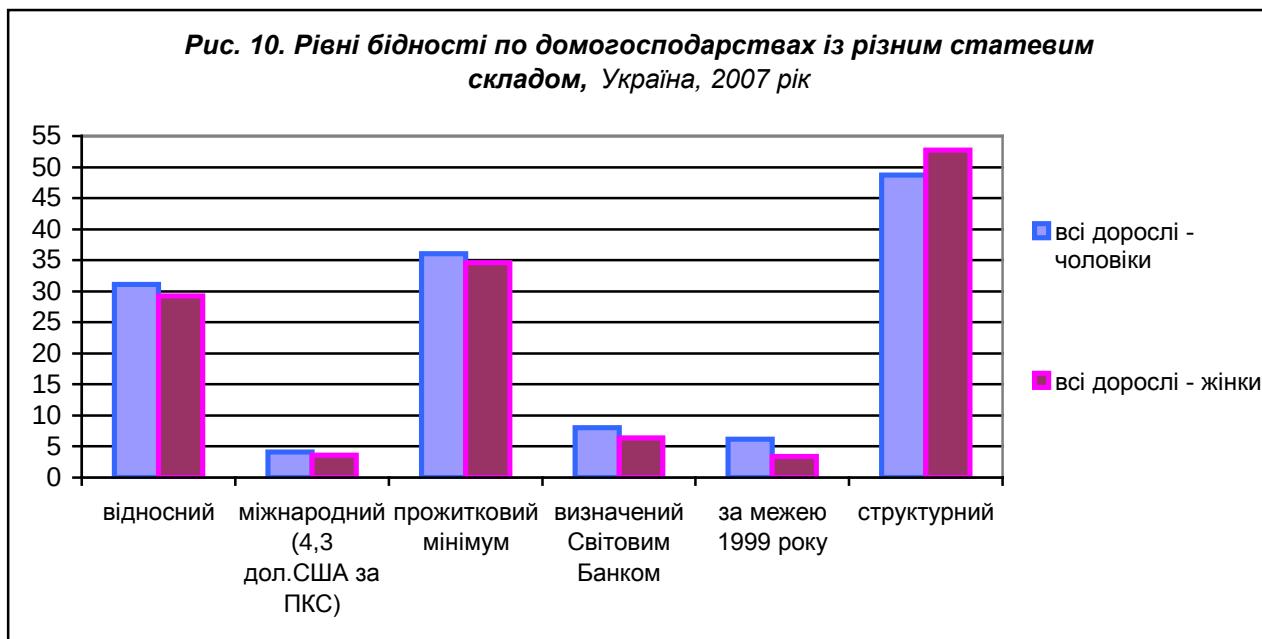
¹⁰³ Бідність визначена за відносним критерієм

Рис. 9. Статеві-вікова піраміда бідного населення, Україна, 2007 р.

*Джерело: Розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств

З позицій оцінки ефективності державної соціальної політики найбільш загрозливим видається незахищеність дітей від ризику бідності.

*Джерело: Розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств

Жінки є більш вразливими за чоловіків, але різниця не є вражаючою (рис.8). До того ж, вона істотно варіює відповідно до використаного критерію. За тими критеріями, що передбачають невисокий поріг (наприклад, добові витрати умовного дорослого нижчі за 4,3 дол. США за ПКС) показники по різних за статевим складом домогосподарствах практично співпадають. Застосування ж критеріїв з вищим порогом (відносна бідність або бідність за прожитковим мінімумом) віддзеркалює дещо нижчі рівні бідності по домогосподарствах, в яких всі дорослі чоловічої статі. Це, звичайно пояснюється більшим представництвом чоловіків серед населення з високим рівнем особистих доходів. Серед домогосподарств однаків різниця в рівнях бідності за гендерною ознакою є мінімальною (17,0% по чоловіках проти 19,6% по жінках).

41.2. Бідність за місцевістю проживання. Сільська бідність

Окремим визначальним чинником бідності в Україні є місце проживання. Рівень зайнятості і рівень добробуту населення прямо пропорційний розміру населеного пункту, а отже, рівень бідності в сільській місцевості є вищим за відповідний показник у малих містах¹⁰⁴, а той, у свою чергу, перевищує такий у великих містах. Традиційно найнижчим є рівень бідності в Києві.

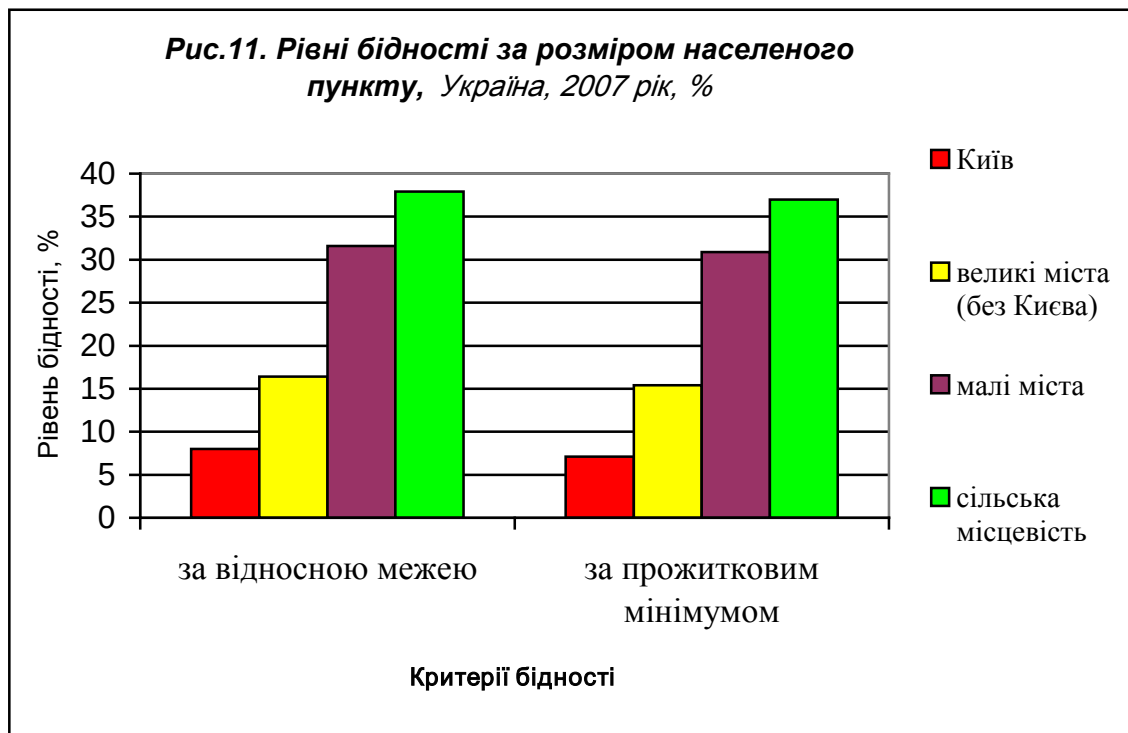
¹⁰⁴ З чисельністю населення до 100 000 осіб

Табл. 3. Рівні бідності населення різних населених пунктів, Україна, 2007 р

Тип домогосподарства	Критерії бідності					
	Відносний - 75% медіанного рівня сукупних еквівалентних витрат	Абсолютні			Комбінований - відносна межа бідності 1999 року, скоригована на інфляцію	Структурний - частка витрат на харчування в сукупних витратах понад 60%
		Добові витрати умовного дорослого нижче, ніж 4,3 дол. США за ПКС 2005 р.	Місячні витрати умовного дорослого нижчі за прожитковий мінімум	Місячні витрати умовного дорослого нижчі за межу бідності, розраховану за методикою Світового банку		
Село	37,9	6,6	37,0	9,5	5,8	53,4
Мале місто	31,6	3,5	30,9	6,6	3,2	45,9
Велике місто	16,4	1,2	15,4	4,1	1,1	32,6
Київ	8,0	0,3	7,1	2,6	0,3	28,0
В середньому по Україні	27,3	3,5	26,4	6,4	3,2	42,7

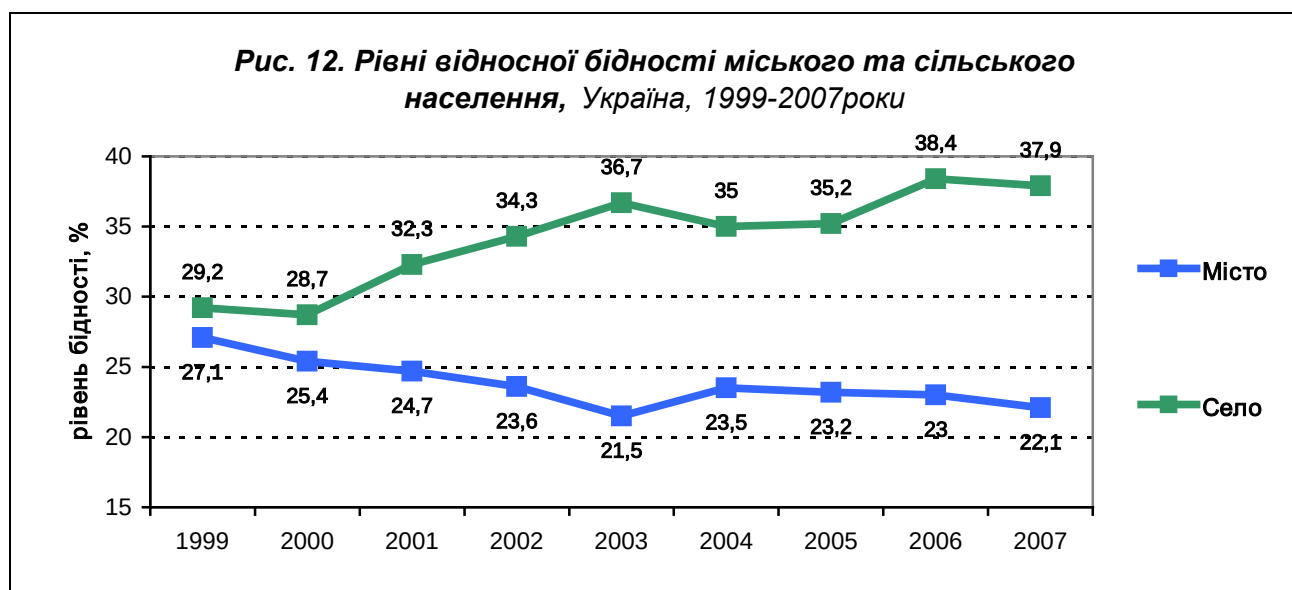
*Джерело: Розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств

Найбільш істотним є розрив у рівнях бідності між великим містом і селом по абсолютному критерію 4,3 дол. США на добу за паритетом купівельної спроможності (5,5 разу), а найменшим – за структурним критерієм – частка витрат на харчування в сукупних витратах понад 60%, 1,6 разу. Таким чином, із збільшенням вартісного значення межі бідності за абсолютним критерієм зменшується розшарування між великим містом і селом за показником рівня бідності. За основними критеріями бідності – прожитковим мінімумом та національною відносною межею – спостерігається поступове, майже пропорційне “сходінкове” зростання рівня бідності від м. Києва до інших великих міст, згодом до малих міст, і досягає максимальних значень у сільській місцевості.(рис.9).

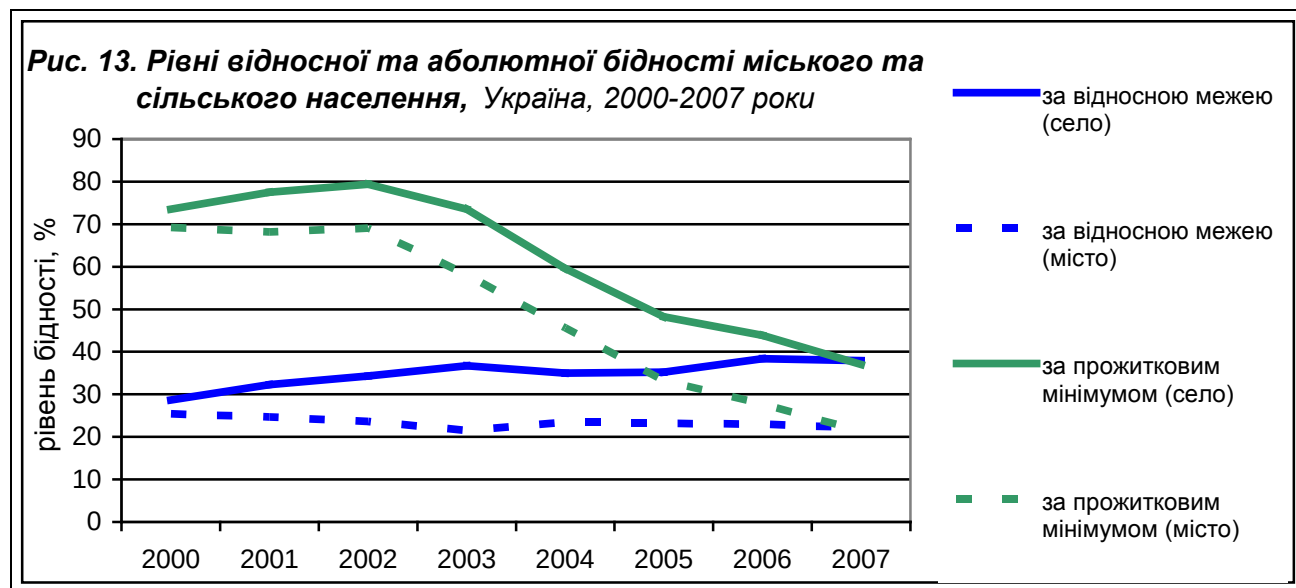
*Джерело: Розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств

Надзвичайно гострою є проблема сільської бідності. На фоні стабілізації показників відносної бідності всього українського населення спостерігається зростання рівня та глибини бідності селян. Так, порівняно з 1999 роком питома вага бідних серед сільського населення збільшилася в 1,3 рази і в 2007 році сягнула позначки 37,9%, тоді як для міста цей показник дорівнював 22%, а для України в цілому – 27,3%.

*Джерело: Розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств

По інших формах та проявах бідності тенденції більш сприятливі. Зокрема, з 2000 до 2007 року вдвічі знизився рівень абсолютної бідності. Однак по всіх без винятку критеріях рівні бідності сільського населення істотно перевищують ті, що розраховані по міських поселеннях. Так, у 2007 році перевищення становило 1,6 разу за відносним та абсолютним критерієм, 1,3 разу – за питомою вагою витрат на харчування, 1,5 – за комбінованим критерієм.

*Джерело: Розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств

41.3. Профілі багатомірної бідності

Переважна більшість із 5,7 млн.осіб, визнаних бідними за комбінацією 3-х критеріїв у 2007 році, сконцентровані в сільській місцевості (50,7% або 2,9 млн.осіб). Для цієї ж групи характерний і найвищий рівень бідності – 19,4% проти 5,9% для населення великих міст або 12,6% для України в цілому (табл..4). Отже, порівняно із мешканцями великих міст селяни в 3,3 разу частіше стають бідними.

Табл.. 4. Характеристика багатомірної бідності населення України, за місцем проживання, 2007 рік*

	Чисельність бідного населення, тис.осіб	Питома вага серед бідних, %	Рівень бідності, %	Ризик бідності порівняно із середнім, %
Велике місто	1 122,1	19,8	5,9	47,0
Мале місто	1 668,7	29,5	14,6	117,0
Село	2 865,0	50,7	19,4	155,0

*Джерело: Розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств

Зворотній зв'язок між розміром населеного пункту і бідністю віддзеркалюють всі без винятку показники, що свідчить про достатньо високий ступінь усталеності визначених розбіжностей. Безперечно, можна говорити про те, що частину продуктів сільські мешканці отримують з присадибних ділянок або по цінах, нижчих ніж у містах, про відсутність цілого ряду послуг, користування якими є обов'язковим у міських поселеннях (транспортні, переважна частина житлово-комунальних тощо) – це, безперечно, зменшує реальний прожитковий мінімум. Але водночас не можна нехтувати стрімким поширенням на сільське населення стандартів міського способу життя, що спричиняє зближення і стандартів споживання і розмірів прожиткового мінімуму.

Табл.. 5. Характеристика багатомірної бідності населення України, за домогосподарствами з різним соціально-демографічним складом, 2007 рік*

	Чисельність бідного населення, тис.осіб	Питома вага серед бідних, %	Рівень бідності, %	Ризик бідності порівняно із середнім, %
Домогосподарства з неповнолітніми дітьми	3 630,5	64,2	14,9	119,0
Домогосподарства без неповнолітніх дітей	2 025,2	35,8	9,8	78,0
3 осіб старше працездатного віку	800,0	14,1	12,2	97,0

*Джерело: Розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств

Вплив демографічних чинників практично не відрізняється від такого ризиканні будь-якого одного критерію. Найбільш вразливими є сім'ї з неповнолітніми дітьми – ризик бідності для них у півтора рази перевищує ризик бідності бездітних домогосподарств. Народження першої дитини збільшує ризик бідності на 21,4%, народження другої – ще на 42,9%, а народження третьої – ще удвічі. Ризик бідності багатодітних родин перевищує такий для бездітних домогосподарств у 3,4 разу.

Серед домогосподарств, що складаються тільки із дорослих осіб, вирізняються за ризиком бідності ті, до складу яких входять особи тільки пенсійного віку. Наявність в домогосподарстві бодай однієї особи пенсійного віку збільшує ризик бідності

порівняно з альтернативною групою на 21,7%. Врахування одночасно 3-х критеріїв віддзеркалює проблеми цієї сукупності більше, ніж обмеженість одним, будь-яким критерієм об'єктивної бідності (табл.. 5).

Табл.. 6. Характеристика багатомірної бідності населення України, за домогосподарствами з різним статусом на ринку праці, 2007 рік*

	Чисельність бідного населення, тис.осіб	Питома вага серед бідних, %	Рівень бідності, %	Ризик бідності порівняно із середнім, %
Жоден з дорослих не працює	1 115,7	19,7	15,5	124,0
Де є хоча б один пенсіонер	2 572,5	45,5	14,0	112,0
Де є хоча б один безробітний	1 850,7	32,7	21,5	171,0
Де хоча б один дорослий працює	4 152,7	73,4	11,3	90,0

*Джерело: Розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств

Вочевидь загострює вразливість до бідності наявність в родині безробітних. Порівняно із середнім по Україні показником ризик бідності зростає на 71% (табл.. 6), а порівняно із тими домогосподарствами, де безробітних немає – в 2,1 разу. Натомість наявність хоча б однієї працюючої особи зменшує цей ризик на 10% порівняно із середнім по країні і на 36,2% порівняно із альтернативною групою.

Таким чином, використання комбінації 3-х критеріїв не стільки змінює профіль бідності, скільки чіткіше визначає відмінності між окремими групами бідного населення.

43. Суб'єктивна бідність

Суб'єктивна бідність – більше, ніж об'єктивна – є наслідком невідповідності реального рівня життя сформованим у суспільстві життєвим стандартам.

Масштаби бідності, визначеної за самооцінками населення, в Україні, як і в більшості країн з високим рівнем розшарування, істотно перевищують масштаби об'єктивної бідності. Така ситуація є наслідком дії цілої низки факторів. Зокрема, даються взнаки високий ступінь соціально-економічної нерівності і демонстрація заможними верствами свого майнового статусу (іноді навіть перебільшеного),

сформовані в суспільстві доволі високі стандарти поточного споживання, стрімке зростання вартості медичної допомоги (ліків, неофіційних гонорарів лікарям, середньому та молодшому медичному персоналу, ряду медичних послуг тощо) і взагалі товарів повсякденного попиту.

Якщо відволіктися від рівнів, то динаміки відносної бідності і бідності за самовизначенням є доволі подібними – попри зростання реальних доходів населення, стрімке зменшення питомої ваги тих, чиї доходи нижчі за прожитковий мінімум, питома вага тих, хто постійно відмовляє собі в найнеобхіднішому, залишається практично стабільною. Через значно нижчі життєві стандарти сільського населення воно в цілому оцінює свій рівень життя вище, ніж міське, хоча масштаби об'єктивної бідності вищі саме в сільській місцевості.

Суб'єктивна бідність з позицій соціальної стабільності є навіть більш гострою проблемою, ніж об'єктивна. Люди, які вважають себе бідними (незалежно від їх реального статусу), за звичай не бачать можливостей самостійно змінити ситуацію і очікують на зовнішню допомогу – державну, благодійну тощо. Вони – свідомо чи підсвідомо – здатні на протиправні дії, якщо до цього їх покличе лідер, котрий тиснутиме на больові точки. Переважна більшість соціальних конфліктів у новітній історії людства мала коріння саме у суб'єктивній бідності.

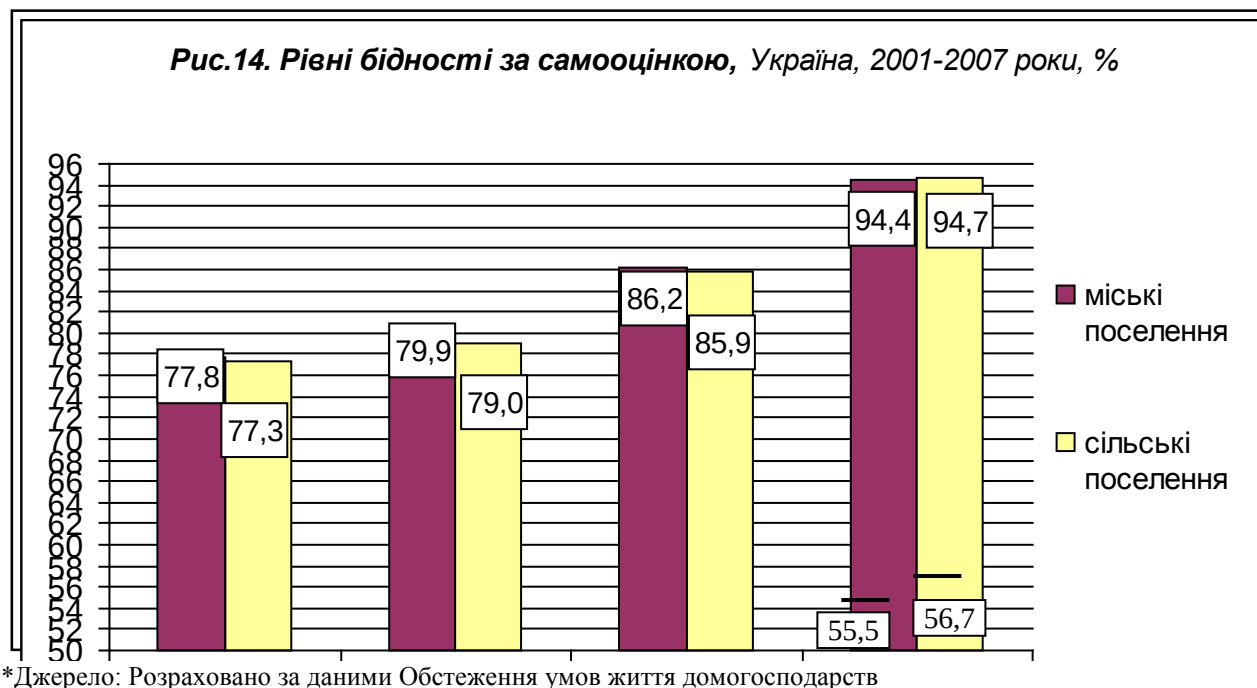
42.1. Пряма самооцінка соціального статусу населенням України

Оцінки суб'єктивної бідності істотно перевищують показники бідності як за абсолютним, так і за відносним критеріями. Проте, вони можуть свідчити не тільки про брак коштів для нормального життя, але й про нездатність планування бюджету родини або про несформовані споживчі настанови. Не зважаючи на означені обмеження даного підходу, з таким значенням показника бідності можна було б погодитися. Достатньо перевірити адекватність оцінок власного статусу населенням країни через критерій самоідентифікації

Зростання рівня суб'єктивної бідності в 2007 році – попри стрімке підвищення реальних доходів населення і зростання частки тих, хто вказує на зростання фінансових можливостей в забезпеченні свого споживання, – імовірно віддзеркалює випереджаюче зростання життєвих стандартів. У такій ситуації будь-

яке покращення матеріального становища сприймається населенням не як позитив, а як невдоволення темпами змін.

Безпосередньо бідними в 2007 році вважали себе 55,9% населення¹⁰⁵, в тому числі 55,4% мешканців великих міст, 55,7% - малих і 56,7% селян.

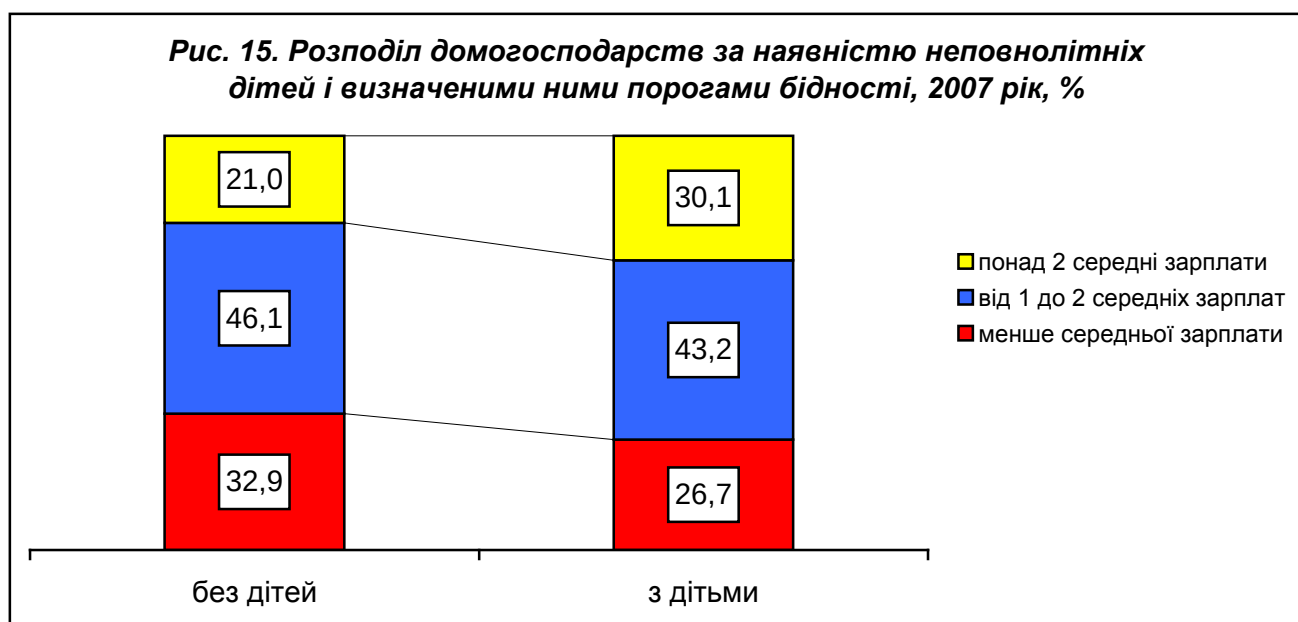
При цьому в 2007 році 69,6% населення поріг бідності визначало на рівні не нижчому за середню по країні заробітну плату, в тому числі 24,5% – на рівні, вищому за подвоєну середню зарплату.

Розмір суб'єктивної межі прямо пропорційний розміру населеного пункту. Так, в 2007 році у великих містах мінімально прийнятним середньодушовим доходом вважали суму між однією та двома середніми заробітними платами 44,1% населення, у малих – 47,8%, а в селах – 44,1. Понад дві середніх заробітні плати вважали порогом бідності 32,5% мешканців великих міст, 20,9% – малих і 16,2% селян. Це обумовлене реальними розбіжностями в доходах і рівня життя, але не менше вартує і порівняння – в сільській місцевості значно менше заможних людей, а отже, нижчими є і стандарти споживання. Таким чином, прямо пропорційний

¹⁰⁵ Починаючи з 2007 року в обстеженні умов життя домогосподарств було змінено методологію опитування, тому порівняння з попередніми даними є некоректним: безпосередньо бідними себе вважали 55,5 мешканців міст і 56,7% селян, і ще 38,9 і 38,0% відповідно віднесли себе до тих, хто не є бідними, але і не може відноситись до групи із середніми доходами. Сукупно ці дві групи (до 2007 року їх не відокремлювали) і дають 94,4 і 94,7%.

зв'язок між розміром населеного пункту і порогом бідності, визначеним населенням, є цілком закономірним.

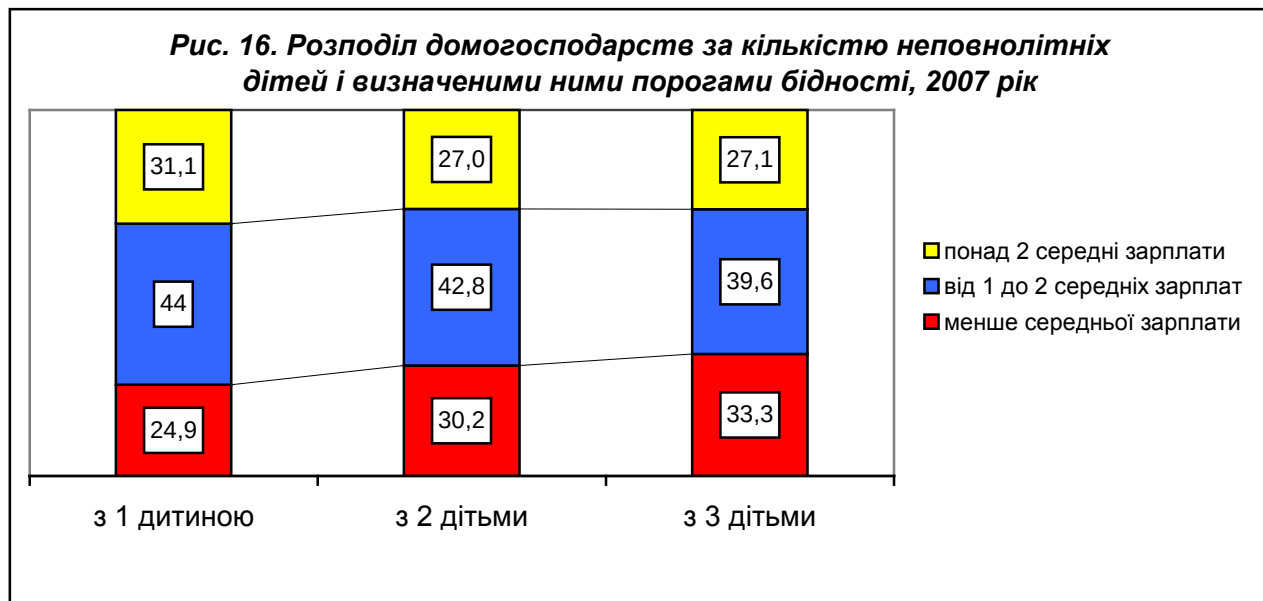
Принципово іншого пояснення потребує диференціація суб'єктивної бідності за наявністю та відсутністю неповнолітніх дітей. Так, бідними вважають себе 54,8% домогосподарств з дітьми і 61,9% домогосподарств без неповнолітніх дітей, хоча об'єктивні оцінки свідчать про значно більш високий ризик бідності саме серед сімей з дітьми. Отже, даються взнаки передовсім відмінності у стандартах споживання, зумовлені, зокрема тим, що значну частину домогосподарств без неповнолітніх дітей складають особи старшого працездатного і пенсійного віку, які або вже втратили колишній соціальний (і, можливо, меншою мірою, матеріальний) статус, або очікують на це. Зростання вартості медичної допомоги у поєднанні із об'єктивним підвищенням із віком ризику захворювання обумовлюють здійснюють вагомий вплив на підвищення суб'єктивних оцінок бідності серед домогосподарств без неповнолітніх дітей.

*Джерело: Розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств

Натомість неповнолітніх дітей мають переважно доволі молоді люди, і саме на їх стандарти споживання сильніше впливає реклама, поширення доволі дорогих автомобілів, меблів, побутової техніки тощо в магазинах і серед оточення. Неабиякий вплив має і зростання вимог до виховання і навчання дітей та вартості цих процесів. Саме тому сім'ї з дітьми частіше визначають поріг бідності вище, ніж це роблять сім'ї без дітей..

Об'єктивне зменшення середньодушових доходів із зростанням кількості неповнолітніх дітей призводить до адекватних структурних зрушень за розміром порогу бідності, визначеним самими домогосподарствами (рис.16).

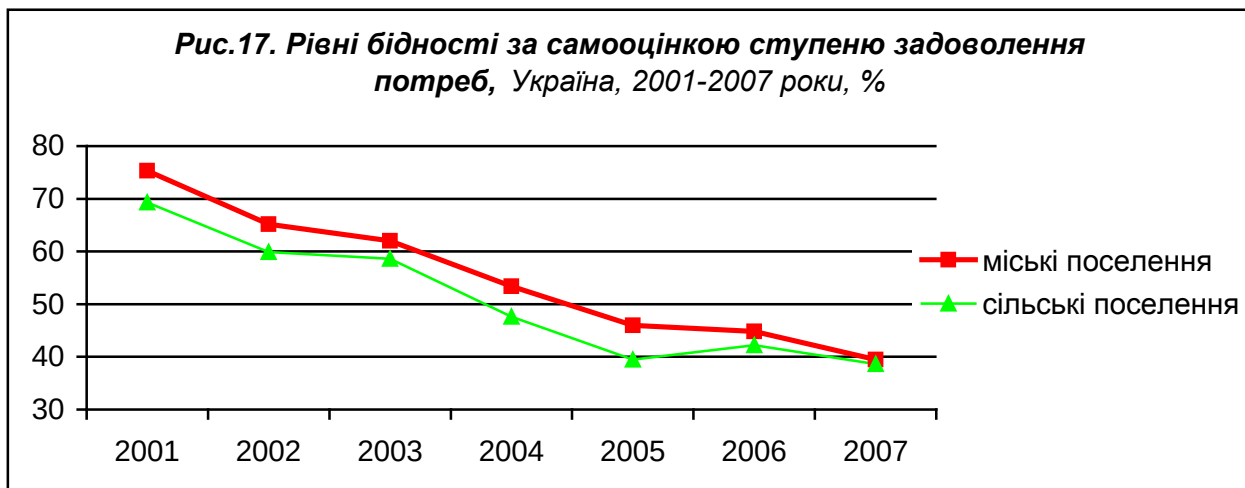
*Джерело: Розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств

При цьому варіація рівнів суб'єктивної бідності повністю відповідає об'єктивній різниці в рівнях життя: бідними себе вважають 54,1% сімей з 1 дитиною, 54,4% – сімей з 2 дітьми, 66,5% – сімей з 3 дітьми і 75,8% сімей з 4 та більше дітьми. і самими порогоми бідності спростовує цю тезу:

42.2 Бідність за самооцінкою ступеню задоволення потреб.

За самооцінкою задоволення потреб бідними вважаються домогосподарства, які постійно відмовляють собі у найнеобхіднішому, крім харчування, та ті, які не можуть забезпечити навіть достатнє харчування. Згідно з цим визначенням, 2007 року бідними були 39,6% мешканців великих міст, 39,3% мешканців малих міст і 38,6% селян.

Хоча все менша частка населення України не може забезпечити свої мінімальні потреби, упродовж всіх років спостереження меншою мірою задоволеними свої потреби вважають міські мешканці.

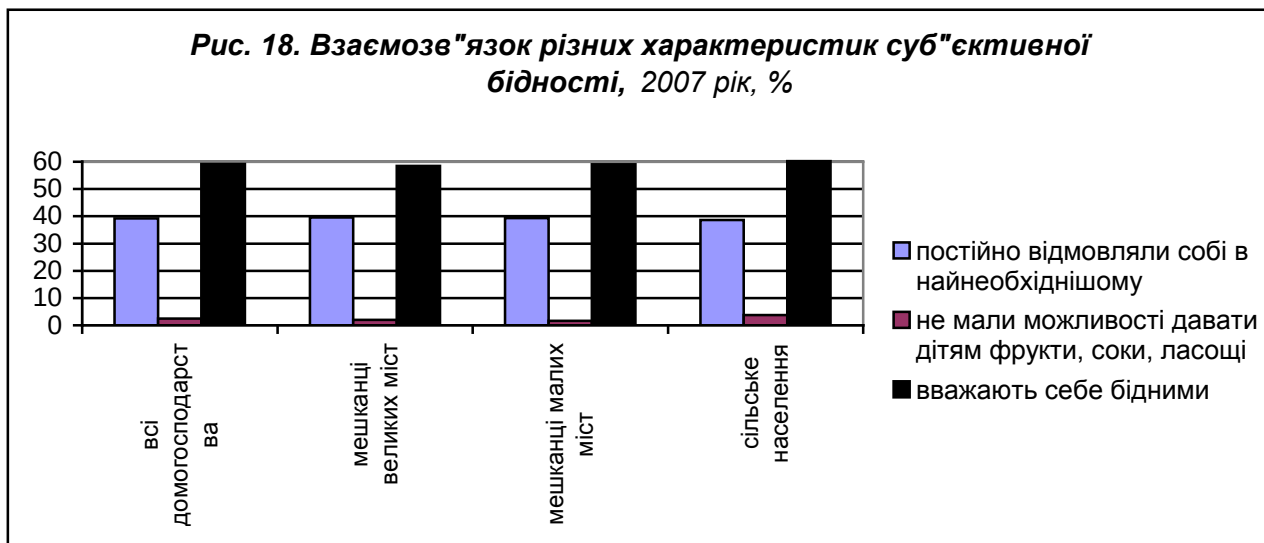

*Джерело: Розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств

Всупереч очікуванням зазначений показник не надто пов'язаний із наявністю в домогосподарстві неповнолітніх дітей, однак дуже сильно корельований із їх кількістю. Зокрема, бідним визнані 35% всіх домогосподарств з дітьми (42% домогосподарств без дітей), в т.ч. 34,5% однодітних і 53% багатодітних.

42.3. Взаємозв'язок суб'єктивної бідності із розміром середньодушових витрат населення України

Порівняння різних оцінок суб'єктивної бідності свідчить про те, що мешканці України частіше вважають себе бідними, ніж фіксують неможливість задоволення елементарних споживчих потреб. Так, за даними 2007 року, до бідних себе віднесли 59,2% домогосподарств, тоді як були змушені постійно відмовляти собі у найнеобхіднішому – 39,2% (в тому числі не могли забезпечити навіть достатнє харчування – 4,1%), а змушені були обмежувати своїх дітей у фруктах, соках та ласощах – 2,5%. При цьому зазначена різниця є практично однаковою по всіх населених пунктах.

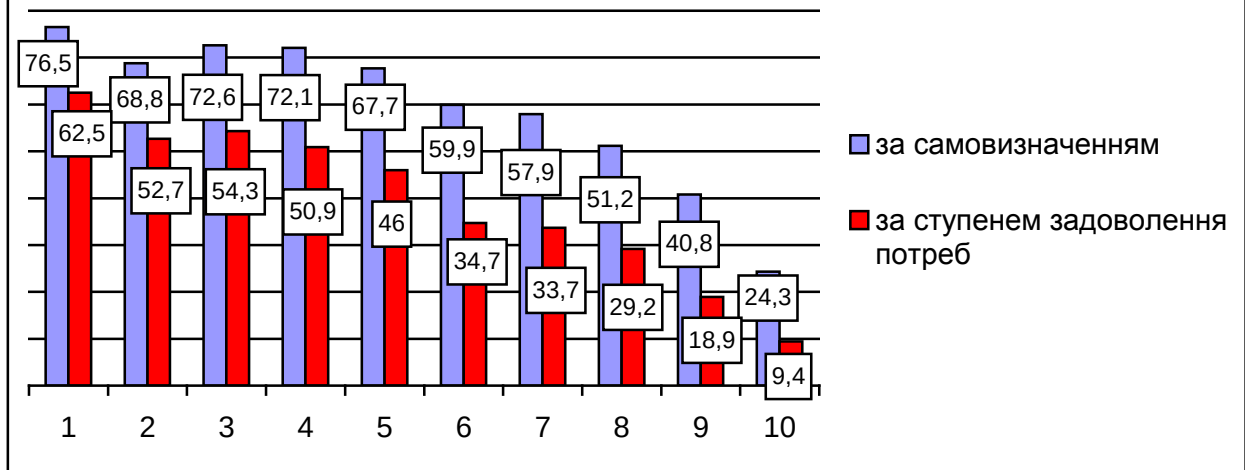
*Джерело: Розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств

Характерно, що навіть серед тих 714,9 тис. домогосподарств, кому низькі доходи в 2007 році не давали змоги забезпечити навіть достатнє харчування, 78,3% мали можливість щодня харчуватися гарячими стравами (мінімум – 67,2% - зафіксований в першій децильній групі).

Судячи з усього, бідні верстви населення відчують своє позбавлення не стільки в їжі, скільки в одязі. Принаймні за умови значного збільшення доходів саме на придбання одягу та взуття спрямувала б їх найбільша частка домогосподарств, які за своїми статками відносяться до найбідніших 20%.

Суб'єктивні оцінки бідності доволі сильно корельовані із об'єктивними характеристиками рівня життя населення. Якщо серед 10% найбідніших мешканців України в 2007 році 76,5% вважали себе бідними, а 62,5% не могли забезпечити задоволення навіть мінімальних потреб, то серед 10% найбільш забезпечених (за результатами Обстеження умов життя домогосподарств) – відповідно 24,3 і 9,4%.

Рис.19. Взаємозв'язок суб'єктивної бідності і рівня середньодушових доходів (за децильними групами), Україна, 2007 рік, %

*Джерело: Розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств

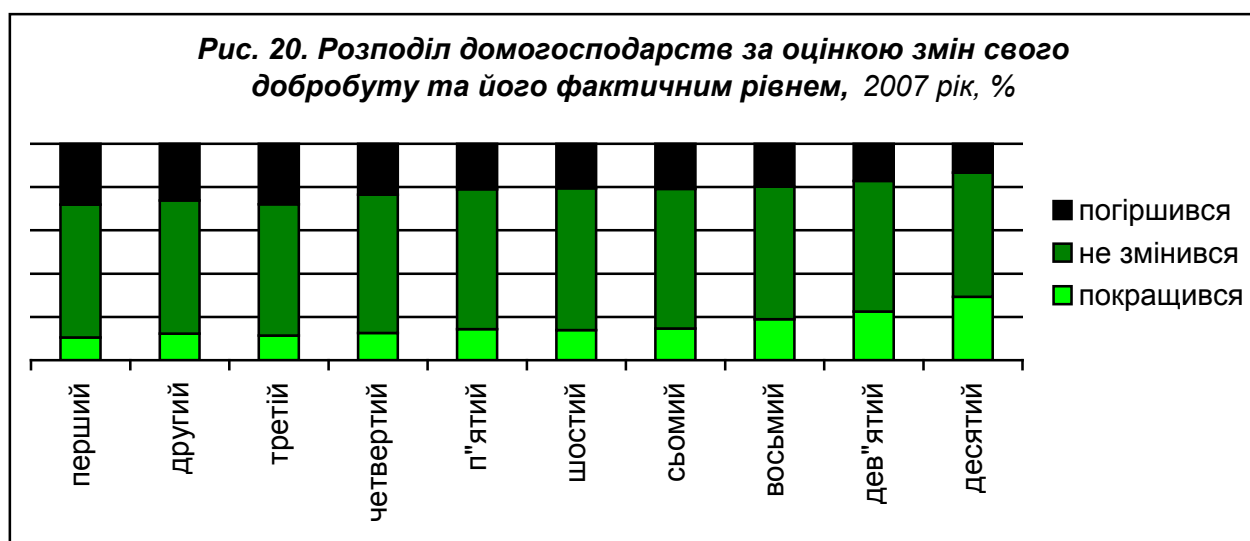
Цілком закономірно, реально вищий рівень життя визначає і вищі стандарти споживання, а отже і вищі оцінки населенням того мінімального рівня доходів, який є достатнім для того, аби не відчувати себе бідними. При цьому перерозподіл здійснюється переважно між групою домогосподарств з найнижчими стандартами, які визначають поріг бідності на рівні середньої заробітної плати, і тими, хто вбачає мінімально прийнятний дохід на рівні, що перевищує подвоєний її розмір. Що стосується тих, хто оцінює мінімально прийнятний середньодушовий дохід на рівні 1-2 середніх заробітних плат, то найбільші їх частки спостерігаються у бідніших 40% українського суспільства.

Безперечно, заробітні плати українських найманих працівників є несправедливо низькими, за цим показником Україна значно поступається не тільки економічно розвиненим країнам, а й тим, які ще недавно належали до так званого соціалістичного табору. Однак, і це не може не турбувати, в усіх без винятку групах оцінка населенням порогу бідності істотно перевищує реальні середньодушові доходи. Що бідніше населення, то вище є рівень зазначених розбіжностей: серед 10% найбідніших мінімально прийнятний дохід у 5,4 разу перевищує фактичний добробут, серед тих домогосподарств, чиї доходи є середніми за українськими стандартами, – втричі, а серед 10% найбільш заможних – на 30%.

Табл.. 4. Розподіл домогосподарств за розміром визначеного ними порогу бідності, суб'єктивними оцінками бідності і середньодушовими доходами, 2007 рік, %

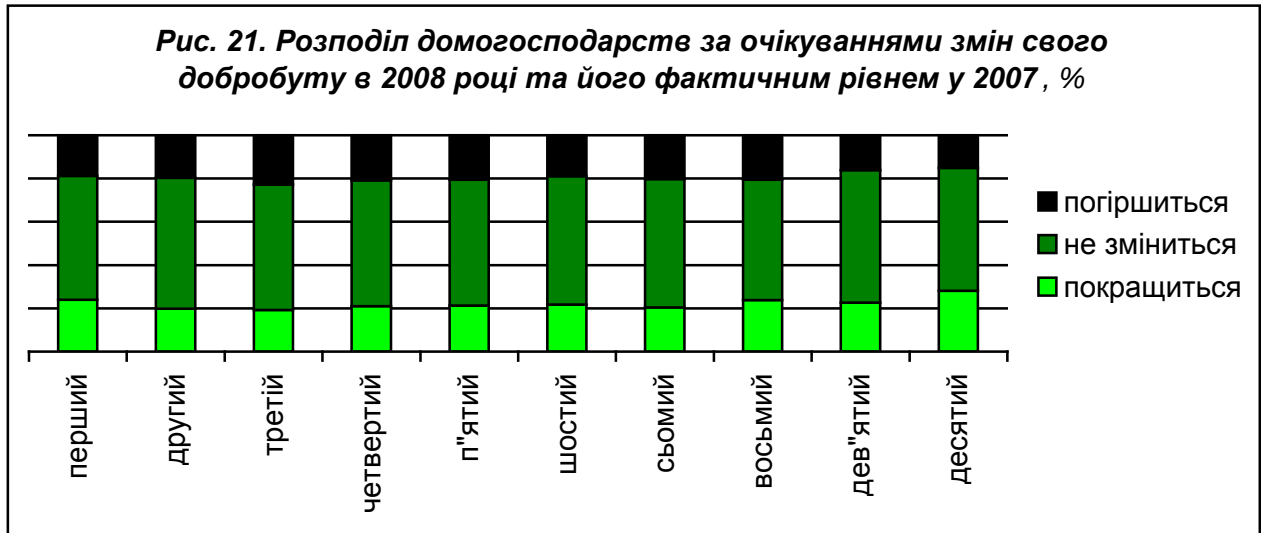
Децилі	Середньодушові доходи, грн.. на місяць	Середня оцінка порогу бідності, грн	Співвідношення середніх фактичних доходів із оцінкою порогу бідності, %	Рівень суб'єктивної бідності, визначеної за	
				самовизначенням, %	задоволенням потреб, %
Перший (найбідніший)	309,3	1668,4	18,5	76,2	62,5
Другий	433,0	1716,2	25,2	68,8	52,7
Третій	511,7	1661,1	30,8	72,6	54,3
Четвертий	573,5	1678,4	34,2	72,1	50,9
П'ятий	633,1	1732,9	36,5	67,7	46,0
Шостий	700,4	1861,0	37,6	59,9	34,7
Сьомий	783,4	1881,3	41,6	57,9	33,7
Восьмий	899,7	1968,0	45,7	51,2	29,2
Дев'ятий	1086,0	2043,2	53,2	40,8	18,9
Десятий (найзаможніший)	1728,0	2226,2	77,6	24,3	9,4

Відповідно цілком закономірною є тотальна незадоволеність українського населення загальною економічною ситуацією і своїм власним матеріальним становищем. Так, в цілому по сукупності лише 16,0% вважають, що упродовж 2007 року їхній матеріальний стан покращився, і натомість 21,8% зазнають його погіршення. Не викликає жодних здивувань чіткий зв'язок між оцінками змін свого добробуту і його фактичним рівнем.

* Джерело: Розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств

При цьому можна тільки дивуватися оптимізму навіть найбідніших верств: якщо серед домогосподарств, які відносяться до першого децилю, лише 10,4% зазначили покращання свого матеріального стану за 2007 рік, то очікують покращання в 2008 році – 23,0%.

*Джерело: Розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств

При цьому такого зв'язку із фактичним рівнем добробуту, як у випадку оцінки змін, що вже відбулися, не спостерігається.

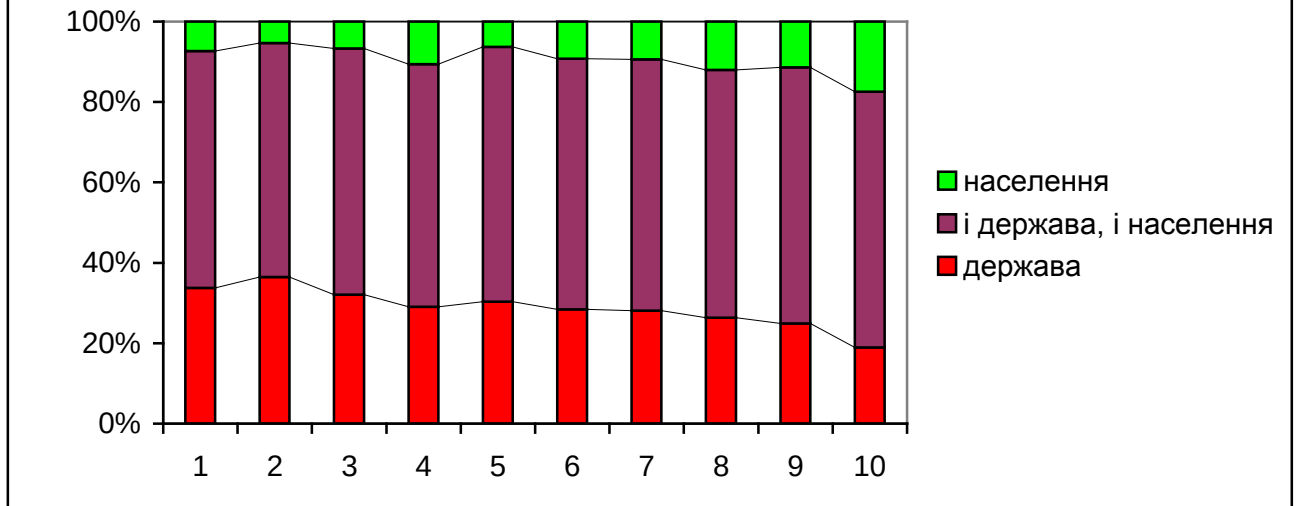
44. Настанови бідних верств населення

В контексті формування ефективної політики подолання бідності вирішальне значення мають настанови і орієнтації бідних верств населення.

Бідні верстви населення частіше вважають, що держава (повністю або переважно) має нести відповідальність за їх добробут. Якщо в цілому по всьому населенню близько 29% покладають відповідальність на державу і 9,6% - на себе, то в першій децильній групі відповідальною вважають державу 33,7%, а в десятій – 18,9¹⁰⁶.

¹⁰⁶ Значно вища питома вага тих, хто вважає пріоритетною відповідальність держави в четвертій-шостій децильних групах пов'язана з тим, що саме в цих групах сконцентровані домогосподарства з пенсіонерами

Рис. 22. Розподіл відповідальності за добробут населення відповідно до оцінок населення з різних децильних груп, Україна, 2007 рік, %

*Джерело: Розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств

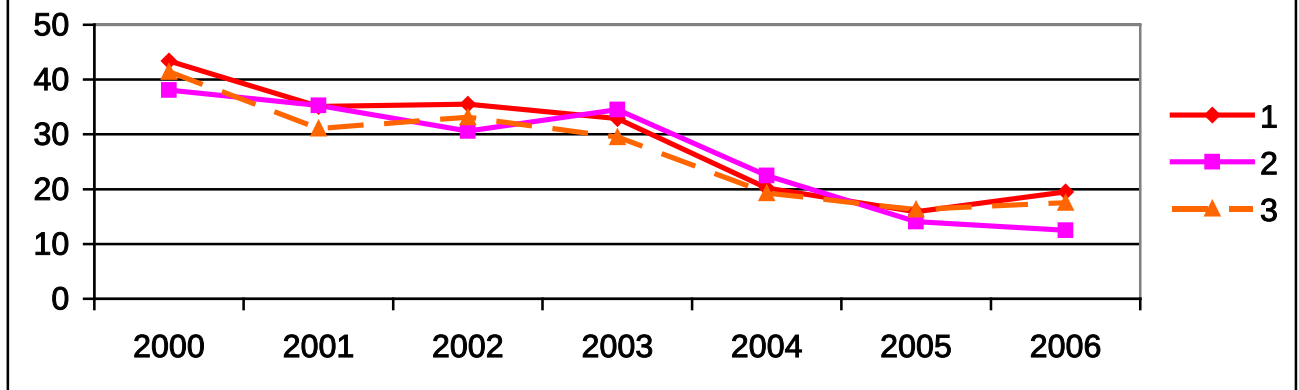
Натомість бідні верстви значно менше розраховують на власні сили: серед 10% найбідніших себе (повністю або переважно) вважають відповідальними за власний добробут лише 7,3%¹⁰⁷. Отже, допомога держави має бути чітко спрямованою і виходити – принаймні в найближчій перспективі – з принципів патерналізму.

У випадку отримання значних додаткових коштів третина населення – і цей показник практично не залежить від рівня добробуту – спрямувала б ці кошти на житло. Таке домінування є наслідком нерозв'язаної житлової проблеми і відсутності для більшості населення можливостей придбати нове житло.

Другим напрямом, принаймні для бідних верств, є лікування. Це також є наслідком високих цін на ліки, на значну частину медичних послуг тощо. Тільки в 2006 році кожне п'яте домогосподарство з першого децилю стикалося з тим, що хто-небудь з його членів не зміг отримати медичну допомогу, придбати ліки або медичне приладдя. Заради справедливості слід зазначити, що цей відсоток помітно скоротився від часу виходу з економічної кризи – в 2000 році в таку ситуацію потрапляло чи не кожне друге з найбідніших домогосподарств (рис.23).

¹⁰⁷ Взагалі в цьому сенсі доволі подібні відповіді дають 70% населення, а істотно відрізняються 10-20%.

Рис.23. Питома вага домогосподарств, в яких упродовж року хто-небудь при потребі не зміг отримати медичної допомоги, придбати ліки або медичне приладдя, Україна, 2000-2006 роки, перший-третій децилі, %

*Джерело: Розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств

45. Ризики бідності

Ризик бідності – це імовірність втрати можливостей життя за сучасними стандартами як окремою особистістю, так і суспільством в цілому з двох основних причин: загальне зубожіння населення, і як наслідок, маргіналізація певних соціальних груп та деградація суспільства; загроза соціальній стабільності через виникнення масових акцій протесту. В практиці досліджень бідності за звичай використовуються прості, часткові та комбіновані ризики.

Для оцінки ризику бідності конкретної групи населення необхідно зіставити рівень бідності цієї групи із рівнем бідності вибраної сукупності: країни в цілому; найбільш вразливої групи; найменш вразливої групи. Такі ризики є простими, оскільки вони розраховуються за одним ізольованим фактором і відповідно не враховують взаємодію різних факторів, яка може посилювати або, навпаки, пом'якшувати його вплив. На відміну від простих ризиків часткові та комбіновані враховують взаємодію кількох чинників бідності.

Комбіновані ризики можуть враховувати багато факторів бідності – регіон проживання, рівень освіти, гендерні особливості, соціально-економічний статус тощо. Дослідження часткових ризиків бідності для різних типів домогосподарств з дітьми залежно від місцевості проживання доводить, що при взаємодії двох

найважливіших чинників бідності (наявність дітей і місцевість проживання) суттєво змінюються отримані результати. Це дає змогу значно чіткіше визначити коло домогосподарств, які є потенційними реципієнтами державної допомоги.

Незалежно від обраного критерію бідності, найбільш вразливим є складні полінуклеарні домогосподарства, передовсім з дітьми.

35.1. Прості ризики

Прості ризики передбачають використання одного ізольованого фактору і відповідно не враховують взаємодію інших чинників, які можуть істотно (пом'якшуючи або посилюючи) впливати на бідність. Вони розраховуються за наступною формулою:

$$R_i = \frac{P_i}{P_0}, \text{ де}$$

R_i – ризик бідності певної групи;

P_i – рівень бідності певної групи, для якої визначається ризик;

P_0 – рівень бідності генеральної (добраної) сукупності: країни в цілому, найбільш вразливої групи, найменш вразливої групи, тощо.

Простий ризик бідності в домогосподарствах з однією дитиною становить 1,0¹⁰⁸, в сім'ях з двома дітьми він підвищується до 1,5, а з трьома та більше дітьми – до 2,37. Отже, народження другої дитини підвищує ризик бідності на 50,0%, а третьої – на 59,1%. Враховуючи те, що більшість матерів не працює до досягнення дитиною 3-річного віку, вразливість родини значно підвищується саме в цей період: якщо в домогосподарстві з двома та більше дітьми є одна дитина такої вікової категорії, то рівень бідності становить 45%, що майже вдвічі перевищує середнє по країні значення. Наявність одночасно двох дітей у віці до 3-х років підвищує рівень бідності до 52,3%, що на 90% вище середнього по країні рівня. Таким чином, попри існуючі переконання щодо найгіршого становища багатодітних родин, сьогодні до групи ризику також потрапляють домогосподарства з двома

¹⁰⁸ За даними 2006 року

дітьми, а найбільш вразливими поряд з багатодітними можна вважати сім'ї з двома дітьми у віці до 3-х років.

Найвищий (майже вдвічі вищий, ніж по всіх домогосподарствах з дітьми) ризик бідності мають багатодітні домогосподарства (з трьома та більше дітьми). Наявність в домогосподарстві з дітьми непрацюючої особи працездатного віку збільшує ризик бідності на 10%, а подвійне демоекономічне навантаження на працюючих (наявність у домогосподарстві дітей та пенсіонерів) – на 50% (табл.5).

Табл. 5. Прості ризики бідності, обчислені порівняно із середнім по країні показником відносної бідності, Україна. 2007 рік

Тип домогосподарства	Ризик бідності
Домогосподарства з дітьми:	1,2
з них:	
Багатодітні (з трьома та більше дітьми)	2,37
3 дітьми до трьох років	1,45
Домогосподарства з дітьми, де є хоча б один безробітний	1,9
Домогосподарства з дітьми, де є працюючі та не працюючі працездатного віку	1,08
Домогосподарства з дітьми, де всі дорослі працюють	1,0
Домогосподарства з дітьми, де є працюючі дорослі та пенсіонери	1,5
Неповні сім'ї з двома та більше дітьми	
Домогосподарства без дітей:	0,7
з них:	
Домогосподарства, де всі працюють	0,3
Домогосподарства з працюючими та пенсіонерами за віком	0,7
Домогосподарства з працюючими та не працюючими працездатного віку	0,53
Домогосподарства з пенсіонерами та не працюючими особами в працездатному віці	0,91
Домогосподарства з пенсіонерами, працюючими та не працюючими особами в працездатному віці	1,0
Домогосподарства пенсіонерів	0,8
Домогосподарства, що складаються виключно з осіб віком старше 75 років	1,1

Наявність в домогосподарстві з дітьми хоча б одного безробітного також збільшує ризик потрапити до бідних верств населення – у 2007 році на 92% порівняно із середнім по країні рівнем.

Табл.. 6. Прості ризики бідності, обчислені відносно базового типу домогосподарства, 2007 рік

	Всі члени домогосподарства працюють	Всі члени домогосподарства не працюють	Всі члени домогосподарства - пенсіонери	Більшість членів домогосподарства працюють	Більшість членів домогосподарства не працюють	Однакова чисельність працюючих і непрацюючих членів домогосподарства
Всі члени домогосподарства працюють	1	0,30	0,36	0,40	0,24	0,31
Всі члени домогосподарства не працюють	3,38	1	1,22	1,35	0,80	1,03
Всі члени домогосподарства - пенсіонери	2,78	0,82	1	1,11	0,66	0,85
Більшість членів домогосподарства працюють	2,50	0,74	0,90	1	0,59	0,76
Більшість членів домогосподарства не працюють	4,23	1,25	1,52	1,69	1	1,29
Однакова чисельність працюючих і непрацюючих членів домогосподарства	3,28	0,97	1,18	1,31	0,77	1

У найкращій ситуації перебувають домогосподарства, які складаються виключно з працюючих осіб – ризик бідності для них становить 0,29. На противагу їм найвищий ризик бідності серед домогосподарств без дітей мають домогосподарства, що складаються лише з пенсіонерів, – 0,8.

Таким чином, найуразливішими є домогосподарства, в яких мешкають одночасно утриманці молодше та старше працездатного віку, що може свідчити не тільки про низькі рівні оплати праці годувальників, але й про недостатній рівень пенсійного забезпечення та допомог сім'ям з дітьми. Оскільки найчастіше складними домогосподарствами вимушено проживають сім'ї з низьким рівнем доходу, високі

ризиків бідності в таких домогосподарствах можуть бути спричинені не лише і не стільки подвійним демоекономічним навантаженням на населення працездатного віку, скільки концентрацією осіб з низьким рівнем доходів.

35.2. Часткові ризики

Часткові ризики для певної групи або типу домогосподарств передбачають їх порівняння із “анти групою”, тобто врахування таких чинників та характеристик, що притаманні лише даній групі. Наприклад, якщо ми визначаємо ризик бідності для домогосподарства з дітьми, то відповідно антигрупою в даному випадку виступають усі домогосподарства без дітей. Часткові ризики бідності розраховуються за наступною формулою:

$$R_i = \frac{P_i}{P_k}, \text{ де}$$

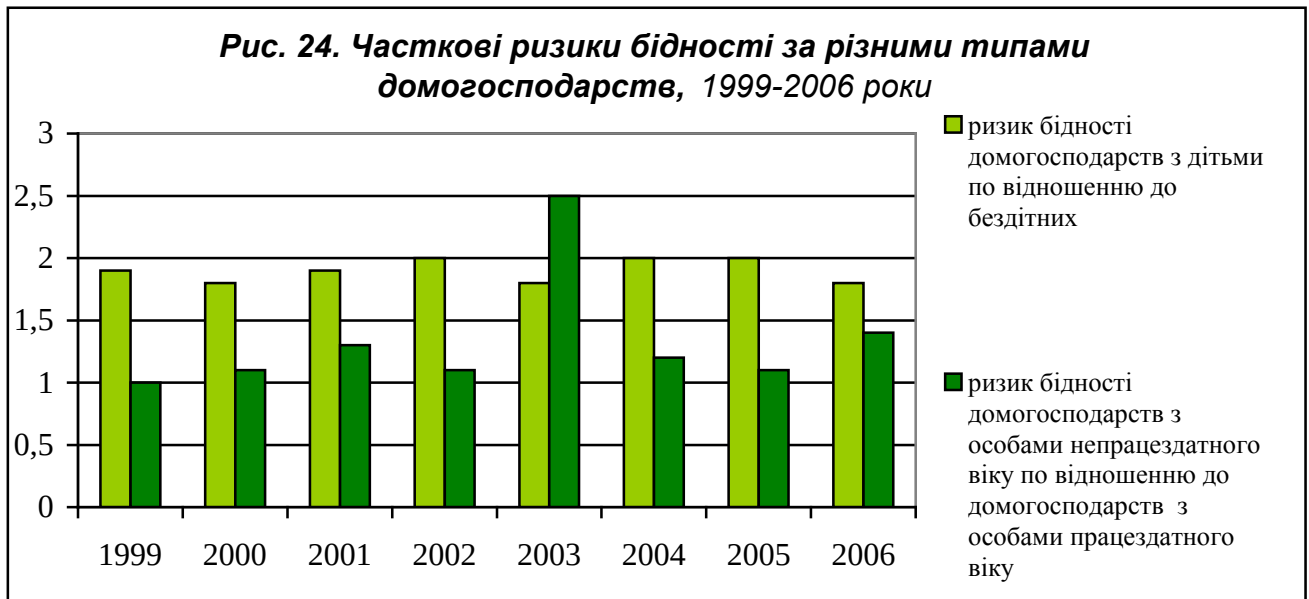
R_i – ризик бідності відповідної групи;

P_i – рівень бідності відповідної групи для якої визначається ризик;

P_k – рівень бідності “антигрупи”.

Дослідження ризиків бідності із врахуванням впливу часткових факторів (як то наявність дітей або відсутність, тип населеного пункту, працюючий або безробітний тощо) також дозволяє виокремити наступні найбільш вразливі типи домогосподарств, зокрема до складу яких входять: діти, безробітні, особи непрацездатного віку.

Наприклад, ризик бідності домогосподарств з дітьми потрапити за межу бідності порівняно до бездітних домогосподарств у 2006 р. становив 1,8 разів, ризик бідності осіб пенсійного віку, анти групу яким складають працюючі особи – 1,4 рази (Рис. 8).

*Джерело: Розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств

Незалежно від вибраного критерію вищими є ризики бідності сільського населення. Попри зниження рівня бідності за абсолютними та структурним критеріями в сільській місцевості зростає бідність за відносним критерієм, що свідчить про високе розшарування населення за монетарною ознакою. На селі складається критична ситуація щодо бідності за умовами життя, оскільки забезпеченість рухомим майном та показники комфортності житла знаходяться на вкрай низькому рівні. Профілі сільської бідності повторюють загальноукраїнські тенденції, проте типи домогосподарств з найвищими ризиками бідності в сільській місцевості виглядають значно гірше у порівнянні з населенням міст.

Чи не єдиним запобіжником бідності є висока професійно-освітня підготовка. Так, наявність вищої освіти хоча б у одного з членів домогосподарства з дітьми вдвічі зменшує вірогідність того, що домогосподарство потрапить до бідних верств населення.

Особливий інтерес викликає при дослідженні часткових ризиків бідності взаємодія вікового та статевих чинників. Поєднання з віком істотно посилює вплив гендерного чинника на ризики бідності. Так, підвищений ризик бідності для одиноких жінок спостерігається з настанням пенсійного віку (рівень бідності становить 21,5% по жінках проти 23,8% по одиноких чоловіках), а у віці старше 75 років вона набуває чітко виражених ознак – серед одиноких жінок старше 75 років рівень бідності майже на 20% перевищує аналогічне значення по одиноких

чоловіках цієї вікової категорії (27,9 проти 27,3%). Проте, цю категорію населення не можна віднести до найбільш вразливих, оскільки рівень бідності знаходиться в межах середнього значення.

Якщо за значення базового ризику прийняти показник по домогосподарству з найменшим рівнем бідності (відповідно і найменшим індексом ризику бідності), то картина залишається майже незмінною. Тобто, найвищі ризики залишаються у домогосподарств, де кількість непрацюючих осіб є меншою – 4,23 або дорівнює кількості працюючих осіб – 3,28 рази та де всі члени домогосподарства не працюють – 3,38 рази.

35.3. Комбіновані ризики.

Найбільш важливі результати дає використання комбінованих ризиків бідності.

Комбіновані ризики враховують вже дію не одного, а кількох чинників бідності, таких як регіон проживання, розмір населеного пункту, рівень освіти, гендерні особливості, соціально-економічний статус тощо.

$$R_{ij} = \frac{P_{ij}}{P_0}, \text{ де}$$

R_{ij} – ризик бідності відповідної групи;

i – перша ознака групи;

j – друга ознака групи;

P_{ij} – рівень бідності відповідної групи, для якої визначається ризик;

P_0 – середній рівень бідності по країні в цілому.

Врахування одночасно двох чинників суттєво змінює кінцеві результати, наприклад, наявність в домогосподарстві дітей та місцевість проживання домогосподарства. Дослідження бідності за частковими ризиками дозволяє значно чіткіше визначити коло домогосподарств, що є потенційними реципієнтами державної допомоги.

Оскільки ризики бідності істотно варіюють відповідно до розміру населеного пункту і наявності та кількості дітей в домогосподарстві, можна визначити найбільш

вразливі домогосподарства. Комбінація місця проживання та складу домогосподарства визначає, що в найскладнішій ситуації знаходяться багатодітні сім'ї, які мешкають в сільській місцевості – ризик бідності перевищує середній по країні в 2,5 разу. Але не набагато кращим є стан будь-якої багатодітної родини незалежно від місця її проживання. Водночас можна зробити висновок про практично однакову вразливість дводітних родин, які мешкають у малих містах, і сільських родин з дітьми до 3-х років; сільських сімей з 2 дітьми і багатодітних родин, які мешкають у великих містах (табл..6).

Табл.. 7. Оцінка ризиків бідності різних типів домогосподарств, які мешкають в різних населених пунктах, Україна, 2007 рік¹⁰⁹

	Часткові ризики бідності домогосподарств				Прості ризики бідності
	З однією дитиною	З двома дітьми	З трьома та більше дітьми	З дітьми до 3-х років	
Велике місто	0,6	1,0	1,6	0,9	0,6
Мале місто	1,3	1,5	2,9	1,7	1,2
Село	1,3	1,8	2,5	1,9	1,4
Прості ризики бідності	1,0	1,5	2,37	1,45	XXX

Аналогічно найбільш вразливими є домогосподарства з подвійним демоекономічним навантаженням (дітьми та особами пенсійного віку), які проживають у малих містах або селах – ризик бідності для них на 70-80% перевищує середній по країні. Водночас складні полінуклеарні домогосподарства з великих міст не є найбільш вразливими – ризик бідності для них є навіть нижчим за середній по країні.

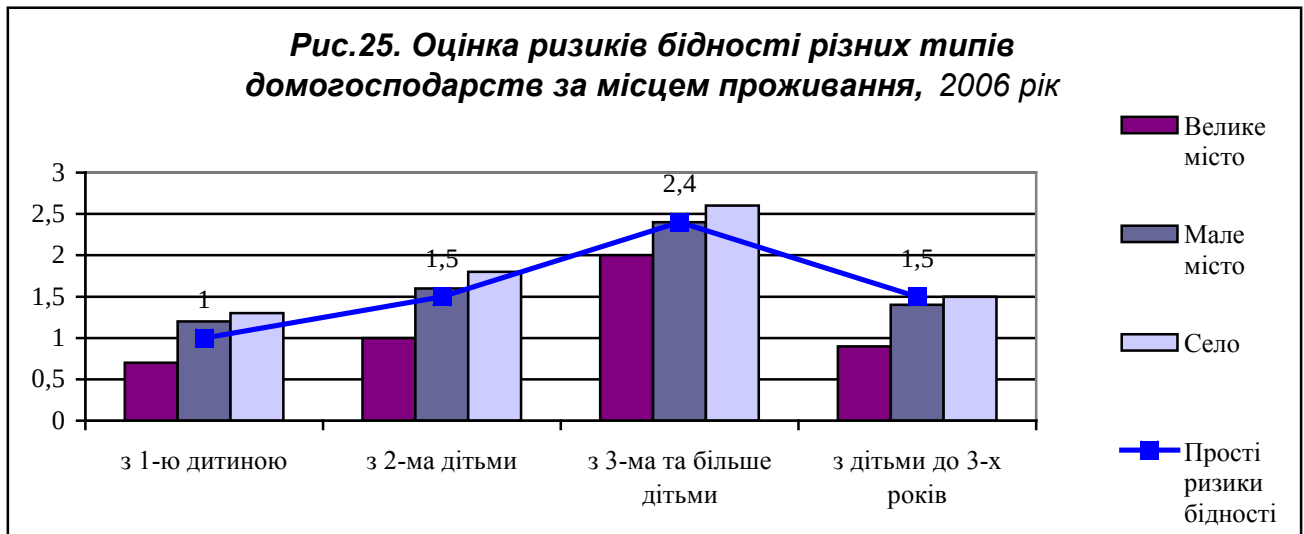
Табл.. 8. Оцінка ризиків бідності різних за складом домогосподарств, які мешкають в різних населених пунктах, Україна, 2007 рік

¹⁰⁹ Для оцінки ризику бідності конкретної групи населення необхідно зіставити рівень бідності цієї групи із рівнем бідності вибраної сукупності: країни в цілому; найбільш вразливої групи; найменш вразливої групи. Такі ризики є простими, оскільки вони розраховуються за одним ізольованим фактором і відповідно не враховують взаємодію різних факторів, яка може посилювати або, навпаки, пом'якшувати його вплив. На відміну від простих ризиків часткові враховують взаємодію кількох чинників бідності.

	Часткові ризики бідності домогосподарств, які складаються						Прості ризики бідності
	3 дітей та осіб працездатного віку	3 дітей та осіб працездатного і пенсійного віку	3 осіб працездатного віку	3 осіб працездатного та пенсійного віку	3 осіб пенсійного віку	з них: з осіб старше 75 років	
Велике місто	0,75	0,88	0,33	0,51	0,63	1,03	0,6
Мале місто	1,28	1,64	0,65	1,06	0,90	1,02	1,2
Сільська місцевість	1,83	1,42	0,91	1,21	0,90	0,95	1,4
Прості ризики бідності	1,23	1,28	0,55	0,87	0,80	0,99	XXX

Таким чином взаємодія демографічних і географічних чинників бідності істотно впливає на кінцеві результати. Зокрема, з'ясовується, що найбільшій державної підтримки потребують домогосподарства з подвійним демоекономічним навантаженням, які мешкають в сільській місцевості та в малих містах. Натомість складні домогосподарства у великих містах не є надто вразливими.

Так, комбінація місця проживання та складу домогосподарства доводить, що в найскладнішій ситуації знаходяться багатодітні сім'ї (з трьома та більше дітьми), які мешкають в сільській місцевості – ризик бідності перевищує середній по країні в 2,6 разу (Рис. 25).

*Джерело: Розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств

Отже, і за комбінованими ризиками домогосподарства з дітьми також мають більше шансів потрапити за межу бідності і залишаються найбільш вразливою категорією. Врахування розміру населеного пункту лише посилює вплив наявності дітей, в результаті комбіновані ризики у більшості випадків значно перевищують прості для тих самих типів домогосподарств.

Також і за комбінованими ризиками найбільш вразливими є домогосподарства з подвійним демоекономічним навантаженням (дітьми та особами пенсійного віку), які проживають у малих містах або селах – ризик бідності для них на 70-80% перевищує середній по країні. Водночас полінуклеарні домогосподарства, що мешкають у великих містах, мають ризик бідності навіть нижчий за середній по країні.

46. Бідність пенсіонерів

Підвищення пенсій у поєднанні із результатами споживання дають змогу практично виключити цю групу населення із тих, які найбільше наражені на ризик бідності. Діюча система пенсійного забезпечення гарантує підтримання мінімальної пенсії за віком на рівні прожиткового мінімуму для осіб, що втратили працездатність. За таких умов забезпечується запобігання абсолютної бідності серед осіб пенсійного віку. Проте, це стосується лише тих категорій пенсіонерів, які мешкають окремими домогосподарствами. Рівень бідності серед пенсіонерів,

які проживають разом з іншими особами, значною мірою залежить від рівня доходів всіх членів домогосподарства, тобто від складу домогосподарства.

Домогосподарства пенсіонерів можна умовно розбити на три групи:

- ◆ пенсіонери-одиначки;
- ◆ домогосподарства, які складаються з двох та більше пенсіонерів;
- ◆ домогосподарства, де крім пенсіонерів мешкають особи інших вікових груп.

Табл.9. Рівні бідності населення в домогосподарствах з пенсіонерами, за різними критеріями, 2004 і 2007 роки

	2004			2007		
	Частка в загальній чисельності населення, %	Рівень бідності за відносною межею (271 грн.), %	Рівень бідності за прожитковим мінімумом (285 грн.), %	Частка в загальній чисельності населення, %	Рівень бідності за відносною межею (430 грн.), %	Рівень бідності за прожитковим мінімумом (401 грн.), %
Пенсіонери – одинаки	6,1	18,5	28,0	6,5	21,8	6,6
Домогосподарства з двох та більше пенсіонерів	10,1	17,4	8,7	8,1	21,7	7,8
Домогосподарства з пенсіонерами та особами інших вікових груп	24,9	35,4	29,8	25,7	29,4	13,0
Все населення	100,0	27,3	27,1	100,0	27,3	11,6

Як свідчать наведені дані, вибір критерію має неабиякий вплив на кінцеві результати. Так, якщо за прожитковим мінімумом¹¹⁰ у 2007 році вдалося не лише практично ліквідувати бідність пенсіонерів, які мешкають окремо, але й значно знизити рівень бідності пенсіонерів, які проживають разом з особами іншого віку і соціального статусу, то за відносною межею¹¹¹ значна частина пенсіонерів залишаються бідними. Так, за останній рік показники відносної бідності за всіма

¹¹⁰ 464 грн. у 2006 році та 284,69 грн. у 2004 році

¹¹¹ 430 грн. на місяць у розрахунку на умовно дорослого у 2006 році, та 271 грн. у 2004 році

типами домогосподарств пенсіонерів практично не зазнали змін – відбулося незначне підвищення рівня бідності серед пенсіонерів-одиначків та менш помітне зниження значення показника по інших двох групах домогосподарств.

По домогосподарствах з пенсіонерів-одиначків рівень бідності за національною межею становить 21,8% проти 6,6% за абсолютним критерієм, а по складних домогосподарствах з пенсіонерами ця різниця сягає 2,3 разу. Таким чином, в домогосподарствах пенсіонерів спостерігається більший контраст між рівнями абсолютної та відносної бідності, ніж в середньому по країні.

Проте, сьогодні рівень відносної бідності серед домогосподарств пенсіонерів першої та другої груп є значно нижчим від середнього по країні (відповідно 21,2 та 21,7 проти 27,3%). Лише домогосподарства третьої групи негативно вирізняються на загальноукраїнському фоні (29,4%).

Проте, слід зазначити, що ця група домогосподарств є досить представницькою (практично чверть населення країни мешкає в домогосподарствах такого типу) і неоднорідною за складом. У складних домогосподарствах з подвійним демоекономічним навантаженням (особами пенсійного віку та дітьми), незалежно від обраного критерію, рівень бідності є найвищим як по країні в цілому, так і серед інших домогосподарств з пенсіонерів.

У складних домогосподарствах з однією дитиною на рівень бідності впливає переважно кількість пенсіонерів. Так, при наявності одного пенсіонера та однієї дитини в складному домогосподарстві рівень бідності за відотною межею становить 31%. При збільшенні кількості дітей у складних домогосподарствах рівень абсолютної бідності також зростає з 13% по домогосподарствах з однією дитиною до 21,3 % з двома та більше дітьми.

В домогосподарствах, які складаються виключно з осіб пенсійного віку (перша та друга групи), значно впливає на рівень бідності вік пенсіонерів. Так, якщо вік пенсіонерів, що мешкають окремо, перевищує 75 років, то рівень відносної бідності підвищується до 28,9%.

В домогосподарствах третьої групи без дітей зростання рівня бідності відбувається внаслідок появи хоча б одного безробітного. При відсутності в такому

домогосподарстві безробітних рівень відносної бідності становить 19,3%, а при появі одного безробітного показник зростає до 35,2%, що в 1,3 рази вище за середній по країні рівень.

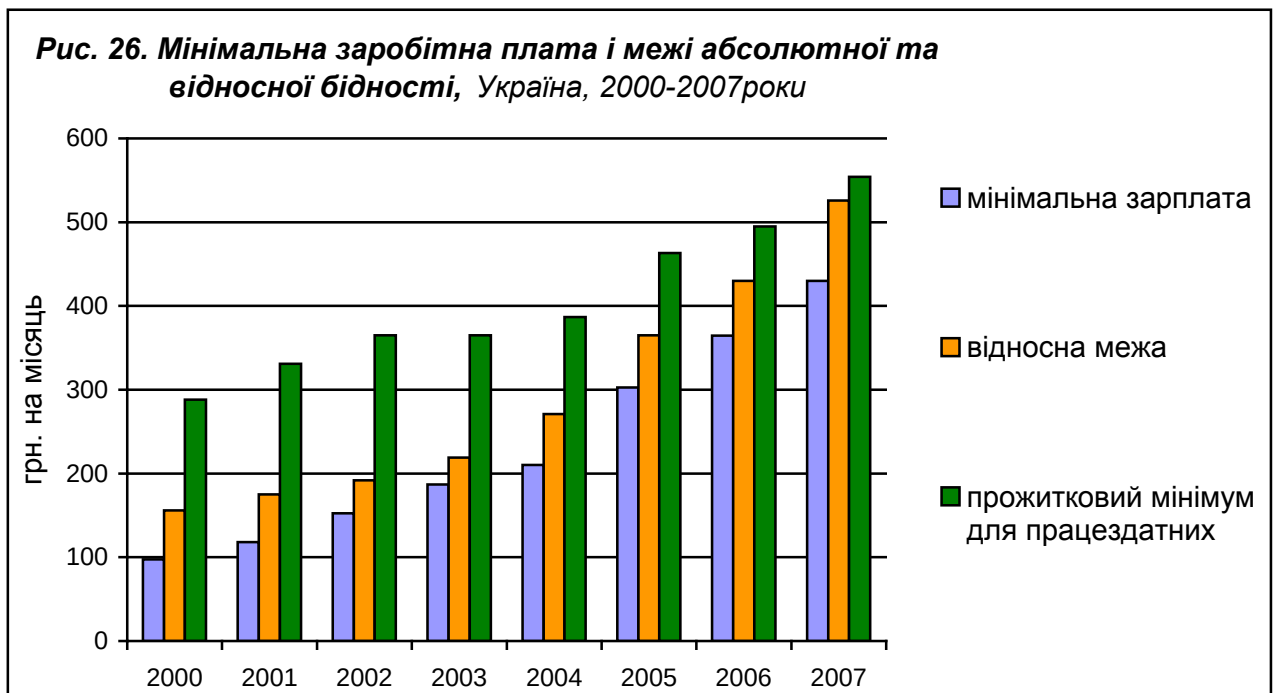
Таким чином, підвищення мінімальної пенсії за віком справило певний вплив не тільки на загальні показники бідності, але і на профілі бідності домогосподарств пенсіонерів.

47. Бідність працюючих та безробітних

Бідність працюючого населення є специфічною ознакою перехідного періоду в Україні. Формування загальної нерівності за рахунок виокремлення верств населення з високими доходами важливе в контексті соціальної справедливості у суспільстві та виявлення економічних чинників розшарування. Натомість, диференціація населення за рахунок виокремлення групи з низькими доходами має першочергове значення в контексті подолання бідності. Надто низькі доходи 10% найменше оплачуваних працюючих громадян – і зокрема, 5,5% отримуючих заробітну плату нижче встановленого її мінімального рівня¹¹² – традиційно пояснюється неповною або нестабільною зайнятістю окремих груп населення, що мають низьку кваліфікацію, особисті проблеми, обмежену працездатність тощо. Якщо припустити, що до цієї групи потрапляють переважно жінки, працюючі неповний робочий день з різних обставин, то таке явище можна було б визнати природним. Проте, представники цієї групи рівномірно розподілені за статтю.

Наявність значної групи зайнятих із такою низькою заробітною платою є ознакою особливої гостроти проблеми бідності працюючого населення. Навіть після помітних зрушень мінімальна зарплата залишається значно нижчою за рівень прожиткового мінімуму для працездатних осіб та відносну межу бідності (рис. 26).

¹¹² Інформація Держкомстату України за грудень 2007 року

*Джерело: Розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств

У домогосподарствах, де є хоча б одна працююча особа, рівень бідності становить 26,6% і практично дорівнює аналогічному показникові по домогосподарствах без працюючих. Із збільшенням числа працюючих осіб у домогосподарстві рівень бідності закономірно знижується, проте, сьогодні в Україні зайнятість не захищає родину від бідності. Близько 80% бідних – це домогосподарства, в яких проживає хоча б одна працююча особа. Така ситуація є прямим свідченням низьких стандартів оплати праці в країні. І хоча протягом останніх років реальна заробітна плата досить швидко зростає, загальна картина бідності залишається незмінною.

Зрозуміло, що заробіток значної частини зайнятого населення сьогодні не може задовольнити, навіть, потреби самого працюючого. В такій ситуації до групи ризику, в першу чергу, потрапляють сім'ї з утриманцями, оскільки дохід від зайнятості має забезпечувати і потреби непрацюючих членів домогосподарства. Отже, внаслідок загально низьких стандартів оплати праці вирішальний вплив на становище родини справляє не статус на ринку праці, а демографічний склад домогосподарства.

Поряд з існуванням бідності працюючого населення, безробітні сьогодні становлять серйозну групу бідності. Навіть, в домогосподарствах без дітей, що мають показники бідності, значно нижчі за українські, наявність безробітного

призводить до збільшення рівня бідності до 35,2% у порівнянні з 27,3% по країні в цілому.

Поява в домогосподарстві безробітного значно підвищує ризик бідності, незалежно від його складу. Так, якщо у домогосподарстві без безробітних осіб ризик бідності становить 0,81, то наявність хоча б одного безробітного збільшує показник до 1,25.

48. Регіональна диференціація бідності

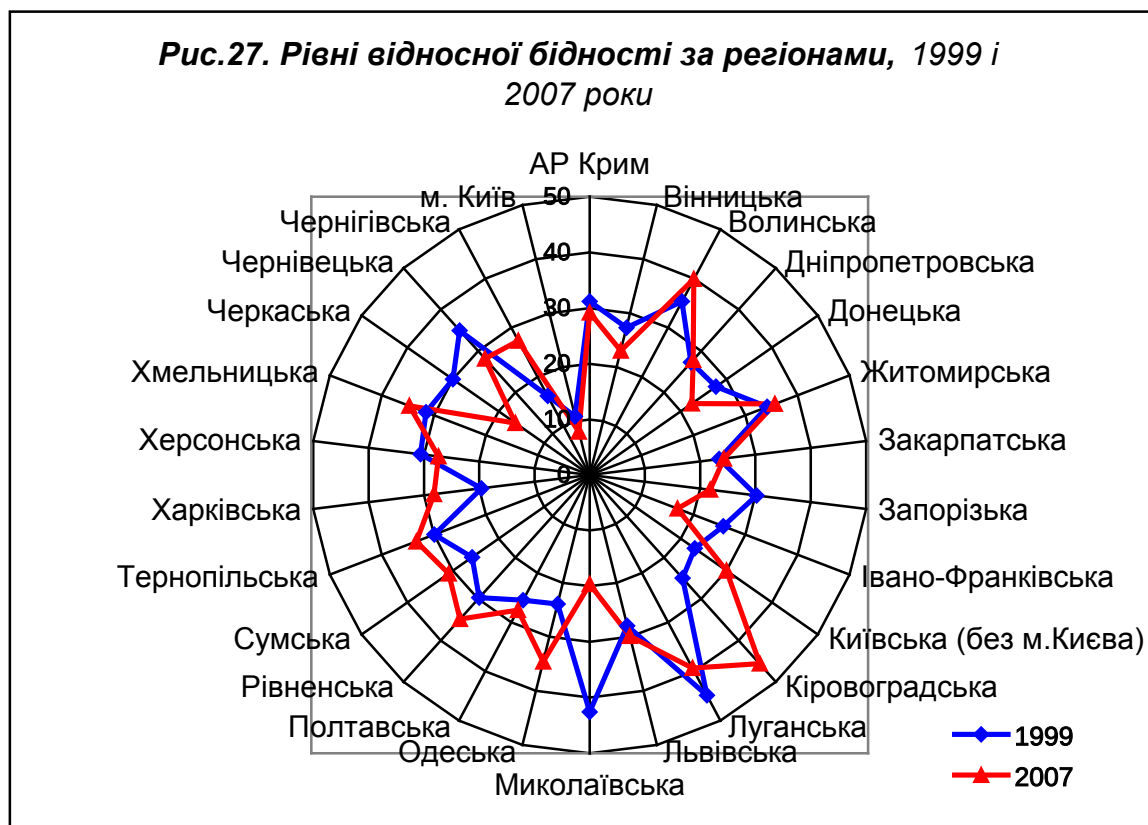
Загальноукраїнські тенденції розвитку ситуації з бідністю мали місце і на регіональному рівні – зокрема, відбулося суттєве зниження рівня бідності за критерієм прожиткового мінімуму по всіх без виключення регіонах України. За період 2001-2007 років найбільш суттєве зменшення масштабів абсолютної бідності (більш ніж у п'ять разів) відбулося у м. Києві, Івано-Франківській та Хмельницькій. В найменшій мірі позитивний ефект економічного зростання відчуло населення Кіровоградської, Київської, Рівненської, Харківської, Хмельницької та Тернопільської областей – рівень бідності за прожитковим мінімумом знизився лише в 1,7-2,1 рази (табл.9).

Табл.. 10. Рівні абсолютної бідності за регіонами, Україна, 2001 і 2007 роки			
Регіон	Рівень бідності за прожитковим мінімумом, %		Темп зниження, разів
	2001	2007	
АР Крим	80,5	28,8	2,8
Вінницька	78,1	22,6	3,5
Волинська	82,3	37,6	2,2
Дніпропетровська	67,0	26,5	2,5
Донецька	69,2	21,4	3,2
Житомирська	75,7	35,3	2,1
Закарпатська	86,5	23,1	3,7
Запорізька	72,1	20,3	3,5
Івано-Франківська	88,2	15,9	5,5
Київська (без м.Києва)	60,0	29,6	2,0
Кіровоградська	73,5	44,5	1,7
Луганська	81,1	37,8	2,1
Львівська	71,5	29,2	2,4
Миколаївська	79,7	17,4	4,6
Одеська	71,7	33,8	2,1
Полтавська	70,6	27,0	2,6
Рівненська	73,4	34,3	2,1

Сумська	75,4	30,8	2,4
Тернопільська	70,0	33,0	2,1
Харківська	58,4	27,3	2,1
Херсонська	75,8	26,4	2,9
Хмельницька	77,2	34,7	2,2
Черкаська	77,3	15,0	5,2
Чернівецька	71,8	27,9	2,6
Чернігівська	69,3	27,1	2,6
м.Київ	40,9	7,1	5,7
Україна	71,2	26,4	2,7

*Джерело: Розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств

Динаміка показників відносної бідності не така однозначна. Сьогодні, як і під час економічної кризи, рівні бідності істотно варіюють за регіонами – від стабільно найнижчих значень по м. Києву (8 % у 2007 році) до 45% по Кіровоградській області. (рис. 27).

*Джерело: Розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств

Враховуючи показники і рівня, і глибини бідності, в найгіршій ситуації сьогодні опинилося населення Кіровоградської, Житомирської, Тернопільської та Хмельницької областей. А найкраща ситуація склалася у м. Київ, в Закарпатській, Івано-Франківській та в Сумській областях.

Однак при використанні єдиної по всіх регіонах межі не враховуються регіональні розбіжності в цінах, і в одних регіонах, де ціни є нижчими за середні, вартісне значення межі бідності і відповідно рівень бідності штучно перевищується, а в інших – навпаки. Проте, і врахування особливостей регіонального ціноутворення принципово ситуацію не змінює. З урахуванням глибини бідності, до найблагополучніших регіонів можна віднести м. Київ, Івано-Франківську, Закарпатську, Херсонську та Миколаївську області. До регіонів з критичною ситуацією потрапляють Київська (без м. Києва), Житомирська, Одеська та Харківська області.

Зрозуміло, що чи не основним чинником формування регіональних розбіжностей у показниках доходів та бідності виступають економічні характеристики регіону. Проте, суттєві регіональні відмінності у показниках бідності можуть бути пов'язані як з особливістю географічного розташування області, так і зі специфічними для країни профілями бідності – розподілом домогосподарств регіону за соціально-демографічними характеристиками та за місцевістю проживання.

Розділ V. Моделі бідності

49. Моделювання впливу демографічних та соціально-економічних чинників на ризики бідності

Моделювання бідності як соціально-економічного явища спирається на тезу про пріоритетність демографічних та соціально-економічних чинників. Водночас припускається наявність певних хронологічних лагів у реалізації (прояві) впливу окремих чинників, чому сприяє неминуче накладання різноспрямованих ефектів. При цьому основною методичною проблемою є необхідність виміру такого багатфакторного впливу.

Оскільки основним джерелом інформації для дослідження бідності в Україні є Обстеження умов життя домогосподарств, то для виявлення ступеню впливу на бідність різних чинників доцільно розглядати отримані з даного інформаційного джерела відомості щодо типів домогосподарств, яким притаманні певні ознаки бідності. Отже, необхідно сформулювати перелік таких типів домогосподарств, які справляють найбільш сильний вплив на загальну ситуацію з бідністю в країні. Такий відбір здійснюється на основі результатів попередніх досліджень та за допомогою методу експертної оцінки щодо значущості різних типів домогосподарств у їх внеску в загальний рівень бідності. В результаті зазначених процедур отримано перелік домогосподарств, який на наступних етапах моделювання відповідним чином уточнюється.

39.1. Моделі бідності населення України в цілому

Відібрані для аналізу типи домогосподарств за соціальними та демографічними ознаками, за результатами обстеження 2006 року, представлені у таблиці 11.

Табл.. 11. Основні типи домогосподарств, які найбільше потерпають від бідності

Типи домогосподарств	Частка серед усіх домогосподарств, %	Рівень бідності, %	Внесок у загальний рівень бідності, %
Домогосподарства з 2 та більше дітьми	22,28	46,6	10,4

Домогосподарства, де є хоча б 1 особа старше 75	11,84	31,0	3,7
Домогосподарства де є хоча б один безробітний	22,65	45,4	10,3
Домогосподарства, де є хоча б 1 особа з повною вищою освітою	28,70	13,7	3,9
Домогосподарства з 3 та більше дітьми	4,07	68,4	2,8
Домогосподарства з 1-2 дітьми, де є хоча б 1 пенсіонер	14,73	36,9	5,4
Домогосподарства з дітьми до 3 років	10,01	42,0	4,2
Домогосподарства з дітьми до 15 років	43,75	36,9	16,2

Найбільш істотними характеристиками демографічних та соціально-економічних чинників бідності, що виступають у ролі незалежних змінних, є такі.

Варіант 1 – пояснює 22,1 з 28,1% середнього по країні рівня бідності

- домогосподарства з дітьми до 3 років;
- домогосподарства, де є хоча б одна особа старше 75;
- домогосподарства, де є хоча б один безробітний/працюючий;
- домогосподарства, де є хоча б одна особа з повною вищою освітою.

Варіант 2 – пояснює 23,9 % з 28,1 % рівня бідності:

- домогосподарства з дітьми до 3 років;
- домогосподарства з 1-2 дітьми, де є хоча б один пенсіонер;
- домогосподарства, де є хоча б один безробітний/працюючий;
- домогосподарства, де є хоча б одна особа з повною вищою освітою.

Варіант 3 – пояснює 22,5 % з 28,1 % рівня бідності:

- домогосподарства з 3 та більше дітьми;
- домогосподарства з 1-2 дітьми, де є хоча б один пенсіонер;
- домогосподарства, де є хоча б один безробітний/працюючий;
- домогосподарства, де є хоча б одна особа з повною вищою освітою.

Варіант 4 – пояснює 20,7 % з 28,1 % рівня бідності:

- домогосподарства з 3 та більше дітьми;
- домогосподарства, де є хоча б одна особа старше 75;

- домогосподарства, де є хоча б один безробітний/працюючий;
- домогосподарства, де є хоча б одна особа з повною вищою освітою.

Попередня гіпотеза побудови відповідних регресійних моделей, яка спирається на здійснені розрахунки простих, часткових та комбінованих ризиків бідності, передбачає, що усі зазначені фактори сприяють підвищенню бідності; виняток становлять наявність осіб з вищою освітою та працюючих.

Результативними змінними виступають: рівень бідності, середні сукупні еквівалентні витрати на душу населення, частку витрат на харчування у сукупних витратах домогосподарств.

Модель середній сукупних витрат в розрахунку на умовного дорослого:

$$Y = -185.980 - 1.860 X_1 - 3.048 X_2 + 8.361 X_3 + 5.401 X_4, \text{ де}$$

X_1 – домогосподарства з дітьми до 3-х років;

X_2 – домогосподарства з особами старше 75 років;

X_3 – домогосподарства з працюючими;

X_4 – домогосподарства з особами з вищою освітою.

Коефіцієнт детермінації $R^2=0,74$ і коефіцієнт Фішера $F=0,66$, що перевищує критичне значення.

Аналіз бета-коефіцієнтів (табл.. 12) показує, що найвищі можливості для впливу на зміну рівня сукупних витрат в розрахунку на умовного дорослого має показник наявності в домогосподарстві працюючих осіб.

Табл.. 12. Основні характеристики регресійної моделі рівня сукупних витрат в розрахунку на умовного дорослого

	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти
	B	Стандартна похибка	β
(Константа)	-185,98	321,6426	
Домогосподарства з дітьми до 3-х років	-1,860	1,083055	-0,1048
Домогосподарства з особами старше 75 років	-3,048	2,235818	-0,09582
Домогосподарства з	8,361	4,263519	0,149211

працюючими			
Домогосподарства з особами з вищою освітою	5,403	0,663937	0,639787

Парні коефіцієнти між факторними ознаками є нижчими за коефіцієнт множинної кореляції, що свідчить про відсутність мультиколінеарності (табл.. XX).

Табл.. 13. Матриця парних коефіцієнтів кореляції моделі рівня сукупних витрат в розрахунку на умовного дорослого

	Середні еквівалентні витрати на душу в місяць	Домогосподарства з дітьми до 3-х років	Домогосподарства з особами старше 75 років	Домогосподарства з працюючими, %	Домогосподарства з особами з вищою освітою
Середні еквівалентні витрати на душу в місяць	1	-0,477	-0,561	0,640	0,836
Домогосподарства з дітьми до 3-х років	-0,477	1	0,210	-0,248	-0,497
Домогосподарства з особами старше 75 років	-0,561	0,210	1	-0,634	-0,548
Домогосподарства з працюючими, %	0,640	-0,248	-0,634	1	0,634
Домогосподарства з особами з вищою освітою	0,836	-0,497	-0,548	0,634	1

Таким чином, отримана модель достатньо адекватно описує варіацію рівня сукупних витрат в розрахунку на умовного дорослого; вплив усіх вибраних факторів узгоджується з попередньою гіпотезою.

Другий варіант моделі рівня сукупних витрат в розрахунку на умовного дорослого включає наявність безробітних (зазначена змінна замінила наявність працюючих). Аргументи такої заміни полягають у тому, що, по-перше, категорія безробітних непрямым чином включає в себе вікову (тобто, демографічну) характеристику, на відміну від працюючих, по-друге, кількість домогосподарств з працюючими порівняно з іншими факторами дуже велика, в результаті чого значна частка домогосподарств одночасно представляє дві та більше групи за іншими ознаками.

Отже, рівняння другої моделі має вигляд:

$$Y = 361,35 - 1,817 \cdot X_1 - 4,818 \cdot X_2 + 0,427 \cdot X_3 + 6,097 \cdot X_4, \text{ де}$$

X_1 – домогосподарства з дітьми до 3-х років;

X_2 – домогосподарства з особами старше 75 років;

X_3 – домогосподарства з безробітними;

X_4 – домогосподарства з особами з вищою освітою.

Коефіцієнт детермінації $R^2=0,72$ і коефіцієнт Фішера $F=0,63$, що перевищує критичне значення.

Розраховані β -коефіцієнти вказують на те, що найсуттєвіші можливості для впливу на зміну рівня середніх еквівалентних витрат має показник наявності в домогосподарствах осіб з вищою освітою, а найменші – наявність безробітних.

Табл.. 14. Основні характеристики регресійної моделі рівня сукупних витрат в розрахунку на умовного дорослого

	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти
	B	Стандартна похибка	β
(Константа)	361,3461	152,8915	
Домогосподарства з дітьми до 3-х років	-1,81666	1,132398	-0,10235
Домогосподарства з особами старше 75 років	-4,81767	2,085257	-0,15148
Домогосподарства з безробітними	0,42752	1,102391	0,027624
Домогосподарства з особами з вищою освітою	6,097108	0,71195	0,721946

За розрахованою матрицею парних коефіцієнтів кореляції можна зробити висновок про те, що сукупний вплив факторних ознак на результативний є більш суттєвим, ніж незалежний вплив трьох з чотирьох факторних ознак (тобто, крім домогосподарств з особами з вищою освітою, парна кореляція яких з рівнем середніх еквівалентних витрат становить 0,84). Парні коефіцієнти кореляції між факторними ознаками менші за сукупний коефіцієнт кореляції, що свідчить про відсутність мультиколінеарності.

Табл.. 15. Матриця парних коефіцієнтів кореляції моделі рівня сукупних витрат в розрахунку на умовного дорослого

	Середні еквівалентні витрати на душу в місяць	Домогосподарства з дітьми до 3-х років	Домогосподарства з особами старше 75 років	Домогосподарства з працюючими, %	Домогосподарства з особами з вищою освітою
Середні еквівалентні витрати на душу в місяць	1				
Домогосподарства з дітьми до 3-х років	-0,47971	1			
Домогосподарства з особами старше 75 років	-0,56331	0,210397	1		
Домогосподарства з безробітними	-0,493	0,471677	0,201868	1	
Домогосподарства з особами з вищою освітою	0,838932	-0,4966	-0,54835	-0,61192	1

Аналіз параметрів рівняння регресії свідчить, що попередня гіпотеза про характер впливу факторних ознак підтверджується для трьох ознак – X_1 , X_2 , X_4 .

Наявність в домогосподарствах безробітних, згідно отриманої моделі, спричиняється до певного підвищення рівня еквівалентних витрат, що радше є проявом неправдивої кореляції, тобто пояснюється іншими, не врахованими в моделі причинами. Це лише підтверджує той факт, що будь-яка модель носить обмежений характер і не дозволяє абсолютно точно простежити всі існуючі зв'язки між досліджуваними процесами.

Проте, отримана регресійна модель достатньо адекватно описує залежність результативної змінної від вибраних факторних ознак і кількісно характеризує вплив кожної.

39.2. Моделі бідності населення регіонів України

В Україні єдиною інформаційною базою для досліджень бідності виступає обстеження умов життя домогосподарств. Але дані цього обстеження не можуть дати вичерпної інформації стосовно ситуації з бідністю в регіонах внаслідок недостатньої репрезентативності. Згідно затвердженої Міністерством праці та соціальної політики методики, комплексна оцінка бідності в регіонах України базується на розрахунку основних показників моніторингу – рівня та глибини бідності. Але основні показники, розраховані безпосередньо на базі даних обстеження умов життя домогосподарств України, не дають вичерпної інформації стосовно причинно-наслідкових зв'язків. При цьому виникає необхідність проведення поглибленого наукового аналізу та представлення розгорнутої картини ситуації з бідністю в регіонах, для чого існуюча інформаційна база є недостатньо репрезентативною.

Таким чином, для комплексної оцінки ситуації з бідністю в регіонах України необхідно використовувати поряд з прямими показниками, отриманими з обстеження умов життя домогосподарств, дані інших репрезентативних обстежень (зокрема, обстеження економічної активності) та адміністративної статистики. Звичайно, що такий дворівневий підхід до оцінки явища несе в собі певні проблеми методологічного та методичного характеру. Це, насамперед, відсутність прямого зв'язку між рівнем бідності, розрахованим за даними обстеження, і індикаторами, отриманими з інших джерел.

Дослідження взаємозв'язків між рівнем бідності та показниками, отриманими з даних адміністративної статистики та інших обстежень, дало можливість зробити наступні висновки:

1. Існує певна залежність між рівнем бідності та окремими показниками, що характеризують економічне становище регіону, рівень життя населення, зокрема, його платоспроможний попит, демографічну ситуацію, становище на ринку праці, питому вагу низькодохідних груп населення та інші.
2. Окремі явища справляють вплив на рівень бідності через певний період часу, що обумовлює доцільність використання деяких показників з річним лагом.

3. Для зменшення впливу власних тенденцій зміни індикаторів доцільно використовувати не річні показники, а їх середні значення за 2-3 роки.
4. Показники, які виявляють недостатній ступінь взаємозв'язку з рівнем бідності, можуть справляти комплексний вплив, а отже, виступати в якості додаткових індикаторів.

Існування достатньо тісних зв'язків між рівнем бідності і показниками адміністративної статистики дало можливість побудувати регресійну модель. Проведене дослідження показало, що при побудові моделі для розрахунку факторного впливу доцільно використовувати два підходи:

- залучення показників за відповідний період часу, тобто виходить з гіпотези, що обрані індикатори безпосередньо пов'язані з рівнем бідності в регіоні на даному часовому відрізку;
- врахування лагу, тобто припускає вплив факторів на рівень бідності через певний часовий період.

Оскільки методика визначення межі та рівня бідності, що використовується в Україні, базується на витратах населення, то логічно було б припустити, що найбільший вплив на формування регіональних рівнів бідності будуть мати макроекономічні показники. Теоретичним підґрунтям цієї моделі була теза щодо тісного зв'язку між рівнем економічного розвитку регіону та рівнем бідності.

Перелік показників що використовувався для побудови моделі був сформований за результатами оцінки тісноти зв'язку між показниками, що відбиралися в якості предикатів та регіональним рівнем бідності. Найбільш впливовими виявилися наступні:

- ВРП у розрахунку на душу населення, тис. грн.;
- Рівень безробіття, %
- Питома вага безробітних понад рік в загальній чисельності безробітних, %;
- Видатки місцевих бюджетів та централізовані закупівлі на соціальний захист та соціальне забезпечення на 100 000 населення;
- Середньомісячна заробітна плата, грн.
- Середньомісячний розмір пенсії, грн.

Для моделювання залежності рівня бідності від обраних предикатів використовувалася лінійна регресійна модель. Така модель досить вдало реалізована у статистичному пакеті SPSS. Найбільш придатним є метод покрокового включення показників, оскільки дозволяє включити в модель найбільш значущі показники. На першому кроці вводиться змінна з найвищим показником кореляції (знак кореляції не має значення). На наступних кроках вводиться змінна з другою за значенням частковою кореляцією. На кожному кроці перевіряється гіпотеза про відповідності нулю коефіцієнта при введені нової змінної. Для цього використовується F-критерій, який обчислюється як квадрат ділення значення коефіцієнта на його стандартну похибку. Процедура зупиняється, коли ця умова перестає виконуватися. В останній варіант моделі увійшли лише три показники:

- ВРП у розрахунку на душу населення, тис. грн.;
- Питома вага безробітних понад рік в загальній чисельності безробітних, %;
- Видатки місцевих бюджетів та централізовані закупівлі на соціальний захист та соціальне забезпечення на 100 000 населення;

Табл.. 16. Показники адекватності регресійної моделі регіонального рівня бідності без врахування лагу

Коефіцієнт множинної кореляції	Коефіцієнт детермінації	Приведений коефіцієнт детермінації	Стандартне відхилення оцінки
0,458	0,432	0,424	21,233

Отже, модель пояснює лише 42,4% варіації регіонального рівня бідності, а більша частина визначається впливом інших чинників. Також досить значною є стандартна похибка оцінки.

Для покращення характеристик моделі була зроблена спроба оцінити вплив предикатів з використанням лагу. Теоретичним підґрунтям такої моделі є теза про те, що на сучасний рівень бідності більший вплив справляє не поточна економічна ситуація, а процеси попередніх років. Перевірялися для кожного з показників лаги в один, два і три роки. Найбільш вдалою виявилася лінійна модель з такими факторними змінними:

- ВРП у розрахунку на душу населення, тис. грн. (з лагом у два роки);
- Рівень безробіття, % (з лагом 1 рік);

- Видатки місцевих бюджетів та централізовані закупівлі на соціальний захист та соціальне забезпечення на 100 000 населення (з лагом у 1 рік);

Регресійна модель, побудована за методом покрокового включення, має такий вигляд:

$$Y = - 0.308 X_1 + 0.201 X_2 - 0.337 X_3$$

Табл.. 17. Показники адекватності регресійної моделі регіонального рівня бідності з врахуванням лагу

Коефіцієнт множинної кореляції	Коефіцієнт детермінації	Приведений коефіцієнт детермінації	Стандартне відхилення оцінки
0,552	0,537	0,531	16,857

Таким чином, врахування лагу істотно покращує рівень апроксимації, однак вочевидь він є недостатнім. Імовірно, існують декілька пояснень відсутності значної кореляції між регіональним рівнем бідності та основними економічними показниками.

По-перше, моделювання впливу економічного розвитку на соціальні процеси в Україні ускладнюється через відсутність тривалого еволюційного періоду.

По-друге, вибірки домогосподарств по окремих регіонах є недостатніми для дії Закону великих чисел у повному обсязі.

По-третє, імовірно, регіональний рівень бідності залежить найбільший вплив мають соціально-демографічні, а не економічні показники.

Для перевірки останньої тези до раніше сформованого переліку змінних були включені деякі соціально-демографічні показники. Їх відбір відбувався за тим же принципом, тобто за допомогою коефіцієнту кореляції оцінювалася тіснота зв'язку між рівнем бідності та характеристикою, що розглядалася в якості предикату. До раніше визначених додалися наступні характеристики:

- Рівень урбанізації, %;
- Частка осіб з вищою освітою в населенні старше 25 років;
- Коефіцієнт постаріння “знизу” (частка осіб у віці 0-14 у всьому населенні),%.

**Табл.. 18. Показники адекватності розширеної регресійної моделі
регіонального рівня бідності з врахуванням лагу**

Коефіцієнт множинної кореляції	Коефіцієнт детермінації	Приведений коефіцієнт детермінації	Стандартне відхилення оцінки
0,875	0,856	0,842	12,567

Наведені результати свідчать про достатньо високий рівень апроксимації і цілком прийнятне відхилення оцінки; сформована модель є найбільш вдалою з усіх побудованих.

Зведення показників моделі.

Значення коефіцієнту детермінації $R^2=0,856$ свідчить про те, що побудована модель "пояснює" 85,6% варіабельності регіонального рівня бідності. Проте, вибіркова оцінка коефіцієнта детермінації часто виявляється занадто оптимістичною; тому приведений коефіцієнт детермінації, створений для оцінки якості моделі на всій популяції, необхідним чином коригує виконані розрахунки. Однак, і приведений коефіцієнт детермінації є достатньо високим.

Стандартне відхилення оцінки (12,567) - квадратний корінь із середнього квадратів залишків у таблиці ANOVA - вимірює відхилення залишків (чи помилок) від апроксимуючої прямої. Одиниця виміру збігається з одиницею виміру залежної змінної, в даному випадку – %.

Табл.. 19. Таблиця дисперсійного аналізу ANOVA

	Сума квадратів	Ступені свободи	Середній квадрат	F-критерій	Значимість
Модель	87616,3	4	32538,8	263,0	4,76E-05
Залишки	1495,0	22	157,9		
Всього	89111,3	26			

Значення F-критерію $F=263,0$ дає підстави для відхилення гіпотези про випадковий характер визначених зв'язків.

**Табл.. 20. Основні оціночні показники розширеної моделі регіонального рівня
бідності з урахуванням лагу**

	Нестандартизовані коефіцієнти	Стандартиз овані	Критерій Стьюдента	Значимість
--	----------------------------------	---------------------	-----------------------	------------

	b	Стандартна похибка	коефіцієнти β	t	
ВРП у розрахунку на душу населення, тис. грн. (з лагом у два роки)	-0,325	0,533	-0,203	-0,422	0,694
Видатки місцевих бюджетів та централізовані закупівлі на соціальний захист та соціальне забезпечення на 100 000 населення (з лагом у 1 рік);	-0,162	0,383	-0,242	-1,205	0,295
Частка осіб з вищою освітою в населенні старше 25 років	-0,286	0,197	-0,184	-1,307	0,267
Коефіцієнт постаріння “знизу” (частка осіб у віці 0-14 у всьому населенні),%.	0,274	0,175	0,358	1,568	0,195

Оцінки коефіцієнтів — нахилу b_1 , b_2 , b_3 , b_4 - дорівнюють відповідно -0,325; -0,162; -0,286; 0,274.

Регресійна модель, побудована за методом покрокового включення, має такий вигляд:

$$Y = -0.225 X_1 - 0.162 X_2 - 0.286 X_3 + 0.274 X_4, \text{ де}$$

X_1 - ВРП у розрахунку на душу населення, тис. грн. (з лагом у два роки);

X_2 - Видатки місцевих бюджетів та централізовані закупівлі на соціальний захист та соціальне забезпечення на 100 000 населення (з лагом у 1 рік);

X_3 - Темп зростання зобов'язань банків за коштами, залученими на рахунки фізичних осіб.

X_4 – Коефіцієнт постаріння “знизу” (частка осіб у віці 0-14 у всьому населенні),%.

Цю модель можна використовувати для обчислення прогнозних значень у динаміці.

Отже, дослідження впливу основних соціально-економічних показників на регіональну варіацію бідності дало можливість зробити такі висновки:

- існує певна, але не надто тісна, залежність між регіональним рівнем бідності та окремими показниками, що характеризують рівень соціально-економічного розвитку регіону;

- соціально-демографічні фактори мають дуже суттєвий – пріоритетний – вплив на регіональний рівень бідності, що потребує додаткового вивчення;
- окремі процеси впливають на регіональний рівень бідності через певний період часу, що обумовлює доцільність використання в моделях часового лагу; зокрема, вплив показнику ВРП на душу населення на регіональний рівень бідності має дворічний лаг.

Показники, які виявляють недостатній взаємозв'язок із регіональним рівнем бідності та, відповідно, не включені у модель, можуть справляти комплексний вплив, а отже, виступати в якості додаткових індикаторів.

Розроблена модель дає змогу виміряти вплив ряду соціально-економічних чинників на рівень бідності та побудувати прогноз подальшого розвитку ситуації, спираючись на показники прогнозів основних соціально-демографічних процесів, методологія яких є достатньо розробленою.

50. Побудова „карти бідності” у розрізі адміністративних районів України (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року)

40.1. Методика побудови „карти бідності”

Вкрай нерівномірний розподіл бідного населення по території України та по територіям окремих адміністративно-територіальних одиниць обумовлює необхідність розрахунку рівнів бідності не тільки на рівні областей, а й на рівні адміністративних районів в межах кожної області.

Просторовий розподіл бідності доцільно візуалізувати за допомогою так званої „карти бідності”, на якій позначаються частини країни та, на більш низькому рівні деталізації, частини окремих регіонів, в яких сконцентрована бідність.

Розроблення карти бідності передбачає комбіноване використання результатів Обстеження умов життя домогосподарств (для побудови моделі рівня бідності як функції соціально-демографічних характеристик регіону або територіальної одиниці) та результатів Перепису населення (для побудови структури населення відповідно до вибраних ознак на рівні окремих невеликих територіальних одиниць).

За даними обстеження умов життя домогосподарств України визначається внесок найбільш впливових факторів у формування сукупності бідного населення, будується спеціальна модель залежності загального показника бідності від значень показника по окремим типам домогосподарств з визначеними характеристиками.

Модель рівнів бідності для побудови “карти бідності” має такий загальний вигляд:

$$Y = \sum_{i=1}^n \alpha X_i, \text{ де}$$

α_i – рівні бідності за типами домогосподарств, % (коефіцієнти розраховуються за даними обстеження умов життя домогосподарств України);

X_i – частка населення, що проживає у відповідному типі домогосподарства (дані по кожному адміністративному району з масиву перепису населення) за умови

$$\sum_{i=1}^n X_i = 1$$

В основу побудови карти бідності покладено національний критерій бідності, за яким бідними вважаються особи, витрати яких не перевищують 75% їх медіанного рівня.

Вимоги до групування домогосподарств:

- вибрані типи домогосподарств мають охоплювати все населення;
- кожне домогосподарство має відноситися лише до одного з вибраних типів (тобто, щоб жоден тип не перетинався з іншими).

Різні варіанти моделювання структури населення дали змогу визначити такі критерії виокремлення типів домогосподарств:

- наявність дітей;
- вік (наявність дорослих працездатного віку, старше працездатного віку, осіб старше 70 років);
- наявність осіб з вищою освітою.

Табл.. 21. Соціально-демографічні характеристики типології домогосподарств

Наявність дітей	
	Одна дитина
	Двоє дітей
	Троє та більше дітей
Вік	
	Наявність осіб працездатного віку
	Наявність осіб старше працездатного віку
	До 70 років
	70 років і старше
Наявність осіб з вищою освітою	
	Є хоча б одна особа з вищою освітою

В результаті сформовано 18 типів домогосподарств, які охоплюють усе населення України (табл.. 22):

Для кожного типу домогосподарств розраховується:

- частка населення України, яка проживає в таких домогосподарствах (сума усіх часток має дорівнювати 100 %);
- рівень бідності (відсоток бідних від усього населення, що проживає в таких домогосподарствах).

2. Обчислюється частка бідних із кожного типу домогосподарства у загальній чисельності населення України як добуток множення частки на рівень бідності відповідного типу домогосподарства. Сума таких відсотків по всіх типах домогосподарств має дорівнювати рівню бідності в Україні за відповідний рік.

Побудована типологія домогосподарств перевірена на результатах обстеження домогосподарств за 2001-2006 роки. По кожному року підтверджена адекватність цієї моделі структурі населення України. У табл. XX наведено результати модельних розрахунків за 2001 рік – рік проведення останнього Перепису населення України.

Табл.. 22. Рівні бідності за типами домогосподарств для побудови карти бідності, %

Тип домогосподарства	Питома вага населення даного типу домогосподарств у	Рівень бідності	Внесок в загальний рівень
----------------------	---	-----------------	---------------------------

		загальній чисельності населення країни		бідності
1	Домогосподарства з 1 дитиною і дорослими працездатного віку, наявність хоча б однієї з вищою освітою	6,50	12,0	0,8
2	Домогосподарства з 1 дитиною і дорослими працездатного віку, відсутність осіб з вищою освітою	15,26	27,3	4,2
3	Домогосподарства з 1 дитиною, де є дорослі і працездатного віку, і старше працездатного віку, наявна хоча б одна особа з вищою освітою	3,36	20,8	0,7
4	Домогосподарства з 1 дитиною, де є дорослі і працездатного віку, і старше працездатного віку, відсутні особи з вищою освітою	7,72	39,6	3,1
5	Домогосподарства з 2 дітьми і дорослими працездатного віку, наявність хоча б однієї з вищою освітою	3,73	18,5	0,7
6	Домогосподарства з 2 дітьми і дорослими працездатного віку, відсутні особи з вищою освітою	12,33	42,2	5,2
7	Домогосподарства з 2 дітьми, де є дорослі і працездатного віку, і старше працездатного віку, наявність хоча б однієї з вищою освітою	1,28	26,1	0,3
8	Домогосподарства з 2 дітьми, де є дорослі і працездатного віку, і старше працездатного віку, відсутні особи з вищою освітою	4,64	44,5	2,1
9	Домогосподарства з 3 та більше дітьми, наявність хоча б однієї з вищою освітою	0,85	26,1	0,2
10	Домогосподарства з 3 та більше дітьми, відсутні особи з вищою освітою	4,25	66,3	2,8
11	Домогосподарства без дітей, де всі старше працездатного віку, але є хоч одна особа молодше 70 років, наявність хоча б однієї з вищою освітою	1,89	10,3	0,2
12	Домогосподарства без дітей, де всі старше працездатного віку, але є хоч одна особа молодше 70 років, відсутні особи з вищою освітою	7,85	16,9	1,3
13	Домогосподарства без дітей, де всі	0,49	4,4	0,0

	старше 70, наявність хоча б однієї особи з вищою освітою			
14	Домогосподарства без дітей, де всі старше 70, відсутні особи з вищою освітою	4,54	21,2	1,0
15	Домогосподарства без дітей, де всі працездатного віку, наявність хоча б однієї особи з вищою освітою	3,95	4,6	0,2
16	Домогосподарства без дітей, де всі працездатного віку, відсутні особи з вищою освітою	10,91	16,7	1,8
17	Домогосподарства без дітей, де особи і працездатного, і непрацездатного віку, наявність хоча б однієї особи з вищою освітою	2,91	17,3	0,5
18	Домогосподарства без дітей, де особи і працездатного, і непрацездатного віку, відсутні особи з вищою освітою	7,54	28,1	2,1
Разом		100,00	27,2	27,2

Таким чином, усі відібрані 18 типів домогосподарств охоплюють 100 % населення України. Сума рівнів бідності за типами домогосподарств з врахуванням їх коефіцієнтів структури дорівнює загальному рівню бідності по Україні у 2001 році – 27,2 %.

В подальшому отримані рівні бідності за типами домогосподарств використовуються як коефіцієнти для розрахунку територіальних рівнів бідності, виходячи із структури населення кожної малої території. Показники структури населення малих територій за обраними типами домогосподарств отримані за результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 року.

Переписний лист містить низку питань, що стосуються демографічних, соціальних, освітніх, економічних, житлових характеристик членів домогосподарств. З огляду на розраховану модель рівня бідності для побудови структури населення за 18 типами домогосподарств необхідно використовувати різні питання переписного листа – ті, що стосуються демографічних характеристик (вік, наявність дітей) та освітніх (наявність вищої освіти). Тому фахівцями Держкомстату України за допомогою спеціального програмного забезпечення було створено масив даних про кількість осіб за типами домогосподарств, що проживають у кожному адміністративному районі України. Цей масив даних став основою для розрахунку

рівнів бідності малих територій з використанням коефіцієнтів, які враховують ступінь розповсюдження бідності серед домогосподарств різного типу.

39.2. Рівні бідності за вибраними типами домогосподарств розраховані на основі результатів Обстеження умов життя домогосподарств за 2001 рік.

За вказаним алгоритмом для кожного адміністративного району усіх областей України та міст обласного підпорядкування розраховується рівень бідності.

Приклад: розрахунок рівня бідності для Апостолівського району Дніпропетровської області.

1. На основі даних перепису населення Держкомстатом підраховано чисельність населення району, яка проживає в домогосподарствах кожного з 18 типів. На аркуші Excel це виглядає таким чином:

Microsoft Excel - 063_3-1220300000 АПОСТОЛІВСЬКИЙ РАЙОН					
Файл Правка Вид Вставка Формат Сервис Данные Окно Справка					
Вводите вопрос					
Arial Cyr 10 Ж К У					
B3 fx					
A	B	C	D	E	F
	АПОСТОЛІВСЬКИЙ РАЙОН				
		Settlement Type			
T Undim Id	Данные	сільський	міський	Общий итог	
ДГ з 1 дитиною і особами працездатного віку, наявна хоча б одна особа з вищою освітою	People Cnt	3981	5630	9611	
	Undg Cnt	1257	1836	3093	
ДГ з 1 дитиною і особами працездатного віку, відсутність осіб з вищою освітою	People Cnt	3187	2863	6050	
	Undg Cnt	1037	1026	2063	
ДГ з 1 дитиною, де є особи як працездатного віку, так і старше працездатного віку, наявна хоча б одна особа з вищою освітою	People Cnt	909	1125	2034	
	Undg Cnt	220	280	500	
ДГ з 1 дитиною, де є особи як працездатного віку, так і старше працездатного віку, відсутні особи з вищою освітою	People Cnt	770	601	1371	
	Undg Cnt	191	151	342	
ДГ з 2 дітьми і особами працездатного віку, наявна хоча б одна особа з вищою освітою	People Cnt	3189	3493	6682	
	Undg Cnt	785	869	1654	
ДГ з 2 дітьми і особами працездатного віку, відсутні особи з вищою освітою	People Cnt	2683	2007	4690	
	Undg Cnt	672	511	1183	
ДГ з 2 дітьми, де є особи як працездатного віку, так і старше працездатного віку, наявна хоча б одна особа з вищою освітою	People Cnt	829	587	1416	
	Undg Cnt	157	113	270	
ДГ з 2 дітьми, де є особи як працездатного віку, так і старше працездатного віку, відсутні особи з вищою освітою	People Cnt	813	364	1177	
	Undg Cnt	156	73	229	
ДГ з 3 та більше дітьми, наявна хоча б одна особа з вищою освітою	People Cnt	858	553	1411	
	Undg Cnt	156	101	257	
ДГ з 3 та більше дітьми, відсутні особи з вищою освітою	People Cnt	1544	664	2208	
	Undg Cnt	266	120	386	
ДГ без дітей, де всі старше працездатного віку, але є хоч одна особа,					
Лист1 Лист2 Лист3					
Готово NUM					

Формується таблиця, в яку вносять перелік типів домогосподарств, кількість домогосподарств та осіб, що в них проживають. В цей аркуш додається стовпчик із значеннями рівнів бідності по кожному типу домогосподарства, отриманих в результаті модельних розрахунків.

2. Розраховується рівень бідності в районі як середньоарифметична з рівнів бідності за типами домогосподарств, зваженими на чисельність населення району, яке в них проживає. Рівень бідності в Апостолівському районі у 2001 році становив 21,7 %.

	A	B	C	D	E	F	G	H
		Кількість домогосподарств	Кількість людей	Рівень бідності, %				
1								
2	ДГ з 1 дитиною і особами працездатного віку, наявна хоча б одна особа з вищою освітою	3093	9611	12,0	115678			
3	ДГ з 1 дитиною і особами працездатного віку, відсутність осіб з вищою освітою	2063	6030	27,3	163068			
4	ДГ з 1 дитиною, де є особи як працездатного віку, так і старше працездатного віку, наявна хоча б одна особа з вищою освітою	500	2034	20,8	42288			
5	ДГ з 1 дитиною, де є особи як працездатного віку, так і старше працездатного віку, відсутні особи з вищою освітою	342	1371	39,6	54341			
6	ДГ з 2 дітьми і особами працездатного віку, наявна хоча б одна особа з вищою освітою	1654	6682	18,5	123610			
7	ДГ з 2 дітьми і особами працездатного віку, відсутні особи з вищою освітою	1183	4690	42,2	197982			
8	ДГ з 2 дітьми, де є особи як працездатного віку, так і старше працездатного віку, наявна хоча б одна особа з вищою освітою	270	1416	26,1	36964			
9	ДГ з 2 дітьми, де є особи як працездатного віку, так і старше працездатного віку, відсутні особи з вищою освітою	229	1177	44,5	52361			
10	ДГ з 3 та більше дітьми, наявна хоча б одна особа з вищою освітою	257	1411	26,1	36758			
11	ДГ з 3 та більше дітьми, відсутні особи з вищою освітою	386	2208	66,3	146323			
12	ДГ без дітей, де всі старше працездатного віку, але є хоч одна особа, вік якої менше або дорівнює 70 років, наявність хоча б у одного члена домогосподарства вищої освіти	1416	2334	10,3	24108			
13	ДГ без дітей, де всі старше працездатного віку, але є хоч одна особа, вік якої менше або дорівнює 70 років, відсутні особи з вищою освітою	3604	5442	16,9	91777			
14	ДГ без дітей, де всі старше 70, наявна хоча б одна особа з вищою освітою	358	501	4,4	2204			
15	ДГ без дітей, де всі старше 70, відсутні особи з вищою освітою	2215	2698	21,2	57255			
16	ДГ без дітей, де всі працездатного віку, наявна хоча б одна особа з вищою освітою	2821	5793	4,6	26371			
17	ДГ без дітей, де всі працездатного віку, відсутні особи з вищою освітою	2708	4573	16,7	76255			
18	ДГ без дітей, де особи і працездатного, і непрацездатного віку, наявна хоча б одна особа з вищою освітою	1089	2852	17,3	49285			
19	ДГ без дітей, де особи і працездатного, і непрацездатного віку, відсутні особи з вищою освітою	1215	2985	28,1	83867			
20	Всього	25403	63828		1382495			
21					21,7			
22								

Після здійснення розрахунку для усіх територіальних одиниць по кожній області формується таблиця, що містить обчислені рівні бідності.

Міста та райони	Рівень бідності, %
Дніпропетровська область	
Міста та райони	Рівень бідності, %
Дніпропетровськ	17,1
Вільногірськ	18,2
Дніпродзержинськ	17,1
Жовті Води	18,3
Кривий Ріг	17,7
Марганець	18,8
Нікополь	18,3
Новомосковськ	19,2
Орджонікідзе	19,1
Павлоград	18,7
Першотравенськ	18,9
Синельникове	19,0
Тернівка	20,0
Апостолівський район	21,7
Васильківський район	24,2
Верхньодніпровський район	20,2
Дніпропетровський район	22,2
Криворізьський район	23,8
Криничанський район	22,3
Магдалинівський район	23,7
Межевський район	23,5
Нікопольський район	23,9
Новомосковський район	22,3
Павлоградський район	24,6
Петриківський район	22,4
Петропавлівський район	24,6
Покровський район	22,5
П'ятихатський район	23,0
Синельниковський район	23,8
Солонянський район	24,6
Софіївський район	23,8
Томаківський район	24,1
Царичанський район	23,5
Широківський район	23,3
Юртівський район	24,3

Аналіз рівнів бідності за всіма територіальними одиницями показав, що міста Київ та Севастополь, а також усі обласні центри та значна більшість міст обласного підпорядкування мають найнижчі рівні бідності. Тому експертами було прийнято рішення не показувати на карті бідності міста обласного підпорядкування (крім обласних центрів, а також міст Київ та Севастополь), а звести їх в окрему таблицю.

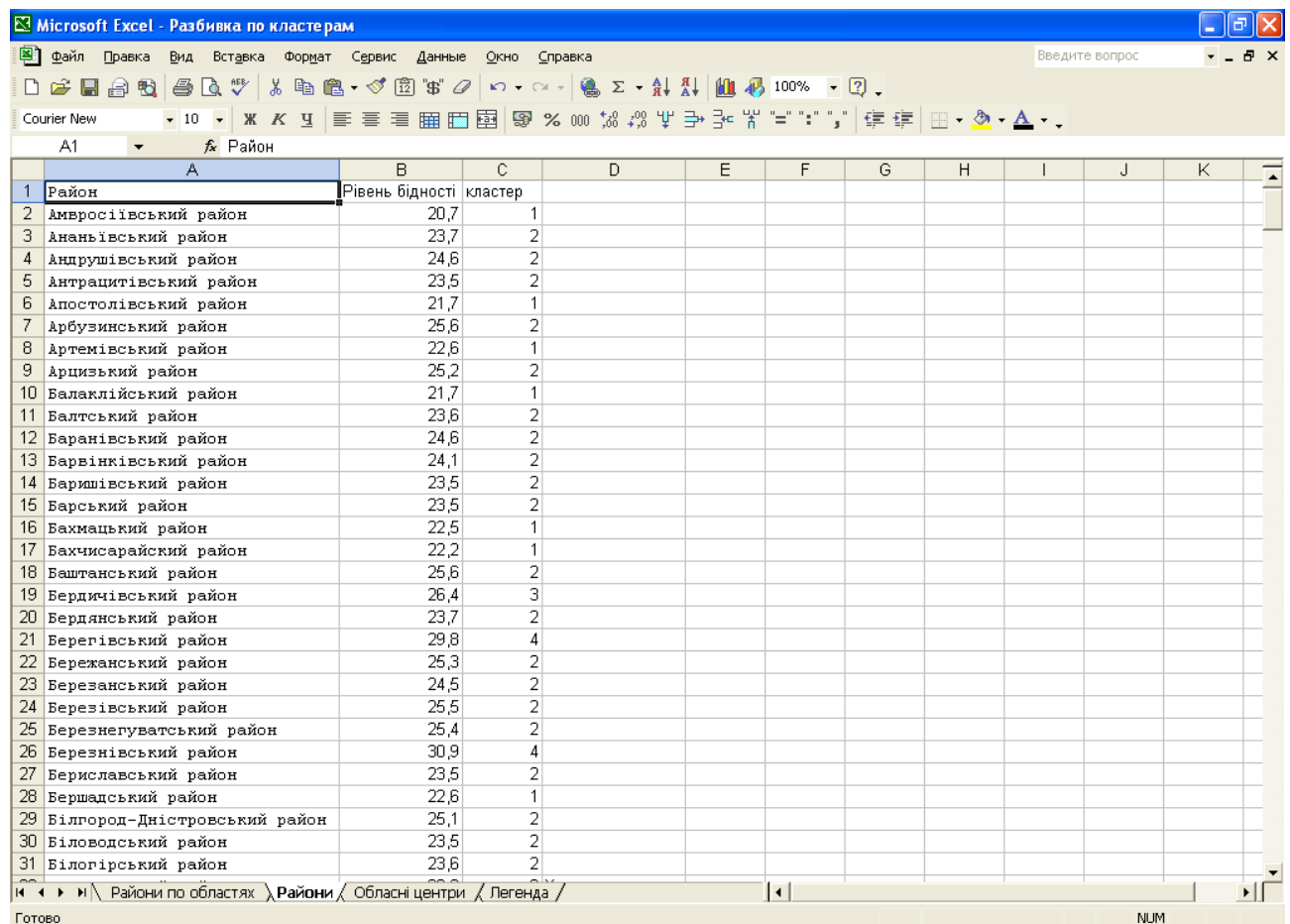
За результатами розрахунків значна більшість міст обласного підпорядкування була об'єднана в групу з наднизьким рівнем бідності – до 20,0 %.

Поділ усіх адміністративних районів на групи за рівнем бідності здійснений за допомогою кластерного аналізу (розрахунок виконано у пакеті SPSS). Здійснено декілька варіантів поділу (на 3, 4, 5, 6 кластерів), однак за всіма варіантами кластеризація не забезпечувала сталості (стабільності) отримуваних груп, інтервали виявлялися дуже нерівномірними за розмірами та наповнюваністю.

Враховуючи, що методи кластерного аналізу доцільно використовувати переважно тоді, коли відсутні будь-які апіорні гіпотези відносно класів та застосовується хоча б 2 ознаки класифікації, а також те, що кластерний аналіз визначає лише найбільш можливе значиме рішення, а не обов'язково оптимальне, експерти дійшли висновку про доцільність поділу районів на групи з рівними інтервалами таким чином:

- 1) низький рівень бідності – 20,1-23,0 %;
- 2) середній рівень бідності – 23,1-26,0 %;
- 3) високий рівень бідності – 26,1-29,0 %;
- 4) надвисокий рівень бідності – понад 29,0 %.

Фрагмент такого переліку представлено у таблиці.

Район	Рівень бідності	кластер
Амвросіївський район	20,7	1
Ананьївський район	23,7	2
Андрушівський район	24,6	2
Антрацитівський район	23,5	2
Апостолівський район	21,7	1
Арбузинський район	25,6	2
Артемівський район	22,6	1
Арцизький район	25,2	2
Балаклійський район	21,7	1
Балтський район	23,6	2
Баранівський район	24,6	2
Барвінківський район	24,1	2
Баришівський район	23,5	2
Барський район	23,5	2
Бахмацький район	22,5	1
Бахчисарайський район	22,2	1
Баштанський район	25,6	2
Бердичівський район	26,4	3
Бердянський район	23,7	2
Берегівський район	29,8	4
Бережанський район	25,3	2
Березанський район	24,5	2
Березівський район	25,5	2
Березнегуватський район	25,4	2
Березнівський район	30,9	4
Бериславський район	23,5	2
Бершадський район	22,6	1
Білгород-Дністровський район	25,1	2
Біловодський район	23,5	2
Білогірський район	23,6	2

Такі таблиці по кожній області містять назви районів із зазначенням рівнів бідності та номеру групи. Вони використовуються як основа для побудови карт бідності областей та України в цілому, яка здійснюється у пакеті MapInfo.

На карті бідності територія кожного району замальовується кольором, що відповідає одній з 4 груп відповідно до рівня бідності в цьому районі – від найсвітлішого для низького рівня до найтемнішого для надвисокого рівня бідності. Міста Київ, Севастополь та обласні центри позначаються кольором, що відповідає наднизькому рівню.

З метою спрощення сприйняття на карті бідності України наносяться межі районів та областей, а назви вказуються лише для обласних центрів. Більш детальна інформація, а саме назви районів та рівні бідності в них, наводяться на окремих картах бідності, побудованих для кожної області.

Окрім зазначених карт, будується ще одна карта бідності України, розроблена на основі даних перепису 2001 року та рівнів бідності за типами домогосподарств, розрахованих за 2006 рік. Порівняння двох карт України дозволить виявити, яким чином на територіальний розподіл бідності протягом 2001-2006 років вплинули усі інші, крім демографічних, фактори. Інакше кажучи, ця карта показує, яким міг бути територіальний розподіл бідності у 2006 році за умови збереження демографічної структури 2001 року.

З метою узагальнення отриманих результатів побудовані такі таблиці:

- частка бідного населення України в розрізі областей, яка проживає на територіях з різним рівнем бідності;
- порівняння частки бідного населення кожної області у бідному населенні України з часткою населення області у населенні України;
- розрахунок тих самих показників всередині кожної області в розрізі районів та міст обласного підпорядкування;
- розрахунок кількості районів та міст обласного підпорядкування в Україні за рівнями бідності та чисельності бідного населення в них.

39.3. Загальна оцінка бідності населення за допомогою „карти”

Візуальний аналіз „карти бідності” дає підстави для висновку, що бідність розподілена по території України нерівномірно: найвища її концентрація спостерігається в Західній Україні, де знаходяться усі райони з надвисоким та переважна більшість районів з високим рівнем бідності.

Характерним є той факт, що усі, без винятку, обласні центри потрапили до групи з наднизьким рівнем бідності (менше 20 %). До цієї ж групи відноситься переважна більшість міст обласного підпорядкування, решта їх має низький рівень бідності і лише 3 – середній.

Жоден адміністративний район не потрапив до групи з наднизьким рівнем бідності. Більше половини з них характеризуються середнім рівнем бідності, чверть – низьким, кожен шостий район має високий рівень бідності, а 28 (5,7 %) – надвисокий.

В містах обласного підпорядкування (включаючи обласні центри, а також Київ та Севастополь) проживає чверть всіх бідних, решта – в інших містах та в сільській місцевості. Третина всього бідного населення проживає в районах з середнім рівнем бідності, п'ята частина – в районах з низьким рівнем бідності, дещо більше – в районах з високим та надвисоким рівнем.

Немає жодної області з максимальною територіальною диференціацією бідності, тобто з наявністю районів з рівнем бідності від низького до надвисокого. В більшості областей знаходяться райони з двох суміжних груп, в частині (переважно на Західній Україні) – з трьох.

Для східних та центральних областей України характерною є відсутність сильної територіальної диференціації у розподілі бідності, усі райони потрапляють у дві суміжні групи – низький та середній рівні.

Натомість, в південних та північних областях зустрічаються райони з високим рівнем. На півдні України переважають райони з середнім рівнем бідності. Виняткова ситуація склалася в Миколаївській області, всій території якої притаманний середній рівень бідності. На кордоні з Молдовою зосереджені райони з високим рівнем бідності, в курортних зонах Криму – з низьким.

Західний регіон відрізняється більш сильною диференціацією: майже в усіх областях представлені райони, що потрапляють у три групи за рівнем бідності – середній, високий та надвисокий. В західних областях немає жодного району з низьким рівнем бідності.

Райони з низьким рівнем бідності, як правило, розташовані групами по декілька районів однієї або суміжних областей.

Райони, в яких розміщені обласні центри, не завжди характеризуються найнижчими для даної області рівнями бідності: 7 обласних центрів знаходяться в районах з низьким рівнем бідності, 11 – з середнім, 6 – з високим. Отже, наявність великого міста не впливає на покращення ситуації з бідністю в прилеглому районі.

В цілому спостерігається поступове підвищення бідності при просуванні зі сходу на захід України.

39.4. Бідність населення окремих адміністративних районів

Автономна Республіка Крим

До складу АРК входить: столиця м. Сімферополь, 14 районів з рівнем бідності від низького (Сімферопольський район – 21,9%) до високого (Красноперекопський район - 27,4%), а також 10 міст обласного підпорядкування.

До районів з низьким рівнем бідності відносяться 4 райони, а саме: Сімферопольський (21,9%); Бахчисарайський (22,2%); Чорноморський (22,3%) і Ленінський район (22,8%). Перші 2 райони з найменшим рівнем бідності розташовані на півдні і в центральній частині півострову, Чорноморський та Ленінський райони розташовані на заході і сході відповідно, і відокремлені від попередніх районами з середнім рівнем бідності .

До районів з середнім рівнем бідності відносяться 9 районів, а саме: Красногвардійський і Сакський райони (23,5%); Білогірський і Кіровський райони (23,6%); Советський район (24%); Нижньогірський район (24,6%) Роздольненський район (24,7%); Первомайський район (25,3%); Джанкойський район (25,4%). Ці райони розташовані єдиною групою в центрі, на північному заході, північному сході та півночі півострова.

Красноперекопський район (27,4%) – єдиний з високим рівнем бідності на території АРК.

Столиця місто Сімферополь (17,5%) та всі міста республіканського підпорядкування: Феодосія (18%), Керч (18,6%), Євпаторія і Саки (18,7%), Судак (19,1%), Алушта (19,5%), Красноперекопськ (19,6%), Армянськ (19,7%), Джанкой (19,8%) і м. Севастополь (17,4%) мають наднизький рівень бідності.

Вінницька область

До складу Вінницької області входить 27 районів з рівнем бідності від низького (Тульчинський район - 22,4%) до високого (Хмільницький район - 26,6%), а також 5 міст обласного підпорядкування і обласний центр м. Вінниця.

До районів з низьким рівнем бідності відносяться 8 районів, а саме: Тульчинський (22,4%), Гайсинський (22,5%) Бершадський (22,6%) Теплицький, Томашпільський, Немирівський і Ліщанський райони (22,8%) Тростянецький район (22,9%). Всі ці райони розташовані в центрі та на південному сході області суцільною групою.

До районів з середнім рівнем бідності відноситься більшість районів області – загалом 18, а саме: Ямпільський, Іллінецький, Крижопільський, Мурованокуриловецький і Тиврівський райони (23,4%), Барський і Липовецький райони (23,5%), Чечельницький (23,7%), Калинівський і Погребищенський райони (24%) Могилів-Подільський район (24,1%) Чернівецький район (24,4%) Вінницький район (24,6%) Літинський і Оратівський райони (24,9%) Жмеринський район (25,6%) Козятинський район (25,9%) Шаргородський район (26%) Як і райони з низьким рівнем бідності, райони з середніми показниками розташовані суцільною групою, але на заході, півночі і північному сході області (окрім Чечельницького району, що знаходиться у південносхідній частині області і відокремлений від інших районів з середнім рівнем бідності Піщанським і Тростянецьким районами, що мають низький рівень бідності)

Високий рівень бідності у Вінницькій області має лише один район – Хмільницький (26,6%). Він знаходиться на північному заході області і граничить з Бердичевським районом Житомирської області (26,4%), котрий єдиний з сусідніх має високий рівень бідності.

Обласний центр Вінниця, як і решта обласних центрів України потрапляє до регіонів з наднизьким рівнем бідності – 18,4%. Серед міст обласного

підпорядкування наднизький рівень бідності мають: Могилів-Подільський (19,2%), Козятин (19,7) Ладижин (19,9), ще 2 міста - Хмільник (20,3%) і Жмеринка (20,5%) мають низький рівень бідності.

Волинська область

До складу Волинської області входить 16 районів з рівнем бідності від середнього (Турійський район - 25,2%) до надвисокого (Любешівський район - 30,9), а також 3 міста обласного підпорядкування і м. Луцьк (обласний центр)

До районів з середнім рівнем бідності відносяться 4 райони, а саме: Турійський район (25,2%), Горохівський і Локачинський райони (25,4%) і Рожищенський район (25,9%). Вони розташовані в центрі і на півдні області в повному оточенні районів з високим рівнем бідності (окрім Горохівського району, що на півдні межує з Бродовським районом Львівської області, що має середній рівень бідності - 25,7%) і Рожищенського району, що на сході межує з Маневицьким районом, що має надвисокий рівень бідності - 29,7%)

До районів з високим рівнем бідності відносяться 8 з 16 районів, а саме: Ковельський район (26,2%), Володимир-Волинський і Любомльський райони (26,7%), Іванчівський (27,1) Луцький (27,4%), Шацький (27,5%), Ківерцівський (28,1%) і Старовижівський (28,7%) райони. Більшість з них розташовані поруч на заході, північному заході і в центрі області, Луцький і Ківерцівський райони знаходяться на північному сході, і відокремлені від основної групи двома районам з середнім рівнем бідності.

До районів з надвисоким рівнем бідності відносяться 4 райони, а саме: Маневицький (29,7%), Ратнівський (30,2%), Камінь-Каширський (30,5%) і Любешівський (30,9%) райони. Всі вони знаходяться поруч на півночі і північному сході області.

Крім обласного центру м. Луцька (18,8%), наднизький рівень бідності має одне місто обласного підпорядкування - Володимир-Волинський (19,8%), Крім того, 2 міста Ковель (21,5%) і Нововолинськ (22,3%) мають низький рівень бідності.

Дніпропетровська

До складу Дніпропетровської області входить 22 райони з рівнем бідності від низького (Верхньодніпровський район - 20,2%) до середнього (Павлоградський, Петропавлівський і Солонянський райони - 24,6%), а також 12 міст обласного підпорядкування і обласний центр м. Дніпропетровськ.

До районів з низьким рівнем бідності відносяться 8 районів, а саме: Верхньодніпровський (20,2%), Апостолівський (21,7%), Дніпропетровський (22,2%), Криничанський і Новомосковський райони (22,3%), Петриківський район (22,4%), Покровський (22,5%) і П'ятихатський райони (23%). Всі ці райони (крім Апостолівського, що на піденному заході, і Покровського, що на південному сході) простягнулися від північного заходу до північного сходу області. Крім того, слід відмітити що Апостолівський район знаходиться у цілковитому оточенні районів з середнім рівнем бідності.

До районів з середнім рівнем бідності відноситься більшість районів – загалом 14, а саме: Широківський (23,3%), Межевський і Царичанський райони (23,5%), Магдалинівський (23,7%) Криворізький, Синельниковський і Софіївський райони (23,8%) Нікопольський район (23,9%), Томаківський (24,1%), Васильківський (24,2%), Юр'ївський (24,3%), Павлоградський, Петропавлівський і Солонянський райони (26,4%). Ці райони єдиною групою знаходяться на південному сході, півдні і південному заході області (крім Царичанського і Магдалинівського районів, що розташувалися на півночі області і відокремлені від основної групи районами з низьким рівнем бідності).

Обласний центр Дніпропетровськ та всі міста обласного підпорядкування мають наднизький рівень бідності: Дніпродзержинськ (17,1%), Кривий Ріг (17,7%), Вільногірськ (18,2%), Нікополь і Жовті води (18,3%), Павлоград (18,7%), Марганець (18,8%), Першотравенськ (18,9%), Синельникове (19,0%), Орджонікідзе (19,1%), Новомосковськ (19,2%), Тернівка (20,0%))

Донецька

До складу донецької області входить 17 районів з рівнем бідності від низького (Мар'їнський район - 20,5%) до середнього (Добропільський район - 25,2), а також 27 міст обласного підпорядкування і м. Донецьк (обласний центр).

До районів з низьким рівнем бідності відносяться 12 районів, тобто більша частина територій, а саме: Мар'їнський (20,5%), Амвросіївський (20,7%), Волноваський (20,9%), Першотравневий і Ясинуватський райони (21,6%), Старобешівський (21,8%), Новоазовський (22,1%), Володарський (22,3%), Краснолиманський і Шахтарський райони (22,4%), Артемівський (22,6%), Красноармійський і Тельманівський райони (22,9%). Ці райони займають весь південь, центр, схід і північний схід області.

До районів з середнім рівнем бідності відносяться лише 5 районів, а саме: Великоновосілківський (23,2%), Слов'янський (23,4%), Константинівський (23,9%), Олександрівський (25,1%), і Добропільський райони (25,2%). Вони розташовані на заході і північному заході області, на кордоні з Дніпропетровською та Запорізькою областями.

Серед 27 міст обласного підпорядкування наднизький рівень бідності мають 24 – Селідове (17,6%), Краматорськ і Єнакієве (18,0%), Дружківка (18,1%), Докучаївськ (18,2%), Дзержинськ (18,4%), Ясинувата, Красноармійськ і Артемівськ (18,5%), Авдіївка (18,6%), Дебальцеве (18,7%), Харцизьк, Слав'янськ, Красний лиман і Вугледар (18,8%), Жданівка (18,9%), Маріуполь (19,2%), Добропілля (19,3%), Торез і Шахтарськ (19,4%), Константинівка і Горлівка (19,5%), Сніжне (19,7%) і Димитров (20,0%). Решта – три міста – мають низький рівень бідності: Макіївка (20,1%), Новогродівка (20,2%) і Кіровське (20,2%).

Житомирська область

Три чверті районів Житомирської області відносяться до групи з середнім рівнем бідності. З п'яти районів з високим рівнем бідності чотири компактною групою розміщені на заході області, з них три межують з Рівненщиною, один (Бердичівський) на півдні, межує з Вінниччиною. Єдиний район з низьким рівнем – Малинський, знаходиться на сході.

Рівні бідності в районах коливаються від 22,4 % (Малинський) до 27,9 % (Олевський), тобто від низького до високого рівня.

Міста обласного підпорядкування мають низький рівень бідності, з них Новоград-Волинський та Бердичів знаходяться в районах з високим рівнем бідності, Коростень – в районі з середнім рівнем.

Закарпатська область

Дев'ять з тринадцяти районів Закарпатської області мають надвисокий рівень бідності – від 29,8 % в Берегівському та Перечинському районах до 33,1 % в Рахівському. Решта (чотири райони), що розміщені на заході та півночі області – Ужгородський, Великоберезнянський, Воловецький, Свалявський – мають високий рівень бідності. Отже, вся область перебуває у зоні високої бідності.

Рівень бідності зменшується переважно в напрямку зі сходу до заходу. Найнижчий рівень спостерігається в Воловецькому районі (26,9 %), що межує з Львівською областю.

Міста обласного підпорядкування знаходяться в районах з надвисоким рівнем бідності, при цьому у містах Мукачеве та Хуст спостерігається низький рівень бідності, в Береговому – середній.

Запорізька область

Область знаходиться переважно у зоні середнього рівня бідності, зі зміщеннями у бік низької бідності. Райони з середнім рівнем бідності (загалом 13) зосереджені в центрі Запорізької області та на півночі. Між цими групами полосою з заходу на схід протягнулись три райони з низьким рівнем бідності, ще 2 райони з цієї групи знаходяться на сході і два – на півдні. Найнижчий рівень бідності у Василівському районі (21,1 %), найвищий – у Великобілозерському та Чернігівському районах (24,4 %).

Міста обласного підпорядкування Бердянськ, Енергодар, Мелітополь, Токмак мають наднизький рівень бідності, але знаходяться у районах з середнім рівнем бідності.

Івано-Франківська область

Переважна більшість районів Івано-Франківської області відноситься до групи з високим рівнем бідності – загалом 9 районів з 14. Південний Верховинський район має надвисокий рівень бідності (29,3 %). В чотирьох районах спостерігається середній рівень, з них Снятинський знаходиться на сході області, Долинський – на заході, Рогатинський та Галицький – на півночі. Отже, зона високої та надвисокої бідності займає центральну та південну частину області.

Міста обласного підпорядкування Калуш та Коломия (з наднизьким рівнем бідності) та Яремче (з середнім) знаходяться в районах з високим рівнем бідності, Болехів (з низьким рівнем) знаходиться в районі з середнім рівнем бідності.

Київська область

Половина районів Київської області знаходиться в зоні середнього рівня бідності, один – має високий рівень, а решта (11) – низький. Десять районів з низьким рівнем протягнулися половою з півночі на південь, ще один (Яготинський) знаходиться на сході. Дві компактні групи на сході (5 районів) та заході (8 районів) мають середній рівень бідності. Єдиний район з високим рівнем бідності – Поліський – знаходиться на півночі області.

Рівні бідності коливаються від 20,6 % в Києво-Святошинському районі до 25,0 % у Фастівському. Виділяється Поліський район з рівнем 26,1 %, північна його частина відноситься до Чорнобильської зони відчуження.

Шість з десяти міст обласного підпорядкування мають наднизький рівень бідності, решта – низький. При цьому Ірпінь та Ржищів знаходяться на території районів з низьким рівнем бідності, Біла Церква, Бориспіль, Бровари, Васильків, Переяслав-Хмельницький, Фастів, Березань – на території районів з середнім рівнем бідності.

Місто обласного підпорядкування Славутич з наднизьким рівнем бідності територіально знаходиться на території Чернігівської області.

Кіровоградська область

В цілому рівень бідності в Кіровоградській області можна вважати низьким – 21%, хоча в більшості районів Кіровоградській області (12) спостерігається середній рівень показника (23,1-26%), і лише в дев'яти – низький.

Серед районів з середнім рівнем бідності найбіднішим є Компаніївський район (25%), в якому проживає 4,5 тис. бідного населення, що становить менше 2% від загальної чисельності населення Кіровоградській області.

Серед районів з низьким рівнем бідності виокремлюється Гайворонський район, рівень бідності в якому менш 22%. У цьому районі проживає 9,3 тис. бідного населення, що становить 4% від загальної чисельності населення в Кіровоградській області.

У всіх містах обласного підпорядкування (загалом 3 міста) і самому Кіровограді рівень бідності є наднизьким – у Кіровограді 17,5%, а в інших містах від 18,4 до 19,0%.

Луганська область

Луганська область перебуває здебільшого в зоні низької бідності – рівень бідності становить 20%. З вісімнадцяти районів Луганській області лише в 6-ти спостерігається середній рівень бідності (23,1-26%), а в решті (12 районах) – низький рівень бідності (20,1-23%).

Райони з середнім рівнем бідності переважно сконцентровано на півдні та півночі Луганщини (в основному це прикордонні райони).

Рівень бідності в Луганську становить 18,2%. З 14-ти міст обласного підпорядкування дванадцять мають наднизький рівень бідності – до 20%, і лише мм. Брянка та Кіровськ – низький рівень (відповідно 20,1 та 20,7%).

Львівська область

Львівська область, як більшість областей Західної частини України, відноситься до регіонів з високим рівнем бідності. Лише в трьох районах Львівської області рівень бідності є середнім, в п'яти – надвисоким, а в інших (12) – високий. Найвищий рівень бідності в Львівській області (майже 33%) спостерігається в Турківському районі, а найнижчий (25,7%) – в Бродовському та Пустомитівському районах.

Попри високий рівень бідності в Львівській області, в самому Львові та в деяких містах обласного підпорядкування (у трьох з семи) рівень бідності є наднизьким. В

решті міст обласного підпорядкування рівень бідності є низьким і знаходиться в межах 20,2 – 22,0%.

Миколаївська область

Миколаївська область відноситься до областей з середнім рівнем бідності (показник становить 21,5%). Абсолютно всі райони Миколаївської області мають середній рівень бідності, при цьому показник коливається у межах від 23 до 26%. Це свідчить про відсутність диференціації за рівнем бідності населення Миколаївської області.

Слід відзначити, що Миколаївська область єдина серед регіонів України має таку однорідну картину бідності.

В м. Миколаєві та практично в усіх містах обласного підпорядкування чотирьох з п'яти рівень бідності є наднизьким і становить від 18,3% в Миколаєві до 19,0% в Южноукраїнську. Єдине місто обласного підпорядкування, що потрапило в зону не наднизької, а низької бідності – Вознесенськ – має також низький показник – 20,6%.

Одеська область

Більшість районів Одеської області потрапляють в групу з середнім рівнем бідності – загалом 18 районів з 26-ти.. Райони з високим рівнем бідності сконцентровано на півдні (5 районів) та в центральній частині (3 райони) області. Рівень бідності коливається від 23,3% у Овідіопольському районі до 28,7% у Фрунзенському районі

В самій Одесі рівень бідності становить лише 17,9%. Також у всіх семи містах обласного підпорядкування рівень бідності є наднизьким, тобто коливається у межах від 17,5 до 19,0%.

Полтавська область

Обласний центр – м. Полтава, як і решта обласних центрів України, знаходиться “в зоні” наднизького рівня бідності і має найменшу частку бідного населення в області (17,4%) як серед усіх районів області, так й серед міст обласного

підпорядкування (4 міста: Миргород, Лубни, Комсомольськ та Кременчук). Так, рівні бідності в останніх коливаються від 17,6 до 18,7%, тобто усі міста обласного підпорядкування Полтавської області потрапляють до першої зони із наднизьким рівнем бідності, оскільки значення показників по них не перевищують 20%.

Рівень бідності в середньому по області становив 20,6% тобто весь регіон потрапляє до зони з низьким рівнем бідності, хоча в ньому присутні 9 районів, що мають середній показник. Основне скупчення районів із середнім рівнем бідності, до якого входять Миргородський, Шишацький, Решетилівський, Козельщанський та Кременчуцький райони, знаходяться в середині області і, так би мовити, поділяють її навпіл. Райони західної частини полтавського регіону, в основному, належать до зони з низьким рівнем бідності, проте виключення становить Оржицький район, рівень бідності в якому дорівнював у зазначеному році 23,2%. На сході Полтавської області ситуація склалася з точністю до навпаки: три райони – Котелевський (23,2%), Чутівський (23,4%) та Машівський (23,3%) – із середніми рівнями бідності відокремили Карлівський район, що належить до зони низького рівня бідності і частка бідного населення в ньому становить 22,4%.

Як Оржицький район, так і Карлівський є граничними, тобто межують з районами сусідніх областей (Черкаською та Харківською відповідно), і як видно з карти бідності України, саме це сусідство є більш впливовим та визначальним щодо рівня бідності та добробуту даних районів, ніж райони самої Полтавської області.

Рівненська область

Рівень бідності в Рівненській області за даними 2001 р. становив 26,3% і переважна більшість районів даної області знаходились в зонах високої (5 районів) та надвисокої (10 районів) бідності, виключення становив лише один район із середнім рівнем бідності, а саме Здолбунівський – 24,0%. Виходячи з карти бідності України можна говорити, що ситуація в Рівненській області свідчить про значну різницю у рівні життя та добробуту населення регіону, проте в цілому відображає ситуацію щодо рівня бідності усього Західного регіону України.

Обласний центр – м. Рівне не стало виключенням серед інших обласних центрів України щодо наднизької питомої ваги бідних (19,3%). Два міста з трьох, що

підпорядковуються області, належать до зони з низьким рівнем бідності – м. Дубно (20,9%) та м. Острог (21,5%) і тільки у м. Кузнецовську частка бідного населення перевищує межу даної зони на 0,3 в.п.

Рівненську область за належністю районів до “зон бідності” можна умовно поділити навпіл: на північ та південь. Так, основне скупчення районів з найвищими рівнями бідності, що складається з Зарічненського (30,0%), Володимирецького (34,5%), Сарненського (32,2) та Рокитнівського (34,7%) районів, спостерігається на півночі Рівненської області. Виключення становить лише Дубровицький район, де рівень бідності не перевищує 27,8%.

Східні райони області – Костопільський, Рівненський, Корецький, Гощанський, Млинівський, Демидівський, Дубенський, Острозький та Радивилівський райони – мають від 26,1 до 28,4% бідного населення.

Сумська область

Сумська область у 2001 р. “складалася” з районів, переважна більшість яких, мали середній рівень бідності. В цілому в області проживав 21,0% бідного населення, тоді як в обласному центрі – м. Суми – їх частка не перевищувала 18,1%.

Рівні бідності по містах обласного підпорядкування, до яких належать Глухів, Ромни, Конотоп, Шостка, Лебедин та Охтирка коливалися від 18,5 до 19,7%, тим самим визначаючи їх місце в зоні із наднизьким рівнем бідності.

Як зазначалося вище, 12 районів області за часткою бідного населення, що проживає в них, потрапляють до зони середньої бідності, і лише 5 районів, що межують з іншими областями належать до зони низької бідності. Так, Середино-Будський район (22,4%) межує з Новгород-Сіверським районом (22,6%), Кролевецький (21,9%) із – Коропським (22,8%) Чернігівської області, а Липоводолинський район (22,7% бідних) – із Гадяцьким районом (22,0%) Полтавської області. Оточений з усіх боків районами з середнім рівнем бідності лише Тростянецький район належить до зони низького рівня бідності, а частка бідного населення, що проживають в ньому складає 22,2%.

Переважання в області районів із рівнями бідності у 23,1 - 26,0% над районами із низькою бідністю є визначальним щодо загальної ситуації з бідністю в області.

Тернопільська область

Станом на 2001 рік рівень бідності в області становив 24,4%, тобто регіон потрапляє до зони із середнім рівнем бідності, тоді як м. Тернопіль, як і інші обласні центри України, має наднизький рівень бідності, що дорівнює 18,6%.

Певною особливістю Тернопільської області є відсутність міст обласного підпорядкування. Територія області поділена між двома зонами, а саме середнього та високого рівнів бідності. Так, із середнім рівнем бідності – від 26,3 до 28,1% – в області зафіксовано у 2001 р. 8 районів, шість з яких (Кременецький, Шумський, Лановецький, Збаразький, Зборівський та Тернопільський) знаходяться на півночі області і лише 2 на півдні (Монастирський та Буцацький бідність в яких становить відповідно 26,5% та 28,1%). Саме два останніх, що прилягають до сусідніх районів високого рівня бідності Івано-Франківської області,¹¹³ утворюють “острів” за переважанням в них частки бідних серед більш благополучних районів півдня Тернопільської області.

Харківська область

Ситуація щодо бідності в Харківській області є тотожною до ситуації в Луганській та Донецькій областях, що і визначає загальну ситуацію усього Східного регіону України. Так, у 2001 р. рівень бідності в даній області становив 19,7%, що мало б визначити місце області в зоні з наднизьким рівнем бідності. Проте, лише 9 районів, що скупчилися у центральній-північній частині області, належать до зони із низьким рівнем бідності, тоді як у 18 районах Харківської області бідними виявилися понад 23,1% населення, що одразу “відсунуло” область до зони із середнім рівнем бідності. Територіальна наближеність Чугуївського району області до м. Харкова, а також сусідство з трьох боків з більш благополучними районами (Печенізьким, Харківським та Зміївським) не мали позитивного впливу на підвищення рівня добробуту населення в даному районі.

¹¹³ Саме в Івано-Франківській області в основному знаходяться райони з високим рівнем бідності – від 26,1 до 29,0%.

Пом'якшуючий вплив на ситуацію з бідністю в області має як обласний центр – м. Харків, рівень бідності в якому не перевищує 17,2%, і де проживає більше третини усього населення регіону – біля 1,5 млн. осіб (на решті території 2,8 млн. осіб), так і чотири міста обласного підпорядкування, а саме Чугуєв, Куп'янськ, Первомайськ та Лозова (де бідне населення становить 18-20%). Міста Ізюм та Люботин, перевищивши верхню межу зони із наднизьким рівнем бідності на 0,1 та 0,2 в.п. відповідно, вже потрапляють до наступної зони.

Херсонська область

За рівнем бідності Херсонська область посідає 17 місце серед 25 областей та 2 міст республіканського підпорядкування. Чисельність бідного населення за даними 2001 року складала майже 240 тис. осіб. Диференціація за рівнем бідності в середині області майже відсутня. Так, до групи з наднизьким рівнем бідності відносяться обласний центр м. Херсон (рівень бідності – 17,9%) та міста Каховка – 19,2% та Нова Каховка – 17,6%. В цих регіонах мешкало 73382 бідних, що складало – 30,6% всього бідного населення області.

Серед 18 районів Херсонської області лише у Скадовському зафіксовано низький рівень бідності – 22,3%, це може пояснити наявністю розвиненої рекреаційної структури. Всі інші райони області належать до групи з середнім значенням рівня бідності. Тобто на Херсонщині відсутні проблемні, з точки зору бідності, райони та спостерігається низька міжрайонна диференціація за рівнем бідності.

Хмельницька область

Серед 27 регіонів Хмельницька область посідає 19 місце за рівнем бідності, тут мешкає майже 322 тис. бідних, що становить 3,3% всього бідного населення країни.

Рівень бідності у обласному центрі становить 18,2%, тобто м Хмельницький відноситься до групи регіонів з наднизькими показниками бідності. До цієї ж групи відносяться і міста обласного підпорядкування – Кам'янець-Подільський – 18,4%, Староконстантинів – 19,7%. До групи з низьким рівнем бідності належать міста Шепетівка – 20,3%, Нетішин – 21,2%, Славута – 21,5%.

Всередині області спостерігається невелика диференціація за рівнем бідності, так 21,5% бідного населення живуть в регіонах, що відносяться до групи з наднизьким рівнем бідності, 7,5% у регіонах з низьким рівнем бідності, 58,8% у районах з середнім та 12,2% у районах з високим рівнем бідності. Райони Хмельницької області, що відносяться до групи з високим показником бідності, розташовані на півночі, на кордоні з Рівненською та Житомирською областями.

Черкаська область

Черкаська область посідала у 2001 році 10 місце серед усіх регіонів України за рівнем бідності, який становив – 20,9%. У місті Черкаси та містах обласного підпорядкування спостерігався наднизький рівень бідності (менше 20%), в 14 районах області було зафіксовано низький рівень бідності і лише у шістьох – середній.

Необхідно відмітити, що в жодному з районів з середнім рівнем бідності, частка бідного населення не перевищувала 24%, в той час як верхня межа цієї групи дорівнює 26%. Тобто, серед бідного населення Черкащини спостерігалась достатньо незначна частка злиднених.

Чернівецька область

Область за рівнем бідності посідала у 2001 році 25 місце, тобто знаходилася серед регіонів-аутсайдерів. В середині області до регіонів з низьким рівнем бідності відносилися лише обласний центр Чернівці та місто обласного підпорядкування Новодністровськ, в цих містах мешкало 20% всього бідного населення області.

Серед районів області не було жодного з низьким рівнем бідності, 2 з середнім (10,1% всього бідного населення), 5 з високим (39,9% всього бідного населення), та 4 райони з надвисоким рівнем бідності (30% бідного населення області), тобто більшість бідного населення мешкає у районах з високим та надвисоким рівнем бідності. Райони з середнім рівнем бідності розташовані на сході області, де межують з Хмельницькою, Вінницькою областями з півночі та сходу, та Молдовою з півдня. Райони з надвисоким рівнем бідності знаходяться на заході області та межують з іншими районами області на півночі та з Румунією на півдні.

Чернігівська область

Чернігівська область за рівнем бідності (21,3%) займала 13 сходинку рейтингу серед всіх регіонів України. Всередині області до регіонів з наднизьким рівнем бідності відносилися обласний центр та міста обласного підпорядкування Прилуки та Ніжин, в яких мешкало майже третина всього бідного населення області.

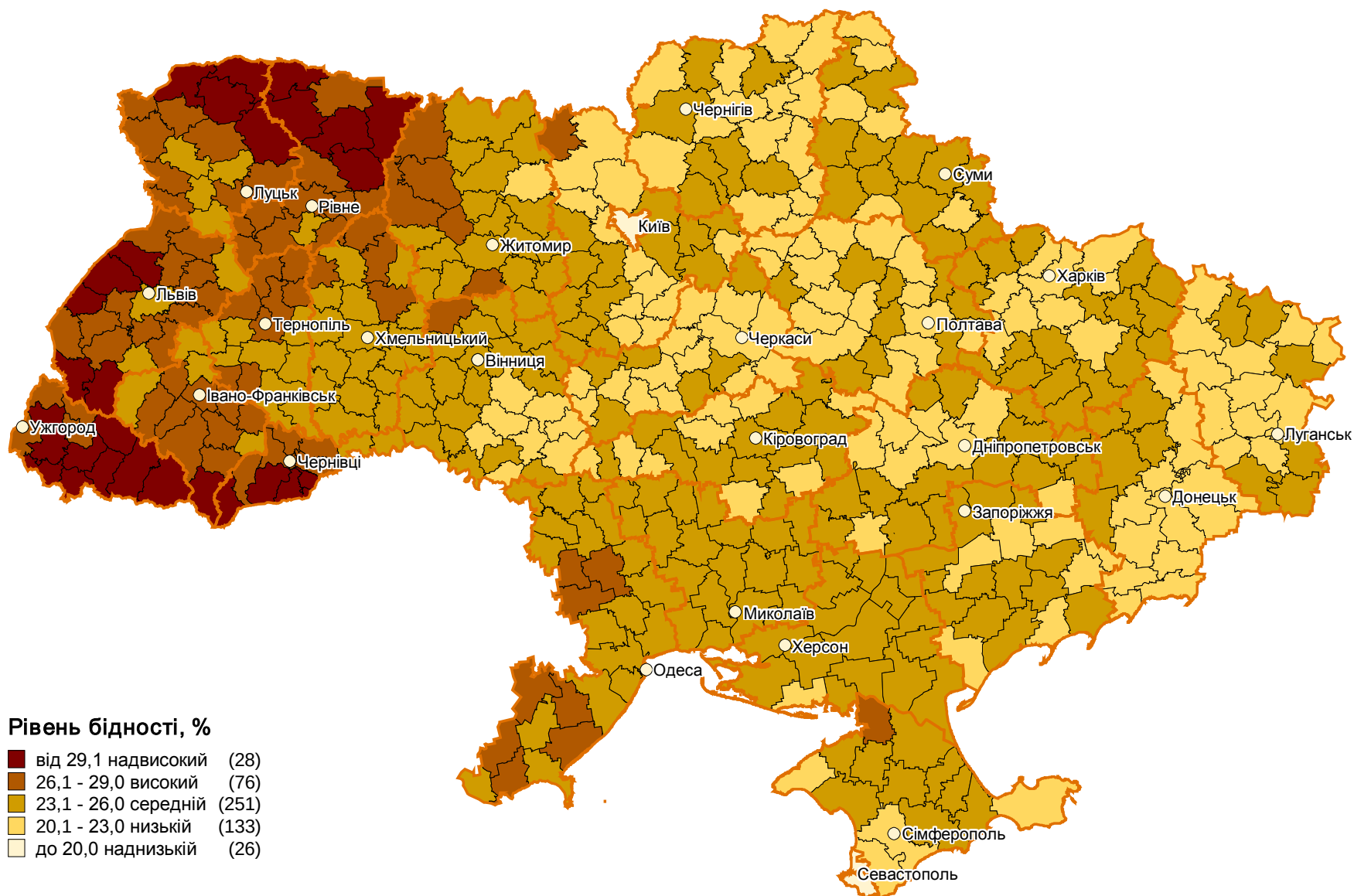
Більшість районів області (15) належала до групи з низьким рівнем бідності, інші 7 відносилися до районів з середнім рівнем бідності. Немає чіткої географічної залежності розташування районів з середнім рівнем бідності. Так, три з семи таких районів розташовані на півночі та заході області, ще два на півдні, межують з районами Кіровоградської області і останній район з середнім рівнем бідності – Драбівський – знаходиться на сході області, межуючи з районами Київської та Полтавської області.

Київ

Рівень бідності у столиці України в 2001 році дорівнював 16,8% та був найнижчим з усіх регіонів. Таку ситуацію можна пояснити більш високим рівнем життя мешканців столиці та добрим станом перебігу демографічних процесів. Так, за індексом демографічного розвитку, Київ посідає перші місця, з великим відривом, вже на протязі 7 років. Що стосується диференціації рівня бідності за районами міста, то тут спостерігається досить цікава ситуація. До районів міста, в яких зафіксовано найбільші рівні бідності, належать Дніпровський, Деснянський, Святошинський, Дарницький. Тобто, як райони з найбільшою кількістю дітей (Дніпровський, Деснянський), так і райони з найбільшим середнім віком населення (Дарницький, Святошинський). До районів з низькими рівнями бідності відносяться або райони, в яких мешкають найбільш заможні верстви населення (Печерський, Подільський), або ті, в яких найнижчі демографічні ризики бідності (Голосіївський, Оболонський, Солом'янський та Шевченківський).

Рівень бідності в Україні, %

(за даними Всеукраїнського перепису населення, 2001 р.)

39.5. Узагальнююча оцінка бідності населення України за даними „карти бідності”

Поглиблений статистичний аналіз отриманих даних так званої „карти бідності” у розрізі адміністративних районів та обласних центрів і міст обласного підпорядкування дав змогу здійснити узагальнену оцінку ситуацію з бідністю в країні.

Рівень бідності областей та міст республіканського підпорядкування розрахований за формулою середньої арифметичної зваженої з рівнів бідності районів та міст обласного підпорядкування, що входять у склад певної області (табл.. XX). Наднизький рівень бідності був зафіксований у містах Києві та Севастополі, це було викликано тим, що всі 100% бідного населення, за нашою класифікацією, належать до наднизького рівня бідності. Окрім вищезгаданих міст, до регіонів з наднизьким рівнем бідності відносилися Дніпропетровська, Донецька та Харківська області. Частка населення, що мешкає у районах та містах цих областей, що відносяться до групи з наднизьким рівнем бідності, складала відповідно: 69,0%; 69,6%; 50,0%.

Найбільшу групу об'єднала області з низьким рівнем бідності – загалом 14. Це найбільш неоднорідна група, оскільки частка населення, що мешкає в районах та містах з наднизьким рівнем бідності, коливається для цієї групи від 58,2% у Луганській області до 21,5% у Хмельницькій. Така ж значна диференціація в цій групі і по районах та містах областей, що мають низький рівень бідності: від 44,8% у Черкаській області до 3,2% у Миколаївській. Єдине, що спостерігається по всіх областях з низьким рівнем бідності, це відсутність районів, де зафіксовано надвисокий рівень бідності (більше 29%).

До групи с середнім рівнем бідності належать п'ять областей: Житомирська; Тернопільська; Львівська; Волинська; Івано-Франківська. Основним фактором, що їх об'єднує, є майже однакова чисельність населення, що мешкає у районах з наднизьким рівнем бідності, по іншим категоріям спостерігається значна диференціація. Так, чисельність населення, що мешкає у районах з низьким рівнем бідності, коливається від 45,2% у Тернопільській до 0,7% у Івано-

Франківській. З середнім рівнем бідності – від 49,1 у Житомирській до 15,0% у Волинській. За часткою населення, що мешкає у районах з високим рівнем бідності – від 58,5% у Івано-Франківській до 0% у Тернопільській і нарешті за групою районів з надвисоким рівнем бідності – від 24,1% у Волинській до 0% у Житомирській та Тернопільській.

Група регіонів з високим рівнем бідності складається з трьох областей: Чернівецької; Рівненської та Закарпатської. Ці регіони об'єднує низькі значення частки населення, що мешкає у районах з наднизьким рівнем бідності (найвище значення для цієї групи зафіксовано у Чернівецькій області - 20%), та значної кількості бідного населення, що мешкає у районах з високим та надвисоким рівнем бідності. Так, частка бідного населення зони високої бідності для цієї групи областей коливається від 14,2% у Закарпатській до 40,3% у Рівненській. А частка бідного населення, що мешкає у районах з надвисоким рівнем бідності коливається від 71,2% у Закарпатській до 30,0% у Чернівецькій області.

Отже, попри те, що на Закарпатті переважна більшість бідного населення мешкає у районах з надвисоким рівнем бідності, середній її рівень не є катастрофічним. Основною причиною є низькі рівні бідності в обласному центрі та містах обласного підпорядкування. Але, незначне зростання бідності у містах області може призвести до формування загального надвисокого її рівня.

В табл.. 23 наведена інформація для розрахунків коефіцієнтів локалізації та концентрації, що дозволить оцінити пропорційність розподілу бідного населення за регіонами України по відношенню до загальної кількості населення.

Коефіцієнт локалізації розраховується як співвідношення часток результативної (частка бідного населення) та факторної (частка всього населення) ознак. Якщо коефіцієнт локалізації менше одиниці, це означає, що частка бідного населення, яке мешкає у цьому регіоні, менше частки всього населення і відповідно ситуація з бідністю тут краще, ніж у регіонах, де це співвідношення більше одиниці.

За даними табл.. 25, розподіл бідного населення по території України майже співпадає із розміщенням усього населення. Так, коефіцієнт локалізації у 13 регіонах України менше одиниці, в Миколаївській області він дорівнює одиниці, і в

13 регіонах він більше одиниці. Найліпша ситуація спостерігається у містах Києві та Севастополі (коефіцієнт локалізації становить 0,78 та 0,81 відповідно) та Дніпропетровській області – 0,89. Найгірша ситуація у Закарпатській – 1,33, Рівненській – 1,22 та Чернівецькій області – 1,22. Коефіцієнт концентрації, що є узагальнюючою характеристикою пропорційності розподілу, для України становить 4,6%, що свідчить про майже ідеальний збіг розподілів загальної чисельності населення та бідного населення.

Табл.. 23. Характеристика рівномірності розміщення бідного населення за регіонами та адміністративними районами

	Рівень бідності, %	Частка бідного населення, яке мешкає в районах з відповідним рівнем бідності, %					Разом
		надзвичайно низьким	низьким	середнім	високим	надзвичайно високим	
АР Крим	20,8	44,8	19,2	33,7	2,2	0,0	100
Вінницька	22,3	22,5	26,7	47,5	3,3	0,0	100
Волинська	25,1	17,3	9,9	15,0	33,7	24,1	100
Дніпропетровська	19,0	69,0	14,7	16,3	0,0	0,0	100
Донецька	19,4	69,6	26,0	4,4	0,0	0,0	100
Житомирська	23,2	16,6	17,0	49,1	17,3	0,0	100
Закарпатська	28,6	6,1	6,6	1,8	14,2	71,2	100
Запорізька	20,2	55,9	15,9	28,2	0,0	0,0	100
Івано-Франківська	25,2	18,9	0,7	19,4	58,5	2,6	100
Київська	21,6	21,8	41,3	36,4	0,5	0,0	100
Кіровоградська	21,2	32,6	30,2	37,2	0,0	0,0	100
Луганська	20,1	58,2	32,4	9,4	0,0	0,0	100
Львівська	24,5	25,1	7,0	10,2	38,4	19,3	100
Миколаївська	21,5	43,0	3,2	53,8	0,0	0,0	100
Одеська	21,6	43,0	0,0	38,5	18,5	0,0	100
Полтавська	20,6	36,8	44,5	18,6	0,0	0,0	100
Рівненська	26,3	15,4	3,6	7,6	40,3	33,2	100
Сумська	21,0	43,9	16,1	40,0	0,0	0,0	100
Тернопільська	24,4	15,1	45,2	39,7	0,0	0,0	100
Харківська	19,7	50,0	28,4	21,6	0,0	0,0	100
Херсонська	21,9	30,6	4,6	64,8	0,0	0,0	100
Хмельницька	22,9	21,5	7,5	58,8	12,3	0,0	100
Черкаська	20,9	32,6	44,8	22,7	0,0	0,0	100
Чернівецька	26,2	20,0	0,0	10,0	39,9	30,0	100
Чернігівська	21,3	30,3	43,8	25,9	0,0	0,0	100
м. Київ	16,8	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0	100
м. Севастополь	17,4	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0	100

Аналіз коефіцієнтів локалізації та концентрації у середині областей доводить відсутність значної диференціації бідного населення по території областей. Так, найвищий коефіцієнт концентрації спостерігався у Закарпатській області – 14,2%, найнижчий (якщо не брати до уваги розподіл бідного населення за районами міста Києва) у Миколаївській області – 6,3%.

Табл.. 24. Характеристика розподілу бідного населення за кластерами

Рівні бідності	Міста обласного підпорядкування	Райони	Чисельність бідного населення в містах обласного підпорядкування	Чисельність бідного населення в районах	Частка бідного населення в містах обласного підпорядкування в загальній чисельності бідного населення країни	Частка бідного населення в районах у загальній чисельності бідного населення країни
Надвисокий	0	28	0	613943	0,0	11,2
Високий	0	79	0	1001561	0,0	18,3
Середній	3	255	17533	2384214	0,9	43,5
Низький	31	127	334493	1482887	17,7	27,0
Наднизький	113	0	1536743	0	81,4	0,0

Серед міст обласного підпорядкування (загальна їх кількість дорівнює 147) немає жодного, яке відносилось б до групи з високим та надвисоким рівнем бідності. Всього 3 з них мають середній рівень бідності, 31 – низький і 113 – наднизький рівень бідності. Відповідно частка бідного населення, що мешкає у містах обласного підпорядкування з наднизьким рівнем бідності, становить 81,4% всього бідного населення таких міст. Ще 17,7% бідного населення мешкають у містах з низьким рівнем бідності і лише 0,9% у містах з середнім рівнем бідності.

Що стосується районів, то тут спостерігається зовсім інша картина: в Україні (за розрахунками за 2001 рік) не було жодного району з наднизьким рівнем бідності. Більше чверті (127) мали низький рівень бідності, найбільшу кількість становила група районів з середнім рівнем бідності – 255. Ще у 78 районах було зафіксовано високий, а у 28 – надвисокий рівень бідності. Така ситуація може бути пояснена

тим, що райони представлені переважно сільською місцевістю, а місцевість проживання є сьогодні одним з найбільш впливових чинників бідності.

Аналіз розподілу бідного населення за типами районів дає такі результати: 11,2% бідного населення мешкає у районах з надвисоким рівнем бідності, ще 18,3% у районах з високим рівнем бідності. Переважна більшість мешкає у районах з середнім – 43,5% та низьким рівнем бідності – 27,0%.

Табл.. 25. Відповідність розміщення бідного населення загальному розподілу населення по території країни

	Рівень бідності, %	Чисельність бідного населення	Частка бідного населення в загальній чисельності бідного населення країни	Частка населення в загальній чисельності населення країни	Коефіцієнт локалізації
АР Крим	20,8	392183	4,0	4,1	0,97
Вінницька	22,3	354140	3,6	3,5	1,04
Волинська	25,1	261307	2,7	2,3	1,17
Дніпропетровська	19,0	645587	6,6	7,4	0,89
Донецька	19,4	822361	8,3	9,2	0,91
Житомирська	23,2	316411	3,2	3,0	1,08
Закарпатська	28,6	353582	3,6	2,7	1,33
Запорізька	20,2	381503	3,9	4,1	0,94
Івано-Франківська	25,2	340544	3,5	2,9	1,17
Київська	21,6	374839	3,8	3,8	1,01
Кіровоградська	21,2	228466	2,3	2,3	0,99
Луганська	20,1	430633	4,4	4,7	0,94
Львівська	24,5	612677	6,2	5,5	1,14
Миколаївська	21,5	266276	2,7	2,7	1,00
Одеська	21,6	515293	5,2	5,2	1,01
Полтавська	20,6	328837	3,3	3,5	0,96
Рівненська	26,3	304432	3,1	2,5	1,22
Сумська	21,0	267015	2,7	2,8	0,98
Тернопільська	24,4	274569	2,8	2,4	1,14
Харківська	19,7	550539	5,6	6,1	0,92
Херсонська	21,9	239522	2,4	2,4	1,02
Хмельницька	22,9	321686	3,3	3,1	1,07
Черкаська	20,9	287462	2,9	3,0	0,97
Чернівецька	26,2	237309	2,4	2,0	1,22

Чернігівська	21,3	257555	2,6	2,6	0,99
м. Севастополь	17,4	64152	0,7	0,8	0,81
м. Київ	16,8	424946	4,3	5,5	0,78

Розділ VI. Політика подолання бідності і підтримки бідних верств

Формування ефективної державної політики, спрямованої на розв'язання проблем бідності, має спиратися на визначення масштабів бідності в країні, з'ясування складу бідних верств, вимірювання глибини бідності, а отже і суми коштів, необхідних на пряму підтримку бідних, розуміння причин бідності різних груп населення.

Оскільки підґрунтям бідності є нерівність, подолання бідності принципово неможливе без пом'якшення нерівності в суспільстві.

51. Основні сфери втручання держави

Традиційно¹¹⁴ основними сферами державної політики, спрямованої на зниження масштабів бідності і підтримки бідних верств населення, визначаються:

- 1) регулювання функціонального розподілу доходу за факторами виробництва – долі праці, землі та капіталу – через ціни на відповідний виробничий ресурс і рівень його використання;
- 2) первинний перерозподіл доходів через оподаткування (прогресивне оподаткування доходів, нерухомості та банківських відсотків, спадщини тощо), який не тільки зменшує доходи багатих, а й створює бюджетні можливості для підвищення доходів бідних верств;
- 3) підвищення доходів бідних верств населення безпосередньо через трансферти (адресна соціальна допомога, субсидії на оплату житлово-комунальних послуг, зниження тарифів на оплату транспортних, медичних та освітніх послуг, зниження цін на окремі види товарів, передусім ліків тощо) або опосередковано через сприяння зайнятості, включаючи тимчасову, набуття освіти тощо, значною мірою шляхом запровадження і розвитку так званої системи „соціальних ліфтів”, яка протидіє багатопокілінній спадковій бідності і соціальній ізоляції бідних верств населення.

¹¹⁴ Див., наприклад, Тодаро М.П. Экономическое развитие. – М., 1997

Проте, з огляду на традиційно значно вищі параметри бідності зайнятих в аграрному секторі – це стосується всіх без винятку країн – видається доцільним виокремлення ще однієї сфери. Існування відомих „цінових ножиць” – диспаритету цін на промислову і сільськогосподарську продукцію – неминуче спричиняє значно нижчу рентабельність аграрного сектору економіки, а отже і нижчі доходи його працівників. Це є проявом секторальної нерівності і чинником підвищеного ризику бідності сільського населення. Відповідно необхідною є адекватна реакція суспільства. За звичай вона реалізується у формі дотацій товаровиробникам, при чому розмір дотації визначається обсягом виробленої продукції або площею обробленої землі. Тому на додачу до вже зазначених трьох сфер втручання держави варто виокремити четверту:

- 4) регулювання розподілу доходу за секторами економіки – сільськогосподарським, індустріальним і сектором послуг – через надання дотацій виробникам сільськогосподарської продукції.

52. Трансформація функціонального розподілу доходу через вплив на відносні ціни факторів виробництва.

Зміна функціонального розподілу доходу є традиційним напрямом державного регулювання. Саме за рахунок державної політики оплати праці (встановлення мінімальної заробітної плати, системи оплати праці працівників бюджетної сфери, тристоронні перемови, генеральну тарифну і галузеві угоди тощо) реальна заробітна плата за звичай підвищується відносно її розміру, визначеного виключно ринковими механізмами. Зрозуміло, що існує суперечність між більш високим рівнем зайнятості „дешевих” найманих працівників та між нижчим рівнем зайнятості працівників з вищою оплатою. Перше рішення працює на користь більшого кола, але може провокувати відплив робочої сили на іноземні ринки праці. Друге забезпечує більшу справедливість між доходами роботодавців і найманих працівників, але стосується меншого їх кола. Відповідно заходи, спрямовані на зниження ціни праці відносно капіталу (за рахунок нижчих зарплат в бюджетній сфері, „заморожування” мінімальної зарплати, надання державних субсидій підприємцям), стимулюють підприємця замінювати уречевлений капітал живим.

З другого боку, надання різноманітних пільг і стимулів бізнесу (заохочення інвестицій, податкові кредити і пільги, завищений курс національної валюти, штучне заниження тарифів на імпортоване обладнання, приватизація за невинновдано низькими цінами) занижує ціну основних фондів, що призводить до зменшення зацікавленості у використанні живої праці або заниження її ціни і невинновдано високих доходів підприємців.

Оскільки ціни на фактори виробництва є основними стимулами, їх коригування є надзвичайно важливим елементом подолання бідності.

53. Первинний перерозподіл доходів.

Оскільки головним чинником бідності є нерівність, її подолання вочевидь потребує перерозподілу частини доходів багатих верств на користь бідних. Інструментом такого перерозподілу є прогресивна система оподаткування доходу та майна. Об'єктом прямого прогресивного оподаткування є особисті та корпоративні доходи. В міру зростання доходів збільшуються і ставки податків. Оподаткування багатства (накопичених активів і доходу) за звичай включає особисті та корпоративні податки на власність та прогресивні податки на спадщину. За таких умов основний тягар таких податків лягає на високодохідні верстви.

Безперечно, є проблема тінізації доходів, і у випадку надмірно високих ставок оподаткування і капітал, і доходи з капіталу та від найманої праці починають ховатися, а то і бігти за кордон. Тому встановлення ставок оподаткування є доволі „тонкою” справою, успіх якої визначається не тільки суто економічними факторами, а й психологічними настановами, що домінують в суспільстві, розумінням спрямування тих або тих податків.

Слід зауважити, що теоретично запроваджена прогресивна система оподаткування доходів на практиці може перетворюватись на свою повну протилежність. І механізм, і причини такого перетворення є доволі простими. Бідні (і середні) верстви сплачують податки або за місцем отримання доходу, або за місцем його витрачання – прямі податки із заробітної плати або непрямі податки, акцизи. Натомість заможні верстви отримують більшу частину своїх доходів у формі відсотків на майнові та фінансові активи, які в Україні практично не

оподатковуються. В результаті в країні реально діє регресивна шкала оподаткування.

Взагалі потенціал оподаткування країни визначається 5 чинниками:

- 1) рівнем ВВП в розрахунку на одну особу;
- 2) ступенем нерівномірності розподілу доходів;
- 3) структурою економіки і значенням окремих видів економічної діяльності (наприклад, важливістю металургії та хімічної галузі);
- 4) соціальними, політичними та інституціональними умовами і відносним впливом окремих груп (наприклад, громадських організацій, промислового і фінансового лоббі тощо);
- 5) адміністративною компетентністю (кваліфікацією та чесністю податкових структур, суддів, працівників МВС тощо).

Якщо в економічно розвинених країнах основу податкових надходжень становлять прямі податки (податки на доходи фізичних та юридичних осіб, податки на власність), то в посткомуністичних країнах більшої ваги набули непрямі податки (експортні та імпорتنі мита, акцизи, податок на додану вартість). Так, основними джерелами доходів зведеного бюджету України традиційно є податок на додану вартість (27,0% в 2007 році при 36,8%-вому забезпеченні податкових надходжень) та податок на прибуток підприємств (17,5% в 2005 році і 15,2% в 2006). Важливою ознакою трансформації податкових складових бюджету 2007 року є вперше після 2004 року зафіксоване перевищення надходженнями податків з доходів фізичних осіб надходжень від податків з доходів корпорацій. Це є надзвичайно важливим з огляду на те, що за звичай бюджетні трансферти (у тій або тій формі) адресуються тим, хто більше сплачує податків.

Табл.. XX. Податкові надходження до зведеного бюджету України*

	Абсолютні розміри, млн.грн. у поточних цінах			Питома вага у загальних доходах бюджету, %		
	2005	2006	2007	2005	2006	2007
Податкові надходження - всього	98065,2	125743,1	161264,2	100,0	100,0	100,0
Прямі податки	44426,5	53266,0	76917,8	45,3	42,4	47,7
Податок з доходів фізичних осіб	17325,2	22791,1	34782,1	17,7	18,1	21,6

Податок на прибуток підприємств	23464,0	26172,0	34407,2	23,9	20,8	21,3
Податки на власність	833,4	1084,8	1354,6	0,8	0,9	0,8
Доходи від операцій з капіталом	2803,9	3218,1	6373,9	2,9	2,6	4,0
Непрямі податки	48276,2	66247,4	79830,8	49,2	52,7	49,5
Податок на додану вартість	33803,8	50396,7	59382,8	34,5	40,1	36,8
Акцизний збір	7945,4	8608,1	10567,7	8,1	6,8	6,6
Ввізне мито	6006,5	6972,7	9588,9	6,1	5,5	5,9
Вивізне мито	520,5	269,9	291,4	0,5	0,2	0,2

*Розраховано за даними: Бюджет України за 2007 рік". – Київ, Міністерство фінансів України, 2008

З огляду на те, що непрямі податки більшою мірою перекладаються на плечі бідних, які споживають переважно товари національного виробництва, таку систему важко визнати орієнтованою на подолання бідності в Україні.

Значення податків з доходів фізичних осіб у доходах бюджету або ВВП є прямо пропорційним рівню соціально-економічного розвитку країни. В Україні, яка копіюючи політику Росії, замінила з 2004 року прогресивну шкалу оподаткування пропорційною, відразу впало значення податків з доходів фізичних осіб. Його підвищення в 2007 році певною мірою завдячує підвищенню з 13 до 15% єдиної ставки оподаткування.

**Розраховано за даними: Бюджет України за 2007 рік". – Київ, Міністерство фінансів України, 2008

Податки на власність забезпечують лише 0,6% доходів зведеного бюджету України, нерухомість взагалі не оподатковується, податки на спадщину близьких родичів також відсутні, податок на землю має суто символічний розмір. Таким чином, первинний перерозподіл доходів відіграє надто незначну роль у забезпеченні належної рівномірності, а отже і в подоланні бідності.

Видається доцільною системна трансформація принципів оподаткування за принципами сплати податків у прогресивному розмірі із доходів у розрахунку на кожного члена суспільства. Зокрема, це означає тотальний перехід до оподаткування виключно за прогресивними ставками і врахування усіх видів доходів, а не тільки заробітної плати:

- перехід від оподаткування доходів індивіда до оподаткування сукупного доходу сім'ї;
- запровадження прогресивної шкали зі ставками, кратними розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб: 10% з доходів від 2 до 10 мінімумів, 20% – з доходів від 10 до 20 мінімумів, 25% – з доходів від 20 прожиткових мінімумів, що відповідає тенденціям багатьох країн Європейського Союзу;
- запровадження прогресивного оподаткування власності (нерухомості), включаючи земельну власність;
- запровадження прогресивного оподаткування відсотків з банківських вкладів та дивідендів;
- запровадження прогресивного оподаткування спадщини диференційовано за родинними стосунками спадкодавця і спадкоємця.

Це потребує винятково складної підготовчої роботи, докорінної зміни механізмів адміністрування і формування адекватного суспільного відношення до сплати податків. Так, для ефективного оподаткування нерухомості і спадщини критично важливою є оцінка реальної вартості нерухомості (спадщини), що стосовно землі потребує попереднього складання земельного кадастру. Необхідною передумовою є створення реєстру платників податків з інформацією про всі без винятку доходи і статки. Переходу до поширеної в світі практики оподаткування доходів сім'ї має передувати усвідомлення всіма працюючими верствами населення необхідності звітування про доходи і навчання складанню податкових декларацій.

І, нарешті, принципово важливим є формування суспільної нетерпимості до ухиляння від сплати податків. Доки населення буде поблажливо (а іноді із заздрістю) ставитися до тих, хто „має талан” не платити податки, не варто розраховувати на помітний прогрес у цій сфері. Звісно, що необхідне розуміння

того, на що власне витрачаються зібрані кошти, хто і який зиск отримує. Отже, відповідні осередки громадянського суспільства мають належним чином контролювати бюджети усіх рівнів. У кінцевому підсумку, ступінь цивілізованості суспільства, його налаштованості на соціальну справедливість значною мірою залежить від ефективності діючої системи оподаткування як форми первинного перерозподілу доходів від багатих до бідних, від здорових до хворих, від більш здібних до менш талановитих.

54. Вторинний перерозподіл доходів.

Первинний перерозподіл доходів формує належні ресурси для забезпечення належної підтримки бідних та соціально вразливих верств суспільства, їх необхідно належними чином „діставити” за допомогою різноманітних форм вторинного перерозподілу. Зокрема, в Україні доволі широко застосовуються різноманітні соціальні трансферти.

Виокремлення груп, наражених на високі ризики бідності та типів сімей, що складають більшу частину бідного населення, може стати дієвим інструментом при моделюванні варіантів надання соціальної допомоги, коли необхідно оцінювати адресність та ефективність такої підтримки для конкретних категорій бідного населення. Адресація допомоги групам населення з найвищими ризиками бідності дає змогу звести до мінімуму втрати від включення в коло реципієнтів небідного населення, тобто зменшити помилку включення. Проте, якщо групи населення з найвищими ризиками складають невелику частину бідного населення, така адресація може збільшити помилку виключення, тобто знизити охоплення дійсно бідного населення допомогою. Натомість, надання допомоги групам населення, що складають більшу частину бідних, мінімізує помилку виключення, але при цьому збільшує вірогідність потрапляння до кола реципієнтів небідного населення, якщо ризики бідності для обраних типів домогосподарств не набагато перевищують середні по Україні значення.

Таким чином, при вирішенні конкретних практичних завдань щодо політики держави по підтримці соціально вразливих категорій населення необхідно здійснювати поглиблений аналіз ризиків бідності та складу бідного населення, і на

основі отриманих результатів моделювати можливий вплив різних варіантів надання допомоги не тільки на загальну ситуацію з бідністю в країні, але й на становище окремих категорій бідного населення.

Досвід розвинутих країн, накопичений впродовж другої половини XX сторіччя, свідчить, що основними напрямками державної політики щодо зменшення ризиків бідності на макрорівні є: створення суспільних інститутів з широким соціальним охопленням, розширення можливостей завдяки економічному зростанню, підвищення доступності послуг освіти та охорони здоров'я, підвищення дієвості системи соціального захисту, зменшення нерівності в доходах.

Вітчизняний досвід формування напрямів державної політики щодо підтримки вразливих категорій населення має здебільшого негативний характер: це стосується як необґрунтованого розширення системи соціальних пільг на початку 1990-х років, так і випереджаючого зростання мінімальної пенсії у порівнянні з мінімальною заробітною платою у 2004-2005 роках. Подібні заходи виходять зі спрощеного розуміння ризиків бідності для окремих категорій населення, що призводить, з одного боку, до неефективного витрачання бюджетних ресурсів на соціальних захист, а з іншого – до порушення структурних співвідношень в економіці, та кінець кінцем до розбалансування економічної системи.

55. Соціальні зобов'язання української держави.

Проблему соціальних зобов'язань необхідно розглядати в контексті:

- забезпечення фінансової спроможності системи (бюджету та фондів соціального страхування) і відповідно конкурентоспроможності економіки країни;
- джерел фінансування соціальних трансфертів;
- стимулювання населення до активної економічної, зокрема трудової, діяльності через оптимізацію співвідношення соціальних трансфертів із заробітною платою, тобто передовсім співвідношення матеріальних статків працюючого і непрацюючого населення.

Надзвичайно потужним чинником нарощування обсягу соціальних зобов'язань держави є низький рівень життя доволі широких верств населення у поєднанні із

відновленням поширеності утриманських настроїв в суспільстві. Це неминуче провокує очкування відповідних дій від влади, а отже стимулює відповідні передвиборні обіцянки.

Спостерігається відновлення утриманських настроїв. Ці настрої домінували на час розпаду СРСР, що видається цілком закономірним для населення країни з високими патерналістськими функціями держави, які не тільки існували на практиці, а й систематично і цілеспрямовано пропагувалися. Під час системної економічної кризи, що супроводжувала перші кроки на шляху формування ринкової економічної системи (руйнація традиційних для соціалістичної системи форм соціальної підтримки населення, поява безробіття як суспільного явища, запровадження страхових засад пенсійного забезпечення, стрімке зростання майнового розшарування на фоні падіння рівня життя широких верств населення) дуже поступово і болісно почали з'являтися ознаки власної відповідальності, принаймні працездатного населення, за свій добробут і своє життя в цілому.

З початком економічного зростання і доволі швидким підвищенням реальних доходів населення можна було очікувати на прискорення процесу наближення ціннісних орієнтацій до взірців економічно розвинених країн. Однак всупереч очікуванням результати численних різноманітних соціологічних опитувань, стан суспільства в останні роки попри помітне економічне зростання і підвищення рівня життя широких верств населення аж ніяк не покращується – радше можна говорити про прогресуючий недуг.

Безперечно, далася взнаки незадоволеність результатами економічного підйому, зокрема посиленням розшарування. Але це незадоволення призвело не до активізації громадянської позиції, а до формування відчуття безвихідності, неможливості особистого впливу на події, а отже, до безініціативності, більш помітної серед молоді. Так, 33,8% населення (за даними 2006 року – 36,8%) вважають, що держава (повністю або переважно) має відповідати за їх добробут, і лише 9,3% вважають, що вони самі мають забезпечувати свій добробут (за даними 2006 року – 8,5%).¹¹⁵ Три чверті населення віком 15-49 років головною причиною відкладення народження дитини називають низькі доходи, але лише

46% висловлюють наміри здійснити зусилля щодо їх підвищення¹¹⁶. Лише 35,1% населення вважають, що їхнє життя повністю або переважно залежить від них самих і тільки 16,0% активно включилися в нове життя, ринкові відносини здаються їм природним способом життєдіяльності.¹¹⁷

Утриманські очкування неминуче віддзеркалюються в очікуваннях популістських обіцянок від політиків і у вірі в їх виконання, в голосуванні за продуктові набори або прямі грошові виплати. Безперечно, такі настрої плекають і політики – достатньо проаналізувати передвиборні програми та “вартість передвиборних обіцянок” усіх без винятку партій на парламентських виборах 2007 року. Обіцяли всі, обіцяли неможливе і без ґрунтовних економічних розрахунків та соціальних передбачень. В результаті попри стрімке зростання реальних доходів широких верств населення, наприклад, у 2004-2007 роках (тільки за 2007 рік середня заробітна плата в реальному обчисленні зросла на 12,5%, середня пенсія – на 21,5%, а середньодушові доходи – на 29,8%), частка осіб, які вважають, що їхнє матеріальне становище упродовж 12 місяців покращилось, змінювалось таким чином: 2005 рік – 18,6%, 2006 рік – 12,6%, 2007 – 16,0%.¹¹⁸

Табл.. XX. Річні темпи зростання реальних доходів населення, %*			
	2005	2006	2007
Середньодушові доходи населення	130,8	110,0	129,8
Середня заробітна плата	120,3	118,3	112,5
Середня пенсія	131,3	113,3	121,5

*Розраховано за даними Держкомстату України

Найбільш поширеними в українському суспільстві почуттями є розчарування (71,6% відповідей), невдоволеність (50,7%) та розгубленість (38,5%).¹¹⁹ Взагалі негативних відповідей у 7,9 разу більше, ніж позитивних, що є просто вражаючим. І це попри те, що значна частина населення впевнена, що порівняно із своїми

¹¹⁵ Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів (за даними вибірових опитувань 10,5 тис. домогосподарств, проведених Держкомстатом України в січні 2007 і січні 2008 років)

¹¹⁶ Обстеження 3112 осіб репродуктивного віку “Шлюб, сім’я та дітородні орієнтації населення в Україні”, проведене в квітні 2008 року Українським інститутом соціальних досліджень ім. О.Яременка

¹¹⁷ Національне опитування “Громадська думка в Україні – 2007”, проведене за програмою Інституту соціології НАН України Центром соціальних і політичних досліджень “Соціс” в травні 2007 року (опитано 1800 осіб) //Українське суспільство 1992-2007. Динаміка соціальних змін / За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2007. – 544 с.

¹¹⁸ Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів (за даними вибірових опитувань домогосподарств, проведених Держкомстатом України в січні 2006, січні 2007 і січні 2008 років)

¹¹⁹ Національне опитування “Громадська думка в Україні – 2007”

батьками вони живуть краще, принаймні за такими ознаками, як матеріальний добробут (42,7%), освіта (42,3%), харчування (42,5%), можливості побачити світ (39,2%), житло (38,2%), можливості самореалізації (37,3%).

Табл.. XX. Оцінка якості свого життя порівняно із життям батьків у тому ж віці, %*

	Краще	Однакове	Гірше
Добробут	42,7	19,6	36,9
Освіта	42,3	28,9	27,2
Суспільний статус	24,4	43,1	30,6
Житло	38,2	31,8	28,8
Соціальна захищеність	13,2	26,1	58,6
Стабільність життя	10,4	17,6	70,4
Здоров'я	10,6	37,4	50,3
Можливості відпочинку	27,4	23,7	47,2
Безпека життя	8,7	30,2	59,3
Харчування	42,5	23,9	32,1
Можливості побачити світ	39,2	23,9	35,4
Можливості самореалізації	37,3	30,6	30,7

* Джерело: Національне опитування "Громадська думка в Україні – 2007"

Водночас більше негативних оцінок щодо таких ознак, як стабільність (абсолютний максимум – 70,4%) та безпека (59,3%) життя, соціальна захищеність (58,6%), здоров'я (50,3%), можливості відпочинку (47,2%).

Цілком імовірно, що основною причиною суспільного незадоволення є надмірна нерівність, при чому не тільки майнова, а й у доступі до основних соціальних благ, до політичних можливостей.

Частка прямих соціальних трансфертів, куди включають всі види трансфертів, спрямованих безпосередньо населенню, у грошовій та натуральній формі, сформованих за колективними страховими схемами та поза ними: пенсії, допомоги субсидії тощо, - є доволі високою в країнах ЄС і сягає 15,1% ВВП.

**Рис. XX. Пит ома вага прямих соціальних
т рансферт ів у ВВП, 2007 рік, %***

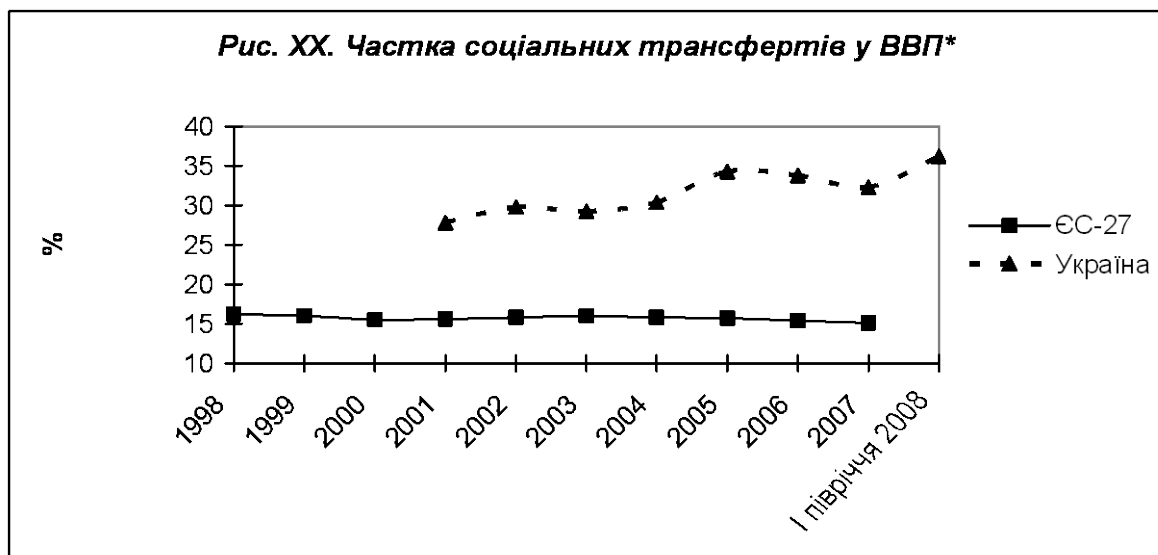

*Джерело: Євростат <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>; по Україні – дані Держкомстату України

Більшу підтримку населенню надають розвинені країни, які мають вищі доходи і можливості спрямовувати на це більшу частину свого ВВП. Так, найвищою є частка соціальних трансфертів у ВВП країн з високою соціальною спрямованістю економіки. Зокрема вирізняються Австрія (17,6%), Франція (17,5%), ФРН (17,3%). Значно нижчим є цей показник у тих країнах, які нещодавно увійшли до складу ЄС: Латвія (7,6%), Литва (9,3%), Румунія (9,4%), Болгарія (10,9%), Естонія (8,8%), Польща (14,4%), Угорщина (15,2%), Чехія (12,8%), Словенія (14,7%), Словаччина (11,6%). З усіх країн Центральної та Східної Європи тільки Угорщина спрямовує на соціальну підтримку свого населення більшу частину ВВП, ніж у середньому по ЄС-27 (15,1%), але це все одно менше, ніж по ЄС-15 (15,3%). Видається, що така різниця зумовлена рівною мірою традиціями, фінансовими можливостями і необхідністю інвестицій в інфраструктуру, трансформацію системи охорони здоров'я, збройних сил тощо.

В Україні, за даними 2007 року, соціальні трансферти становили 32,3% ВВП, а за даними першого півріччя 2008 року – 36,2. Такого високого рівня країни Європи не знали ніколи, навіть у 1980-1990-х роках, коли в Німеччині і Франції частка соціальних трансфертів у ВВП перевищувала 25%. Нині питома вага соціальних трансфертів у ВВП в Україні в 2,1 (!) разу перевищує аналогічний показник по країнах ЄС і в 1,8 разу перевищує максимальний по Європі показник (Францію).

Що стосується країн Центральної та Східної Європи, то порівняння з Угорщиною (максимальний рівень по регіону в 2007 році – 15,2%) дає перевищення в 2,1 разу, а з Латвією (мінімальний рівень – 7,6%) – у 4,3.

*Джерело: Євростат <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>; по Україні – дані Держкомстату України

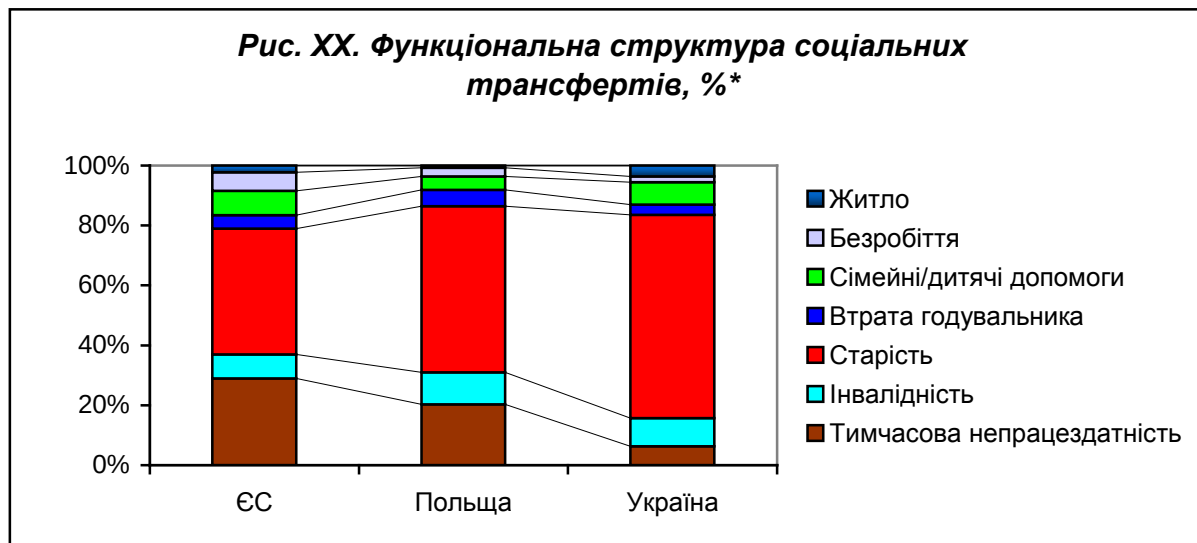
Попри значну міждержавну варіацію частки соціальних трансфертів упродовж останніх 5 років вона скорочується практично у всіх країнах: і в тих, де цей показник перевищує 17% ВВП, і там, де він не сягає і 10. З цією метою уряди вимушено вдаються до, безперечно, непопулярних заходів, пов'язаних з різноманітним звуженням прав населення на отримання трансфертів – обмеження розміру виплат, підвищення пенсійного віку, різкого звуження різноманітних пільг тощо.

Натомість в Україні від початку економічного зростання частка соціальних трансфертів у ВВП майже невинно підвищується. Зрозуміло, що це обумовлене загальним низьким рівнем життя широких верств населення і відповідною необхідністю підвищення пенсій, цілої низки соціальних допомог непрацездатним громадянам, але фактом залишається те, що українські тенденції суперечать загальносвітовим, зокрема загальноєвропейським. При цьому питома вага соціальних трансфертів у сукупних державних видатках¹²⁰ упродовж останніх 3-х років доволі швидко знижується: 51,6% у 2005 році, 47,4% у 2006 і 45,7% у 2007.

¹²⁰ За міжнародною методологією державні витрати включають не тільки безпосередні кошти бюджетів (центрального та місцевих), а й кошти фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування

Взагалі соціальні трансферти є головною складовою бюджетних витрат більшості країн ЄС. Проте, розподіл соціальних витрат між бюджетами та фондами соціального страхування є різним: якщо в середньому по ЄС-27 фонди загальнообов'язкового соціального страхування фінансують 64,2% усіх соціальних трансфертів, то по країнах Центральної та Східної Європи – 62,4. Відповідно бюджет в нових членах ЄС бере на себе дещо більшу частку витрат. Зазначені відмінності пов'язані, головним чином, із розбіжностями у структурі соціальних трансфертів: трансферти страхової природи, звісно, фінансуються переважно із фондів соціального страхування, а інші – переважно з бюджетів. Саме домінуванням в структурі українських трансфертів пенсійних виплат і обумовлений один з найвищих в Європі показників внеску страхових фондів у фінансування державних соціальних трансфертів – 70,9% за даними 2007 року, і його невпинне збільшення упродовж останніх років (65,0% у 2005 році і 68,4% у 2006). Те, що в Україні порівняно з європейською практикою участь фондів загальнообов'язкового соціального страхування є значно вищою і до того ж зростаючою, не потребує спеціальних додаткових оцінок. Це є наслідком специфіки структури трансфертів, змінити яку вкрай важко.

Порівняння з європейськими країнами призводить до висновку про наявність дуже істотних відмінностей між функціональними структурами соціальних трансфертів. Так, в Україні частка пенсій за віком є значно вищою порівняно не тільки з ЄС у цілому, а й з країнами Центральної та Східної Європи, зокрема з Польщею. Натомість значно нижчими є витрати, пов'язані із компенсацією доходів, втрачених через захворювання (імовірно через відсутність медичного страхування) та безробіття.

* Джерело: Євростат <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>; по Україні – дані Держкомстату України

Важливо, що структурні зрушення відбуваються в напрямку, протилежному наближенню до європейських взірців. Так, упродовж 4-х останніх років істотно збільшилась питома вага пенсій за віком.

Табл.. XX. Структура соціальних видатків, Україна, %*				
Види компенсації	2004	2005	2006	2007
Тимчасова непрацездатність	8,3	6,5	6,7	6,3
Інвалідність	10,3	10,2	9,1	9,4
Старість	64,0	66,0	65,7	67,9
Втрата годувальника	3,9	4,5	3,6	3,4
Сімейні/дитячі допомоги	5,2	7,7	9,5	7,4
Безробіття	3,5	2,4	2,3	2,0
Житло	4,8	2,7	3,1	3,6

*Розраховано за даними Фондів соціального страхування України

З позицій забезпечення спільної відповідальності роботодавця і найманого працівника за соціальний захист надзвичайно важливим є співвідношення внесків, які сплачує кожна із сторін до фондів загальнообов'язкового соціального страхування.

За даними 2006 року в Україні витрати роботодавця на соціальне страхування становили 26,9% загальної вартості робочої сили, що приблизно відповідає європейським стандартам і суперечить поширеній в українському бізнес-середовищі тезі про начебто надмірно високі ставки внесків роботодавців на соціальне страхування. Інше питання, що на відміну від більшості розвинених

країн в Україні левову частку внесків становлять внески на пенсійне страхування, а пенсії є надто низькими. Але це вже – завдання запровадження накопичувальної складової пенсійної системи, необхідності ліквідації значної частини пільг щодо пенсійного забезпечення тощо.

Рис. XX. Пит ома вага вит рат робот одавця на соціальне ст рахування у загальній варт ост і робочої сили, 2006 рік, %*

*Джерело: Євростат <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>

**2006 рік

56. Система допомоги бідним в історичному контексті.

Вже в IX сторіччі в Київській Русі зародились перші соціальні програми підтримки бідного населення. Основним інститутом, де бідні могли отримати допомогу, була церква. Але оскільки, православна релігія не тільки не вважає бідність пороком, а навпаки всіляко звеличує бідних, покладаючи саме на них турботу молитися за представників заможних верств, церква не прагнула зменшити масштаби бідності, не вважала бідність широких верств населення загрозою суспільному порядку. Більше того, церква не припускала відокремлення дійсно нужденних від тих, хто просто не бажав працювати, що у поєднанні із традицією відвідування арештантів, бідних та хворих „представниками влади”, знатними особами, заможними людьми спричинялося до масового збільшення злидарів.

Лише з кінця XVI сторіччя, за часів Івана Грозного, підтримка бідних, заснована на доброчинності, змінюється державною допомогою. Цар Федор наприкінці XVII сторіччя підписав Указ про державну допомогу бідним, яким передбачалась організація навчання для дітей з бідних родин, навчати їх ремісництву та допомагати кріпосним. Пропонувалися такі заходи, як надання житла бідним, хворим та особам похилого віку, лікування хворих. Саме в цей час з'являється надзвичайно важливий принцип державної соціальної політики – відокремлення тих, хто дійсно потребує допомоги, від просто небажаючих працювати. Фактично це був прообраз сучасного принципу адресної підтримки бідних верств на засадах контролю доходів. В результаті вся сукупність бідних була розділена на 2 великі групи за ознакою права на допомогу. Поступово в суспільстві почало формуватися негативне ставлення до останніх.

Під час правління Петра I, з одного боку, програми підтримки бідних стали різноманітнішими (будувались госпіталі для інвалідів, сирітські будинки, лікарні, богадільні, почали видаватися невеликі кошти на харчування), а з другого – імператор підвергав злидарів репресіям. Він спеціальними указами під загрозою каторги та штрафів заборонив просити та подавати милостиню.

Доволі розвинена багатоскладова система підтримки бідних, яка об'єднувала державні, громадські та приватні види допомоги, склалася при Олександрі I, на початку XIX сторіччя. Право на соціальний захист набули різні категорії населення – бідні родини, поранені, військові, бідні ремісники, діти, вдовиці, сироти, бідні жінки, особи похилого віку, інваліди, безробітні, учні, родини засуджених. Проти злидарів зберігалися репресивні заходи: заслання, тюрма, штрафи.

З середини XIX сторіччя, за часів правління Миколи I, доброчинці висунули тезу про необхідність запобігання бідності, головним методом чого вважалося навчання різним трудовим навичкам. Так почали створюватись організації трудової допомоги – різні школи, майстерні, ремісничі приюти.

За часів Олександра III були зібрані перші статистичні дані про кількість бідних та їх склад.

До кінця XIX сторіччя в багатьох містах були утворені заклади догляду та трудової допомоги: денні та нічні притуки, шпиталі, лікарні, нічліжні будинки, будинки безплатних та дешевих квартир, ясла, ремісничі та сирітські установи, довідкові заклади з пошуку роботи, ссудні каси тощо. Така допомога надавалась місцевою владою за бажанням та можливостями, але без будь-якого законодавчого та нормативного забезпечення.¹²¹ Лише у жовтні 1892 року було здійснено першу спробу створення відповідного Закону про організацію допомоги бідним, і в 1898 році було прийняте положення, згідно з яким статі витрат на ці цілі в бюджетах міст набули обов'язкового характеру.

Водночас були отримані перші докази ефективності діючої системи – зменшення кількості злидарів при збільшенні богаділень. Перед початком I світової війни в Росії функціонувало близько 11 000 різних добродійних установ, три чверті з яких утримувались приватним коштом.

Варто визнати, що попри невизнання проблем бідних і хворих, Радянська влада із самого початку доволі чітко сформулювала принципу захисту від бідності працюючого населення. Вже в 1918 році з метою встановлення мінімальної заробітної плати обчислюється прожитковий мінімум. У період НЕПу (1922-1927 роки) особа визнавалась бідною, якщо її грошовий дохід був нижчим за мінімальний продуктовий кошик, вартість якого обчислювалась 4-12 разів на рік для кожної губернії уповноваженими структурами. Прожитковий мінімум постійно оприлюднювався і визначає розмір мінімальної заробітної плати. Проте, з початком індустріалізації його перестали обчислювати через масштабне зубожіння, падіння реальних доходів та відсутність фінансових ресурсів у країні.

Від 1926 року кількість злидарів в СРСР починає стрімко збільшуватись. Злидарювання як явище викликає суспільний осуд, проте, ніяких заходів не здійснювалось – єдиним було масове висилання злидарів з великих міст на час свят. З 1929 року для ліквідації злидарювання та безпритульності почали застосовувати трудове виховання в таборах, колоніях тюрмах тощо та дуже обмежене надання одноразової допомоги окремим особам для повернення на

¹²¹ Горчева А.Ю. Нищенство и благотворительность в России. – М.: Духовное возрождение, 1999, с.81

батьківщину або працевлаштування. Саме з цього часу злидарі перетворились на ворогів радянської влади, яких слід було позбавлятися.

Право на державну підтримку мали тільки діти та безпритульні, а інваліди були визнані „паразитичними елементами” поряд із класовими ворогами і представниками колишніх вищих верств суспільства.¹²² З безпритульністю в цілому боролися переважно за допомогою організації дитячих будинків. У 1935 році була прийнята постанова про ліквідацію дитячої безпритульності та бездоглядності. Бідності в країні як би не стало – вона була усунена декларативним шляхом.

На десятиріччя тема бідності була закритою для обговорення. Значною мірою це балансувало соціальну політику із економічними можливостями – країна переймалася повоєнним економічним відновленням, а виживав кожний самотійно. Слід зазначити, що уряди всіх країн починають опікуватись проблемами бідних лише за наявності необхідних ресурсів.

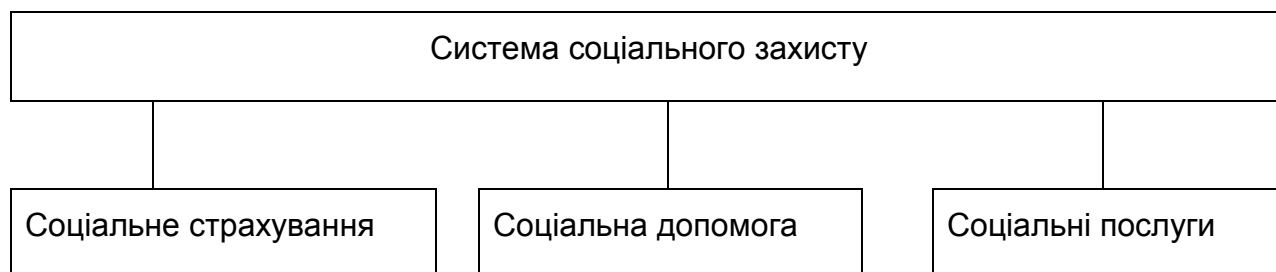
57. Соціальний захист: сутність, структура, напрями дії

Поняття “соціальний захист” у нашій країні почало широко вживатися тільки на етапі переходу до ринку і як його атрибут, хоча у тій чи іншій формі соціальний захист завжди був притаманний суспільству. Формування сучасних систем соціального захисту в світі було пов’язано з усвідомленням необхідності створення соціальних амортизаторів ринкових ризиків. Багато людей ще й зараз не сприймають термін “соціальний захист” по відношенню до всього населення, вважаючи, що він стосується лише найбільш нужденних, або, як часто нині висловлюються, незахищених верств населення. Але дедалі частіше соціальним захистом позначають увесь комплекс заходів, спрямованих на створення безпечного соціального середовища людини.

Соціальний захист являє собою комплекс організаційно-правових та економічних заходів, спрямованих на забезпечення добробуту кожного члена суспільства в конкретних економічних умовах. Якщо організаційно-правові заходи створюють правове поле і конкретні інститути соціального захисту, то економічні формують

механізми перерозподілу доходів шляхом стягнення податків та інших платежів і надання трансфертів нужденним верствам населення. Отже, в економічному сенсі соціальний захист – це правила перерозподілу суспільного багатства на користь людей, які тимчасово чи постійно потребують особливої підтримки з боку суспільства.

Кінцевою метою соціального захисту є надання кожному члену суспільства, незалежно від соціального походження, національної або расової приналежності, можливості вільно розвиватися, реалізувати свої здібності. Якщо звернутися до статті 24 Конституції України, яка проголошує, що не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними та іншими ознаками, стає зрозумілим, що соціальний захист є одним з інститутів, який забезпечує права і свободи громадян. Зокрема соціальний захист забезпечує рівність прав чоловіка і жінки через матеріальну підтримку материнства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям.

Сучасні системи соціального захисту охоплюють весь життєвий цикл людини, передбачаючи заходи щодо підтримання її добробуту від народження і аж до смерті. Поруч з соціальним страхуванням та соціальною допомогою це - сімейна політика: захист прав дитини, матеріальна підтримка сімей з дітьми, рання імунізація, сприяння освіті, соціальна робота у неблагополучних сім'ях та соціальне обслуговування дітей-інвалідів. Активна політика на ринку праці сприяє ефективній зайнятості працездатного населення. Так звана гендерна політика спрямована на усунення дискримінації за статевою ознакою, забезпечення реальної рівноправності жінок.

¹²² Горчева А.Ю. Нищенство и благотворительность в России. – М.: Духовное возрождение, 1999, с.171

58. Характеристика діючої системи підтримки бідних верств населення

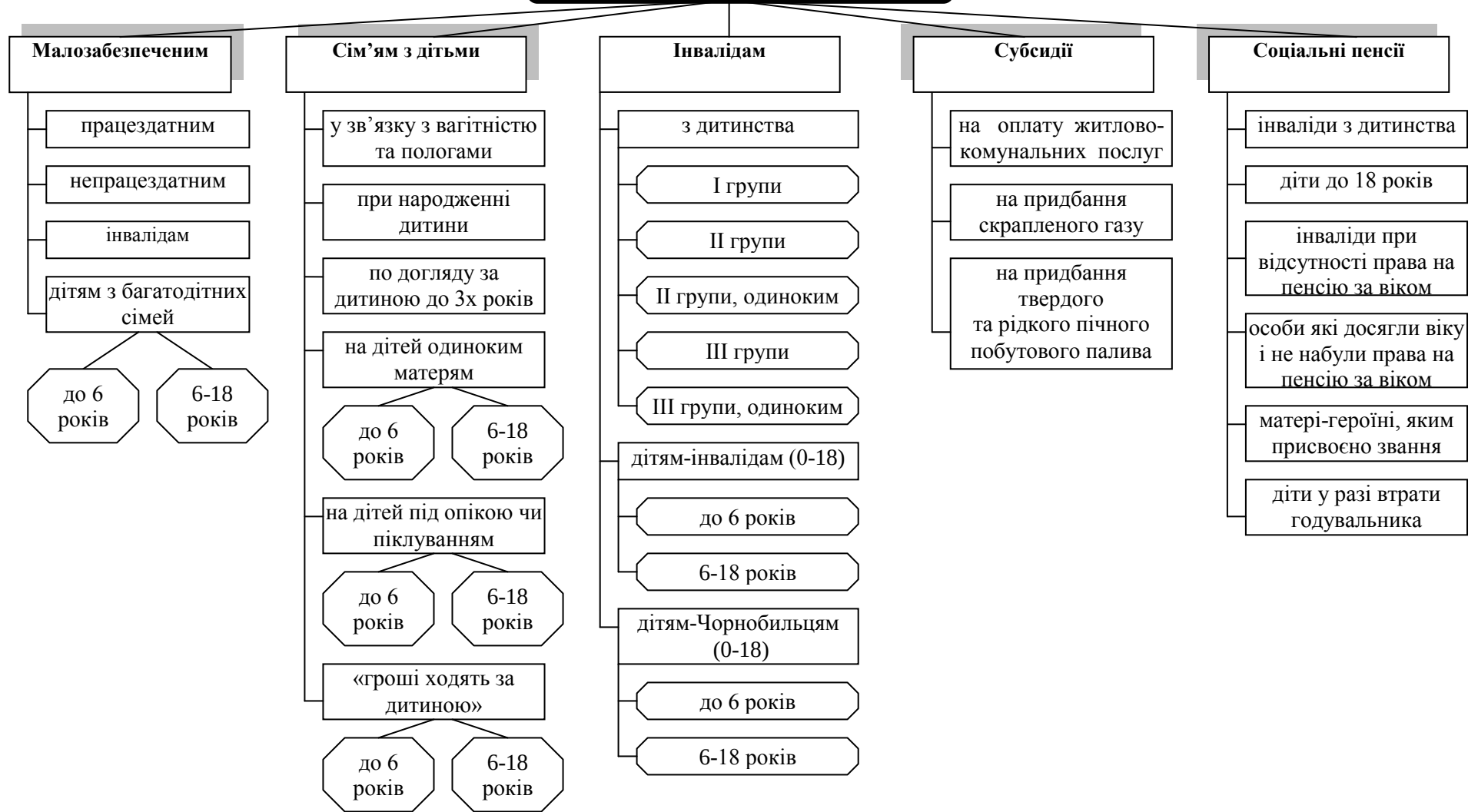
Діюча в Україні система державної соціальної допомоги представлена цілим рядом виплат, спрямованих на підтримку соціально вразливих або найменш забезпечених груп населення. Допомога у вигляді регулярних/одноразових нарахувань, доплат та компенсацій у грошовій/натуральній формі забезпечує певний, визначений законодавчо мінімальний рівень доходу або не допускає перевищення рівня його спрямування на окремі базові потреби (оплату житлово-комунальних послуг, твердого палива або скрапленого газу).

На сьогодні державна соціальна допомога надається відповідно до законів „Про державну допомогу сім'ям з дітьми”; „Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам”; „Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям”, „Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам”, „Про прожитковий мінімум”, та інших нормативно-правових актів, що регулюють правовідносини з надання державної соціальної допомоги, зокрема програми житлових субсидій (відшкодування коштів на оплату житлово-комунальних послуг та придбання палива).

Система державної соціальної допомоги в Україні організована за двома принципами – категорійності та адресності.

Переважно на універсальних засадах (без врахування рівня доходів) надається допомога сім'ям з дітьми, інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам. Тільки в окремих випадках, наприклад, при визначенні розміру допомоги на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням, враховується сума одержуваних на дитину аліментів та пенсій.

Державна соціальна допомога

Переважно на адресних засадах надається допомога бідним сім'ям та субсидії на оплату житлово-комунальних послуг, твердого палива та скрапленого газу. Хоча декларується, що ці види підтримки надаються виключно за адресним принципом, насправді враховується ще і приналежність членів сім'ї до певної категорії. Так, субсидії надаються з огляду на наявність в сім'ї осіб працездатного віку: в сім'ях, що складаються виключно з пенсіонерів, оплата житло-комунальних послуг не має перевищувати 15% загального доходу, а в інших сім'ях – 20%. Розмір субсидії визначається як різниця між сумою, яку необхідно сплатити (у межах нормативів), і цією величиною. Диференціюється і розмір допомоги бідним сім'ям відповідно до складу сім'ї – виокремлюються такі категорії: працездатні особи, непрацездатні особи, інваліди, діти з багатодітних родин (до 6 років і від 6 до 18 років). Станом на 1 жовтня 2008 року допомога, наприклад, на дитину від 6 до 18 років з багатодітної родини перевищує допомогу працездатній особі в 2,6 разу. Логіка цієї диференціації цілком очевидна – державна допомога має виконувати також і стимулюючі функції щодо працездатних осіб, мотивуючи їх до активізації своєї поведінки на ринку праці.

Теоретично більш точна адресація допомоги дає змогу більш ефективно витрачати кошти і більшою мірою допомагати нужденним. Але ця теза не завжди є справедливою. Зокрема, це пов'язано із певними обмеженнями співвідношення вартості перевірки доходів із розміром самої допомоги – може виявитись, що перевірка доходів коштує надто дорого, і адміністративні витрати поглинають надто велику частину ресурсів.

Метою соціальних допомог є максимально повне охоплення всіх хто на ці допомоги потребує, тобто всіх, хто є нужденними і самотійно не в змозі забезпечити собі і своїм утриманням хоча б такий рівень життя, який відповідає встановленим державним гарантіям. Таким чином, в ідеалі всі нужденні мають отримувати допомогу. Ця допомога може надаватися (і в більшості країн світу надається) в різних формах:

- безпосередньої допомоги грошима або товарами повсякденного попиту;
- забезпечення доступу до послуг охорони здоров'я, освіти тощо – для цього на пільгових умовах (або взагалі безплатно) надаються ліки, шкільні

підручники, створюється система фінансування охорони здоров'я, яка б враховувала ті ризики, що не підлягають страхуванню;

- централізованого перерозподілу коштів на користь бідніших регіонів країни.

Необхідність одночасного вирішення 2-х задач – подолання бідності та стримування бюджетних витрат – обумовлює особливу роль **адресних соціальних допомог**. Адресність передусім потребує точної ідентифікації бідних, що в принципі може досягатися кількома методами.

1. Базою ідентифікації є оцінка рівня доходів (або споживання) окремих осіб, сімей або домогосподарств. Безумовною перевагою такого підходу є максимально точна спрямованість допомоги. Але є цілий ряд істотних проблем. По-перше, існує сама проблема вимірювання добробуту. В нашій країні – і це доведено результатами Обстежень умов життя домогосподарств, які починаючи з 1999 року щоквартально проводить Держкомстат України – доходи населення не віддзеркалюють їх реального рівня життя внаслідок поширення так званих “не грошових доходів” від особистого підсобного господарства, доходів від неформальної та тіньової економічної діяльності тощо. Орієнтація ж на рівень споживання також створює певні труднощі, оскільки ця характеристика добробуту не підтверджується документально і відповідно не може використовуватись безпосередньо в процедурі призначення допомоги. Можливе (і в більшості країн така практика існує) хоча б вибіркове застосування перевірки реального рівня життя, але це потребує відповідних змін законодавства, істотного збільшення адміністративних витрат і за звичай є непопулярним.
2. Альтернативний підхід спирається на так звані індикатори бідності, тобто на наявність у індивіда (сім'ї, домогосподарства) однієї чи ряду характеристик, які тісно корелюють з бідністю. Прикладом може бути наявність 4 та більше дітей в сім'ї (за даними Обстеження умов життя населення рівень бідності в таких домогосподарствах за даними 2007 року становив 70,8%). Перевага даного методу полягає в спрощеності процедури надання допомоги і відповідному зменшенні адміністративних витрат. Недоліки пов'язані з тим, що всі індикатори бідності є лише непрямими її ознаками і мають з бідністю виключно стохастичний, а не функціональний зв'язок. Відповідно можуть

виникати помилки в забезпеченості адресності: неповне охоплення або розпорошеність допомог.

3. Значною мірою запобігти розпорошенню коштів, тобто забезпечити більше вертикальну ефективність адресних соціальних допомог може так званий механізм самоідентифікації або самоадресності. Його ідея полягає в формуванні таких видів допомог, які прагнуть отримати тільки дійсно бідні верстви населення. Прикладом прийнятним для працездатних груп можуть бути програми громадських робіт з оплатою, що не перевищує прожиткового мінімуму.

Говорячи про ефективність надання соціальної допомоги, слід підкреслити два основних її прояви: **максимальне охоплення всіх нужденних** (так звана горизонтальна ефективність), **мінімальне надання допомоги тим, хто на неї реально не потребує** (вертикальна ефективність). При цьому не йдеться про порушення чинного законодавства і випадки невиправданого призначення того чи іншого виду допомоги – перевірки такого роду не є завданням наукових досліджень. В умовах існування різноманітної системи підтримки доходів населення (різних критеріїв надання різних видів допомог і різних порогових значень доходу сім'ї) пріоритетним завданням наукової оцінки ефективності соціальної допомоги в країні є її кінцева спрямованість на бідні верстви населення.

59. Внесок соціальної допомоги у доходи населення

За останні 6 років в Україні простежується позитивна тенденція щодо зменшення частки соціальної допомоги в структурі загальних доходів населення. Сьогодні серед різних видів допомоги найбільшу частку в доходах складає допомога на дітей (1,28%), яка протягом даного періоду повільно, але стабільно зростає. Упродовж 2001-2005 рр., завдяки збільшенню доходів населення (зокрема пенсіонерів, які є основними користувачами програми житлових субсидій) та стабільності в тарифікації послуг житлово-комунальної сфери, субсидії втратили значення найбільш дієвого виду соціальної допомоги. Їх питома вага в загальних доходах сімей зменшилась з 1,5% в 2001 році до 0,12 в 2007-му. Тим самим, вони

поступилися за вкладом в доходи населення не тільки допомозі на дітей, але й допомозі малозабезпеченим сім'ям (табл.. 26).

Табл.. 26. Внесок окремих складових сукупного доходу у формування нерівності населення, Україна, 2001 і 2007 роки, %

Компоненти сукупного доходу	2001		2007	
	Структура доходів	Внесок у Джині-коефіцієнт	Структура доходів	Внесок у Джині-коефіцієнт
Оплата праці	42,5	47,5	52,5	64,4
Пенсії	17,0	11,4	21,4	15,1
Доходи від підприємницької діяльності	3,2	3,5	5,4	10,6
Допомога по безробіттю	0,4	-0,2	0,22	-0,1
Допомога на дітей	0,3	-0,3	1,28	-1,0
Допомога по малозабезпеченості	0,1	-0,1	0,12	-0,3
Інші допомоги	0,8	1,6	0,51	0,5
Субсидії	1,5	0,3	0,12	0,02
Пільги	1,7	2,3	1,21	1,4
Грошовий дохід від особистого підсобного господарства та самозаготівель	5,7	7,7	3,73	1,8
Доходи від власності	0,8	0,9	0,55	0,4
Подарунки	4,1	2,6	6,14	5,4
Натуральний дохід від ОПГ	13,6	12,5	4,88	0,1
Інші доходи	8,5	10,4	1,91	6,6
Сукупні доходи	100,0	100,0	100,0	100,0

Оцінюючи вплив системи соціальної допомоги на вирівнювання доходів населення України, слід зазначити різний вклад окремих видів соціальних виплат на формування загальної нерівності. Так, допомоги на дітей та допомога малозабезпеченим сім'ям впродовж останніх шести років давали від'ємне значення вкладу у коефіцієнт Джині, що свідчить про позитивний вплив на становище нужденного населення. При цьому субсидії донедавна сприяли збільшенню загальної нерівності в суспільстві, і лише з 2005 року їх вплив став

практично нульовим. Таким чином, сьогодні програма житлових субсидій не сприяє посиленню нерівності, проте і не зменшує її.

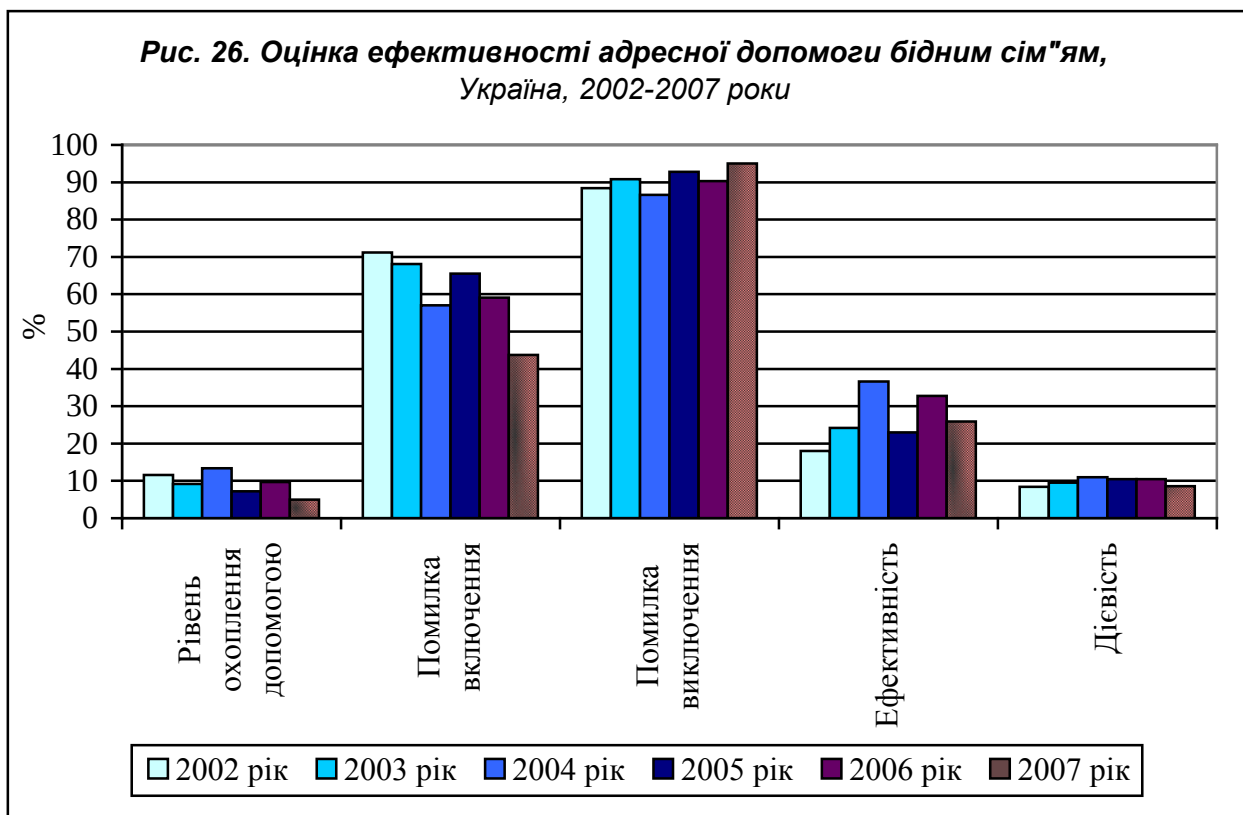
Показники внеску пільг у загальну нерівність доходів населення України свідчать про невиконання цієї програмою функцій соціального захисту вразливих верств населення. Не зважаючи на те, що соціальні пільги складають сьогодні в доходах населення країни майже таку саму частку, як всі соціальні допомоги разом, вони не потрапляють найбільш нужденному населенню, посилюючи тим самим необґрунтовану нерівність в суспільстві. Таким чином, категорійний принцип надання допомоги повністю вичерпав себе: сьогодні не можна вважати нужденними окремі категорії населення, як це традиційно приймалося в період економічної кризи. Поступовий перехід на адресні засади і відмова від системи пільг можуть сприяти вирішенню проблеми підтримки бідного населення за обмежених бюджетних ресурсів.

В сучасних умовах система адресної допомоги стає одним з найважливіших чинників зниження масштабів бідності в країні. При обмежених бюджетних можливостях і необхідності подолання крайніх форм бідності підтримка соціально вразливих верств населення має носити адресний характер і охоплювати найбільш нужденне населення. Низька ефективність адресної допомоги на даному етапі обумовлена як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Крім того, сьогодні в країні відсутній взаємозв'язок між ситуацією з бідністю і системою адресної допомоги. Існуючий доплатний механізм передбачає виплату допомоги до рівня, нижчого майже в два рази від межі крайньої бідності.

60. Оцінка ефективності та дієвості адресних видів соціальної допомоги

В контексті даного дослідження доцільно порівнювати сукупні доходи домогосподарств, розраховані згідно із затвердженою методикою, із фактичним рівнем добробуту населення країни. Це доцільно робити з наступних причин: по-перше, значна різниця між фактичними доходами та доходами, обчисленими за методикою, може свідчити про недосконалість діючої схеми розрахунку; по-друге, це дозволяє оцінити ефективність допомоги не тільки з точки зору організації системи соціальної допомоги, але й з огляду на діяльність державних структур, що їх надають.

Сучасну українську систему адресних виплат, що включає в себе допомогу малозабезпеченим сім'ям з дітьми та субсидії на оплату житлово-комунальних послуг та палива, можна оцінити за п'ятьма основними параметрами: рівень охоплення нужденних допомогою, дієвість допомоги (питома вага допомоги у бюджеті сімей-отримувачів), помилки включення (питома вага серед одержувачів тих, хто не має права на допомогу) та виключення (питома вага тих, хто має право на допомогу, але не отримує її), а також ефективність (питома вага загальної суми допомоги, що потрапляє першому децилю).

*Джерело: Розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств

На сьогодні допомога по малозабезпеченості є основним інструментом державної підтримки нужденного населення, оскільки безпосередньо спрямована на підвищення доходів самих бідних. У 2007 році серед отримувачів допомоги по малозабезпеченості майже 56,3% складали бідні верстви населення (понад 29% – це населення, яке потерпає від найгостріших проявів бідності), а решта – так звані небідні – 43,7%.

Табл.27. Оцінка дієвості та ефективності адресної допомоги по малозабезпеченості та програми субсидій на оплату житлово-

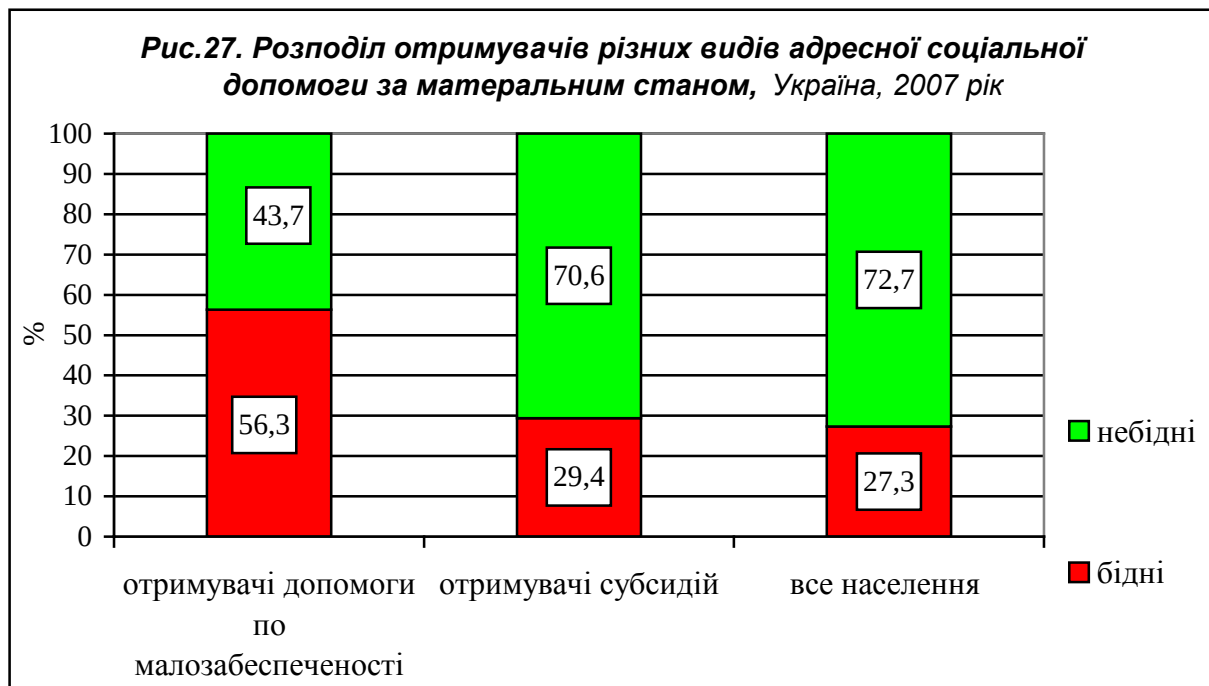
комунальних послуг та палива, Україна, 2007 рік¹²³		
	Адресна допомога по малозабезпеченості	Субсидії на оплату житлово- комунальних послуг та палива
Частка бідних, що одержують допомогу, %	4,98	4,12
Частка небідного населення, що одержує допомогу, %	1,45	3,71
Частка бідних серед одержувачів допомоги, %	56,3	29,4
Частка небідних серед одержувачів допомоги, %	43,7	70,6
Частка допомоги, що потрапляє бідним, %	61,08	20,39
Частка допомоги, що потрапляє небідним, %	38,9	79,61

*Розраховано за даними Обстежень умов життя домогосподарств

Попри загалом низьку ефективність допомоги малозабезпеченим сім'ям, вона відносно краще адресована бідному населенню, ніж субсидії на оплату житлово-комунальних послуг та палива. Отже, порівняння двох видів адресних виплат – допомоги по малозабезпеченості та субсидій – призводить до наступних висновків (рис.27):

- якщо серед одержувачів допомоги по малозабезпеченості майже 56% складає бідне населення, то серед одержувачів субсидій бідні складають лише 29,4%;
- питома вага небідного населення серед одержувачів допомоги по малозабезпеченості становить 43,7% проти 72,7% по країні в цілому; отже, в структурі одержувачів цієї допомоги питома вага небідного населення є нижчою, ніж в середньому по країні. Натомість, серед одержувачів субсидій питома вага небідного населення тільки ледь нижча за середнє по країні значення.

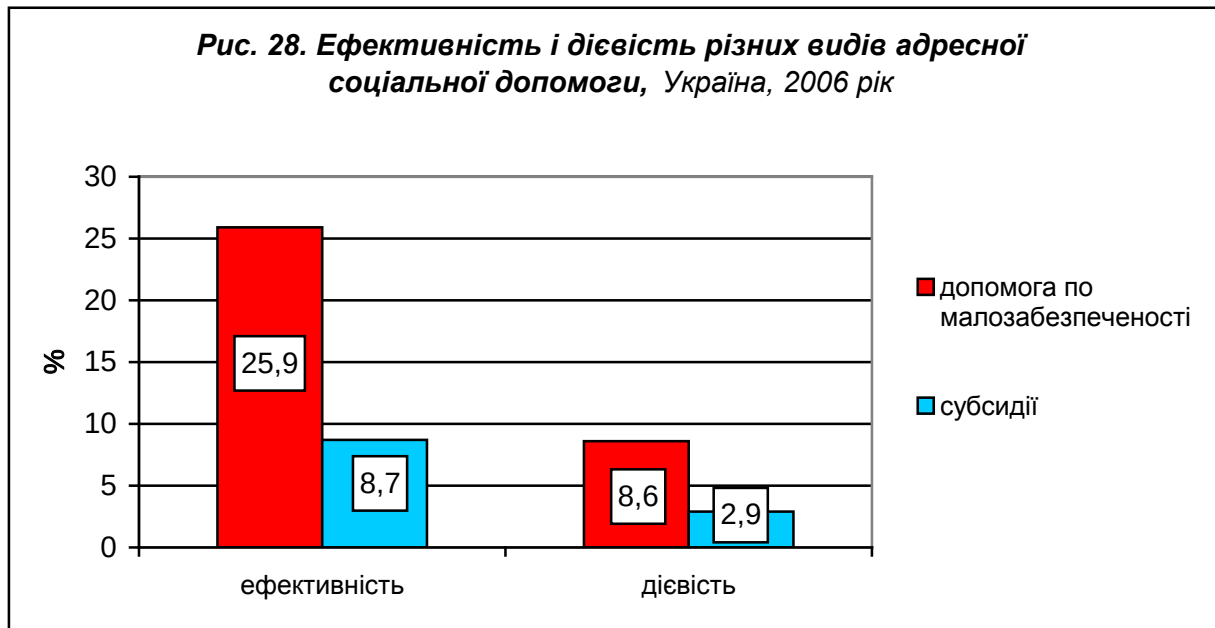
¹²³ Межа бідності – 526 грн.; рівень бідності – 27,3%

*Джерело: розраховано за даними Обстежень умов життя домогосподарств

Отже, якщо допомога малозабезпеченим сім'ям переважною мірою потрапляє до бідних, і її адресність в цілому посилювалася, то програма житлових субсидій сьогодні працює здебільшого не на бідне населення. При цьому ефективність обох форм допомоги залишається дуже низькою. Так, у 2007 році ефективність допомоги по малозабезпеченості становила лише 25,9%, а субсидій майже вдвічі менше – лише 14,3%. До того ж, субсидії значно поступаються за показником дієвості допомозі по малозабезпеченості. Якщо кілька років тому субсидії мали більше значення для бюджету сімей, то у 2007 році дієвість субсидій майже втричі разів поступається показнику дієвості допомоги по малозабезпеченості (рис. 28).

Рис. 28. Ефективність і дієвість різних видів адресної соціальної допомоги, Україна, 2006 рік

*Джерело: розраховано за даними Обстежень умов життя домогосподарств

Таким чином, діюча система адресної соціальної допомоги в Україні залишає можливість отримувати виплати не тільки тим, хто їх насправді потребує. Механізм перевірки сімей на нужденність вимагає витрачання значних коштів, але не дає необхідної віддачі – проблема недостатнього адресування допомоги впродовж останніх років практично не вирішується. З іншого боку, недостатнє охоплення нужденних допомогою зводить нанівець зусилля державної соціальної політики щодо подолання крайніх форм бідності. Діюча система соціальної допомоги вимагає серйозних змін для посилення її впливу на ситуацію з бідністю. Врахування та вирішення сучасних проблем функціонування системи соціальної допомоги дасть можливість суттєво підвищити її ефективність та дієвість.

61. Діюча система пільг і допомог, оцінка її ефективності та напрями трансформації

52.1. Класифікація існуючих в Україні пільг.

Економічна сутність пільги – це можливість отримувати послугу (товар) за зниженою ціною чи без оплати. Є проблема визначення засад відшкодування недоотриману вартість структурі, яка надає пільги. Це видається доцільним тільки у випадках, коли втрачений дохід підлягає обліку. Відповідно за цією ознакою всі пільги поділяються на 2 групи – ті, по яких облік принципово можливий, і ті, по яких

облік неможливий. Фінансування частини ненормованих пільг за таких умов доводиться перекладати на суб'єкти господарювання, дозволивши їм адекватно підвищувати тарифи.

Другою ознакою класифікації є зв'язок між наданням пільгової послуги (товару) та відшкодуванням чи взагалі оплатою. Надання ряду пільгових послуг (наприклад, житлово-комунальних, транспортних послуг, послуг зв'язку) не може бути обмежено відповідно до передбаченого бюджетом обсягу фінансування – воно здійснюється автоматично. Водночас існують пільги, які надаються тільки за умов фінансування – ремонт житла, санаторно-курортне лікування, надання автомобілю, ліків тощо.

За соціальною сутністю всі пільги, які нині надаються (точніше, обіцяються) населенню на 4 категорії відповідно до їх природи:

- привілеї за особливі заслуги перед Батьківщиною;
- компенсації за заподіяну шкоду (здоров'ю, матеріальні та моральні збитки);
- професійні пільги, які є конгломератом привілеїв, компенсацій за заподіяну шкоду здоров'ю та специфічної форми збільшення заробітної плати;
- підтримка соціально вразливих верств населення.

Таким чином, усі види пільг можна класифікувати за їх соціальною сутністю, фінансовою умовністю надання пільги та характером відшкодування.

52.2. Необхідність реформування системи пільг.

Пільги, які за своєю суттю є привілеями, втратили своє первісне призначення – від початку їх роль полягала у відзначенні осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, працюють у найбільш суспільно-важливій сфері або виконують особливі (суспільно-важливі) обов'язки. І якщо на перших етапах існування системи пільг вони дійсно надавалися виключно тим, хто мав особливий статус, то на початку 1990-х років почався процес масового надання пільг різним категоріям населення, контингент пільговиків значно розширився і пільга все більш стала виконувати функцію соціальної допомоги. Поштовхом до цього стало різке падіння життєвого рівня населення країни. Намагання держави надати захист від зубожіння у негрошовій формі і тим самим не допустити подальшого росту інфляції призвели до використання пільг як інструменту соціального захисту.

Система пільг перетворилась у надто громіздку та розгалужену структуру, що не тільки багаторазово збільшило її вартість, а і ускладнило облік. Порядок надання

пільг регулюється великою кількістю нормативно-правових актів, які налічують понад 40 документів. Згідно з діючим законодавством, налічується близько 30 пільгових категорій і понад 20 різних видів пільг. Пільги набули настільки широкого розповсюдження, що на кожного мешканця країни припадає більше одного випадку використання пільг. За результатами обстеження умов життя домогосподарств України, пільговою оплатою житлово-комунальних послуг, електроенергії та палива користувалось понад 15% всіх домогосподарств, у третині сімей є хоча б одна особа, що користується пільгою на транспорт. Разом з тим, виявляється, що захисну функцію діючі пільги виконують неефективно. Пільги частіше потрапляють до небідного населення, яке за рівнем матеріального добробуту потребує їх менше, ніж бідні.

Частина пільг використовується практично всіма, хто має на них право (пільги на оплату житлово-комунальних або транспортних послуг), а частина фактично надається обмеженому колу і переважно за умови наявності відповідного фінансування. Такими видами пільг, як санаторно-курортне лікування, пільгове забезпечення ліками, забезпечення автотранспортом, житлом користувалась зовсім незначна частина тих, хто мав на них право.

Поширились випадки зловживань, пов'язаних з використанням пільг (користування пільговим проїздом за підробними документами, придбання автомобілів для інших осіб, надання санаторно-курортних путівок на незаконних підставах тощо).

52.3. Ідеологія трансформації діючої системи пільг.

Фактично існуюча в Україні система пільг є фінансово необґрунтованою, значною мірою декларативною, непрозорою і несправедливою. Проте її трансформація потребує системної роботи і наукового обґрунтування.

Ідеологія трансформації системи пільг, зокрема їх заміни іншими видами соціального захисту населення, виходить з того, що кожний конкретний вид соціальної допомоги має надаватися відповідно до причини виникнення потреби (права) на неї. Причини виникнення права можна класифікувати таким чином:

- особливі заслуги перед Батьківщиною або суспільством.
- підвищений професійний ризик;

- особлива соціальна уразливість певних контингентів населення, яка виникла в результаті шкоди, заподіяної через певні обставини (аварії, стихійні лиха, війни, або через життєві обставини: сирітство, старість, багатодітність, хвороби чи інвалідність тощо).

Трансформація діючої системи пільг спрямована на подолання основних її вад – соціальної несправедливості і фінансової необґрунтованості. Отже, в процесі трансформації має бути забезпечена соціальна справедливість у наданні пільг, а бюджет – належним чином їх фінансувати, аби жодна особа, яка має право на той чи інший вид пільги, не була його позбавлена, тобто необхідно забезпечити фактичне отримання пільг усіма представниками пільгових категорій. Введення специфічної форми гарантій державного фінансування тих пільг, які надаються у натуральній формі, - ваучерів (спеціальних державних підтверджень) права на пільгове отримання їжі, медичних послуг, ліків тощо. Ці ваучери можна використовувати тільки за призначенням, вони іменні (виключена передача права на пільгу іншій особі), одночасно (оскільки не всі скористаються своїм правом) досягається певна економія коштів.

Важливою проблемою є відтворення контингенту пільговиків, зокрема запобігання його розширенню. Прикладом є військовослужбовці, які входять до складу миротворчих контингентів ООН і за чинним порядком набувають статус учасників бойових дій.

Індикаторами ефективності трансформованої системи пільг можуть бути:

- питома вага осіб, які реально отримали пільги, у загальній чисельності тих, хто має на них право (диференційовано за видами пільг);
- розрахункова вартість пільг, що припадає на 1 пільговика, зареєстрованого в органах соціального захисту;
- частка вартості пільг у сукупних доходах населення;
- частка вартості пільг у сукупних доходах пільгових категорій населення (за категоріями пільговиків);
- частка консолідованого бюджету, яка витрачається на фінансування пільг (необхідно визначити граничну межу);
- питома вага коштів на фінансування пільг у загальному обсязі видатків на соціальний захист населення.

2.2.4. Пільги для осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною.

До цієї категорії відносяться:

- Герої Радянського Союзу,
- повні кавалери ордена Слави,
- особи, нагороджені чотирма і більше медалями "За відвагу",

- Герої Соціалістичної Праці;
- Герої України.

Привілеї за особливі заслуги доцільно поширити також на:

- ліквідаторів катастрофи на ЧАЕС (1 і 2 категорія за законом України "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи",
- інвалідів ВВВ 1 і 2 групи та учасників бойових дій, відповідно до Закону України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту" (треба визначитися по статусу учасників миротворчих контингентів).

Для реорганізації зазначеного виду пільг доцільно:

- 1) здійснити перереєстрацію пільговиків в органах соціального захисту, занести інформацію до єдиної бази даних отримувачів всіх видів соціальної допомоги та пільг;
- 2) порядок надання пільг для цієї категорії в основному залишити у старому вигляді, обмежуючи їх надання тільки самій особі (без урахування членів сім'ї);
- 3) запровадити спеціальні форми документів, які засвідчують їх особливі заслуги.

Надання пільг особам, які мають особливі заслуги, а також всі процедури, які пов'язані з їх реєстрацією, прийомом в органах соціального захисту тощо мають здійснюватися таким чином, щоб підвищувати статус і суспільний авторитет таких людей. Ним необхідно забезпечити особливий статус і особливу повагу суспільства.

52.5. Пільги, що виконують функції соціальної допомоги.

Категорії населення, до яких застосовуються такого роду пільги:

- учасники війни;
- ветерани праці;
- сім'ї загиблих;
- інваліди Війни 3 гр.;
- ветерани військової служби та ветерани Міністерства внутрішніх справ;
- постраждали від катастрофи ЧАЕС 3-ї та 4-ї категорії;
- малозабезпечені сім'ї з хворими дітьми та дітьми 1 та 2 року життя;
- пенсіонери,
- сироти,
- інваліди дитинства,
- інваліди від загального захворювання,
- жертви політичних репресій.

Пільги для цих категорій необхідно замінити адресною соціальною допомогою, яка має надаватися у грошовому виразі у розмірах, встановлених відповідно до

нормативів використання послуг певних видів (число поїздок транспортом, використання житлової площі, тепла, електроенергії, часу телефонного зв'язку тощо). Нормативи мають бути розроблені міністерствами та відомствами – надавачами послуг.

Пільги, пов'язані з лікуванням та протезуванням, у перспективі мають бути переведені під дію програми медичного страхування. До впровадження медичного страхування ці види пільг також слід надавати згідно з нормативами, розробленими МОЗ відносно використання ліків для різних видів захворювань та нормативів щодо зубопротезування та протезування.

Для підвищення ефективності пільгового забезпечення транспортними засобами інвалідів необхідно впровадити державне замовлення на розробку та випуск спеціальних малолітражних автомобілів для інвалідів з невисокою собівартістю виробництва.

Порядок трансформації пільг, що виконують функції соціальної допомоги:

- 1) здійснити перереєстрацію пільговиків в органах соціального захисту, занести інформацію до єдиної бази даних отримувачів всіх видів соціальної допомоги та пільг;
- 2) розробити та впровадити нормативи використання пільгових послуг;
- 3) зробити розрахунок вартості адресної допомоги на забезпечення пільг по всіх категоріях пільговиків, віднесених до пільговиків за соціальною ознакою та по всіх видах пільг;
- 4) забезпечити бюджетне фінансування адресної соціальної допомоги пільговиків за соціальною ознакою.

52.6. Пільги, що компенсують заподіяну шкоду

Зазначені пільги надаються:

- постраждалим від катастрофи на ЧАЕС;
- учасникам війни;
- жертвам політичних репресій;
- медичним працівникам, які заражені ВІЛ/СНІД при виконанні службових обов'язків;
- інвалідам, постраждалим внаслідок професійної діяльності.

Компенсації заподіяної шкоди, передусім здоров'ю, мають жорстко пов'язуватися із її визначенням. Наприклад, право на дострокову пенсію доцільно узгодити із

дійсною втратою здоров'я через професійну діяльність. При цьому може стати в нагоді досвід Польщі, яка для його визначення створила низку спеціальних комісій, до складу яких увійшли найавторитетніші в країні медики.

Механізм компенсації доцільно зв'язати із страховими принципами

По пільгах постраждалим від катастрофи на ЧАЕС основний напрям роботи має бути орієнтований на скасування права на пільгу за ознакою місця проживання – це стосуватиметься жителів четвертої та, можливо, третьої зони. Зекономлені кошти доцільно спрямувати на соціальний розвиток зазначених територій відповідно до визначених соціальних акцентів бюджетної політики..

Порядок трансформації пільг, що компенсують заподіяну шкоду:

- 1) створення медичних комісій (за участю міжнародних експертів) для визначення шкоди здоров'ю;
- 2) експертиза претендентів на пільги;
- 3) запровадження механізму запобігання набуттю права на пільги, що компенсують шкоду здоров'ю, заподіяну внаслідок тривалої роботи у шкідливих умовах.

52.7. Професійні пільги.

Професійні пільги, по суті, являють собою конгломерат 3-х інших видів пільг – формуючи їх перелік, держава, прагнула відзначити певні професійні категорії за їх заслуги перед суспільством (за принципом особливої важливості трудової діяльності), компенсувати заподіяну здоров'ю шкоду (за роботу у важких та шкідливих умовах) та непрямым шляхом збільшити рівень оплати праці. У ряді випадків компенсація надається у вигляді права на дострокове отримання пенсії, що за сучасних умов є фактично засобом непрямого збільшення заробітної плати.

Процедура трансформації професійних пільг видається найбільш складною в зв'язку із їх різноманітністю за природою та принципами надання. Частина може бути замінена грошовими виплатами, частина збережена, частина надаватися у випадках доведеної шкоди здоров'ю, частина переведена на адресні засади, а частину доцільно взагалі скасувати.

Для реорганізації професійних пільг необхідно встановити відповідними міністерствами і відомствами точний перелік посад, для яких необхідність

користування відповідною послугою обумовлюється виконанням службових обов'язків. Зокрема, відповідно до цього переліку пільги мають надаватися у вигляді компенсаційних виплат та спеціальних оплачених проїзних квитків.

Обмеження потенційного контингенту отримувачів професійних пільг доцільно проводити за принципом набуття права. Особи, які вже мають право на пільгу, можуть ним користуватися і надалі. Ті ж, хто тільки поступає на відповідну роботу, цього права не набуватимуть.

Таким чином, порядок трансформації професійних пільг є таким::

- 1) сформувати перелік посад, для яких необхідність користування відповідною послугою обумовлюється виконанням службових обов'язків;
- 2) розробити та впровадити нормативи використання пільгових послуг;
- 3) визначити порядок та процедуру надання пільгових послуг;
- 4) обрахувати вартість пільг;
- 5) забезпечити бюджетне фінансування.

62. Особливості функціонування системи в сільській місцевості

Система соціального захисту в Україні орієнтована на підтримку найбільш вразливих верств населення, які виокремлюються або за принципом приналежності до певної категорії, або за рівнем їх поточних доходів (споживання). На сьогодні більшість споживачів різних видів соціальної допомоги в Україні проживають у сільській місцевості, що зрозуміло з огляду на порівняно низький рівень життя сільського населення.

Найбільш вразливими категоріями, як серед населення країни загалом, так і серед сільського населення, є сім'ї з дітьми, а особливо ті, що виховують дітей до 3-х років, та багатодітні родини. Так, у сільській місцевості 46% домогосподарств, що представлені сім'ями з дітьми, проживають за межею бідності, що у 1,6 разів перевищує відповідний показник серед населення міст. Якщо ж у домогосподарстві проживає хоча б одна дитина у віці до 3-х років та інші діти, то рівень бідності у сільській місцевості для населення таких сімей становить 52,3%. Особливо актуальною для населення українського села є проблема бідності багатодітних сімей: якщо сільська родина виховує троє або більше дітей, то рівень

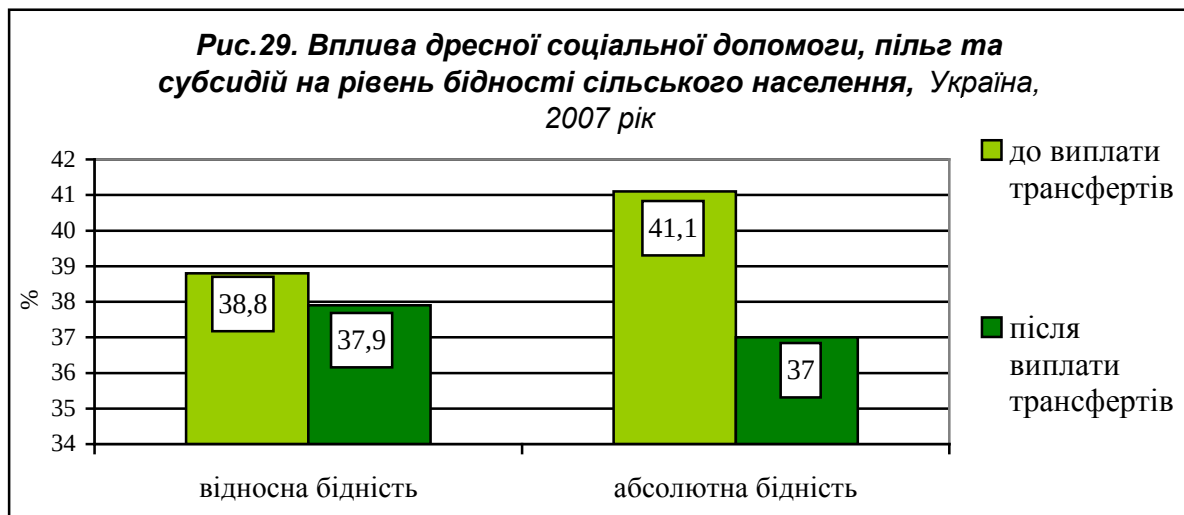
бідності для таких сімей становить 69,5%. За межею бідності перебувають також майже 74,2% сільських сімей, що виховують чотирьох або більше дітей.

У такій ситуації надзвичайно актуальною стає проблема підтримки цих сімей державою. Як свідчить аналіз, найбільша питома вага одержувачів більшості видів соціальної допомоги сьогодні проживає саме у сільській місцевості. Так, у 2007 р. одержувачі різних видів допомоги сім'ям з дітьми у сільській місцевості складають 38,8% населення проти 15,9% в середньому по населенню країни. Адресна допомога малозабезпеченим сім'ям також має більшість своїх реципієнтів саме серед населення села – нею користуються 5,0% сільського населення та лише 2,4% населення країни загалом. Для сільської місцевості досить важливими є також чорнобильська допомога, допомога по догляду за трьома та більше дітьми, а також допомога по вагітності та пологах. І хоча субсидії на придбання твердого палива і скрапленого газу вважаються важливим видом соціальної підтримки сільського населення, в 2007 році скористалися 1,6% сільського населення.

Оцінити важливість окремих видів соціальної допомоги для зменшення масштабів бідності в країні можливо, моделюючи рівень бідності за умови відсутності у доходах населення того чи іншого виду соціальних виплат у доходах населення, порівнюючи його із рівнем бідності за національною межею.

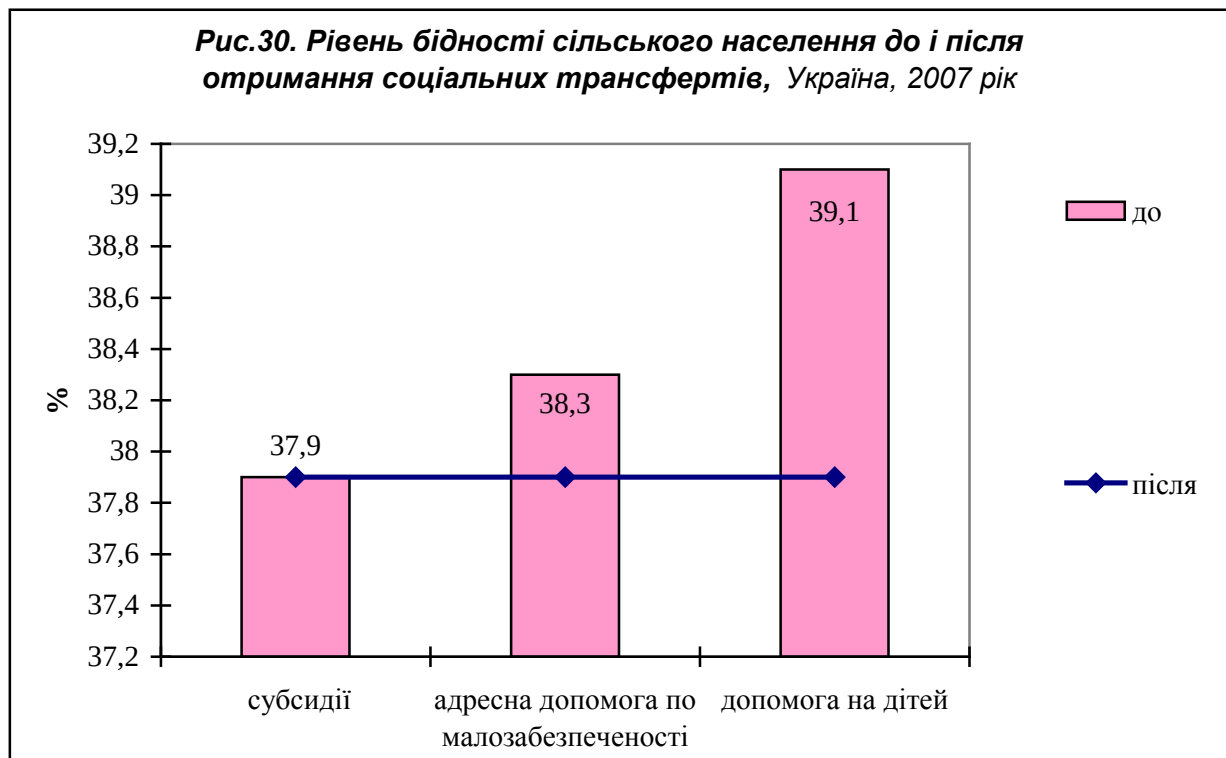
Окремі види соціальної допомоги по-різному впливають на бідність. Загалом же соціальні трансфери, які включають соціальні допомоги, субсидії та пільги, не суттєво впливають на ситуацію з бідністю в країні і серед сільського населення зокрема. Рівень бідності за національним критерієм до всіх виплат населенню соціальних допомог, субсидій та пільг становить 27,8%; після виплати - рівень бідності зменшився лише до 27,3%.

В залежності від обраного критерію ступінь впливу соціальних виплат на бідність відрізняється. Так, за відносною межею бідності зазначені соціальні виплати разом вкрай неістотно зменшують бідність сільського населення (рис. 29).

*Джерело: розраховано за даними Обстежень умов життя домогосподарств

Найбільш ефективним видом допомоги є адресна допомога малозабезпеченим сім'ям. Рівень бідності до одержання сільським населенням допомоги по малозабезпеченості становить 38,3%, після одержання – 37,9%. Дещо менший вплив на бідність мають соціальні допомоги на дітей (одноразова допомога у зв'язку з народженням дитини та допомога по догляду за дитиною у віці до 3-х років). За відсутності даної статті доходу населення рівень бідності у сільській місцевості становив би 38,3% (рис. 24). Неефективною виявилась практика надання населенню субсидій для відшкодування витрат на придбання палива та оплату житлово-комунальних послуг та пільг, хоча в середньому по країні і спостерігається незначне підвищення рівня бідності за умови відміни цих видів соціальної підтримки населення.

*Джерело: розраховано за даними Обстежень умов життя домогосподарств

Таким чином, основні соціальні виплати на сьогодні не мають суттєвого впливу на ситуацію з бідністю в країні. Навіть адресні виплати, що спрямовані спеціально на підтримку малозабезпеченого населення, практично не знижують загальний рівень бідності. Це пояснюється як невідповідністю задекларованих доходів реальному рівню добробуту сімей, так і недоліками методичного забезпечення системи адресної допомоги.

Низька ефективність категорійних видів допомоги обумовлена відсутністю зв'язку між фактом надання допомоги та рівнем доходів сім'ї. В результаті фінансування категорійних виплат кошти на допомогу розпорошуються між численними контингентами населення, а їх розмір не задовольняє мінімальним потребам людини. Виникає ситуація, коли значні кошти не спрацьовують на підтримку найбільш нужденних, а отже, не сприяють зменшенню масштабів крайньої бідності. Діюча система соціальної допомоги вимагає серйозних змін для посилення її впливу на ситуацію з бідністю. Врахування та вирішення сучасних проблем функціонування системи соціальної допомоги дасть можливість суттєво підвищити її ефективність та дієвість.

Висновки

Бідність сучасною наукою трактується як багатогранне явище, масштаби якого не можна зменшити, зводячи його визначення тільки до однієї сторони людського буття – матеріального стану. Безперечно, нестача коштів зумовлює погане харчування, хвороби, за звичай низький рівень освіти тощо. Але водночас і за наявності цілком достатніх доходів не завжди є доступ до якісних медичних та освітніх послуг, до чистої питної води та безпечних продуктів харчування.

Бідність – і саме це вирізняє її з широкого кола проблем сучасного суспільства – нерозривно пов'язана з різними аспектами життя, зокрема з низькою очікуваною тривалістю життя, передусім з імовірністю померти до 65 років¹²⁴, низьким рівнем освіти і відповідно з низькими можливостями ефективної реалізації своєї трудової активності, з істотними психологічними зрушеннями. Дуже часто представники бідних верств населення, не вірячи в можливість вирватися з тенет зuboжіння, навіть не прагнуть це зробити, особливо в умовах певних законодавчих перешкод. Поширеною є і ситуація, коли бідні верстви населення або не достатньо обізнані стосовно своїх прав, або не в змозі домогтися їх дотримання.

Безпосереднім чинником бідності є нерівність, нерівність за розподілом доходів, за доступом до основних соціальних благ – освітніх, медичних, культурних та побутових послуг, за доступом до ринку праці та сучасної інфраструктури тощо. За повної рівності всіх верств населення бідність як явище просто не може виникнути. До того ж нерівність, зокрема високе майнове розшарування, є чинником формування так званої суб'єктивної бідності. Значною мірою особи, які ідентифікують свій рівень життя із бідністю (практично незалежно від його реальних параметрів), не вірять у власні можливості підвищення соціально-економічного статусу, не виявляють активності на ринку праці і пасивно очікують допомоги (чи то від держави, чи то від політичних партій, чи то від окремих осіб). Саме ці верстви є основною загрозою соціальній стабільності та суспільному прогресу, оскільки дуже легко піддаються впливу і здатні як на антидемократичні (наприклад, на „продаж” свого голосу на виборах), так і часто на протиправні дії.

¹²⁴ Для країн, що розвиваються, – до 40 років

Виходячи з того, що основним проявами бідності є недостатність споживання, низький рівень освіти і погане здоров'я, найважливішими є такі характеристики бідності: коротке життя; низька професійно-освітня підготовка; позбавлення нормальних умов життя – чистої питної води, медичних послуг, якісного харчування; вилучення із суспільного життя, соціальна ізоляція.

І зміст бідності, і критерії її визначення змінюються з розвитком цивілізації – з одного боку, і надзвичайно сильно залежать від політичних настанов та орієнтацій суспільства – з іншого. Визначення межі та критеріїв бідності є невід'ємною складовою всіх національних стратегій і програм зниження бідності. Проте, використання тільки одного критерію – яким би він не був – не дає змоги повністю оцінити масштаби, рівень та глибину бідності як багатоаспектного явища. Для цього необхідне використання цілої системи критеріїв: абсолютний, відносний, структурний, за якістю харчування, за умовами життя, за самооцінкою. Визначення бідності за комбінацією кількох критеріїв дає змогу виокремити найбільш вразливу групу населення, яка потребує особливої уваги суспільства. Так орієнтація на комбінацію 3-х критеріїв (доходи нижче прожиткового мінімуму, спрямування понад 60 їх відсотків на харчування та самооцінка) визначила, що в 2007 році рівень бідності становив 12,6%, а бідними було 5,7 млн. осіб.

Бідні верстви населення найбільше потерпають від інфляції – випереджаючими темпами зростають ціни саме на ті товари і послуги, які споживають особи з низькими доходами. Отже, традиційна індексація доходів бідних верств відповідно до середнього індексу споживчих цін є недостатньою.

Масштаби бідності, ризик зубожіння істотно варіюють за різними соціально-демографічними групами населення, найбільш вразливі визначають так званий профіль бідності і мають особливо високі ризики бідності. Упродовж трансформацій соціально-економічних систем особливо вразливою групою населення стали діти – ризик бідності сімей з дітьми попри значні виплати упродовж перших років їх життя є дуже високим. Особливо потерпають родини з кількома неповнолітніми дітьми – рівень бідності сімей з 4 та більше дітьми в Україні за даними 2007 року становить 70,8%.

Специфічною проблемою є бідність сільського населення. Понад 50% бідних за комбінацією 3-х критеріїв сконцентровані в сільській місцевості. Порівняно із мешканцями великих міст селяни в 3,3 разу частіше стають бідними. Зворотній зв'язок між розміром населеного пункту і бідністю віддзеркалюють всі без винятку показники, що свідчить про достатньо високий ступінь усталеності визначених розбіжностей. Безперечно, можна говорити про те, що частину продуктів сільські мешканці отримують з присадибних ділянок або по цінах, нижчих ніж у містах, про відсутність цілого ряду послуг, користування якими є обов'язковим у міських поселеннях (транспортні, переважна частина житлово-комунальних тощо) – це, безперечно, зменшує реальний прожитковий мінімум. Але водночас не можна нехтувати стрімким поширенням на сільське населення стандартів міського способу життя, що спричиняє зближення і стандартів споживання і розмірів прожиткового мінімуму.

За результатами досліджень бідності населення України в 1999-2007 роках, визначальними факторами ризику бідності є наявність в складі домогосподарства: двох та більше дітей будь-якого віку; хоча б однієї дитини у віці до 3-х років; принаймні одного безробітного; хоча б однієї особи старше 75 років; одночасно хоча б однієї дитини та дорослих осіб пенсійного віку (однієї чи більше). Єдиним фактором, що може вважатися запобіжником бідності домогосподарства, є наявність вищої освіти бодай у однієї особи. Дещо покращує шанси на більш-менш прийнятний рівень життя наявність в домогосподарстві працюючих. Принаймні наявність хоча б однієї працюючої особи зменшує ризик зuboжіння порівняно із середнім по країні на 10%. Натомість наявність хоча б одного безробітного підвищує цей ризик на 71%.

Україна в цілому залишається доволі бідною за європейськими стандартами країною. Частково це обумовлено недостатньо високим рівнем економічного розвитку і низькою ефективністю економіки в цілому, а частково – прорахунками в соціальній політиці, зокрема відсутністю чіткого її спрямування на подолання найгостріших форм бідності, на запобігання спадковій бідності, на забезпечення всім верствам населення рівного доступу до базових соціальних благ та послуг. Діюча система соціального захисту, зокрема підтримки бідних верств населення, є недостатньо ефективною і дієвою – дуже часто її можливостями користуються

далеко не найбільші, і водночас дійсно нужденні не мають до цих ресурсів доступу.

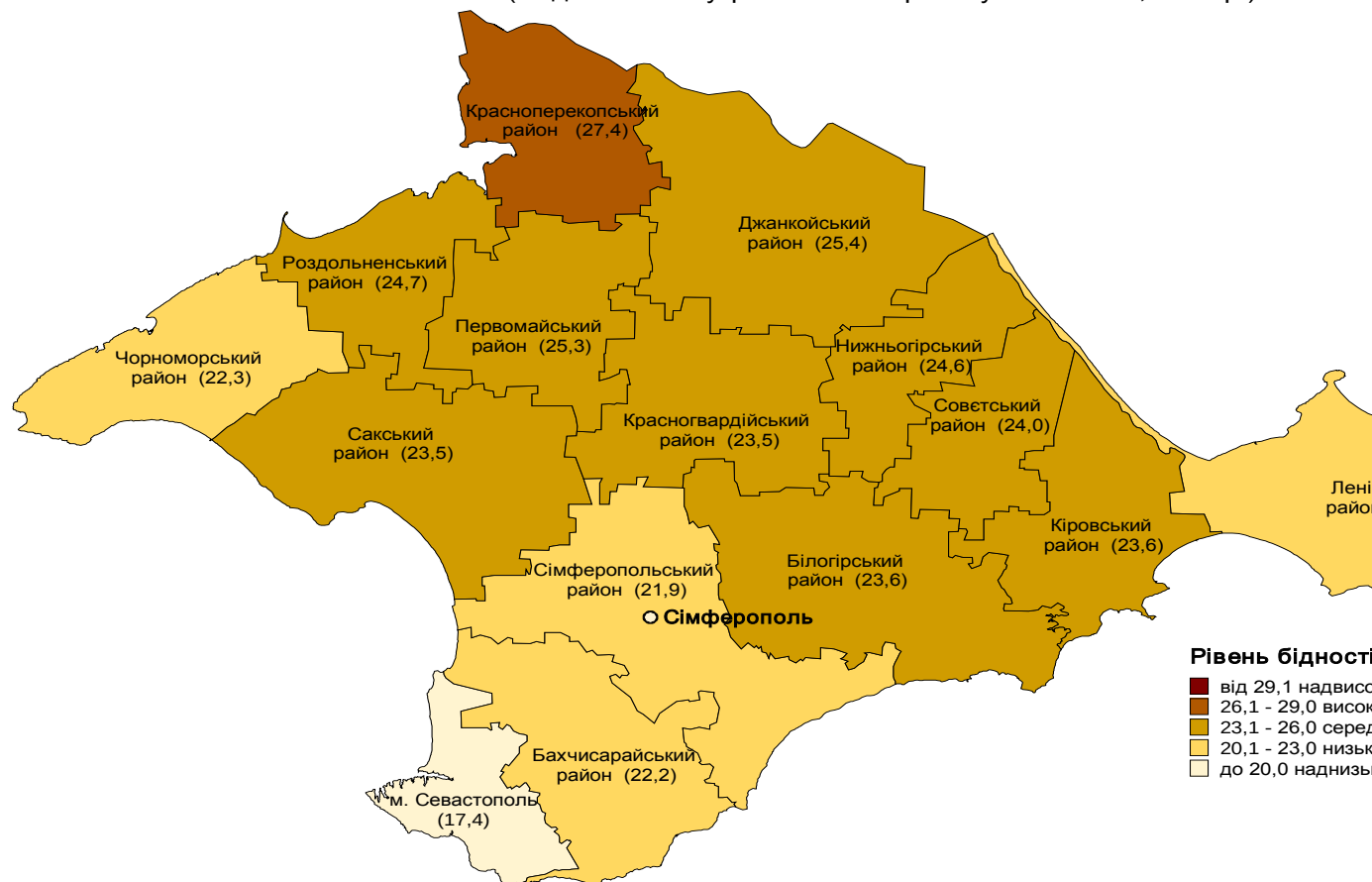
Україна потребує системної трансформації політики доходів. Першочергове значення має реформа політики оплати праці – вартість робочої сили в Україні є надзвичайно заниженою, що обумовлює цілу низку негараздів соціально-економічного, демографічного і суспільно-політичного характеру. Зокрема, економія на оплаті праці найманих працівників приватними підприємцями спричиняє необхідність бюджетної підтримки бідних родин, у складі 80% яких є працюючі особи.

Для зниження високого ступеню нерівності вкрай необхідною є зміна первинного перерозподілу доходів через запровадження цілісної системи, яка охоплюватиме всі без винятку види доходів, та відмову від пропорційної шкали на користь прогресивної.

Негайної трансформації потребує система пільг – необхідні якісні зміни, відмова від значної їх частини при збільшенні другої на користь відносно невеликих груп населення, чітке адресування бідним пільг, які виконують функції соціального захисту вразливих верств населення.

Додатки

Рівень бідності в АР Крим, % (за даними Всеукраїнського перепису населення, 2001 р.)

Рівень бідності в Вінницькій області, %

(за даними Всеукраїнського перепису населення, 2001 р.)

Рівень бідності в Волинській області, %

(за даними Всеукраїнського перепису населення, 2001 р.)

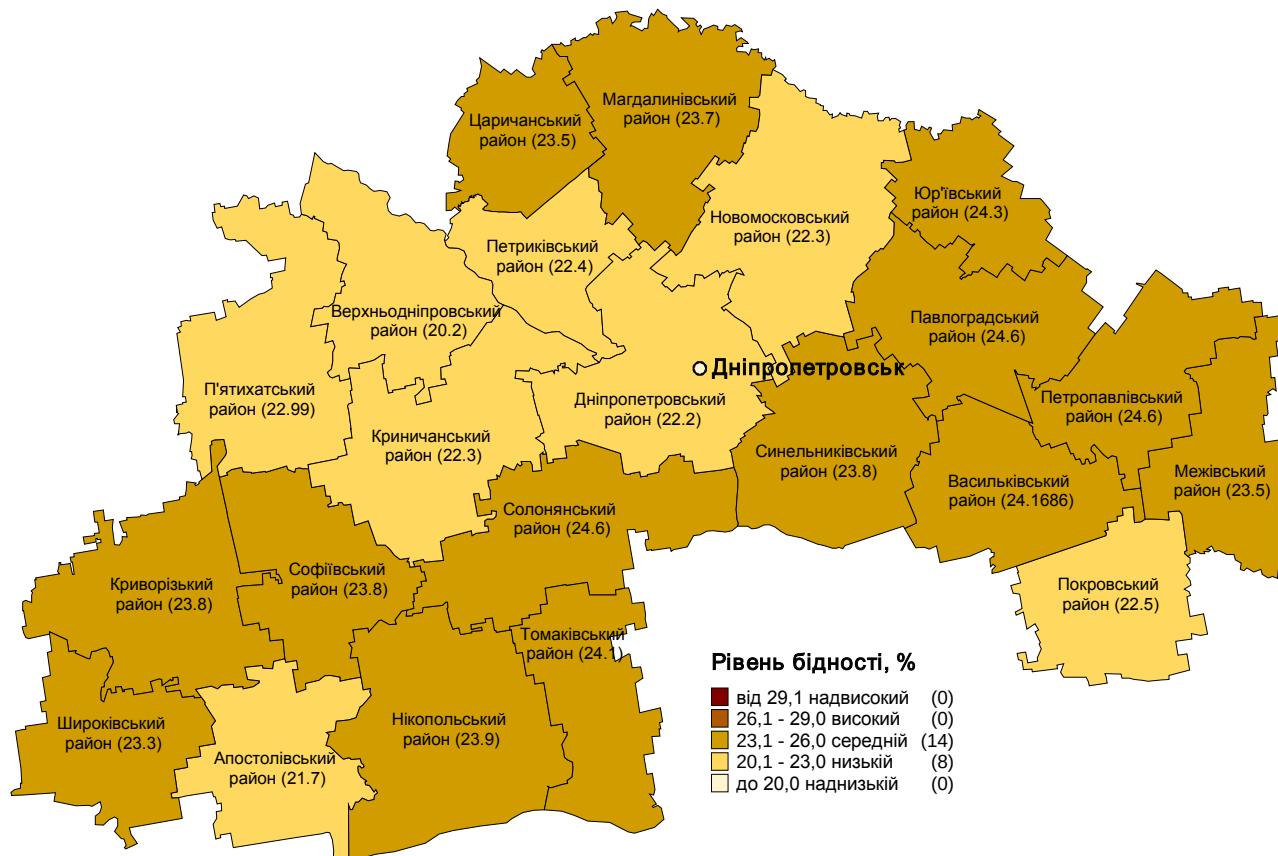

Рівень бідності, %

- від 29,1 надвисокий (4)
- 26,1 - 29,0 високий (8)
- 23,1 - 26,0 середній (4)
- 20,1 - 23,0 низький (0)
- до 20,0 наднизький (0)

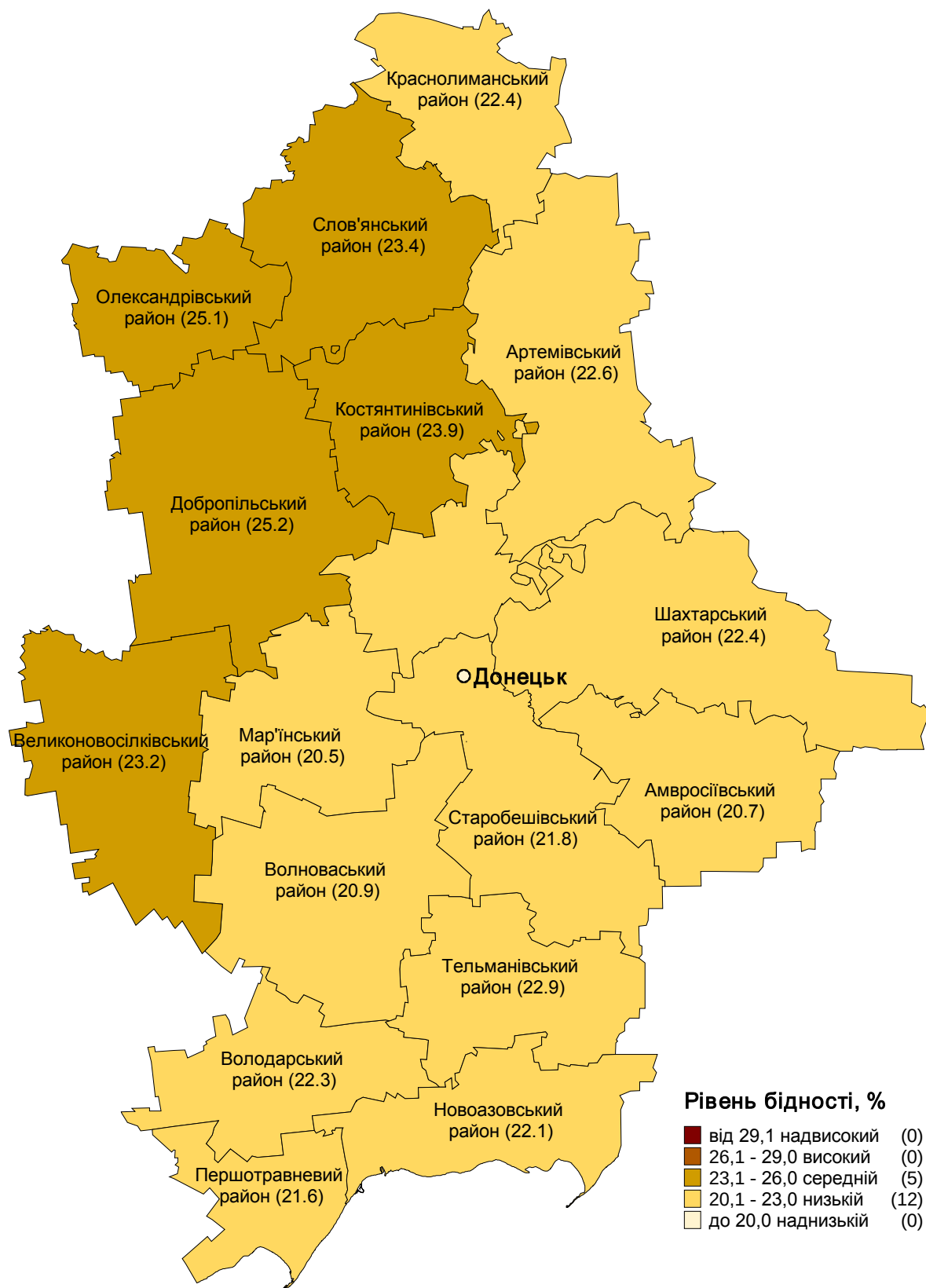
Рівень бідності в Дніпропетровській області, %

(за даними Всеукраїнського перепису населення, 2001 р.)

Рівень бідності в Донецькій області, %

(за даними Всеукраїнського перепису населення, 2001 р.)

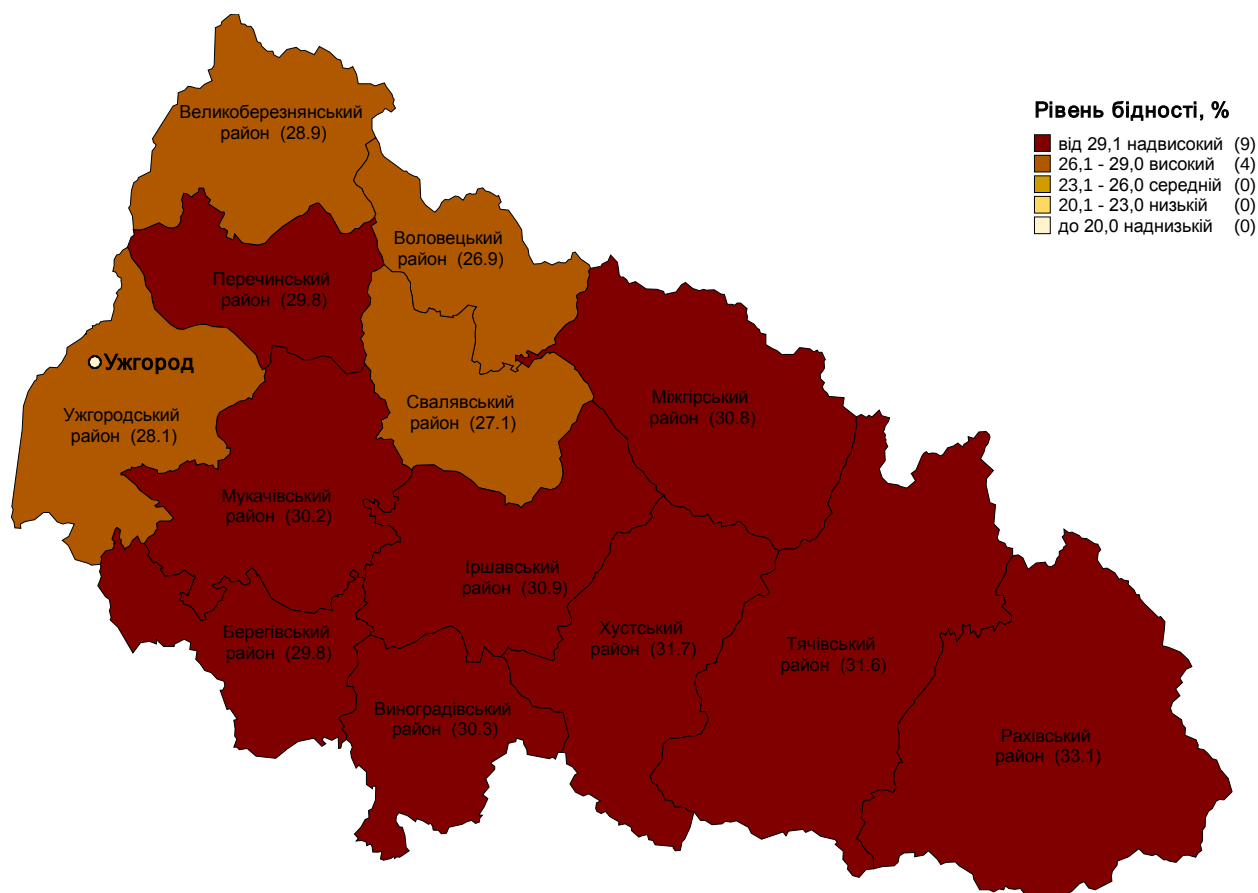
Рівень бідності в Житомирській області, %

(за даними Всеукраїнського перепису населення, 2001 р.)

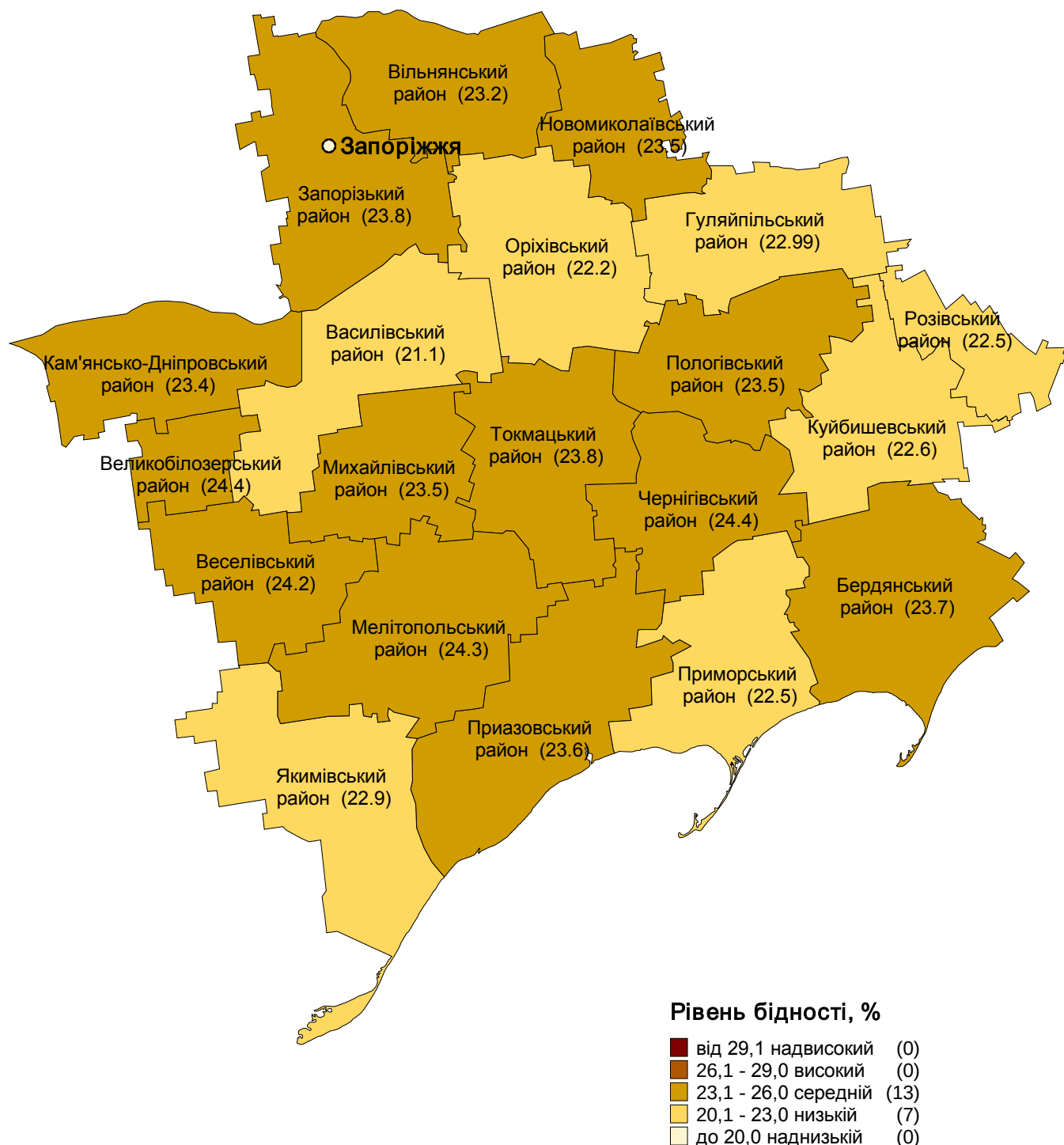
Рівень бідності в Закарпатській області, %

(за даними Всеукраїнського перепису населення, 2001 р.)

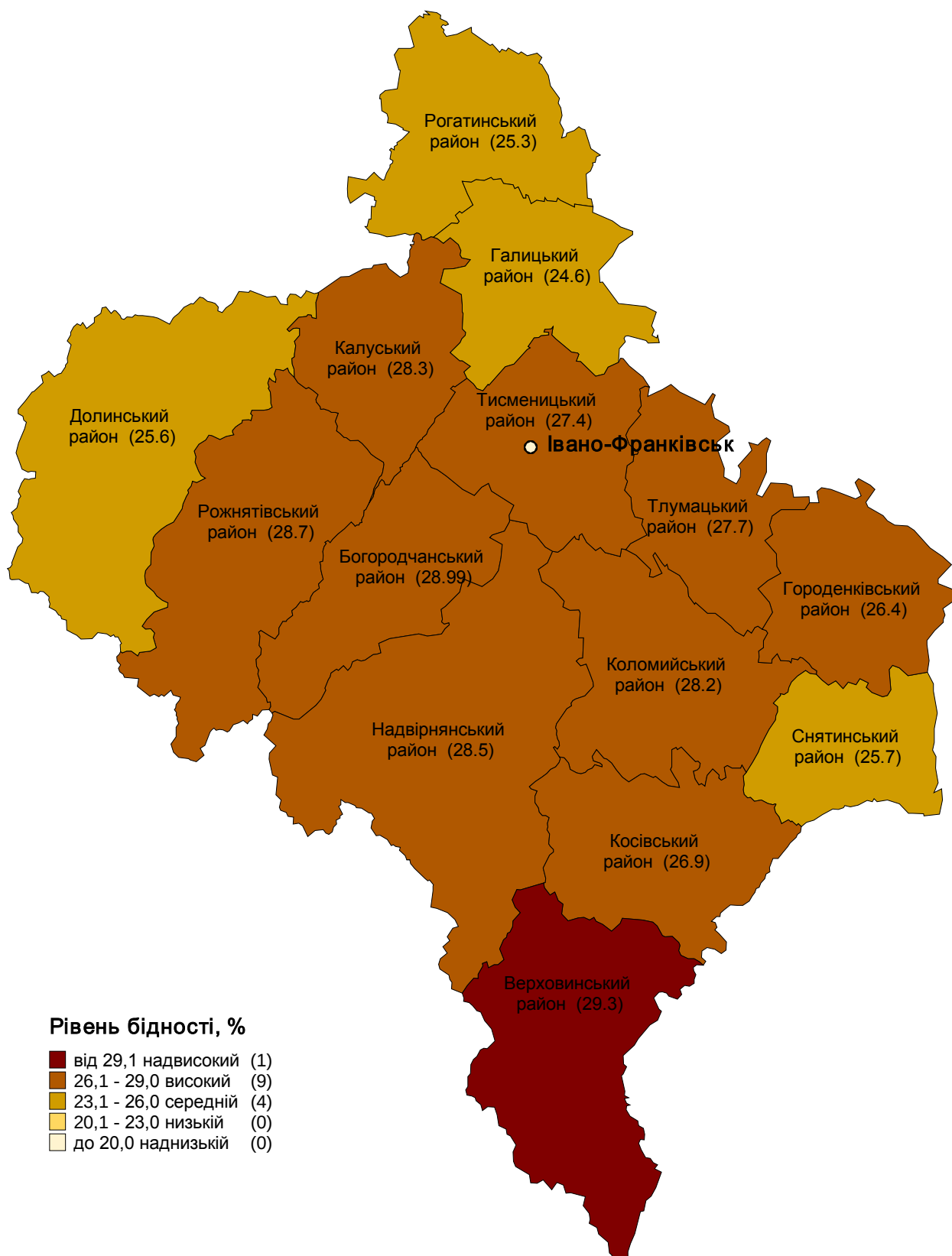
Рівень бідності в Запорізькій області, %

(за даними Всеукраїнського перепису населення, 2001 р.)

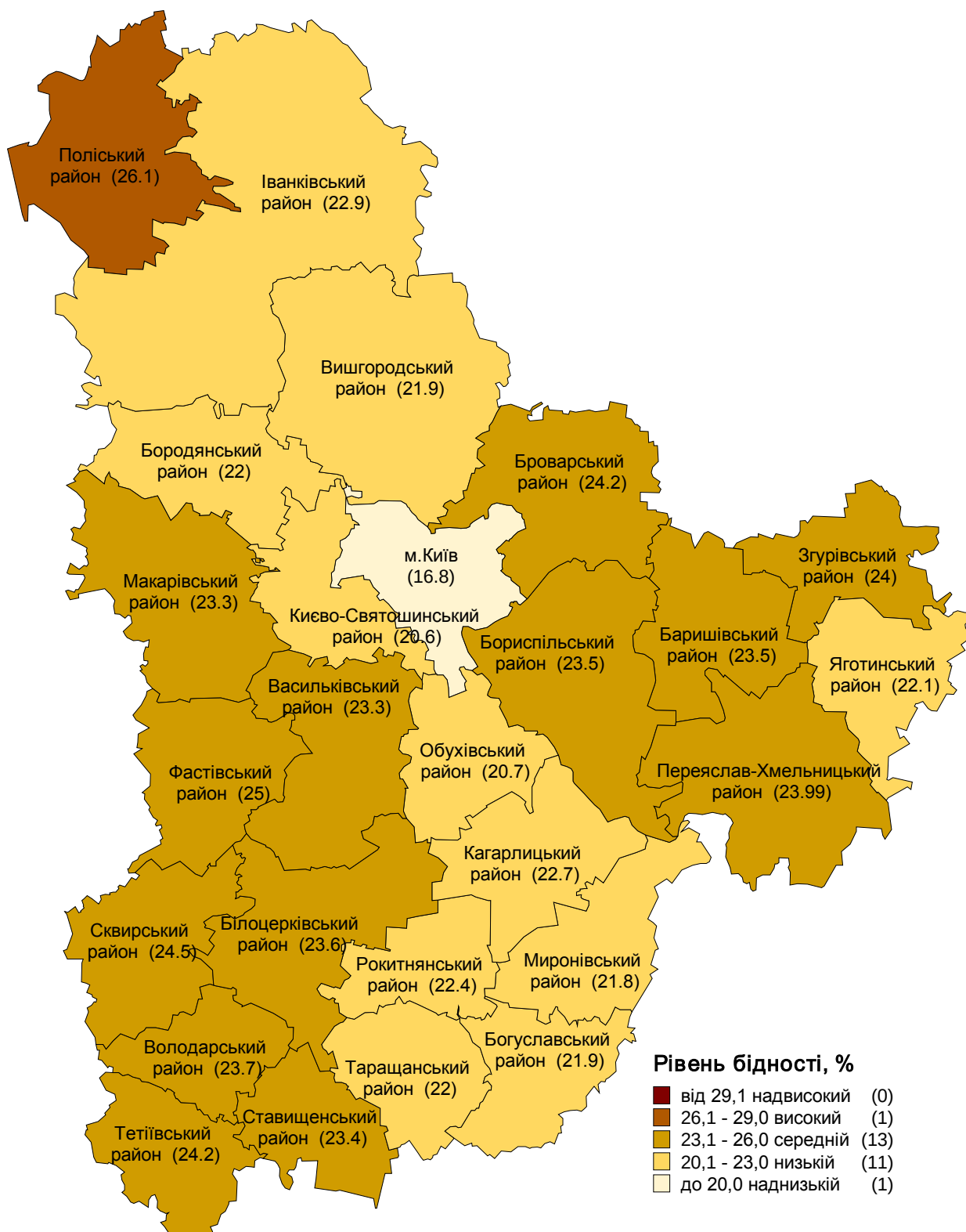
Рівень бідності в Івано-Франківській області, %

(за даними Всеукраїнського перепису населення, 2001 р.)

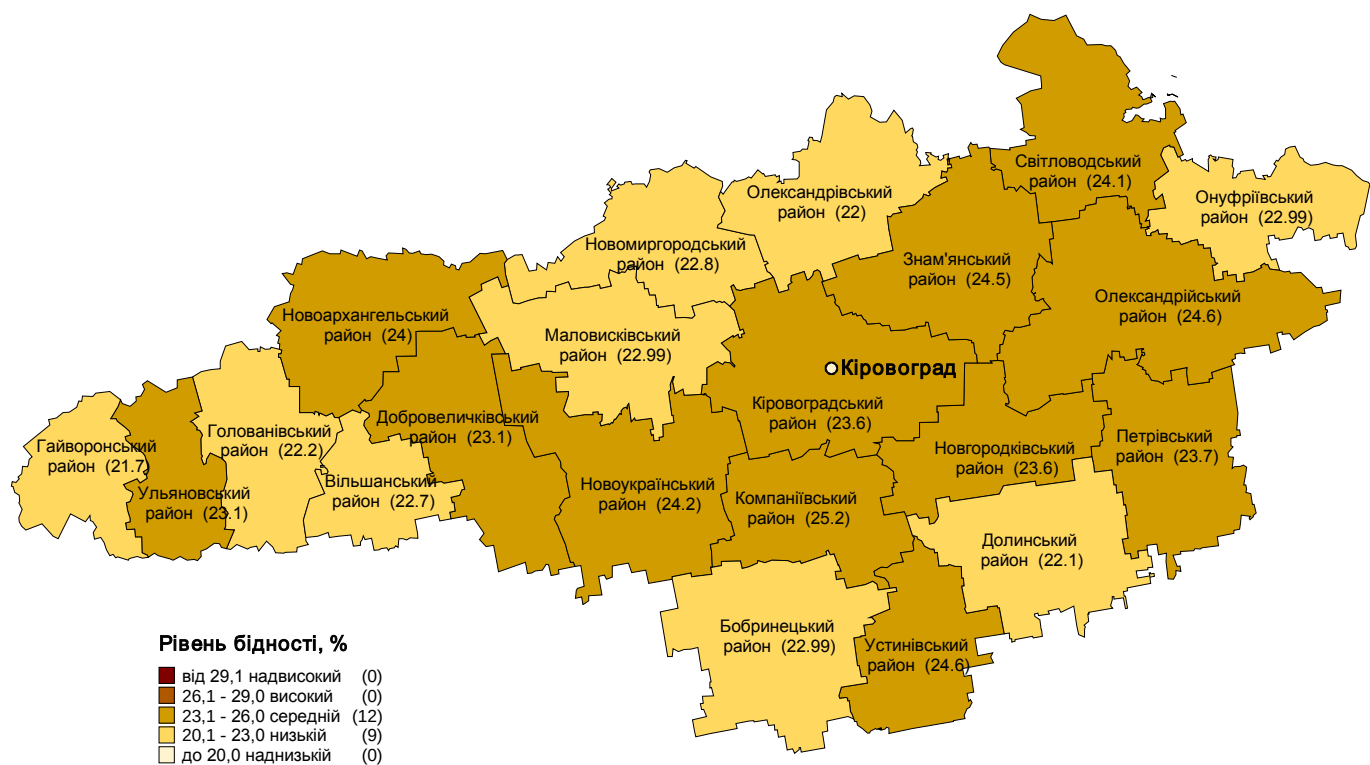
Рівень бідності в Київській області, %

(за даними Всеукраїнського перепису населення, 2001 р.)

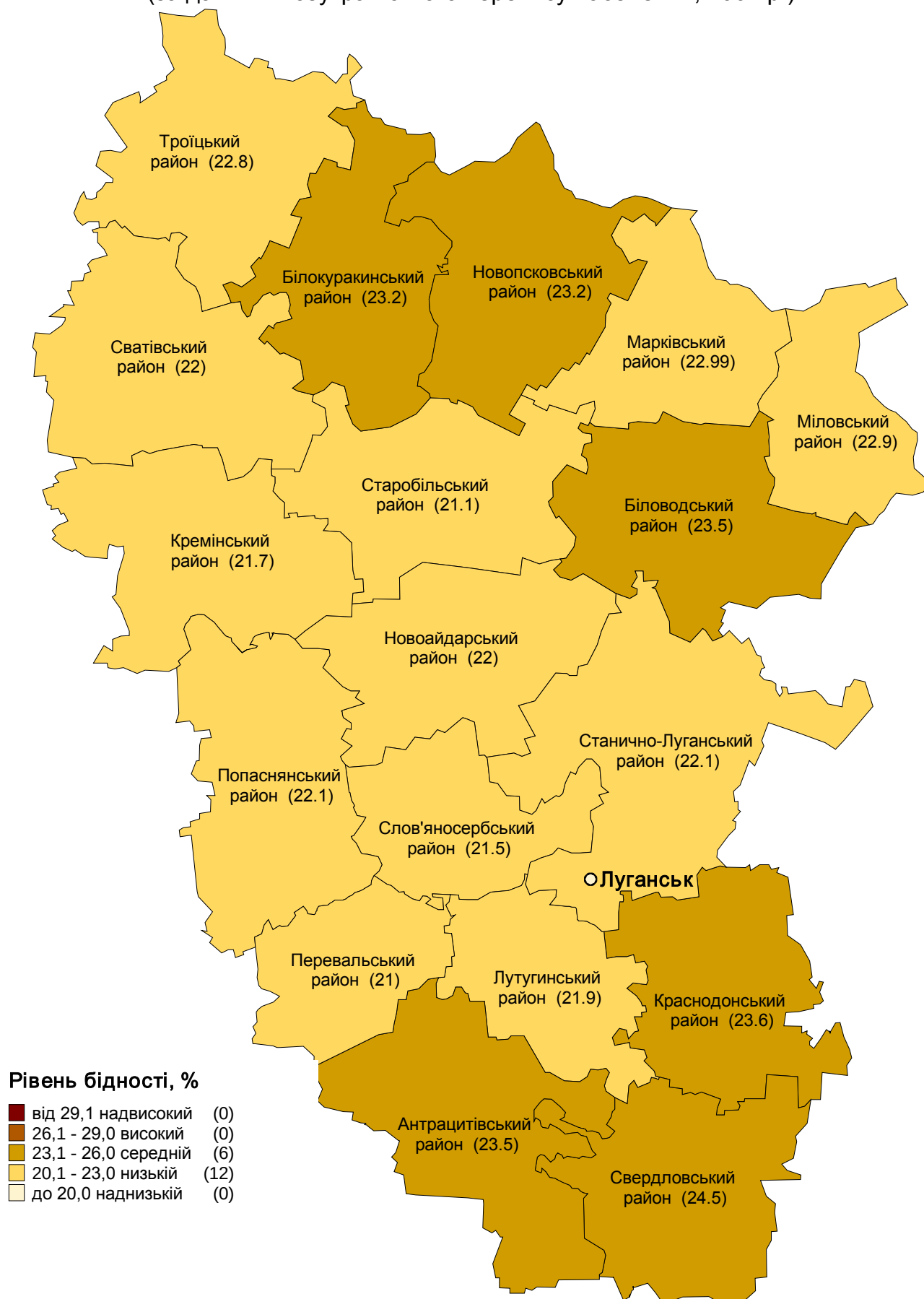
Рівень бідності в Кіровоградській області, %

(за даними Всеукраїнського перепису населення, 2001 р.)

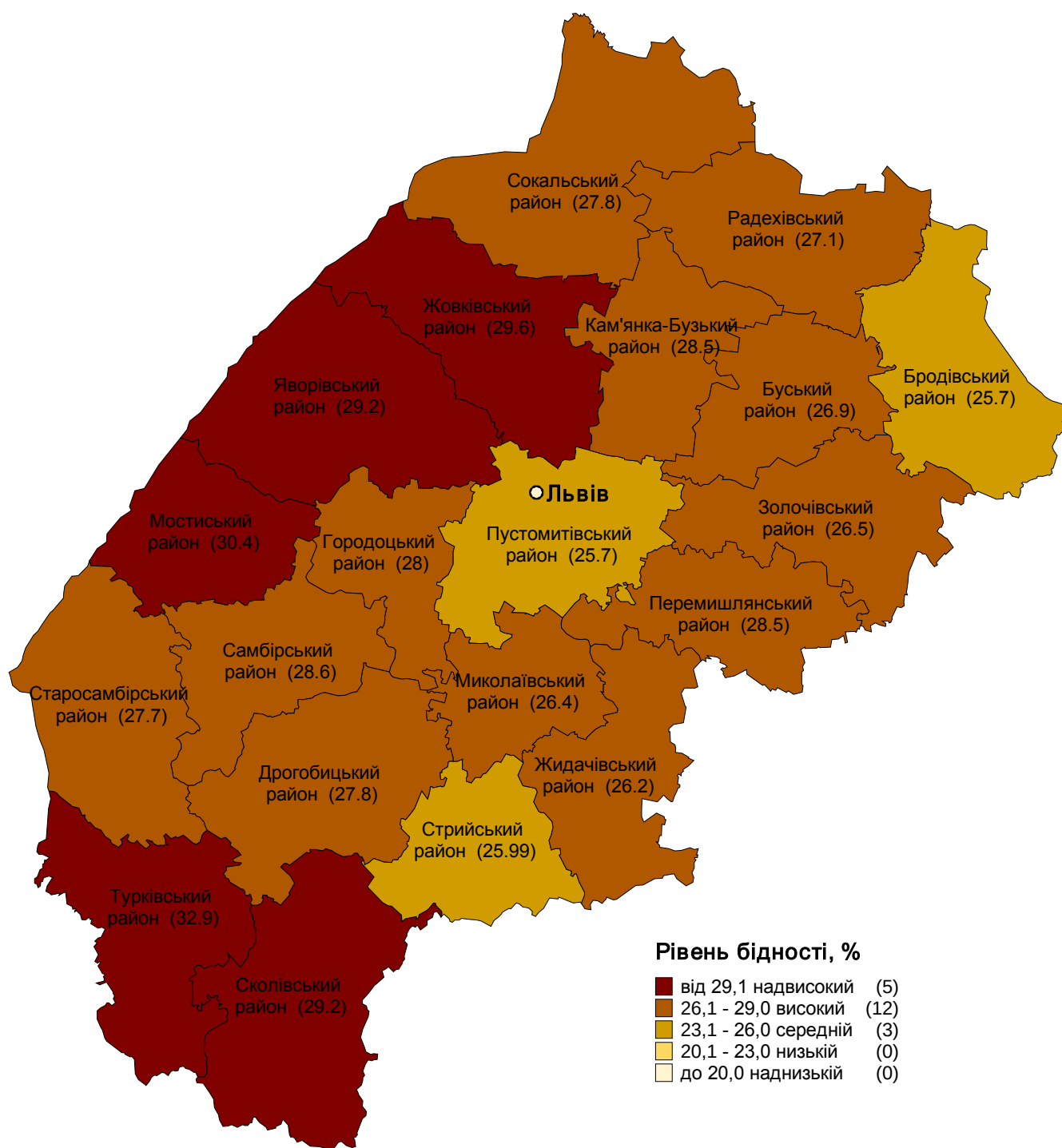
Рівень бідності в Луганській області, %

(за даними Всеукраїнського перепису населення, 2001 р.)

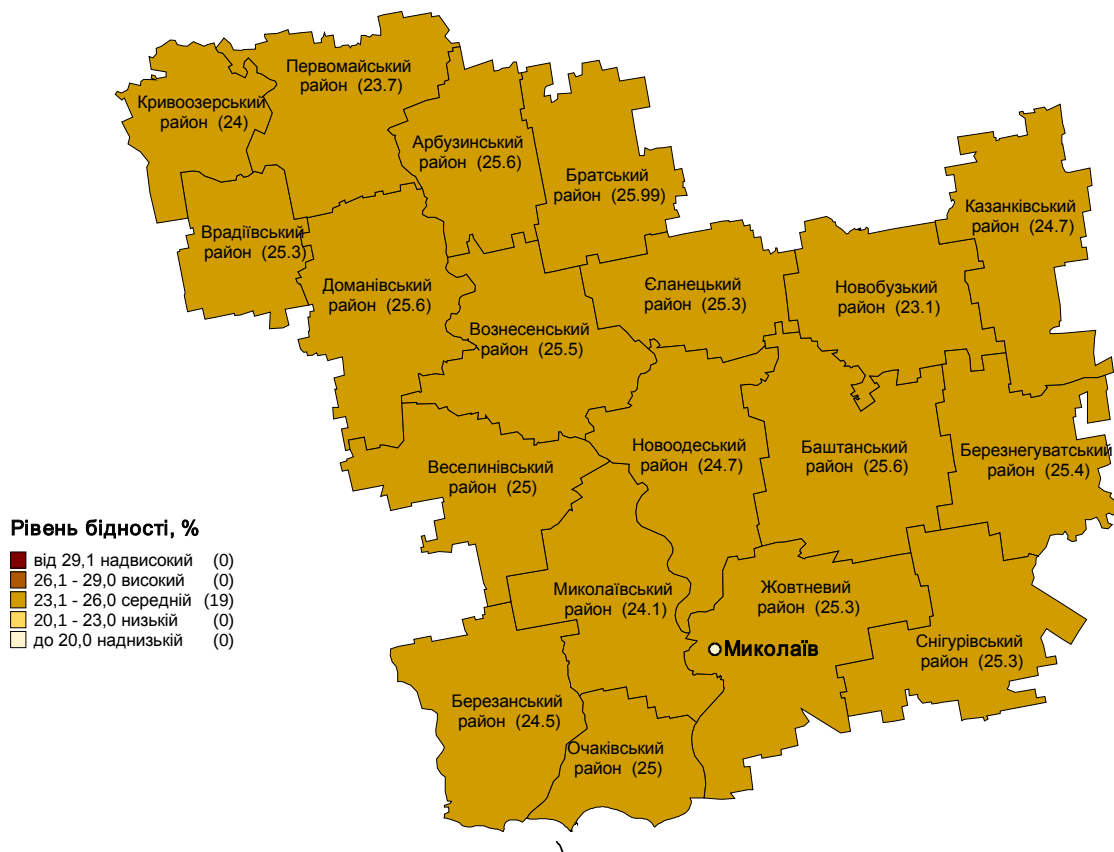
Рівень бідності в Львівській області, %

(за даними Всеукраїнського перепису населення, 2001 р.)

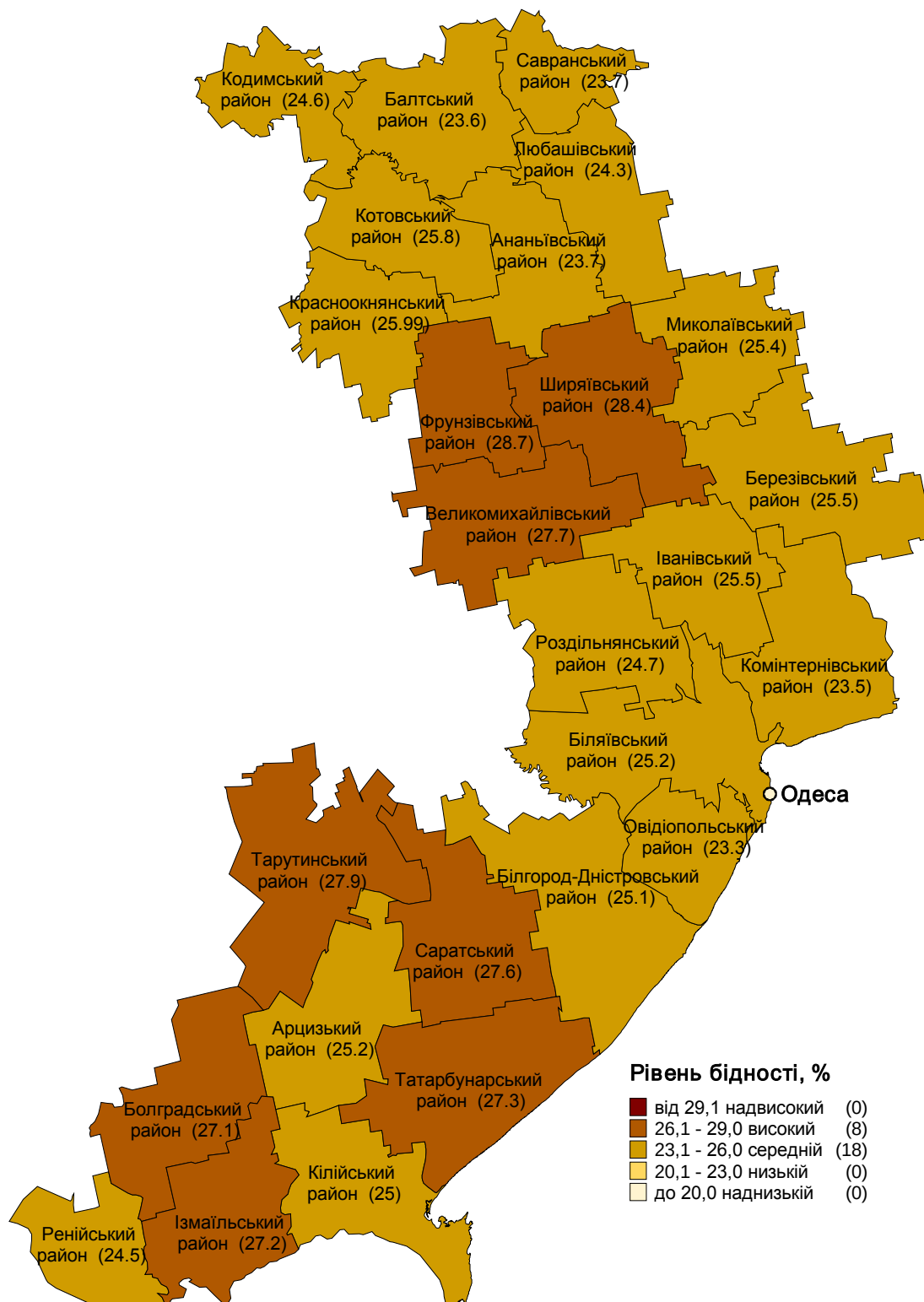
Рівень бідності в Миколаївській області, %

(за даними Всеукраїнського перепису населення, 2001 р.)

Рівень бідності в Одеській області, %

(за даними Всеукраїнського перепису населення, 2001 р.)

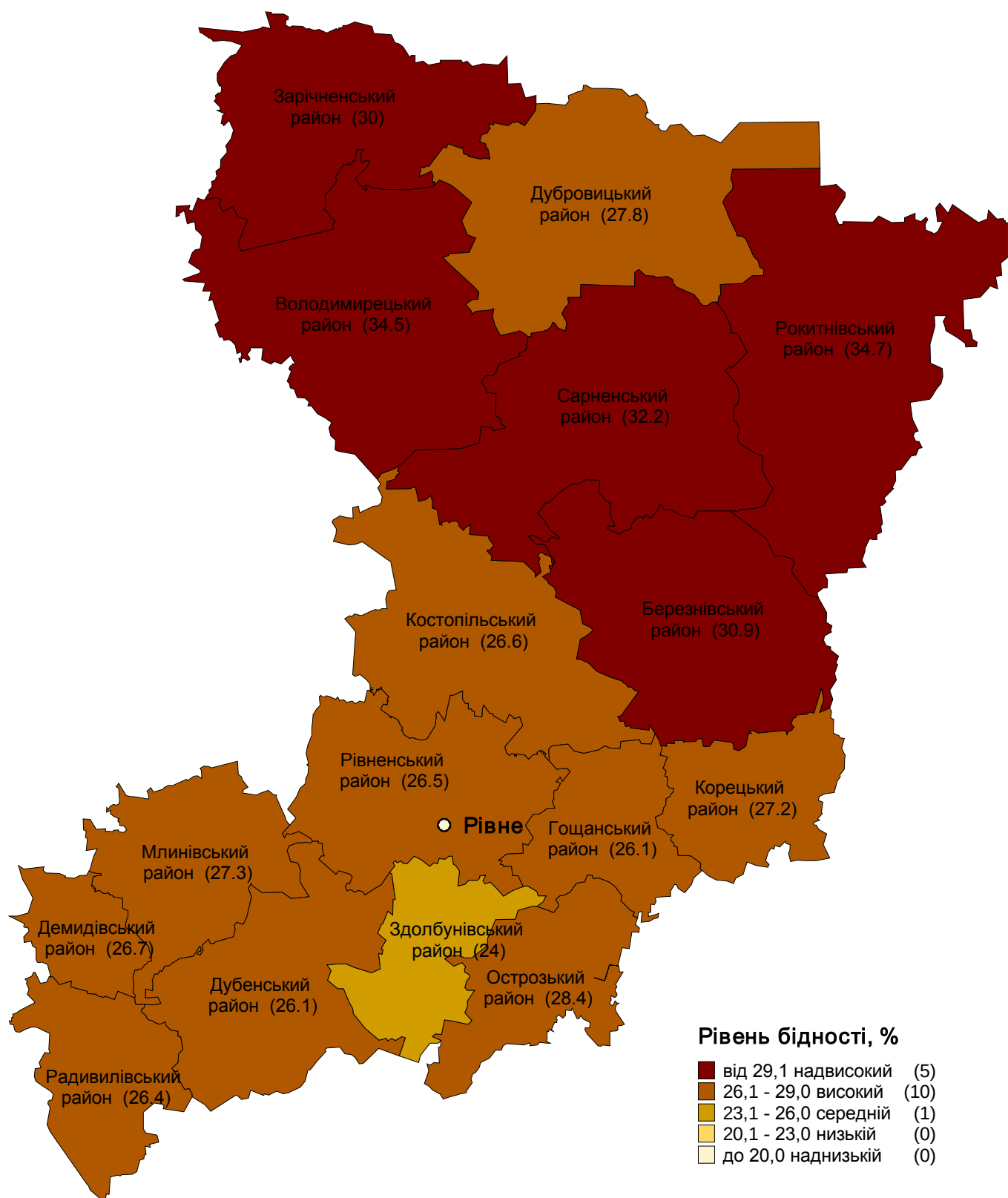
Рівень бідності в Полтавській області, %

(за даними Всеукраїнського перепису населення, 2001 р.)

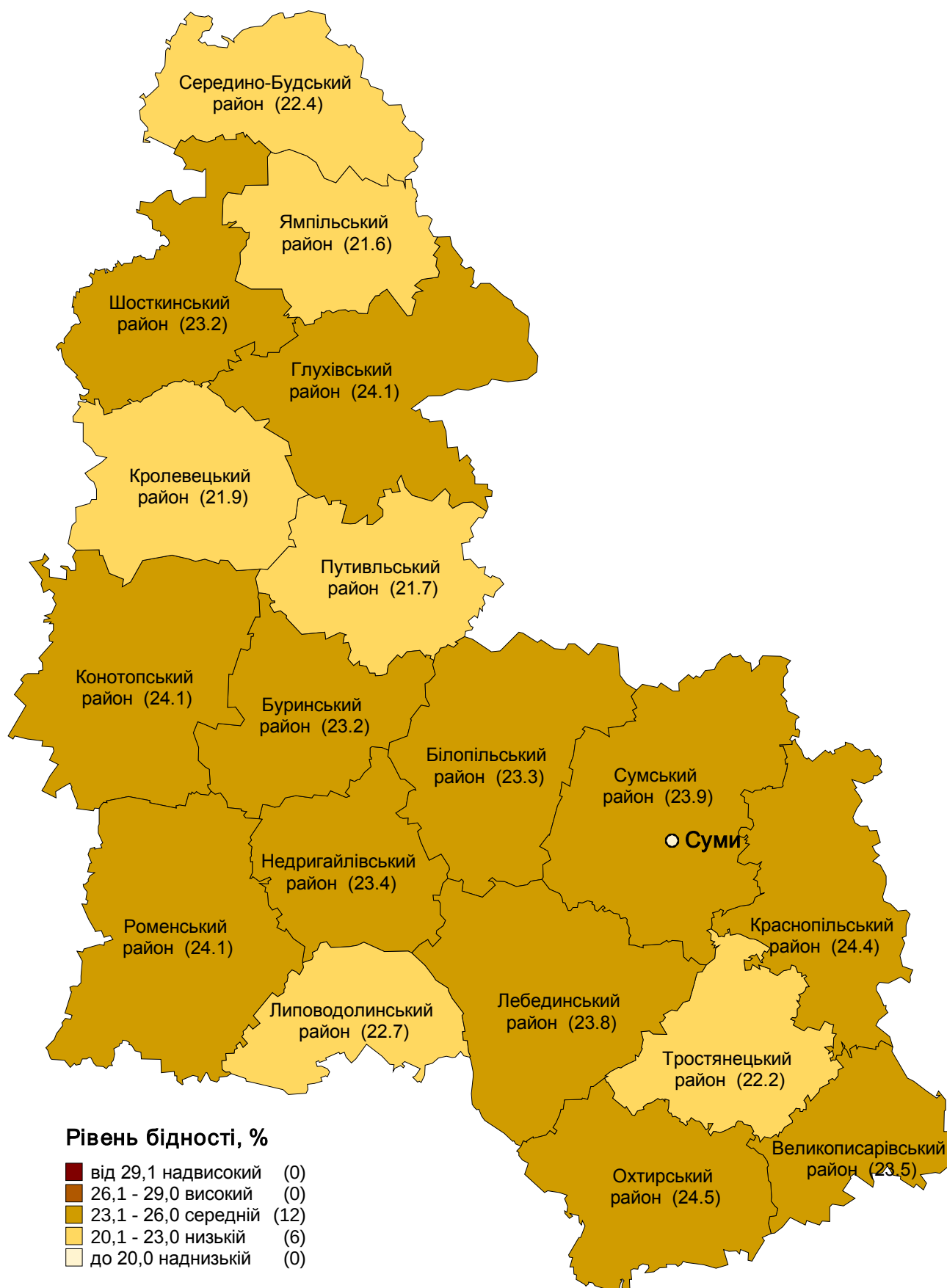
Рівень бідності в Рівненській області, %

(за даними Всеукраїнського перепису населення, 2001 р.)

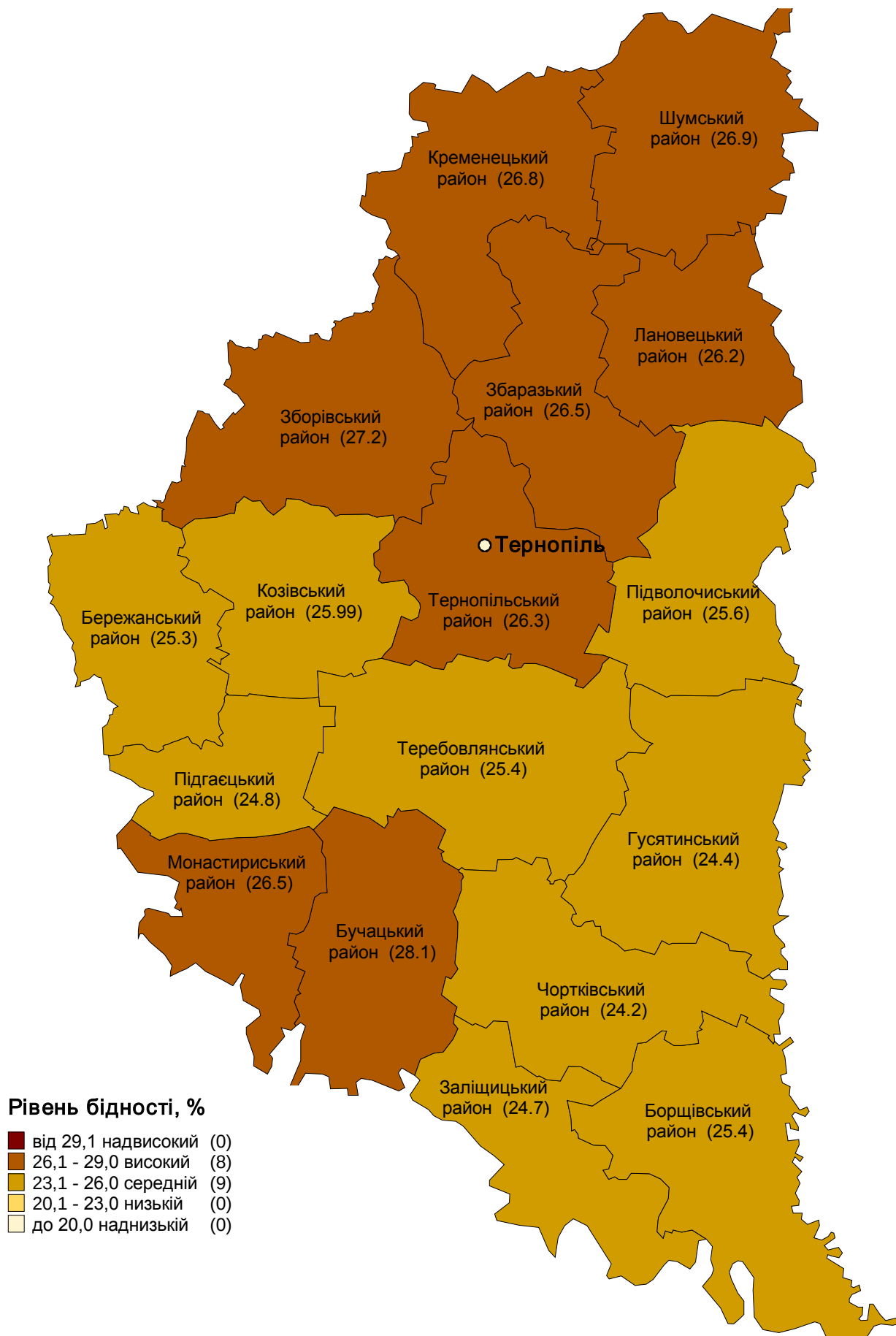
Рівень бідності в Сумській області, %

(за даними Всеукраїнського перепису населення, 2001 р.)

Рівень бідності в Тернопільській області, %

(за даними Всеукраїнського перепису населення, 2001 р.)

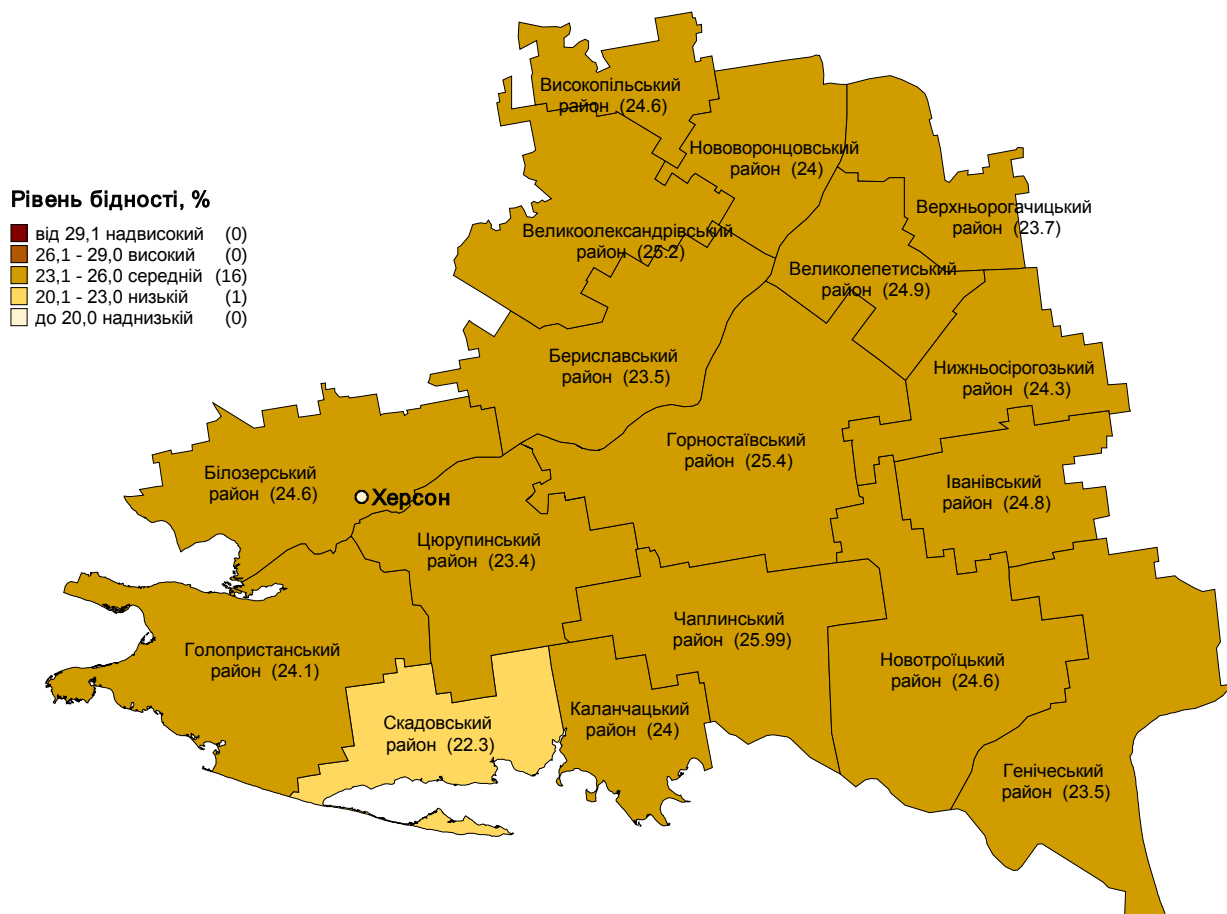
Рівень бідності в Харківській області, %

(за даними Всеукраїнського перепису населення, 2001 р.)

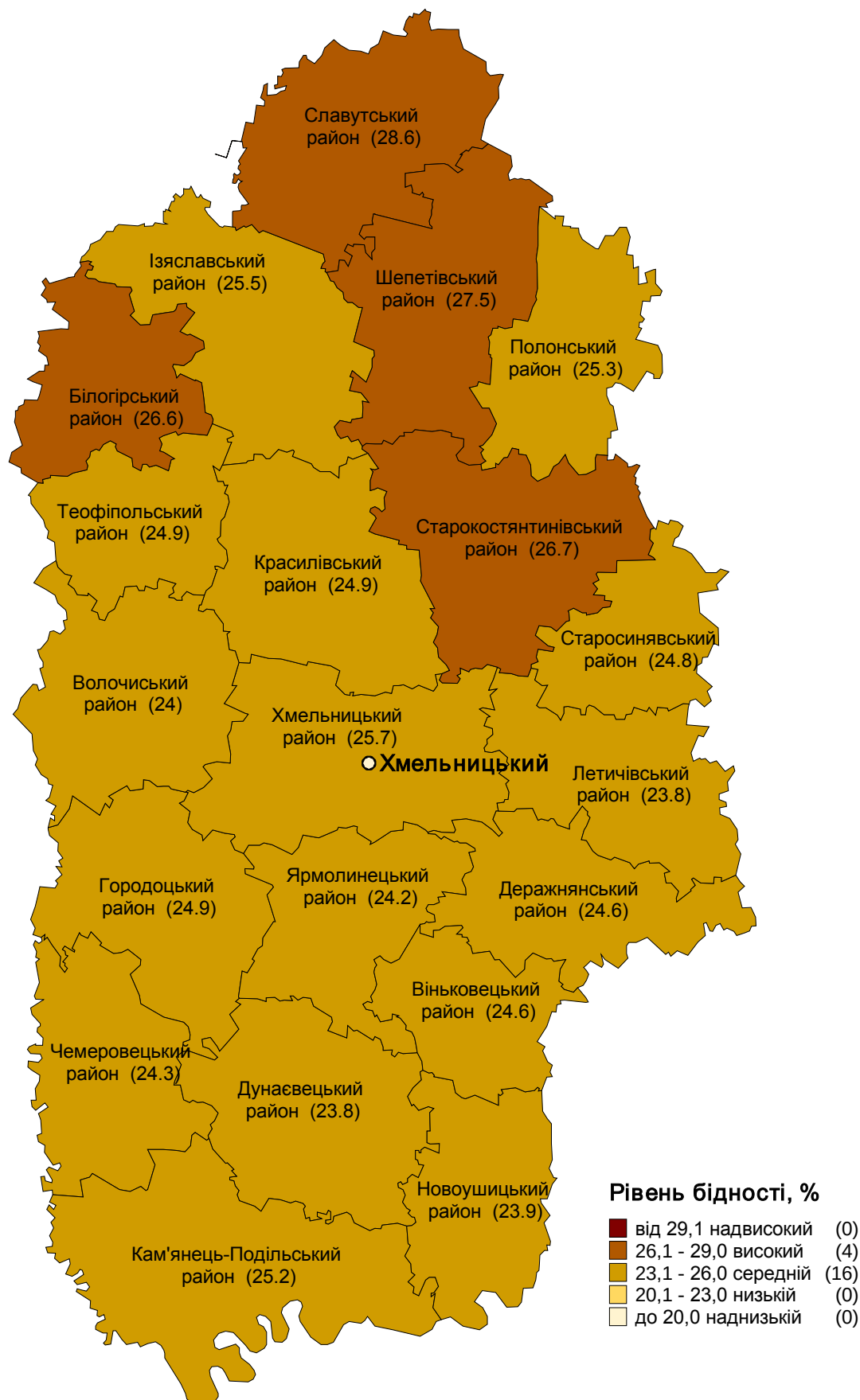
Рівень бідності в Херсонській області, %

(за даними Всеукраїнського перепису населення, 2001 р.)

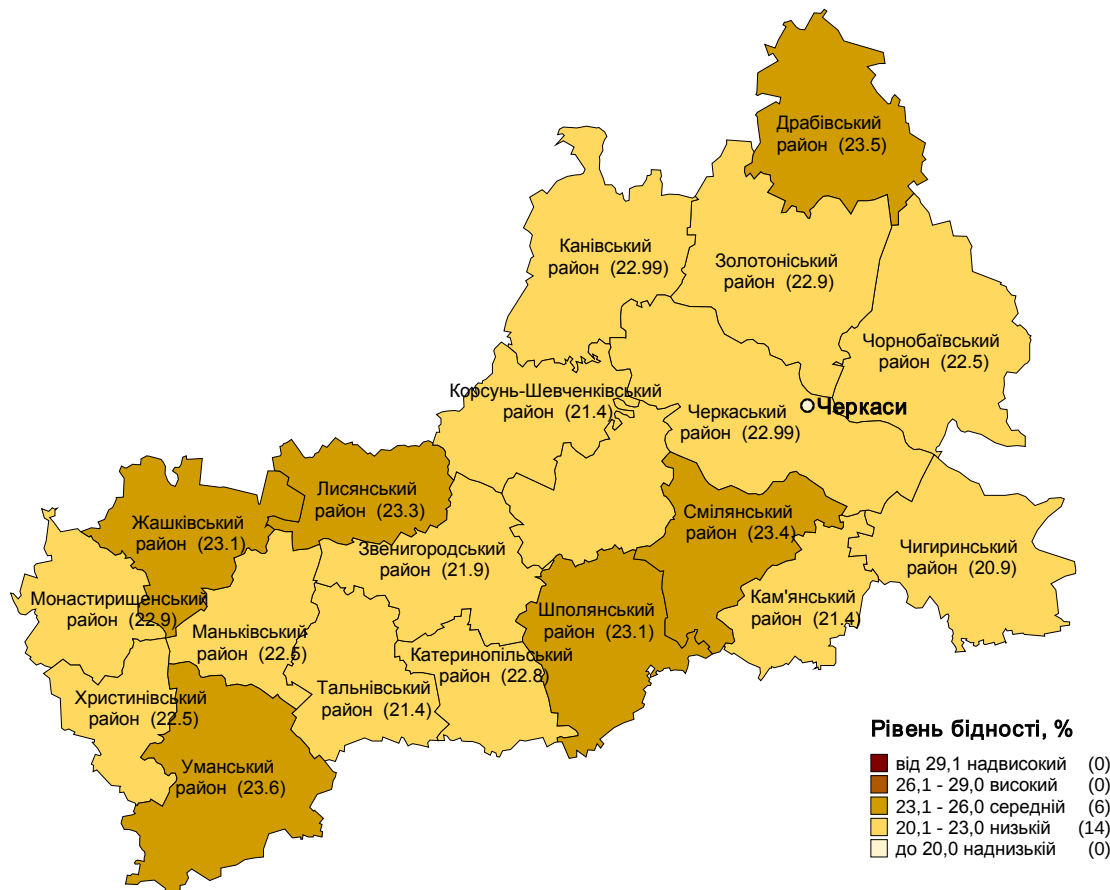
Рівень бідності в Хмельницькій області, %

(за даними Всеукраїнського перепису населення, 2001 р.)

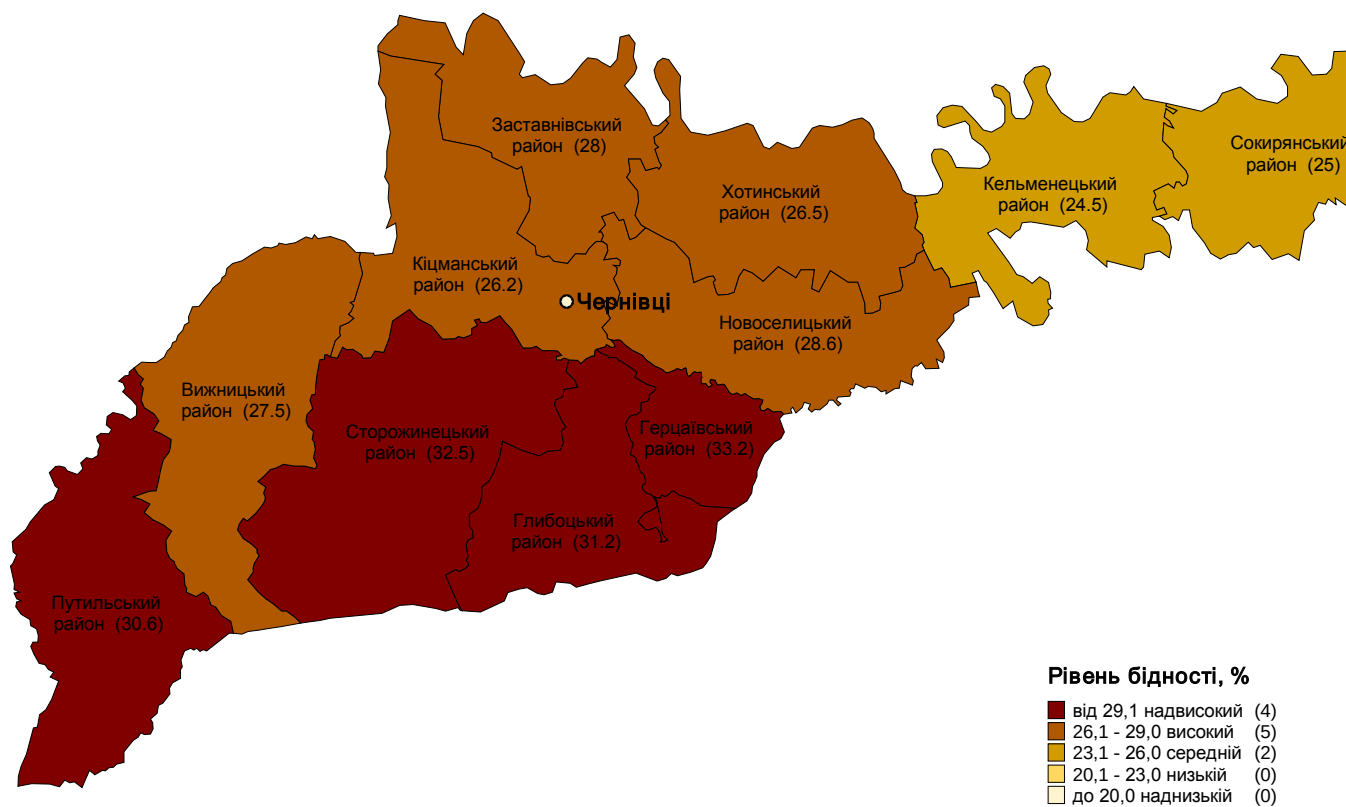
Рівень бідності в Черкаській області, %

(за даними Всеукраїнського перепису населення, 2001 р.)

Рівень бідності в Чернівецькій області, %

(за даними Всеукраїнського перепису населення, 2001 р.)

Рівень бідності в Чернігівській області, %

(за даними Всеукраїнського перепису населення, 2001 р.)

